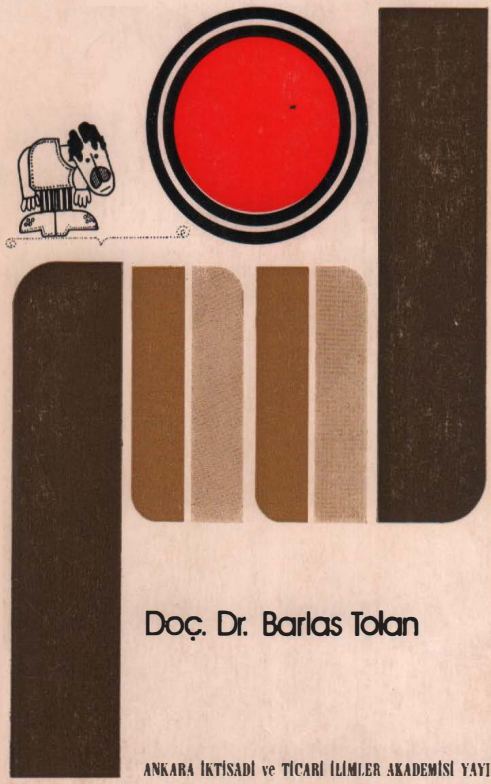
ÇAĞDAŞ TOPLUMUN BUNALIMI

anomi ve yabancılaşma

Doç. Dr. Barlas Tolan

ANKARA İKTİSADİ ve TİCARİ İLİMLER AKADEMİSİ YAYINLARI

ANKARA İKTİSADİ VE TİCARİ İLİMLER AKADEMİSİ YAYINLARI No: 132
TOPLUM BİLİMLERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YAYINLARI No: 1

ÇAĞDAŞ TOPLUMUN BUNALIMI

ANOMİ VE YABANCILAŞMA

Doç. Dr. BARLAS TOLAN

A.İ.T.İ.A. Yönetim Bilimleri Fakültesi
Davranış ve Toplum Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi

Ankara 1980

ÖNSÖZ

Günümüzün insanı, onsekizinci yüzyıl sonrası sanayi devrimi ile başlayan ve her alana yayılan hızlı bir değişmenin toplumsal ve ruhsal düzeyde yarattığı bunalımların köklü bir rahatsızlığa dönüştüğü bir ortamda yaşamaktadır. Sanayi devrimiyle birlikte ortaya çıkan bu hızlı teknolojik değişme, toplumsal kurumlarda, örgütlenme biçimlerinde, kültürel yapıda ve bunlara bağlı olarak değer sistemlerinde de temel dönüşümlere yol açmıştır. Ancak bu dönüşümlere koşut olarak insanın doğa, diğer insanlar ve toplumla ilişkilerinde gözlenen bunalım ve hatta mutsuzluk hali giderek önem kazanmakta, maddi refahın tek başına yeterli olamıyacağı düşüncesi yaygınlaşmaktadır. Bu çağdaş bunalım, siyasal rejimleri, gelişmişlik düzeyleri ve aralarındaki kültürel farklılıklar ne olursa olsun, değişik görünümler altında her toplumda varlığını duyurmaktadır.

Söz konusu bunalımın ilk belirtilerinin ortaya çıkmasıyla birlikte, filozof, sosyolog ve psikologlarla diğer bilim adamları sorunun özünü kavramaya çalışmışlar, yapısal, felsefi ve tarihsel çözümlemelere girişmişler ve bazı çözüm yolları önermişlerdir. Bu düşünürlerden biri olan Durkheim'a göre bunalımın temelinde, değer sistemlerinin ve toplumsal normların, insanların davranış ve isteklerini yönlendirici ve belirleyici özelliğini yitirmesi yatmaktadır. Marx'a göre ise, bunalım, meta toplumunun kapitalist sistem içerisinde hızla evrimleşmesiyle değişim değerinin kullanım değeri üzerinde giderek büyüyen bir egemenlik kurması ve bunun sonucunda, insanın ürününe, emeğine, topluma ve kendi

varlığına yabancılaşması, bunları kontrol etme gücünü yitirmesidir.

Bu iki temel görüş daha sonraki çalışmaları da büyük ölçüde etkilemiştir. Özellikle Amerikalı sosyal bilimciler, bu iki görüşü özünden saptırarak ampirik araştırmalarda kullanmışlar ve sonunda Durkheim ve Marx kendi düşüncelerine «yabancılaştırılmıştır». Böylece Durkheim ve Marx'ın özgün kuramsal çerçeveleri büyük ölçüde soyutlanmış ve ampirik boyut giderek ön plana çıkmıştır. Bu durumda ortaya çıkan boşluğu doldurmak için, kuramsal çerçevenin somutlaştırılması gerektiğini düşündük. Bize göre toplumsal yapı ve değer sistemi arasındaki ilişkilerin çözümlenmesinde kullanılacak anomi kavramı, gerçek değerini ancak yabancılaşma kavramının bütünselliği içerisinde bulabilmektedir. Bir bakıma bir sentez girişimi olarak değerlendirilebilecek böyle bir kuramsal temelden kalkarak yapılacak ampirik araştırmaların çok daha anlamlı olabileceğini düşünüyoruz.

Prof. Dr. Onur Kumbaracıbaşı (Başkan), Prof. Dr. Şan Öz-Alp (Raportör), Prof. Dr. Mübeccel Kıray, Prof. Dr. İnal Cem Aşkun ve Prof. Dr. Hayri Erkıvanç tarafından oybirliği ile doçentlik tezi olarak kabul edilen bu çalışmada, önerilen düzeltmeleri yapma olanağını bulamamaktan ötürü gerçekten üzgünüm. Özellikle İkinci Bölümün III. alt başlığının (D) paragrafının yeniden yazılması ya da en azından kısaltılması gerekiyordu.

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde ve kitap haline getirilmesinde büyük yardımları olan, başta Sinan MUTLU olmak üzere, Kadir CANGIZBAY, Coşkun SAN, Ömer BOZKURT ve diğer tüm meslekdaşlarıma içtenlikle teşekkür ederim. Moral desteği ile bana güç veren eşime de şükran borçluyum. Kalite Matbaası çalışanlarının, kitabın yayınlanmasında gösterdikleri özen ve titizlik ayrıca övülmeye değer...

Ankara, Aralık 1979 **Barlas TOLAN**

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

GİRİŞ 1 — 8

BİRİNCİ BÖLÜM

ANOMİ KAVRAMININ DOĞUŞU VE TARİHSEL GELİŞİMİ ... 9 — 136
I. DURKHEİM VE ANOMİ KAVRAMININ DOĞUŞU ..... 9 — 61
A. Durkheim'ın genel sosyoloji kuramı ..... 10 — 26
1) Toplumsal işbölümü üzerine ..... 11 — 18
a) Kollektif bilinç ve toplumsal dayanışma türleri 11 — 14
b) Sözleşme, suç ve hukuk ..... 14 — 15
c) Toplumsal dayanışma türlerinin evrimi ve bu evrimin nedenleri ..... 16 — 18
2) Toplumsal bir olgu olarak «intihar» ..... 18 — 24
a) İntiharın toplumsal nitelikleri ..... 18 — 20
b) İntiharın toplumsal tipleri ..... 20 — 24
3) «İşbölümü» ve «İntihar»a göre Durkheim sosyolojisinin mesajı ..... 25 — 26
B. Durkheim'ın genel sosyoloji kuramı içerisinde anomi kavramının yeri ..... 26 — 61
1) Durkheim'ın yapıtlarında anomi deyiminin anlamları ..... 26 — 32
a) Anomi deyiminin kullanıldığı yapıtların dökümü ..... 26 — 27
b) Toplumsal İşbölümü'nde anomi ..... 27 — 28
c) İntihar'da anomi ..... 28 — 31
d) Anomi kavramının belirsizliği üzerine ..... 31 — 32
2) Durkheim'da anomi, gerçekte iki farklı sistem içerisinde mi yer almaktadır? ..... 32 — 38
a) İşbölümü ve İntihar'da ortaya koyulan sorunsal açısından anominin yeri ..... 32 — 33
b) Anomi kavramının İşbölümü ve İntihar'daki işlevi ..... 33 — 37
c) Durkheimcı kuramda anominin anlamsal

ikililiği ..... 37 — 38
3) Durkheimcı anomi kavramının temelde bir bütünlüğe sahibolduğu ileri sürülebilir mi? ..... 38 — 44
a) Epistemolojik kesinti savı ..... 38 — 39
b) Kuramın genel işlevleri 39
c) İntihar ve anomi kavramının kuramsal bir nitelik kazanması ..... 39 — 44
4) Anomi kuramından genel sosyalleşme kuramına: bir deneme ..... 45 — 50
a) Normal ve anormal; anominin simetrik fonksiyonu olarak kadercilik ..... 45 — 48
b) Sosyalleşme kuramının iki boyutu: anomi kuramı - bencillik kuramı ..... 48 — 50
5) Durkheim'ın sonraki yapıtlarında anominin yeri ... 50 — 55
a) «İşbölümü»nün ikinci önsözünde anominin yeri 50 — 53
b) «Ahlâksal Eğitim»de anominin yeri ..... 53 — 55
6) 1902'den sonra Durkheim'ın anomi deyimini kullanmaması üzerine düşünceler ..... 55 — 61
a) Bazı varsayımların geçerliliği ..... 56 — 58
b) Durkheimcı sorunsaldaki temel değişiklik ..... 58 — 61

II. AMERİKAN SOSYOLOJİ EKOLÜ VE MERTONCI SAPMA 61 — 102
A. Mertoncı sapma üzerine ön uyarı ..... 62 — 63
B. Amerikan sosyoloji ekolünün belirgin özellikleri ..... 63 — 66
1) Toplumsaldan bireysele 63
2) Psikolojizm 64
3) Fonksiyonalizm ..... 64 — 65
4) Nicelcilik ve bilimselcilik ideolojisi ..... 65 — 66
C. Mertoncı yaklaşım ..... 66 — 80
1) Merton'ın genel sosyolojik yaklaşımı ..... 66 — 69
a) Orta boy kuram önerisi ..... 66 — 67
b) Klâsik fonksiyonalizme karşı vaziyet alış ..... 67 — 68
c) Fonksiyon kavramının farklılaşması ..... 68 — 69
2) Merton'ın anomi kuramı ..... 69 — 80
a) Mertoncı anomi anlayışının kuramsal temelleri ..... 69 — 72
b) Merton'ın anomi kuramına göre bireysel uyum biçimleri tipolojisi ..... 72 — 80
D. Merton ve Durkheim'ın anomi kuramlarının karşılaştırılması ve Mertoncı sapmanın özellikleri ..... 80 — 92
1) Mertoncı sorunsalın gerçek niteliği ..... 80 — 83
a) Merton'ın temel sorunsalı: uyumsuzluk ve sapma ..... 80 — 82
b) Merton'da ideolojik boyut ..... 82 — 83
2) Merton Durkheim'ın sorunsalını neden algılayamadı? ..... 84 — 92
a) Durkheimcı temel referans ölçeğinin Merton tarafından kavranamaması ..... 84 — 86

b) Durkheimci ahlâkçılığın Merton tarafından yanlış algılanması ..... 86 — 87
c) Amerikan toplumu ile ilgili somut verilerin Merton üzerindeki etkileri ..... 87 — 90
d) Durkheimci kuramda yer alan biyolojik etkenin yanlış yorumlanması ..... 90 — 92
E. Parsons, ve Chazel'in Parsonsçı doğrultudaki özgün sentezi ..... 92 — 102
1) Parsons'ın anomi kuramı ve eleştirisi ..... 92 — 96
a) Parsonsçı anomi kuramının geçerliliği ..... 92 — 94
b) Parsonsçı anomi kuramı açısından nazizm öncesi Almanya ve nazizmi davet eden toplumsal nedenler ..... 94 — 96
2) Chazel'in anomi anlayışı ve Durkheim-Merton-Parsons sentezi denemesi ..... 96 — 102
a) Anomi ve çağdaş toplumsal dönüşüm ..... 96 — 99
b) Toplumsal dönüşümün hızı ve şiddeti ..... 99 — 102
III. AMERİKAN SOSYOLOJİ EKOLÜNÜN ANOMİ KONUSUNDAKİ DİĞER TEMSİLCİLERİ ..... 102 — 136
A. Merton'dan önce ve ondan az çok bağımsız olarak anomi olgusu üzerine eğilen araştırmacılar ..... 104 — 111
1) Sebastian de GRAZİA ..... 104 — 107
2) Robert MACIVER ..... 107 — 109
3) David RİESMAN ..... 109 — 111
B. Anomi konusunda Merton'ı izleyen ampirist araştırmacılardan örnekler ..... 112 — 125
1) Albert Kircidel COHEN ..... 112 — 114
2) Richard A. CLOWARD ..... 115 — 116
3) Leo SROLE ..... 116 — 120
4) Ephraim Harold MİZRUCHİ ..... 120 — 122
5) Elwin Humphreys POWELL ..... 122 — 125
C. Anomi konusunda yabancılaşma kavramının yardımına başvuran Amerikalı sosyal bilimciler ..... 125 — 136
1) Melvin SEEMAN ..... 126 — 129
2) Dwight G. DEAN ..... 129 — 130
3) Gwynn NETTLER ..... 130 — 131
4) Arnold M. ROSE ..... 131 — 132
5) Leonard İ. PEARLİN ..... 132 — 133
6) Russell MİDDLETON 133
7) Marvin E. OLSEN ..... 134 — 135
8) Marvin B. SCOTT ..... 135 — 136

İKİNCİ BÖLÜM

ANOMİ KAVRAMINDAN YABANCILAŞMA KAVRAMINA: İNSAN VARLIĞININ VE ÇAĞDAŞ TOPLUMUN YAZGISI ..... 137 — 280
ÖNDEYİŞ ..... 137 — 141

1) Bir sinema filminin öyküsü ..... 137 — 138
2) Filmin şematik anlamı ..... 139 — 141

I. YABANCILAŞMA KAVRAMININ KÖKENLERİ: KARL MARX VE ÇAĞDAŞ MARKSİSTLER ..... 141 — 165

A. Yabancılaşma kavramının tarihçesi ve genel nitelikleri ..... 141 — 145
1) Yabancılaşma kavramına yeniden dönüşün nedenleri ..... 141 — 142
2) Yabancılaşma düşüncesinin doğuşu ..... 142 — 145
a) Din ve yabancılaşma ..... 143 — 144
b) 18. ve 19. yüzyıl düşünürlerine göre yabancılaşma ..... 144 — 145

B. Marx'a göre yabancılaşma kavramı ve türleri ..... 145 — 156
1) Emeğin yabancılaşması ..... 145 — 146
2) Emeğin yabancılaşmasından türsel yabancılaşmaya ..... 147 — 150
3) İnsan isteklerinin ve ilişkilerinin yabancılaşan anlamı üzerine ..... 150 — 152
4) Kullanım değerinden değişim değerine: meta fetişizmi ..... 152 — 156

C. Marksist yabancılaşma kavramının çağdaş yorumları 156 — 165
1) Marx'ın yabancılaşma anlayışındaki süreklilik ... 156 — 158
2) Yabancılaşmanın çağdaş yorumlarına iki örnek: MARCUSE ve MİLLS ..... 158 — 165
a) Herbert MARCUSE'ye göre yabancılaşma ... 159 — 161
b) Charles Wright MILLS'e göre yabancılaşma ... 161 — 165

II. KAVRAMSAL AÇIKLIĞA DOĞRU ..... 165 — 212

A. Anomi, sapma ve yabancılaşmanın genel nitelikleri ... 165 — 177
1) İdeolojik uyarı ..... 165 — 170
2) Epistemolojik bakış açısından anomi, sapma ve yabancılaşma ..... 170 — 177
a) Anomi üzerine ..... 170 — 171
b) Sosyoloji ve sosyal psikolojide sapma ..... 171 — 175
i. Sosyal psikolojide sapma ve sapmış davranışlar 171
ii. Uyum, sapma ve hoşgörü 172
iii. Sapma nedenleri ..... 172 — 174
iv. Sapmanın epistemolojik analizi ..... 174 — 175
c) Yabancılaşma üzerine ..... 175 — 177

B. Yabancılaşma ve anomi ..... 178 — 202
1) Yabancılaşma sürecinin evreleri ..... 180 — 181
2) Yabancılaşmanın boyutları ..... 181 — 184
a) Maddesel yaratma yoluyla yabancılaşma 182
b) Zihinsel yaratma yoluyla yabancılaşma ..... 182 — 183
c) İlişkiler yoluyla yabancılaşma ..... 183 — 184
3) Dıştalık ve köleleşme ..... 184 — 186

4) Yabancılaşma kavramının özgül alanlara uygulanması ... 186 — 191
5) Yabancılaşma, şeyleşme ve anomi arasındaki ilişkiler ... 191 — 194
6) İnsanın topluma yabancılaşması olarak anomi ... 195 — 202
a) Toplumsal kurallar ve birey-toplum ilişkileri 195 — 197
b) Bireysel öznellik ve toplumsal nesnellik ilişkisi açısından yabancılaşma ... 197 — 202
C. Anomi ve yabancılaşma bir yazgı m? ... 202 — 212
1) Yabancılaşmanın temel nedenleri ve bunları yok etme şansı üzerine ... 202 — 210
a) Yabancılaşmanın aşılması ve yeni sorunlar ... 205 — 207
b) Yabancılaşmanın aşılmasının bedeli üzerine ... 207 — 210
2) Yabancılaşma kavramının bilimselliği üzerine ... 210 — 212

III. ÇAĞDAŞ TOPLUMLARDA ANOMİ VE YABANCILAŞMA ÜZERİNE ... 212 — 280
A. Anomi ve yabancılaşma açısından toplumsal değişme ve zaman boyutu ... 213 — 231
1) Ogburn ve kültür boşluğu ... 213 — 215
2) Kıray ve tampon mekanizmalar ... 216 — 220
3) Duvignaud ve gelecek toplumu bugünkü toplumda yaşama olgusu olarak anomi ... 220 — 226
4) Toffler ve «kalıcılığın ölümü» ... 226 — 231
B. Kapitalist ülkelerde anomi ve yabancılaşma ... 232 — 238
1) Tüketim toplumunda anomi ve yabancılaşma ... 233 — 236
2) Tüketim toplumunda baskı ve sınırlılık ... 236 — 238
C. Sosyalist ülkelerde anomi ve yabancılaşma ... 238 — 246
1) Sosyalist ülkelerde yabancılaşma olgusuna genel bir bakış ... 238 — 240
2) Aile ve yabancılaşma ... 240
3) Emek ve yabancılaşma ... 240 — 241
4) İşbölümü ve yabancılaşma ... 241 — 242
5) Bürokrasi, Devlet ve yabancılaşma ... 242 — 244
6) İşe karşı tutum ve Küba örneği ... 244 — 245
7) Sosyalist ülkelerde anominin varlığı üzerine bazı varsayımlar ... 245 — 246
D. Az gelişmiş ülkelerde anomi ve yabancılaşmanın bazı görünümleri: kültürel yabancılaşma ... 246 — 267
1) Bir bütün olarak toplumun yabancılaşması ... 247 — 256
a) Kültürel yabancılaşmanın genel görünümü ... 248 — 250
b) Az gelişmiş ülkelerde kültürel yabancılaşma ile ilgili bir örnek: bilimsel yabancılaşma ve sosyoloji ... 251 — 256
i. Batı toplumlarında yeni bir bilim dalı olarak sosyolojinin doğuşunu belirleyen özgül etkenler ... 251 — 252
ii. Sosyoloji ve kavramsal-kültürel çerçeve ... 252
iii. Sosyoloji ve gelişmişlik çerçevesi ... 252 — 253

iv. Sosyoloji ve sorunsal çerçevesi ..... 253 — 254
v. Sosyoloji ve ideolojik çerçeve ..... 254 — 255
vi. Sosyologlar ve anomi ..... 255 — 256
2) Az gelişmiş ülkelerde kentleşme ve kentleşmenin doğurduğu anomi ve yabancılaşma ..... 256 — 267
a) Batı toplumlarında kentin gelişimi ve kentleşme 258 — 260
b) Az gelişmiş ülkelerde büyük kent gerçeği ..... 260 — 261
c) Az gelişmişlik sürecinde bir kentleşme örneği: Türkiye ..... 262 — 267
i. Kırsal bir toplumun kentsel bir topluma dönüşme süreci olarak kentleşme ..... 262 — 265
ii. Kentsel mekânın ve toplumsal pratiğin değişme ve evrimleşme süreci olarak kentleşme ..... 265 — 267
E. Türkiye'de anomi ve yabancılaşma ..... 267 — 280
1) Kâğıtçıbaşı: Kişilik etkenlerinden biri olarak anomik boyut ..... 269 — 271
2) Meriç: Anarşi, ya da anomi ..... 271 — 272
3) UNESCO Milli Komisyonu: Anominin ideolojik bir araç olarak kullanılması ..... 272 — 275
4) Saran: Üniversite gençliği, anomi ve öğrenci olayları 275 — 277
5) Yörükân: Gecekondu ve anomi ..... 277 — 279
6) Türk toplumunun geleceği üzerine kişisel bir yorum 279 — 280
SONUÇ ..... 281 — 284
GENEL BİBLİYOGRAFYA ..... 285 — 310

GİRİŞ

I. Araştırma konusunun seçimi ve bu seçimi belirleyen etkenler üzerine

Bütün klâsik sosyologların ve bu arada özellikle Weber'in (1) belirttiği gibi, bir çalışmanın bilimsel bir nitelik kazanmasının ilk koşulu, değer yargılarından arınmış olmasıdır. Hernekadar sosyal bilimlerde hiçbir kuram, yöntem veya araştırmanın epistemolojik eleştiriye sonuna dek direnemiyeceği ve her bilimsel ürünün belirli ölçülerde ideolojik-felsefi bir içeriğe sahibolduğu bugün genellikle kabul ediliyorsa da, bunun tartışmasının dahi yapılmadığı tek alan, araştırma konusunun seçimidir. Her bilim adamı veya araştırmacı, üzerinde çalışacağı konuyu seçerken sadece kendi dünya görüşünün, kişisel eğilim ve çıkarlarının, toplumsal konumunun etkisi altında kalmaz; aynı zamanda içinde yaşadığı toplum, sınıf ve gruplara özgü koşulların ve sorunların da belirleyici etkisini duyar. Böyle bir çerçeve içerisinde ilk aşamada anomi, daha sonraları da anomi ile ilişkili olarak yabancılaşma konusu üzerinde yoğunlaşmamız bir rastlantı olamazdı; nitekim olmamıştır da.

Konumuzun seçiminde hareket noktası insanlığın tümü ve özellikle Türk toplumu üzerindeki basit gözlemlerimiz olmuştur. Bu gözlemler, insanlığın ve bu toplumun bir üyesi olarak yaşanmış ve yaşanan deneyimlerden kaynaklanmıştır. Başka bir anla-

(1) Nakleden SAN, Coşkun — Max Weber'de hukukun ve meşru otoritenin sosyolojik analizi — A.İ.T.İ.A. Yayınları No 47, Ankara, 1971, s 147

tımla en kaba tanımı ile kuralsızlık durumu veya kuralların yetke ve geçerliliğini yitirmesi hâli olarak adlandırabileceğimiz anomiyi (2) tüm insanlık, ama özellikle kendi toplumumuz ile birlikte yaşadık; birey olarak da yaşamaya ve duymaya devam ediyoruz. Burada kuralsızlık durumunun en aşırı düzeyi olan kargaşadan söz etmiyoruz. Bizi anomi konusuna yönelten etken, özellikle ülkemizde yaşanan ve artık kitle haberleşme araçları aracılığıyla güncelliği ve hatta olağanlığı kanıtlanmış bulunan olaylar değildir; bunların temelinde dar anlamda ideolojik ve siyasal öğelerin önemli bir yer oluşturduğunu hepimiz biliyoruz. Bizim anomi ile belirtmek istediğimiz husus, güncel bireysel ve toplumsal yaşamın tüm alanlarında, işyerinde, sokakta, trafikte, ailesel yaşamımızda, okulda, eğlence yerinde ve kişiler arası ilişkilerin büyük bir çoğunluğunda geçerli olan kuralların gücünü veya geçerliliğini yitirmesi, veya bir kesim için hâlâ geçerli olan kuralların diğer bir kesimin benimsediği ve uyguladığı yeni kurallarla birlikte varolması hâlidir. Kuşkusuz bu durum Türkiye'ye veya Türkiye'de bir sınıf, grup veya mekânsal birime özgü değildir; çağımızda anominin başlıca özelliği yaygın ve evrensel olmasıdır. Ancak toplumsal değişme ve dönüşümün hızı, az gelişmiş ülkelerde ve özellikle Türk toplumu gibi aynı zamanda köklü bir kültür dönüşümü geçiren toplumlarda çok daha büyük olmaktadır. İşte biz önce sezgisel, sonra gözleme dayanan bir yol izliyerek konumuzu böyle saptadık.

Bu aşamada amacımız önce anomi ile ilgili kuramsal bir temel oluşturmak, sonra ampirik bir çalışma ile bu kuramsal çerçevenin geçerliliğini sınamak idi. Bibliyografya çalışmasının daha başlarında iki temel sorunla karşılaştık. Bunlardan birincisi anomi kavramının fevkâlade yoğun, karmaşık ve çokanlamlı bir biçimde kullanılmış olmasıydı. Yani bilimsel anomi kavramı «anomik» bir özellik gösteriyordu. Herkes anomiden, Durkheim ve Merton'dan söz ediyor, fakat başka başka şeyler anlatmak, farklı toplumsal gerçekleri dile getirmek istiyordu. Örneğin sapma ile ilgili tüm çalışmalarda anomi kavramına başvurulduğunu gördük; suçluluk, akıl ve ruh hastalıkları, alkolizm ve uyuşturucu kullanımı, memurun görevini ihlâli veya kötüye kullanması, başarının ardından oluşan depresyon, genel olarak uyum ve uyumsuzluk gibi, kuralsızlık durumu ile doğrudan bir ilişkisi olmayan fevkalâde çeşitli

(2) Nomos eski Yunancada kural - yasa anlamında kullanılan bir kelimedir; A-nomos ise kural dışı-yasa dışı anlamına geliyor.

konularda biraz da hayretle anomi kavramının kullanıldığını saptadık. O kadar ki bu konularla ilişkilendirilemiyecek ölçüde makro bir sosyoloji anlayışına sahip Durkheim'ın yapıtlarında bile anomi kavramının her zaman aynı anlama sahip olmadığını gördük. Tabii bu yazgı yalnızca anomi kavramına özgü değil.. Yapı, fonksiyon, sınıf gibi sosyolojinin temel kavramlarında da aynı çokanlamlılığı izlemek mümkündür. Fakat bu sorun anomi için çok daha önemli bir düzeyde ortaya çıkmaktadır.

Karşılaştığımız ikinci bir temel sorun da, anomi gibi hem bireysel, hem de toplumsal bir anlamı olan ve en az onun kadar karmaşık ve çokanlamlı bir biçimde kullanılan yabancılaşma kavramına çözümlemelerimizde yer verme zorunluluğu oldu. Hem olgu, hem de kavram olarak bir bütün oluşturan anomi ve yabancılaşmayı birlikte ele alma durumuyla karşılaşmamız, çalışmamızın hacminin öngörülen sınırları aşmasına neden oldu. Üstelik bu konuda temel başvuruların odak noktası olan Marx'ın kuramında yabancılaşma, Durkheim'ın kuramında anomiye benzer bir biçimde kesin ve belirgin bir anlama sahip değildi. Çağdaş marksistlerin bu konudaki çalışmaları, zaten belirli bir felsefi ve ontolojik niteliğe sahip bu kavrama açıklık getirmekten çok, sorunu daha da karmaşık ve içinden çıkılmaz bir hale getirmişti. Hatta bazı yorumcular yabancılaşmayı insan varlığının ontolojik kaçınılmazlığı şeklinde tanımlıyarak, konuyu sosyolojiden felsefeye kaydırmış oluyorlardı. Ayrıca «resmî» Marksistlerle çağdaş düşünürlerin yabancılaşma anlayışları bazen birbirlerine karşıtlık oluşturacak şekilde bir çelişme içerisindeydi. Nihayet ampirist gelenekleri doğrultusunda Amerikalı sosyologlar da, yabancılaşmayı operasyonel kılma çabası içerisinde, kavramı parçalanma ve ufalanma tehlikesiyle karşı karşıya getiriyorlardı. Kısaca insanın kendi özünden, ürününden, doğal ve toplumsal çevresinden koparak onların egemenliği altına girmesi şeklinde tanımlanabilecek yabancılaşma kavramı, aynı zamanda sosyal bilimlerde bir moda olduğu kadar insanı makinalaştıran, metalaştıran ve sonunda köleleştiren rasyonalist ve teknokratik bir uygarlık biçimine karşı oluşan başkaldırının bir simgesi haline gelmiş bulunmaktadır. Bu doğrultuda yabancılaşma hem sosyolojik, hem psikolojik, hem de siyasal ve felsefi bir anlam taşımaktadır.

II. Araştırmanın amacı :

Bu durumda, hem bireysel hem toplumsal bir nitelik taşıyan ve tüm yaşam alanlarına uygulanabilecek kadar evrensel ve yaygın bir özellik gösteren, ama buna karşılık ifade ettikleri gerçeklerle olan ilişkileri kesin ve belirgin olmıyan iki kavramı birlikte ele almış olduk. Ancak bu kez, gerçekte bir takım çalışması gerektiren ampirik boyutu dikkate almama zorunluluğu doğdu ve çalışmamızı kuramsal bir çerçeve ile sınırlamış olduk.

Demek ki bu çalışmada amacımız farklı rejimlerin, farklı gelişmişlik düzeylerinin, farklı etnik ve kültürel verilerin dışında ve ötesinde varlığını kanıtlayan anomi ve yabancılaşmanın birbirleri ile ilişkili olarak kuramsal çerçevesini kurmak olmaktadır. Bu kuramsal çerçeve, daha ileride aynı konuda gerçekleştirmeyi düşündüğümüz ampirik çalışmanın da temelini oluşturacaktır. Rasyonalist ve prodüktivist bir bakış açısından bu tür bir kuramsal çalışma yapmanın ne yarar getireceği sorusu öne sürülebilir. Özellikle sosyal bilimler alanında somut belirtilerini gördüğümüz ve kesinlikle reddettiğimiz anglo-sakson faydacı geleneği ile daha önce başkaları tarafından radikal bir eleştiriye tabi tutulan ve geçersizliği kanıtlanan soyut ampirizm (3) doğrultusunda yer alabilecek böyle bir soru, ancak değişim değerinin egemen olduğu bir meta toplumu için bir anlam taşıyabilir. Oysa biz bu toplumun bunalımının temelinde yatan anomi ve yabancılaşmayı incelemeyi amaçlıyoruz; hastayı önce zehirliyen ilâçlarla tedavi edemeyiz.

III. Yöntem üzerine bazı düşünceler

Yöntem konusunda değinilmesi gereken en önemli nokta yöntem ve araştırma teknikleri arasında bilinçli veya bilinçsiz olarak yapılan karıştırmadır. Çoğu kimse yöntem ve araştırma tekniği arasındaki farkı görememekte, sık sık anket yöntemi, örnekleme yöntemi gibi anlamsız deyimlerle karşılaşılmaktadır. Böyle bir kavram kargaşası içerisinde yöntem ve teknikleri birbirleriyle karıştıranlar, gerçekte kuram ve yasalarla somut bir konuyu içeren araştırma arasında gerekli ilişkileri kuramıyan, kopukluk yaratan kimselerdir. Hatta bu karışıklığın görüldüğü araştırmalarda ge-

(3) MİLLS, Charles Wright - L'imagination sociologique — F. Maspéro, Paris, 1967, özellikle s. 55-80.

nellikle gerçek varsayımlara da rastlanmaz; çünkü varsayımlar, kuram ve yasaların araştırma konusuna göreli olarak somut ve operasyonel kılınmasında ilk önemli aşamadır. Sözkonusu farklılığı göstermek için genellikle strateji ve taktik arasındaki ayırıma başvurulmaktadır. Strateji en genel anlamıyla, hedeflerin saptanması ve bu hedeflere ulaşmada kullanılabilecek alternatif yolların belirlenmesi demektir. Taktik ise stratejik plânı gerçekleştirmek için yararlanılacak araçları belirler ve kullanır. Burada strateji ve yöntem, taktik ve araştırma tekniği arasındaki benzerlikler oldukça açık olarak görülmektedir.

Bir bilimin amacına ulaşmasında en vazgeçilmez öğe yöntemdir. Yöntem, bilimin veya belirli bir araştırmanın yöneldiği amaca göre düşünsel bir girişimi, bir tutumu gösteren, ifade eden bir araştırma plânıdır. Başka bir anlatımla, bir bilimin amacına yönelmesini ve bu amacı gerçekleştirmesini sağlayan düşünsel tutum ve yaklaşımlara yöntem diyoruz. Bu anlamda yöntemin uygulama görevi, araştırma konusunu, yani nesnel gerçeği en anlaşılır bir biçimde yansıtabilmesidir. (4) Genel olarak epistemolojik, lojik, metodolojik ve teknik düzeyler olarak hiyerarşilendirilebilecek (5) yöntemler silsilesinde, metodoloji bir teknik olarak değil, bir bütünsel yaklaşım olarak tanımlanmak gerekir. Bu açıdan bakıldığında, karmaşık ve çok yönlü toplumsal olayların incelenmesi için, her bilim kendi yaklaşımı ile bu olayların bir yönünü, ya da bir kesitini aydınlatmada kullanılacak bir araç olarak belirmektedir (6).

Hiç bir bilim tek başına toplumsal gerçeğin bütünlüğünü ifade edemez. Ayrıca her bilim bu gerçeğin bütünlüğünü parçalayarak kendi alanına yakın gördüğü bölümlerini toplar ve bu yeni sentezi toplumsal gerçek olarak sunmaya çabalar (7). Bu nedenle bir toplumsal gerçeğin ayrı ayrı çeşitli bilimler yoluyla incelenmesi, önemli olmakla birlikte suni bir nitelik taşıyan farklılıklar yaratmaktadır. Bu sunî farklılıkları azaltabilmek için bu çalışmada

---

(4) TOLAN, Barlas-Toplum bilimlerine giriş-Kalite Matbaası, Ankara, 1975, s. 194-195. Bu konuda ayrıca bak. ERGUN, Doğan - Sosyoloji el - kitabı - Gerçek yayınevi, İstanbul, 1973, s. 135-136.

(5) BOZKURT, Ömer-Toplumsal bilimlerde yöntem kavramının alanı — *Amme İdaresi Dergisi*, 1972, No: 4, s. 3-13.

(6) LEFEBVRE, Henri-Du rural à l'urbain-Anthropos, Paris, 1970, s. 243-265.

(7) LEFEBVRE, Henri — Le droit à la ville — Anthropos, Paris, 1968, C.I, s. 43-46.

felsefe, ekonomi, sosyoloji, sosyal psikoloji, antropoloji, psikoloji, siyasal bilim gibi kısmî sosyal bilimlerin tekniklerinden olanaklar elverdiği ölçüde yararlanılmaya çalışılmış, toplumsal gerçeğin, bütünlüğü içerisinde incelenmesine özellikle dikkat edilmiştir. Yani bu araştırma salt sosyolojik bir nitelik taşımamaktadır.

Ayrıca toplumsal gerçeğin nicel ya da sayısal bir biçimde ifade edilmesine verilen değer ve ağırlık, son yıllarda büyük bir önem kazanmış ve bütün sosyal bilimler, sanki yaşamlarını sürdürebilmek zorunluluğunda bırakılmış gibi toplumsal gerçeği istatistik ve matematik modellerde simgeleştirme yolunu seçmişlerdir. Bunun sonucu olarak, toplumsal gerçeğin, başarılı ya da başarısız olarak simgeleştirilebilen bölüm ve kesitleri giderek bütünsel toplumsal gerçeği ikame eder görünmüş, istatistik ve matematiksel bir biçimde nicele dönüştürülemiyen toplumsal unsurlar, önemi ve düzeyi ne olursa olsun bir kenara itilmiştir. Böylece toplumsal gerçeğin bütünlüğü ikinci kez bir başka düzeyde parçalanmaya ve soyutlanmaya tabi tutulmuştur.

IV. Araştırmanın yönünü belirleyen varsayımlar ve izlenen plân:

Sosyolojik araştırmada, gerekli bir ön çalışmayla bazı varsayımların saptanması zorunludur. Varsayım bilgi, tecrübe ve sezgi karışımı olarak kuramsal veya yasal bir nitelik taşıyan bir öneridir. Yöntem, saptanan varsayımlara ve araştırma konusunun özelliklerine, araştırma teknikleri de yönteme ve yine konuya göreli olarak saptanır. Varsayımlar araştırma boyunca gelişebilirler, düzeltilebilirler veya değiştirilebilirler; hattâ böyle bir süreç içerisinde değişen varsayımların araştırmanın genel yönünü bile değiştirebilmeleri olasılığı mevcuttur. Varsayım genellikle bağımsız olarak tanımlanmış iki veya daha çok olay dizisi arasında kurulması ve denenmesi mümkün, beklenen bir ilişki bulunduğunu ileri süren sistematik bir öneri olarak tanımlanmaktadır. Yöntem, bu varsayım veya varsayımlar çerçevesinde araştırma konusuna göreli olarak saptanmaktadır.

Burada bizim temel varsayımımız, anomi ve yabancılaşma kavramlarının, çağdaş toplumdaki yaygın bunalımın operasyonel açıdan irdelenmesi için açıklayıcı birer kavram niteliği taşıdıklarıdır. Bu genel varsayımı, plânımızın genel taslağını gösteren şu

düşüncelerle tamamlamak istiyoruz. Anomi kavramının babası olarak gösterilen Durkheim'da, kavramın çokanlamlı ve temelde felsefi bir yapıya sahibolduğunu görüyoruz. Merton ise, Amerikan sosyoloji ekolünün gelenekleri doğrultusunda ve sapma olgusunu açıklamak amacıyla Durkheimcı anomi kuramını temel çerçevesinden saptırmış, bu ekolün sosyologlarının büyük bir kısmını da peşinden sürüklemiştir. Ancak yine bazı Amerikalı sosyologlar, bireysel ve ampirik düzeyde olsa bile, anomi ve yabancılaşma arasındaki yakın ilişkileri vurgulamışlardır. Buradan hareketle yabancılaşma kavramının kökenlerine, yani Marx ve Marksistlere varıldığında, anomi olgusunun ve kavramının yabancılaşmadan bağımsız olarak ele alınamıyacağı gerçeği ile karşılaşılmaktadır. Bu kavram ikilisi somut toplumsal gerçeğe uygulandığında, anomi ve yabancılaşma olgularının çağdaş toplumların tümünde varlığını kanıtladığını görüyoruz.

Bu varsayımsal bütün aynı zamanda plânımızın da bir görüntüsünü vermiş olmaktadır. Çalışmamızı iki ana bölüm içerisinde ele aldık. İlk bölümde Durkheim'ın genel sosyoloji kuramı içerisinde anomi kavramının, giderek kuramının yerini belirledikten sonra, bu kuramın geçerli ve tutarlı olan yönleriyle felsefi ele alış biçimi arasındaki ilişkileri vurguladık. Daha sonra Merton'ın anomi anlayışını ve Durkheimcı anlamdaki anomiyi nasıl saptırdığını eleştirel bir biçimde ele aldık. Son alt bölümde ise Merton'ı izleyen diğer Amerikalı sosyologlarla, anomi ve yabancılaşma arasında ampirist ve bireysel düzeyde bir ilişki kurmayı deneyen araştırmacılardan söz ettik. Ancak bu sonuncuların yabancılaşma olgusuna yaklaşım biçimleri ve kavramı kullanma tarzları bizi tatmin etmediği için kavramın kaynağına dönme zorunluluğunu duyduk.

İkinci bölümün ilk alt bölümünde Marx ve çağdaş marksistlerde yabancılaşma kavramını inceledik. Bu inceleme bize kavramlara, özellikle anomi ve yabancılaşma arasındaki ilişkilere saydamlık getirmenin zorunluluğunu gösterdi. Bu doğrultuda anomi ve yabancılaşma kavramlarını, karşılıklı ilişkileri çerçevesinde somut toplumsal gerçeklere uygulanabilecek bir taslak içerisinde aydınlatma çabasına giriştik. Nihayet üçüncü bir alt bölümde bu kavramların somut uygulanma biçimleri ile ilgili bazı örnekler verdik ve kapitalist ve sosyalist toplumlar ile az gelişmiş ülkelerde yabancılaşma ve anominin yüzeysel ve genel görünümlerini ortaya koyduk.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANOMİ KAVRAMININ DOĞUŞU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Onaltıncı yüzyılın sonu ile onyedinci yüzyılın başlarında yaşamış bir İngiliz tarihçisi olan William Lambarde'ı (1) ve deyimi kullanmaksızın anomiden sözeden Hobbes'u bir yana bırakırsak, anomi kavramının Durkheim ile doğduğunu kolaylıkla öne sürebiliriz. Ancak anomi kavramı, Durkheim'da bile tek anlamda kullanılmıyor. Daha sonraları bu kavramı ele alan Amerikan sosyoloji ekolünde kavram çok farklı anlamlarda kullanılmaya başlanıyor. Bu sapmanın en belirgin örneği Amerikalı sosyolog Merton.. Ama Merton'ı izliyenler anomiyi sadece Durkheim'dan değil, Merton'ın verdiği anlamdan da çok uzaklara götürüyorlar. İşte birinci bölümde bu oluşumun tarihçesi, nedenleri ve sonuçları üzerinde durmaya çalışacağız.

I. DURKHEİM VE ANOMİ KAVRAMININ DOĞUŞU

Anomi kavramını çok farklı anlamlarda kullanan istisnasız tüm sosyal bilimcilerin bu farkların bilincinde değillermişçesine ve

---

(1) «That were to set an Anomy, and to bring dişorder, doubt and incertantie over all» - William LAMBARDE, Archeion, 1635 - Oxford English Dictionary'ye atfen zikreden MERTON, Robert K. —*Anomie anomia, and social interaction: context of deviant behavior*— in CLINARD, Marshall B. (ed.) —*Anomie and deviant behavior*— New York, The Free Press, London, Cellier - Mac Millan, 1964, s. 213-242, s. 226

sanki aralarında söz birliği etmişçesine Durkheim'a atıf yaptıklarını, en azından adını andıklarını görüyoruz. Lacroix da «anomi kavramından yararlanan bütün yazarların bu kavramın «baba» sına, yani Durkheim'a atıfta bulunmayı neredeyse dinsel bir görev ifa ediyormuşcasına ihmâl etmediklerini» (2) vurguladıktan sonra, şu soruyu sormaktan kendini alamıyor: «Durkheim sonrası anomi kavramının bu kadar belirsiz ve alabildiğine geniş ve yaygın bir anlam taşımasının nedenleri acaba Durkheim'ın yapıtlarından mı kaynaklanmaktadır»? (3). Böyle bir soruya verilebilecek herhangi bir yanıt, öncelikle Durkheim'ın yeniden ve dikkatle okunmasını, anomi kavramının (ve giderek anomi kuramının) Durkheim'ın genel sosyoloji kuramı içerisindeki yerinin kesinlikle saptanmasını zorunlu kılmaktadır.

A. Durkheim'ın genel sosyoloji kuramı

Durkheim'ın en nesnelinden bir deyişle «devasa» sosyolojik kuramını karikatürize ederek bile olsa özetliyebilmek kuşkusuz fevkalâde güç bir girişim niteliği göstermektedir. Esasen biz zaten buradaki özetleme çabasını, konumuzla yakın ilişkisini de dikkate alarak daha çok Durkheim'ın temel yapıtları olan **Toplumsal İşbölümü Üzerine** (4) ve **İntihar** (5) üzerinde yoğunlaştırmak amacındayız. (6)

---

(2) LACROIX, Bernard - Régulation et anomie selon Durkheim - in *Cahiers Internationaux de Sociologie*, C. 55, 1973, s. 265-292, s. 266

(3) İbid., s. 266-267.

(4) DURKHEİM, Emile-De la division du travail social (9. bas.) — Paris, PUF, 1973.

(5) DURKHEİM, Emile — Le Suicide (4. bas.) — Paris, PUF, 1973

(6) Adı geçen yapıtların Türkçe özetleri çeşitli kitaplarda verilmiş bulunmaktadır. Bak.

a) KÖSEMİHAL, Nurettin Şazi — Sosyoloji tarihi (2. bas) — Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968, s. 186-195

b) KÖSEMİHAL, Nurettin Şazi - Durkheim sosyolojisi — Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971, s. 56-97

c) TOLAN, Barlas — Toplum bilimlerine giriş — Kalite Matbaası, Ankara, 1975, s. 24-26

d) ERGUN, Doğan — Sosyoloji elkitabı — Gerçek yayınevi, Ankara, 1973, s. 71-80

e) FREYER, Hans — İçtimaî nazariyeler tarihi (2. Bas.) — A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fak. Yayını No. 105, Ankara, 1968, s. 132-149

1) Toplumsal İşbölümü Üzerine:

Durkheimcı düşüncenin temel sorunu, sorusu ve odak noktası (7) Toplumsal İşbölümü Üzerine'de açık ve seçik bir biçimde ortaya koyuluyor. Bireylerin bir toplum oluşturmaları, yani toplumsal varoluşun koşulunu, düşünce birliğini sağlamaları nasıl mümkün olabilmektedir?

a) Kollektif bilinç ve toplumsal dayanışma türleri

Bu sorunun ilk yanıtı kollektif (toplu) veya ortak bilincin tanımında yatmaktadır. Durkheim'a göre kollektif bilinç «toplumdaki ortalama bireylerin ortak inanç ve duygularının tümüdür» (8). Kendine özgü bir yaşamı ve evrimi olan kollektif bilinç, her nekadar bireysel bilinçlerdeki inanç, değer ve duygulara dayanırsa da, toplumsal niteliği bakımından onlardan farklıdır ve onların basit bir toplamı, ya da sonucu değildir. Ancak kollektif bilincin etki ve gücü söz konusu toplumu belirleyen dayanışma türüne göre büyük ölçüde değişebilmektedir.

Nitekim Durkheim'ın toplumları mekanik ve organik dayanışmaya dayanan toplumlar olarak iki kategori içerisinde ele aldığını görüyoruz. Bir tür benzerlik dayanışması olan mekanik dayanışma (9) üzerine kurulu toplumların temel özelliği bireyler arasındaki farklılığın ve farklılaşmanın yok denecek kadar az olmasıdır. Bu tür toplum veya topluluklarda bireyler aynı duygu, değer ve kutsal varlıklara sahiboldukları için birbirlerine benzerler.

Benzerliğe dayalı mekanik dayanışmanın karşıtı olan organik dayanışma (10) ise tutarlı düşünce ve toplum birliğinin farklılaşma yoluyla doğduğu bir dayanışma biçimidir. Canlı varlıklarda nasıl birbirine benzemiyen fakat her biri vazgeçilmez bir özellik taşıyan organlar arasında bir tamamlaşma, bütünleşme ve gide-

---

(7) ARON, Raymond-Les étapes de la pensée sociologique — Gallimard, Paris, 1967, s. 317-405, s. 319. Bu yapıtın kısmi Türkçe çevirisi için bak. Toplum bilim düşüncesinde ana akımlar: Pareto, Weber, Durkheim — Ağaç-İş Matbaası, Ankara, 1973, s. 139-213, s. 139

(8) DURKHEİM, E. — De la division du travail social — a.g.e., s. 46

(9) İbid., s. 35-78

(10) İbid., s. 79-102 ve devamı

rek dayanışma ve birlik varsa ve bu organizmanın varlığını sürdürebilmesi için nasıl her organın farklı işlevini oluşturması gerekiyorsa, bu gerçek toplumsal birlik için de bütünüyle geçerlidir.

Durkheim'a göre dayanışmanın bu iki biçimi toplumsal örgütlenmenin iki uç biçimine tekabül eder. İlkel ya da yazı öncesi toplumları niteleyen özellik mekanik dayanışmanın egemenliğidir. Örneğin bir klânın bireylerini birbirleriyle değiştirme olanağı vardır. Buradan çıkarılabilecek ilk sonuç, tarihsel evrim içerisinde toplumun bireyden önce varolduğu gerçeğidir. Durkheim sosyolojisinin ruhunu oluşturan bu gerçeğe göre, insanoğlunun diğerlerinden farklı bir birey olduğunun bilincine varması, tarihsel evrimden kaynaklanmaktadır.

Kollektif bilincin yaygınlığı ve gücü bir toplumdan diğerine değişmektedir. Mekanik dayanışmanın egemen olduğu toplumlarda, kollektif bilinç bireysel bilincin çok daha büyük bir bölümünü kapsar. «Farklılaşmanın geliştiği toplumlarda herkesin inanç ve isteklerinde kendi seçimine göre davranmakta geniş ölçüde özgür olmasına karşılık, mekanik dayanışmalı toplumlarda bireysel varlığın büyük bir bölümü toplumun oluşumu ile birlikte ortaya çıkan toplumsal zorlama ve yasaklarla yönetilir.» (11) İlkel toplumlarda kollektif bilinç bireysel varlığın büyük bir bölümünü kapsamakla yetinmez; yasakları çiğneyenlere uygulanan cezalara aşırı bir sertlik ve şiddetle yansır. Bir toplumda kollektif bilinç ne ölçüde güçlü olursa, o toplumda suça, yani toplumsal kural ve yasakların çiğnenmesine karşı duyulan tepki de o oranda büyük olacaktır. Bu tür toplumlarda ayrıca, kollektif bilincin her eylemi büyük bir kesinlikle tanımladığını, hele dinsel törenler gibi toplu eylemlerdeki davranış ve düşünceleri ayrıntılı olarak bireylere zorla benimsettiğini görüyoruz. Organik dayanışmalı toplumlarda ise, kollektif bilincin kapsadığı alanda bir daralma, kural ve yasakların çiğnenmesine gösterilen toplu tepkilerde bir zayıflama ve hepsinden önemlisi, bireylerin toplumsal zorunlulukların yorumunda çok daha büyük bir esneklik ve özgürlüğe sahiboldukları gözlenmektedir. Örneğin kollektif bilincin adalet gereklerini ilkel toplumlarda bugün bize aşırı gelen bir kesinlikle belirlemesine karşı-

(11) GİDDENS, Anthony — The «individual» in the writings of Durkheim — in *Archives Européennes de Sociologie*, 1971, C. 12, No. 2, s. 210-228. s. 211-212

lık, bu gerekler işbölümünün gelişmiş olduğu toplumlarda soyut ve evrensel bir biçimde düzenlenir. Birinci durumda adalet belirli bir bireyin ayrıntılı olarak tanımlanmış kural ve yasaklar çerçevesinde belirli bir şeyi alması anlamına geliyor; oysa ikinci durumda adaletin istediği, kollektif bilinç tarafından kesinlikle belirlenmemiş bir çerçeve içerisinde «herkesin hakettiği kadar» almasıdır.

Buraya kadar olan özetleme çabalarımızdan, Durkheim'cı sosyolojinin tanımında dayandığı temel düşüncelerinden biri olan bütünün parçalara önceliği, ya da toplumsal varlığın, kendisini oluşturan öğelerin basit bir toplamı durumuna indirgenemiyeceği, başka bir anlatımla, varlığın öğeler tarafından değil öğelerin bütünsel varlık tarafından açıklanabileceği sonucunu ortaya çıkarıyoruz. Şimdiye dek üzerinde pek durmadığımız ikinci bir önemli nokta da, bireylerin birbirlerine benzediği ve kendilerini henüz bütünden farklılaştıramadıkları toplumların, üyelerinin bireysel varlıklarının bilincine vardıkları ve bunu anlatma gücünü elde ettikleri toplumlara göre tarihsel öncelik taşıması olmaktadır. Başka bir anlatımla, kollektivist ya da mekanik dayanışmalı toplumlar zaman sürecinde diğerlerinden önce gelmektedir. Bu tarihsel öncelik de toplumsal olay ve olguların açıklanmasında bir başka mantıksal önceliği doğurmaktadır. Eğer mekanik dayanışma zaman içerisinde organik dayanışmadan sonra ortaya çıkmış olsaydı, toplumsal farklılaşmaya ve organik dayanışmaya ilişkin gerçekleri açıklama olanağını bulamayacaktık. Aslında genellikle iktisatçılar işbölümünü, üretimi arttırmak amacıyla bireylerin çeşitli görevleri kendi aralarında paylaşmayı keşfetmeleriyle açıklıyorlar; oysa Durkheim'a göre bireysel davranışın akılcı niteliğine dayanılarak yapılan bu açıklama, tarihsel sürecin tersyüz edilmesinden başka bir anlam taşımıyor. Bireylerin üretimi arttırmak amacıyla çeşitli toplumsal görevleri aralarında paylaştıklarını, herkesi kendi işini yapmakla görevlendirdiklerini ileri sürmek, gerçekte, bireylerin birbirlerinden farklı olduklarını ve toplumsal farklılaşmadan önce kendi varlıklarının ve farklılıklarının bilincinde olduklarını varsaymak anlamına gelmektedir. Durkheim'a göre «bireysel varlığın bilincine varma olayının tarihsel süreç içerisinde organik dayanışmadan ve işbölümünden önce varolması olanağının bulunmaması nedeniyle, üretimin arttırılması için girişilen akılcı çabanın toplumsal farklılaşmayı açıklaması olanağı da yoktur» (12); çünkü

(12) GIDDENS, A. — The «individual»in the writings of Durkheim — a.g.m., s. 212

bu çaba, kendisinin açıklamak durumunda olduğu toplumsal farklılaşmayı açıklamaktan ziyade varsaymaktadır.

Her durumda, Durkheim'ın anlamaya ve açıklamaya çalıştığı işbölümünün, iktisatçıların işbölümü kavramından çok farklı olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Durkheim'ın sözünü ettiği işbölümü bir bütün olarak toplumun yapısıdır. Teknik ve ekonomik işbölümü bu yapının yalnızca birer anlatımı veya belirtisidir. Başka bir deyişle, mesleklerin farklılaşması ve sınai faaliyetlerin farklılaşarak çoğalması, Durkheim'ın öncel olduğuna inandığı ve kökeni, mekanik dayanışmanın ve parçalara bölünmüş yapının çözülmesi olan toplumsal farklılaşmanın birer ifadesi olmaktadır.

b) Sözleşme, suç ve hukuk:

Yaşam alanını olabildiğince genişliğine kapsamayı amaçlıyan toplumsal işbölümü, hernekadar konu bakımından ekonomiyi, amaç bakımından ahlâkı ilgilendiriyorsa da, yöntem açısından doğrudan hukukla ilişkilidir. (13) Durkheim herbiri dayanışma tiplerinden birine özgü iki hukuk türünün varlığına dikkati çekiyor: suçları cezalandıran baskıcı (zorlayıcı, repressif) hukuk ile, toplumsal kuralların çiğnenmesini cezalandırmayı değil, bu suç işlendiğinde bu suçun doğurduğu durumu yeniden düzene sokmak ya da bireyler arasındaki işbirliğini örgütlemeyi amaçlıyan geri verdirici (restitutif, onarıcı, işbirliğini sağlayıcı) hukuk.. Kuşkusuz Durkheim'in burada kullandığı sosyolojik anlamda suç kısaca kollektif bilincin yasaklamış olduğu herhangi bir eylem veya düşüncedir. Bu çerçeve içerisinde bu tür bir eylem veya düşüncenin başka zaman ve mekanların, başka bir deyişle birkaç yüzyıl sonrasının ya da başka bir toplumun gözünde masum olmasının hiçbir önemi yoktur. Zaten Durkheim'a göre cezanın amacı ve anlamı korkutmak ya da bugünkü deyişle caydırmak değil, kollektif bilinci tatmin etmektir. Bireylerden birinin bir eylemi ile gücendirilen kollektif bilinç bunun onarılmasını talep etmekte, böylece büyük çoğunluğun duygularını onarmayı amaçlamaktadır. Suçu cezalandırmayı değil de, durumu, tanımını kollektif bilincin verdiği bir adalet kavramı çerçevesinde olması gereken biçimde yeniden düzenlemeyi ve kurmayı amaçlıyan geri verdirici hukuk için önemli olan, geniş anlamda toplumsal borcunu ödememiş bir kimseyi onu ödemeye gütmekten ibaret olmaktadır. Gerçekte geri

(13) KÖSEMİHAL, N.Ş. — Sosyoloji tarihi — a.g.e, s. 189

verdirici hukuku bireyler arasındaki işbirliğini sağlamaya yönelik geniş kapsamlı bir anlamda kavramak gerekmektedir. Bu doğrultuda idare veya anayasa hukuku da işbirliğini sağlayıcı yasama kategorisi içinde düşünülmelidirler. Bunlar bir toplumun ortak duygularının anlatımı olmaktan ziyade, zaten farklılaşmış olan bireyler arasında düzenli ve sürekli olarak birlikte yaşamı örgütler.

Bu muhakeme çizgisini izliyerek, daha önceleri Rousseau, Spencer ve iktisatçıların önemli bir bölümü tarafından öne sürülen ve çağdaş toplumun temelinde bireyler arasında özgürce varılmış bir sözleşmenin, bir yazılmamış anlaşmalar bütününün varlığını öne süren bir düşünce sisteminin Durkheim'da da ortaya çıktığını düşünebiliriz. Ancak Durkheimcı düşünce gerçekte bu doğrultuda gelişmemektedir. Ona göre, bireylerin üretimi arttırmak amacıyla ekonomik ve toplumsal görevleri paylaşma yolundaki akılcı kararları nasıl işbölümünü açıklama gücünden yoksunsa, çağdaş toplum da sözleşmeye dayanmamaktadır. Eğer modern toplum sözleşme temeli üzerine kurulmuş bir toplum olsaydı, bu tür bir toplumu bireysel davranışlarla açıklama olanağı bulabilecektik. Oysa, Durkheim bunun tam tersini kanıtlamak istiyor. Gerçi ona göre sözleşme öğesinin varlığı hiçbir zaman yadsınamaz; ancak bu öğe aslında toplumun yapısının ve hatta giderek çağdaş toplumdaki kollektif bilinç halinin bir türevi olarak düşünülmelidir. Nitekim bireylerin özgürce sözleşme yapabilecekleri geniş bir alanın varlığı için, toplumun önceden bireylere bağımsız karar verme yetkisini tanıyan hukuksal bir yapıya sahibolması gerekmektedir. Başka bir anlatımla, bireyler arasındaki sözleşme, kendileri tarafından belirlenmemiş bir toplumsal çerçeve içerisinde gerçekleşmiş olmaktadır. Herhangi somut bir sözleşme alanının varlığı için ilk koşul da, farklılaşma ile ortaya çıkan işbölümü olacaktır. Kuşkusuz sözleşme bireyler arasında yapılıyor; ama bu sözleşmenin yapılmasını sağlayan kural ve koşullar, haklılık veya haksızlık, doğruluk veya yanlışlık, yasaklama veya hoşgörü gibi çeşitli konularda bütün toplumca paylaşılan kavramların birer ifadesi olan yasalar tarafından belirlenmektedir.

Böylece tekrar Durkheim'cı düşüncenin yukarıda ayrıntılı olarak açıklamaya çalıştığımız temel öğelerinden birine dönmüş oluyoruz: yalnız bireylerin ne olduğunu değil, aynı zamanda niçin ve nasıl özgür olarak sözleşme yapabildiklerini ancak toplumu bir bütün halinde ele alarak anlıyabiliyoruz.

c. Toplumsal dayanışma türlerinin evrimi ve bu evrimin nedenleri:

Durkheim bu aşamada modern toplumların yapısal özelliği olarak organik dayanışma ya da toplumsal farklılaşmanın nedenlerini araştırmamızı öneriyor ve daha başında bireye yönelik çözümlemeleri bir kenara itiyor. Bir zamanlar Comte'un da üzerinde durduğu hazların çoğalması ve farklılaşması sonucu doğan ve gelişen can sıkıntısı, bundan kaçınma veya onu yenme çabası veya daha ileri bir mutluluğun araştırılması girişimi toplumsal farklılaşmayı açıklayıcı nedenler olarak düşünülemez; örneğin hazların çoğalması ve farklılaşması Durkheim için bu farklılaşmanın nedeni değil, yalnızca sonucu olabilir. Durkheim ayrıca bazı düşünürleri şaşırtacak (14) ölçüde kapsamlı bir kanıtlama ve muhakeme çabası içerisinde, mutluluk arayışı veya haz peşinde koşmanın işbölümünü doğuramıyacağını gösteriyor.

Demek ki toplumsal bir olgu olan işbölümü can sıkıntısı ya da onu yenme çabası, hazların çoğalması ve farklılaşması, bireylerin sürekli olarak yeni hazlar ya da mutluluk arayışı içinde olmaları ve nihayet üretimi arttırmak amacına yönelik bilinçli bireysel bir girişimle açıklanamamaktadır. Toplumsal bir olgu olan işbölümünü açıklıyabilecek bir başka toplumsal olgu, Durkheim'cı düşünceye göre ancak toplumun hacminin, maddi ve ahlâki yoğunluğunun bir bileşimi olabilir.

Durkheim için hacim belirli bir toplum (ya da topluluk) içinde yaşıyan birey sayısıdır. Ancak hacim öğesi yalnız başına toplumsal farklılaşmanın bir nedeni olamaz. Bu öğenin, yani sayıca çoğalmanın farklılaşmaya yol açabilmesi için aynı zamanda maddi ve ahlâki yoğunluğun da varolması gerekir. Maddi anlamda yoğunluk, sınırları belirli bir mekânda yaşıyan birey sayısıdır. Ahlâki yoğunluğun ise, Durkheim'ın yazılarında açık seçik olarak ortaya konmamış olsa bile, kabaca bireyler arasındaki toplumsal ilişki yoğunluğu olduğu söylenebilir. Bireyler arasındaki ilişkilerin çoğaldığı, birlikte daha fazla çalışma olanağı buldukları ve birbirleriyle olan ticaret ve rekabetin arttığı oranda yoğunluk da buna koşut olarak artar. Böylece hacim ile maddi ve ahlaki yoğun-

---

(14) ARON, R. — Les étapes de la pensée sociologique — a.g.e., s, 328
LACROİX, B. — Régulation et anomie selon Durkheim — a.g.m., s. 272

luk öğelerinin bileşimi toplumsal farklılaşmanın temelini oluşturacaktır.

Burada ister istemez araştırmacının aklına şöyle bir soru takılıyor: Durkheim acaba neden ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Darwin tarafından öne sürülen ve o dönem düşünürleri için moda olan bir kavrama, yaşama ya da varolma mücadelesi kavramına başvurma gereksinmesini duymuştur? Çünkü birlikte yaşayan bireyler çoğaldıkça yaşama mücadelesi de o ölçüde yoğunlaşmaktadır. Bu durumda toplumsal farklılaşma, bu mücadelenin barışçı yollarla çözümü anlamına gelmektedir. Hayvanlar arasında olduğu gibi başkalarının yaşamlarını idame ettirebilmeleri için bazılarının safdışı edilmesi yerine, çok sayıda birey, toplumsal farklılaşma yoluyla yaşamlarını sürdürme olanağını bulabilmektedir. Böylece bireyler diğer tüm bireylerle yarışma veya rekabet içerisinde olmaktan kurtulmakta, varolan rekabet belirli toplumsal çerçevelerle sınırlı kalmakta, herkes kendi toplumsal rolünü oynama ve kendi işlevini görme durumunda bulunmaktadır. Bundan böyle birbirlerinin benzeri olmaktan ziyade farklı olmaya başlamalarından ötürü, her birey diğer tüm bireylerin yaşamlarını idame ettirebilmeleri amacıyla kendi payına düşen özgün katkıyı yaptığı için, bireylerin bir kısmını ya da çoğunluğunu safdışı bırakmak zorunluluğu artık ortadan kalkmış olmaktadır. (15) Böyle bir açıklama ayrıca Durkheim'cı sosyolojik yöntemin temel kuralı olarak tanımlanabilecek bir toplumsal olayın başka bir toplumsal olayla, bir bütünsel (global) olay veya olgunun da başka bir bütünsel olay veya olgu ile açıklanması ilkesi ile uyum göstermektedir.

«Toplumsal İşbölümü Üzerine»de ortaya koyulan düşünceleri toplamak istersek, temel sorunun veya odak noktasının birey-toplum ilişkisi ya da ikilemi olarak ele alındığını görüyoruz. Çağdaş toplumlara özgü toplumsal farklılaşma, bireysel özgürlüğü yaratıcı bir ön koşul niteliği taşımaktadır. Birey ancak, kollektif bilincin kapsayıcı ve alabildiğine geniş katılığını yitirdiği bir toplumda belirli bir muhakeme ve eylem özerkliğine sahibolabilir. Bu tür bir bireyci toplumda ana sorun, kollektif bilincin asgari ölçülerde de olsa varlığını idame ettirebilmesini sağlamaktır; eğer

(15) DURKHEİM, E. — De la division du travail social — a.g.e., s. 237-366, özellikle s. 253-254

bu gerçekleşmezse organik dayanışma toplumu sonunda çözülmeye götürecektir. Unutmamak gerekir ki, Durkheim için birey yalnızca toplumun bir ifadesidir. Bireylerin birbirleri ile ikame edilebilir bir özellik gösterdiği mekanik dayanışmalı ilkel toplumlarda, Andre Gide'e rağmen, bireyi «yerine başka birinin konması olanağı bulunmayan tek canlı varlık» (16) olarak tanımlamak mümkün olamazdı. Herkesin, tüm diğerlerinden daha vazgeçilmez olmayı istediği veya gerçekleştirdiği toplum aşamasına gelindiği zaman bile, birey hâlâ toplumun bir ifadesi olmakta devam etmektedir. Her insana kendi varlığının bilincine varma yetkisini veren bu toplumda bile, kollektif bilincin bireysel bilinçlerdeki varlığı ve egemenliği sanılabileceğinden çok daha yukarı bir düzeydedir. Güçlü sözleşme öğesinin dışında ve hattâ ötesinde, bireyleri toplumsal bütüne bağlıyan yasak ve zorlamalar, kollektif değer ve kutsallar olmasaydı, organik farklılaşmaya dayanan toplum türünün çözülmesi ya da parçalanması kuşkusuz kaçınılmaz olacaktı.

2) Topulmsal bir olgu olarak «İntihar» (17)

a) İntiharın toplumsal nitelikleri:

Gerçekte «İntihar» ile «Toplumsal işbölümü üzerine» arasında çeşitli açılardan yakın bir ilişki bulunmaktadır.

Durkheim organik işbölümü olgusunu genellikle olumlu karşılamakta, bunu toplumların normal ve mutlu bir gelişimi olarak değerlendirmektedir. Bununla birlikte, çağdaş toplumlarda bireylerin kendi paylarına düşenle giderek daha az tatmin olduklarına dikkati çekiyor. Durkheim'a göre, Hobbes'un kuramına temel olan yaratığa benzeyen birey, toplumca kısıtlanmadığı takdirde sınırsız özlemlerle güdülecektir. Her zaman sahibolduğundan daha fazlasını isteyecek ve elde ettiği doyumlarla hiçbir zaman yetinmiyecektir.

Aslında çağdaş toplumlarda kollektif yaşamın örgütlenmesindeki belirli patolojik özelliklerin bir ifadesi ve kanıtı olan intihar

---

(16) Zikreden ARON, R. —Les étapes de la pensée sociologique— a.g.e., s. 329

(17) «İntihar» üzerine yazılmış en derli toplu yazılardan biri Pope'unkidir. Bak. POPE, Whitney — Concepts and explanatory structure in Durkheim's theory of suicide — in *British Journal of Sociology*, 1975, C. 26 No. 4, s. 417-434

sayısındaki artışlar da bu nedenle Durkheim'ın dikkatini çekiyor. Anomi kavramının ilk olarak kullanıldığı Toplumsal İşbölümü Üzerine'nin son bölümü, bu patolojik özelliklerin bir çözümlemesini içermekte ve Durkheim burada ekonomik bunalımlara, işçilerin işleriyle uyum sağlıyamamasına, bireylerin topluma yönelttikleri isteklerin şiddet ve aşırılığına değinmektedir. (18) Gerçekten de çağdaş toplum farklılaşma üzerine kurulduğu ölçüde, herkesin meslek veya uğraşı dalının kendi yatkınlık, yetenek ve arzuları ile uyumlu olması zorunludur. Üstelik bireyciliğe giderek daha fazla önem veren bir toplumun, bu niteliğinden ötürü kendisini, bireyci anlayışa yönelik bir yetenek ve adalet kavramı ile bağımlı ve sınırlı hissetmesi de zorunludur. Örneğin geleneğin egemen olduğu ve bireysel statünün doğuşla veya kollektif sınırlamalarla az çok kesin bir biçimde belirlendiği toplumlarda, bireyin kendi arzu ve yeteneklerine uygun bir mevki talep etmesi kuşkusuz pek doğal bir tutum olarak değerlendirilemezdi. Buna karşılık, temel ilkesi bireycilik olan çağdaş toplumlarda, herkes kendini diğerlerinden farklı hissetmekte ve hakkı olduğuna inandığı şeylere sahibolmak istemektedir. Böylece bireyci adalet ilkesinin çağdaş düzenin zorunlu bir kollektif ilkesi ve denge açısından vazgeçilmez bir öğesi haline dönüştüğünü görüyoruz.

Hiç kuşkusuz mekanik dayanışmanın egemen olduğu toplumlardaki kollektif bilincin, yani ortak inanç ve değerler bütününün bireysel farklılaşma üzerine kurulu modern toplumlarda da varlığını sürdürdüğü bir gerçektir. Ancak bu ortak değerler zayıflar ve bu ortak inançların alanı sadece aşırılıklara yönelik bir biçimde daralırsa, toplum çözülme ve parçalanma tehdidi ile karşı karşıya kalacaktır. Demek ki, tüm diğer toplumlarda olduğu gibi modern toplumlarda da temel sorun olan birey-toplum ilişkisi, bireyin toplumsal sınırlama ve zorlamaların birini veya tümünü artık körü körüne kabul edemiyecek ölçüde kendi varlığının bilincine varmış olması nedeniyle büyük ölçüde değişmiş bulunmaktadır. Ne var ki, görünürde çoğunluk tarafından istendiği izlenimini veren bu bireycilik çeşitli toplumsal sakıncaları, hattâ tehlikeleri de beraberinde getirmektedir: zira birey toplumdan, toplumun verebileceğinden daha fazlasını istiyebilir. Sonsuza dek uzanan arzu ve talepleriyle güdülen birey karşısında toplumsal ahlâk, hem

(18) MARKS, Stephen R. — Durkheim's theory of anomie — in *American Journal of Sociology*, 1974, C. 80, No. 2, s. 329-363, s. 336-339

sevimli hem de yetkeci bir niteliğe sahip bir disiplin yaratabilmelidir. Zorlayıcı olduğu kadar çekici olmasını bilebilecek bu güç ise toplumun ta kendisidir.

«İntihar», «Toplumsal İşbölümü Üzerine» ile çok yakından ilişkilidir; çünkü hem çağdaş toplumların patolojik görünümlerini, hem de birey - toplum ilişkisini en çarpıcı bir biçimde ele alan ve çözümlemeye çalışan bir olguyu konu almıştır. Burada Durkheim yine toplumsal gerçekliğin bireyleri ne ölçüde belirlediğini göstermek amacını güdüyor. Bu açıdan araştırma konusu olarak intihar olgusunun seçimi, Durkheim için bir «Rus ruleti» kadar büyük rizikolar getiriyor; zira en azından ilk tahlilde, insanın bilinçli olarak kendi yaşamına son vermesinden daha bireysel bir eylem pek düşünülemez. Bu olgunun toplum tarafından belirlendiği, en azından yönetildiği ortaya koyulabilirse, Durkheim, savının doğruluğunu, ona en aykırı düşen bir olayla kanıtlamış olacaktır. Gerçekte böylece kanıtlanan sadece bir sav değil, Durkheim, ın tüm kuramı ve hattâ sosyolojinin varlığı olmaktadır.

Birçok yazar bu yapıttaki muhakeme zincirinin ancak bir «Normalien» tezinde görülebilecek neredeyse matematiksel bir kesinlikle geliştiğine dikkati çekmekte ve İntihar, yazıldığından üç çeyrek yüzyıl sonra ve genel olarak sosyal bilimlerdeki bunca gelişmeye rağmen, klâsik sosyolojinin örnek yapıtı olarak hâlâ okunmakta, okutulmakta ve tartışılmaktadır. (19) Araştırma, intihar olgusunun tanımıyla başlamakta, daha önceden öne sürülmüş olan ve toplumsal öğeleri gözönünde bulundurmayan psikolojik ve psikopatolojik yorumları çürüterek devam etmekte ve sonunda intihar tiplerinin çözümlenmesiyle olgunun genel kuramı geliştirilmektedir. Biz burada daha çok bu son nokta üzerinde durmayı yararlı buluyoruz.

b) İntiharın toplumsal tipleri:

Durkheim intihar oranlarının yaş, cinsiyet, medeni hâl, din ve mezhep türleriyle dinsel bağlılık ve pratik gibi öğelere göre değiştiğini uzun uzun kanıtlayarak belirtmektedir. Örneğin evlilik kurumu, hem kadın hem de erkekler için intihar yönelimini engelliyen bir etken olarak çıkmakta, ancak belirli bir yaştan sonra etkisi çocukların varlığı ölçüsünde görülebilmektedir. Evli ve fakat

(19) İbid., s. 331

çocuksuz kadınlarda intihar oranlarının arttığını düşünürsek, ailenin varlığını koruyan ve kadını intihardan alıkoyan etkenin evlilik öğesi olmadığı açıkça ortaya çıkar. Gerçekte çocuksuz aile yeterince güçlü bir bütünleşme ortamı oluşturamamakta ve böylece çocuksuz kadınlar, günümüz psikolog ve psikiyatrlarının engellenme (frustration) olarak adlandırdıkları bunalımın içinde yaşamaktadırlar.

Bireyler kendi başlarına bırakıldıklarında sonsuza dek uzanan istek ve arzuların egemenliği altında yaşarlar. Beklenen ve umut edilen ile gerçek ve gerçekleşen arasındaki oransızlık büyüdüğü ölçüde kendilerini mutsuz ve hattâ umutsuz hissedeceklerdir. Bu istek ve arzuların sürekli psikolojik baskısı altında hiçbir zaman doyuma ulaşma olanağı bulamıyan birey, kendisine ölçülü ve ılımlı olmayı öğreten ve bir iç huzur bulmasına yardımcı olan bir ahlâk sisteminin dışsal gücü sayesinde ancak belirli bir ruhsal dengeye kavuşabilecektir.

Durkheim'ın böyle bir çerçeve içerisinde ortaya koyduğu intiharın üç toplumsal tipinden birincisi bencil intihardır. Kadın veya erkek tüm insanlar öncelikle kendi varlıklarına eğildikleri, bir veya birkaç toplumsal grup ile bütünleşemedikleri, kendilerini hırslı olmaya götüren arzular, bağlı oldukları grup veya toplumun disiplini ve dar ve güçlü bir toplumsal çevrenin uygulanmasını zorunlu kıldığı güçlü kurallar tarafından genel olarak insanlığın kaderiyle uyum sağlıyabilecek oranda sınırlanamadığı ve ölçülü bir düzeye indirgenemediği zaman, diğerlerinden çok daha fazla intihar etmektedirler.

İntihar olgusunun ikinci toplumsal tipi özgecil intihar olarak tanımlanmaktadır. Bireylerin kendilerini toplumdan aşırı ölçüde soyutlıyarak bireysel varlıklarına dönmeleri nasıl bir önceki tipin temel özelliğini oluşturuyorsa, özgecil tipte de toplumdan yeterince kopmamış, hattâ kendi varlıklarını toplumsal bütünden ayırdedememiş bireyler sözkonusudur (20). Bireyin tümüyle toplumsal varlık içerisinde eridiği durumlarda görülen bu intihar tipinin temelinde toplumsal zorunluluk, ya da zorlama bulunmaktadır. Birey bugün yaşama hakkı olarak tanımladığımız kavramı hiç düşünmeden toplumsal zorunluluklara uyarak ölümü seçebilmek-

(20) Burada Kanaklardaki özgün kişilik anlayışını anımsamamak mümkün değil. Bak. LEENHARDT, Maurice — Do kamo: la personne et le mythe dans le monde mélanésien— Paris, Gallimard, 1937

tedir (21). Kuşkusuz benciller özgecillerden daha kolay intihar edebilirler; ancak bu ikinci kategorinin içerisinde kendilerini gruplarıyla öylesine özdeşleştirmiş kimseler vardır ki, kaderlerine herhangi bir direnç göstermekten bütünüyle acizdirler.

Durkheim son olarak, çağdaş toplumların en belirgin bir özelliği olarak nitelediği anomik intihar tipine özel bir ilgi göstermektedir. İleride ayrıntılı olarak üzerinde duracağımız bu tipi burada kısaca betimlemekle yetinelim. Bu tipin varlığını Durkheim'a gösteren, intihar oranlarının toplumsal ve özellikle ekonomik bunalım dönemlerinde artması, önemli siyasal olayların oluştuğu zamanlarda, örneğin savaş dönemlerinde azalması olmuştur. Bu tip intiharlar sadece ekonomik bunalım değil, aşırı ve ani ekonomik refah dönemlerinde de bir artış gösterir. Başka bir anlatımla, bu artışlar ekonomik etkinliğin abartıldığı, sosyo-ekonomik bir niteliğe sahip ilişkilerin, yarışma ve rekabetin çoğaldığı ve yoğunlaştığı her durumda gözlenmektedir. Kuşkusuz bu olup bitenler, içinde yaşadığımız toplum biçiminden soyutlanamaz; ama belirli bir sınırı aştıktan sonra da patolojik bir nitelik kazanırlar.

«İntihar oranındaki artışların insanlığın gelişmesinin tabiatına özgü olmadığını, ancak bu gelişmenin, normalliği kolaylıkla kanıtlanamıyacak günümüzün özel koşullarından kaynaklandığını ileri sürmek pekalâ mümkündür. Bilimler, sanatlar ve sınai faaliyetlerde tanığı olduğumuz parlak gelişmenin bizi aldatmasına izin vermemeliyiz. Bu gelişmenin, hepimizin duyduğu acı veren yansımaları olan marazi (aşırı) bir hareketlilik ortamında oluştuğundan hiçbir kuşku duyulamaz. İntihar sayılarının giderek armasının kaynağının, günümüz uygarlığının genel gidişine eşlik eden patolojik bir durum olduğu kolay yadsınamıyacak bir gerçektir; ama sözkonusu durum, uygarlığın gelişmesi için hiçbir zaman zorunlu bir koşul olarak düşünülemez.

İntiharların bu kadar hızlı bir artış göstermesi başka varsayımların dikkate alınmasına olanak tanımamaktadır. Elli yıldan daha kısa bir süre içerisinde, intihar sayılarının ülkelere göre üç, dört hattâ beş katlık bir artış gösterdiğini görüyoruz. Diğer yan-

(21) Durkheim'ın verdiği örneklerin yanısıra, kişilik kavramı ile ilişkisi açısından harakiri olayı üzerinde özellikle durmak isteriz. Bak. BENEDICT, Ruth-The chrysanthemum and the sword-Boston, Houghton Mifflin, 1964 - Türkçe çev.: Krizantem ve Kılıç - İş Bankası yay., Ank. 1965

dan intiharlar, toplumların yapısında en yerleşmiş, en kök salmış unsurlarla ilişkilidir; zira toplumun içinde bulunduğu ruhsal hâlin (humeur) anlatımıdırlar. Toplumların ruhsal hâli de, tıpkı bireyler için olduğu gibi organizmanın en temel verilerini yansıtır. Şu halde, intihar oranlarında böylesine büyük bir artışı belirliyebilmesi için, toplumsal yapımızın bu yüzyıl boyunca kökten değişmeye uğramış olması gerekir. Oysa bu kadar önemli ve hızlı bir değişmenin sağlıksız olmaması mümkün olamaz; çünkü hiçbir toplum bu kadar ani bir biçimde yapısal değişme gösteremez. Gerçekte toplumun bu farklı özelliklere sahibolması, yavaş gelişen ve kendisini pek belli etmiyen bir değişimler zinciri sonucunda ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu yolla meydana gelebilecek dönüşümlerin sınırlı olduğunu da dikkate almalıyız. Herhangi bir toplumsal tipin esnekliği ve dönüşebilirliği sonsuza dek uzanamaz; aşılmaması gereken sınırlar vardır. O halde çağımızdaki intiharlarla ilgili istatistiki verilerin gösterdiği değişmelerin olağan olarak nitelenmesi mümkün değildir. Sayıları hızla artan bu intiharların nedeni ve nasılı bilimsel bir kesinlikle ortaya çıkarılmadan bile, düzenli ve olağan bir gelişmeden değil de, geçmişin kurumlarını köksüzleştiren marazi bir toplumsal sarsıntı ve çöküşten kaynaklandıkları peşinen söylenebilir. Geçmişin kurumlarının yerine yenilerinin yaratılması sözkonusu olamaz; zira yüzyılların toplumsal yapıtlarının yenilenmesinin birkaç yıl içine sığdırılması mümkün değildir. Bu durumda eğer neden normal olarak nitelenemezse aynı şeyi sonuç için de söylememiz doğal olacaktır. Dolayısıyla gönüllü ölümlerin hızla yayılmasının uygarlığımızın büyüyen parlaklığını değil, uzaması halinde büyük tehlikeler doğurabilecek bir bunalım, karışıklık ve düzensizlik ortamının varlığını doğruladığını belirtmeliyiz» (22).

Bu uzunca alıntıdan kolayca anlaşılacağı gibi Durkheim'ı özellikle ilgilendiren ve ahlâkçı yönüyle gerçekten rahatsız eden oluşum, birey ve toplum arasındaki bağların zayıflaması ve toplumsal çözülmenin giderek gelişmesi, yani çağdaş toplumun evrensel bunalımıdır. Toplumsal bütün artık gelenek ve göreneklerle yöneltilmemektedir. Bireyler birbirleriyle amansız bir yarış ve rekabet içerisindedirler. Ümit ve istekleri olanak ve olasılıkların sınırını aşmış bulunmakta, bu beklentilerle gerçek ve gerçekleşenler arasında giderek büyüyen uçurum onları sürekli acı ve

(22) DURKHEİM, E. —Le suicide— a.g.e., s. 422-423

doyumsuzlukla karşı karşıya getirmektedir. Bu sürekli huzursuzluk ve doyumsuzluk hali, böylece intihar dürtüsünden doğması ve toplumsal bir akım niteliğinde gelişmesi için en elverişli bir ortamı hazırlamış olmaktadır.

Bu noktada Durkheim toplumsal tipten intiharın psikolojik tipine döner ve kurduğu toplumsal tiplerin psikolojik tiplerle uyum içerisinde olduğunu göstermeye çalışır. Bencil intihar bir uyuşukluk ve duygusuzluk hali ve yaşama tutkusunun yokluğu ile, özgecil intihar ise enerji ve coşkusal bir ihtiras hali ile ilişki ve koşutluk içerisindedir. Nedensiz bir öfke ve tiksinti de anomik intiharı simgeleyen psikolojik öğeler olarak sunulmaktadır. Belirli bir nedene bağlı olmıyan sürekli öfke, çağdaş varoluşun getirdiği sonu gelmez düş kırıklıklarının bir sonucu olarak ortaya çıkmakta, tiksinti ise bireyn beklentileriyle gerçek doyumları arasındaki aşırı oransızlığın bilincine varmasından kaynaklanmaktadır.

Kısacası Durkheim için intihar, nedenleri yadsınamıyacak kadar toplumsal olan kişisel bir olgudur. Bu olgunun nedenlerini belirleyen güçler, belirli bir toplumda oluşan ve intihar dürtüsü yaratan akımlardır. Her intihar olayının temelinde yatan bu toplumsal akımlar kuşkusuz bireylerin tümü üzerinde aynı etkiyi gösteremiyecektir. Eğer bireylerden sadece çok ufak bir bölümü intihar ediyorsa bunun nedeni ruhsal yapılarının özelliği, sinir sistemlerinin zayıflığı ya da nevrotik bozukluklar olabilir. Ama gerçekte intihar dürtüsünü yaratan aynı toplumsal koşullar bunun psikolojik temelini de hazırlamaktadır; zira modern toplumun koşullarında yaşıyan insan, ince ve kolayca etkilenebilir bir duyarlılığa sahiptir. İntiharın gerçek nedenleri olan bu toplumsal güçler bir toplumdan diğerine, bir gruptan bir başka gruba, bir din veya mezhepten bir başkasına değişiklik gösterebilir. Ama önemli olan bireyden değil, grup veya toplumdan kaynaklanmış olmalarıdır. Burada tekrar Durkheimcı düşüncenin odak noktasına, yani toplumsal olay ve olguların bireysel olguları belirlemesi savına dönmüş oluyoruz. Bunun da en canlı ve etkileyici örneği, kendi düşüncesine göre özgürce davrandığını sanan, ama gerçekte kollektif güçlerin bir kuklası olarak yaşamına son veren bireyleri bu eyleme götüren toplumsal akımlardır.

3) «İşbölümü» ve «İntihar»a göre Durkheim sosyolojisinin mesajı:

Sosyolog Durkheim'ın önünde, ardında ya da içinde her zaman varlığını duyuran ahlâkçı Durkheim, temel sorunu olan birey-toplum bütünleşmesinin nasıl sağlanacağı sorusunu kendisine yöneltmeden yapamaz. Toplumsal felsefesinin anahtar kuramı olan (23) anomiyi yokederek bu bütünleşmeyi sağlıyabilecek geleneksel kurumları tek tek irdeleyen Durkheim, aile, din, Devlet veya siyasal grupların bu işlevi yerine getiremiyecekleri sonucuna varır. Onun için çözüm çok yönlü bir tür meslek grubu olan korporasyonların kurulması ve geliştirilmesinde yatmaktadır.

Her iki yapıt birlikte düşünüldüğünde, Durkheim sosyolojisinin ana çizgi, tema ve yönelimlerinde yer yer abartmalı bir biçimde ahlâksal ve felsefi mülâhazaların yer aldığını görüyoruz (24). Yalnızca çağdaş sosyolojinin kurucusu olarak değil, bilgi sosyolojisinin ve sosyal bilimlerde yöntemin de bilimsel temellerini atan ilk düşünür olarak ün yapmış bir kişinin bu tutumu en azından şanssızlık olarak nitelenebilir. Ancak unutmamak gerekir ki Durkheim, «kapitalizmin vahşi çağı»nın son döneminde yapıt vermiş bir düşünür olarak, böyle bir toplumsal yapının insanlığı nereye götürebileceğini ilk önce duymuş, sezinlemiş ve bundan acı duymuş bir kişidir. Genel anlamda bu duygusallık onu, bir yandan bir yandan yazılarında muhtemelen bilinçsiz olarak neredeysel «romantik» bir üslup kullanmaya yöneltmiş, diğer yandan ilk bakışta pekalâ «tutuculuk» olarak nitelenebilecek bir «eski» ye ve «geleneğe» özlem tutumu içerisine itmiştir. Ancak o zamanların bilgi birikimi ve çözümleme araçlarının yetersizliğine karşın Durkheim'ın, siyasal rejim farklarını dikkate almaksızın günümüz toplumlarının temel bunalımlarını şaşılacak bir doğrulukla öngöremediğini hiç kimse kolayca yadsıyamaz.

Şimdi önemli olan anomi kavramının Durkheim'ın genel sosyoloji kuramı içerisindeki yerinin açık ve kesin bir biçimde sap-

---

(23) ARON, R. —Les étapes de la pensée sociologique— a.g.e., s. 333

(24) Buna rağmen Pope, Durkheim'ın idealist bir pozitivizmden ziyade gerçekçiliğe daha yakın olduğunu öne sürmektedir. Bak.
POPE, Whitney — Classic on classic: Parsons' interpretation of Durkheim — in *American Sociological Review*, 1973, C. 38, No. 4, s. 399-415, s. 413 - 414

tanmasıdır. Acaba anomi Durkheim'da basit bir kavram olmaktan öte, genel kuramın mihenk taşını oluşturan bir kuram mıdır?

B. Durkheim'ın genel sosyoloji kuramı içerisinde anomi kavramının yeri

1) Durkheim'ın yapıtlarında anomi deyiminin anlamları:

a) Anomi deyiminin kullanıldığı yapıtların dökümü:

Durkheim'ın yapıtlarında anomiden sözeden ve yaşadığı dönemde yayınlanan başlıca üç metin bulunmaktadır:

— Toplumsal İşbölümü Üzerine (1893), III. kitap, Bl. I: Anomik işbölümü

— İntihar (1897), II. kitap, Bl. V: Anomik intihar

— Toplumsal İşbölümü Üzerine'nin ikinci baskısına eklenen önsöz (1902). Bu ikinci önsöz İntihar'ın son bölümünde (25) yer alan ve çağdaş toplumlarda anomi ile savaşımda izlenecek yöntemlere karşı yöneltilen itirazlara bir yanıt oluşturmaktadır.

Anomi kavramına Durkheim'ın diğer yapıtlarında ender olarak rastlanmaktadır. Bu arada, ilk kez Türkiye'de basılmış olmasından ayrı bir kıvanç duyduğumuz Sosyoloji Dersleri'nin (26) başlangıcındaki üç adet «meslekî ahlâk üzerine ders»in 1898-1900 arasında yazılmış olup Toplumsal İşbölümü Üzerine'nin ikinci önsözünün bir «müsveddesi» niteliğini taşıdığı konusundaki kuşkulara da kulak kabartmak gerekmektedir. Hattâ bazı kısımlar kelimesi kelimesine aynıdır (27). Kullanılan kaynaklar (Levasseur ve Waltzing'in çalışmaları) ve metnin genel kuruluşu açısından da büyük bir benzerlik gözlenmektedir.

Ayrıca İşbölümü ile aynı dönemde yazılmış olan «Sosyalizmin tanımı üzerine not» (28) bütünüyle anomi sorununa yönelmiş olmakla birlikte deyim hiç kullanılmamaktadır. Durkheim'a göre «sosyalizm, ekonomik fonksiyonları, içinde bulundukları dağınık

---

(25) DURKHEİM, E. — Le Suicide — a.g.e., s. 413-451

(26) DURKHEİM, E. — Leçons de Sociologie — 2. bas, Paris, PUF, 1969

(27) Örneğin Sosyoloji Dersleri'nin 48-49 uncu sayfalarıyla Önsöz'ün VII inci sayfası, Sosyoloji Dersleri'nin 50-51 inci sayfalarıyla Önsöz'ün IV üncü sayfaları arasındaki benzerlik şaşırtıcıdır.

(28) Durkheim, Emile — «Sur la définition du socialisme» — in La Science Sociale et l'Action — PUF, Paris, 1970, s. 226-235

ve belirsiz durumdan anî veya tedricî olarak örgütlenmiş bir duruma geçirme eğilimidir» (29). Bu tanım, yazarın sosyalizmi hangi açıdan çağdaş toplumlardaki anomik ortama bir çözüm olarak gördüğünü göstermektedir.

Sosyolojik Yöntemin Kuralları'nda da anomi ortamına değinildiği görülüyor. Örneğin Durkheim «Avrupa toplumlarının şu andaki ekonomik durumunun, bu durumun başlıca özelliği olan örgütlenme yokluğu çerçevesinde, geçmişteki hangi nedenlerin etkisiyle ortaya çıktığını» araştırmayı öneriyor (30).

Deyimin, açıkça anılmaksızın birkaç kez de L'Année Sociologique'de kullanıldığını görüyoruz. Duvignaud, Journal Sociologique'e yazdığı Giriş'te şöyle diyor: «Durkheim İşbölümünde ve özellikle İntiharda kullandığı anomi kavramının olağanüstü doğurganlığını hissetmemiştir; o kadar ki Année Sociologique'de, o da bir eklenti, ikincil bir öğe gibi olmak üzere, bir veya iki kez adının geçtiğine tanık oluyoruz» (31). Eğitimbilimsel metinlere gelince, Ahlâki Eğitim (32) dışında anomi ile ilgili hiçbir ize rastlamıyoruz.

b) Toplumsal İşbölümü'nde anomi:

İşbölümünde anomi kavramı ile ilk olarak 360 ıncı sayfada karşılaşıyoruz. Durkheim'a göre «bu çeşitli örnekler demek ki aynı türden çeşitlemelerdir; bütün bu durumlarda, toplumsal işbölümü dayanışma doğurmuyorsa, organlar arasındaki ilişkiler düzenli değil demektir; bir anomi ortamında bulunmaktadırlar». Burada sözkonusu olan örnekler, III. kitabın birinci bölümünün ilk sayfalarında yer almaktadır (33) ve analiz boyunca bu örneklere iki kez başvurulduğunu görüyoruz.

«Bu türden gösterilebilecek ilk örnek sınaî veya ticarî bunalımlar, hepsi de organik dayanışmada kısmî birer kopukluk ve çözülme olan iflâslardır; gerçekten de bunlar organizmanın bazı

(29) İbid., s. 233
(30) DURKHEİM, Emile — Les règles de la méthode sociologique (17 inci baskı) — PUF, Paris, 1968, s. 61-62
(31) DUVİGNAUD, Jean — İntroduction — Journal Sociologique (E. Durkheim) — Paris, PUF, 1969, s. 18
(32) DURKHEİM, Emile — L'Education Morale — PUF, Paris, 1974, s. 29-80 (3,4,5 ve 6 ıncı dersler)
(33) DURKHEİM, E. — De la division du travail social — a.g.e., s. 343-356

noktalarında bazı toplumsal fonksiyonların birbirleri ile uyum sağlıyamadıklarını göstermektedir» (34). Yazarın burada sınaî ve ticarî bunalımlarla iflâsları birbirine karıştırdığını anlıyoruz. Ancak bölüm ilerledikçe Durkheim bu eşanlamlılıktan vazgeçer görünmektedir. Ona göre üretim-tüketim eşgüdümsüzlüğünden ve üretimin başıboş kalarak olumlu ya da olumsuz belirli bir sınırı aşmasından «dönem dönem ekonomik fonksiyonları etkileyen bunalımlar doğmaktadır. İflâsların oluşturduğu bu yöresel ve sınırlı bunalımların artışı öyle görünüyor ki bu aynı nedenin etkilerinden biridir» (35). Bu durumda Durkheim için «ekonomik bunalımlar»ın, «yöresel ve sınırlı bunalımlar» olarak nitelenen «iflâslar»ın ötesinde yer aldığını görüyoruz.

Ayrıca «emek ve sermaye arasındaki karşıtlık ve savaşım aynı olaya daha çarpıcı bir başka örnek oluşturmaktadır. Mücadele, sınai fonksiyonlar giderek uzmanlaştığı ölçüde dayanışmanın artmasından çok daha hareketli ve sert olmaktadır» (36).

Nihayet «bilimler tarihinde de çoğu kez aynı olayın bir başka örneği üzerine dikkat çekilmektedir... Birbirleri ile bütünleşemiyen ayrıntı çalışmalar yığınına bölünmüş (parçalara ayrılmış) bilim, artık parçaları arasında dayanışma olan bir bütün oluşturamamaktadır.» (37)

Demek ki İşbölümündeki verilere göre üç halde anomi mevcuttur:

— Ekonomi dünyasında iflâsların çoğalması halinde

— Ekonomik faaliyetler içerisinde işveren - ücretli ilişkileri düzeyinde

— Bilimlerin aşırı parçalanması ve uzmanlaşması sonucu bilgi alanında.

c) İntihar'da anomi:

«İntihar»da kavramla ilk kez ikinci kitabın beşinci bölümünün sonlarına doğru karşılaşıyoruz:

---

(34) İbid., s. 344
(35) İbid., s. 362
(36) İbid., s. 345
(37) İbid., s. 347

«Gerçekten, yaşam koşulları köklü olarak değiştiği için insan ihtiyaçlarını düzenleyen ıskalanın aynı kalması olanaksızdı; zira bu ıskala, tüm üretici kategorilerin alması gereken payı kabaca belirlemesi nedeniyle toplumsal olanaklara göre değişmektedir. Günümüzde bu ıskalanın hiyerarşisi altüst olmuş bulunmaktadır; ama öte yandan, rastgele yeni bir hiyerarşi de alınıp öncekinin yerine koyulamaz. Insanların ve nesnelerin toplumsal bilinç tarafından yeniden sınıflandırılması için belirli bir süreye ihtiyaç vardır. Böylece başıboş kalan toplumsal güçler yeni bir denge bulmadıkça, herbirinin değeri konusunda ortak bir yargıya varılamıyacak ve bu nedenle bir süre boyunca çok yönlü bir düzen boşluğu doğmuş olacaktır. Bugün artık mümkün olanı ve olmıyanı, doğruyu ve doğru olmıyanı, hangi hak, talep ve özlemlerin meşru olduğunu, hangilerinin sınırı aştığını bilemiyecek bir durumdayız» (38).

«Böylece, yolunu şaşırmış bir düşünce ve değer sisteminin engelleyip bastıramadığı iştah dolu arzular, kendilerini durdurması gereken sınırların nerede bulunduğunu bilemez hale gelmişlerdir. Tam böyle bir ortamda, sadece genel dinamizmlerinin nitelikleri gereği daha yoğun olması bile, onları doğal bir aşırı coşkunluk halinde bulundurmaya yetmektedir. Refahın artması nedeniyle arzular da taşan bir coşkunluk içerisindedir. Bu istek ve arzulara sunulan daha da vaad edici ödüller onları dürtmekte, daha zor beğenir bir tutuma sürüklemekte ve tam geleneksel kuralların yetke ve gücünü yitirdiği bir dönemde tüm kurallar karşısında daha da sabırsız kılmaktadır. Demek ki bu düzensizlik veya **anomi** hali, ihtirasların, daha güçlü bir disipline gereksinme duymaları gereken bir dönemde, aksine giderek sınır tanımamaları nedeniyle daha da pekiştirilmiş olmaktadır» (39).

i) Araştırma konusu intihar oranları ve ekonomik bunalımlar arasındaki ilişki olduğuna göre, Durkheim bu yapıtında anomiye önce ekonomik bunalımlar konusunda başvurmaktadır. Beşinci bölümün başında şunu okuyoruz: «Ekonomik bunalımların intihar eğilimi üzerindeki hızlandırıcı etkisi bilinen bir olgudur» (40). Fakat burada sözü edilen bunalımlar ile İşbölümünde söz-

(38) DURKHEİM, E. — Le Suicide — a.g.e., s. 280-281
(39) İbid., s. 281
(40) İbid., s. 264

konusu olan bunalımlar arasında oldukça önemli farklar bulunmaktadır. İlk fark, bunalımların artık iflâslar ile aynı çerçeve içerisinde ele alınmamasıdır. Durkheim için bundan böyle «iflâsların sayısı, ekonomik yaşamdaki değişimleri yeterli bir duyarlılıkla yansıtan bir barometre» (41) olmaktan ibarettir. İkinci fark ise, bunalım deyimiyle artık ekonomik depresyonların, çöküntülerin değil, genel olarak ekonomik karışıklık ve düzensizliklerin anlaşılmasıdır. «Asıl etkisi bir ülkenin refahını anî olarak yükseltmek olan mutlu bunalımlar hızlı bir ekonomik gelişme, intiharlar üzerinde aynen büyük ekonomik çöküntülerin yaptığı etkiyi göstermektedir; bu belki de, sefaletin yayılmasının intihar sayısını arttırmasından çok daha önemlidir» (42).

ii) Anomi kavramı aynı zamanda, sanayi ve ticaret dünyasının içinde bulunduğu durumu betimlemek için de kullanılmaktadır. Durkheim'a göre «toplumsal yaşam içinde anominin kronik olarak varolduğu bir kesim vardır ki, o da ticaret ve sanayi dünyasıdır» (43). Bu anlamdaki anomi, İşbölümünde olduğu gibi sermaye ve emek arasındaki ilişkilerin belirsizliği ile ilintili olmayıp, çok daha geniş bir kapsama sahiptir. Bu iki anomi türünün kesişmediklerini, birbirlerini kapsamadıklarını, yazarın önerdiği çözümlerin her iki durumda farklı olması kanıtlamaktadır. Durkheim İşbölümünde hukukî türden bir düzenleme öngörmekte, örneğin hizmet sözleşmelerinin o zamanki yasalarda işgal ettiği yerin azlığına ve önemsizliğine dikkati çekmektedir. Oysa İntiharda bu konuda ekonomik türden bir düzenleme sözkonusudur. Ona göre «bir yüzyıldan beri ekonomik gelişme, sınaî ilişkileri temelde her türlü düzenlemeden uzak tutmaya yönelmiştir» (44). İşbölümüne oranla özellikle dikkati çeken yenilik, Durkheim'ın ekonomik bunalımların sonucu olan anomi ile, sanayi ve ticaret dünyasındaki özgül ve yerleşik anomiyi bundan böyle ekonomik anomi başlığı altında toplamış olmasıdır (45).

iii) «Fakat ekonomik anomi, intihara neden olan tek anomi türü olmadığı» (46) gibi, anomi de, intihar ve evlilik arasındaki

(41) İbid., s. 265
(42) İbid., s. 267
(43) İbid., s. 283
(44) İbid.,
(45) İbid., s. 289
(46) İbid.

ilişkileri açıklayan tek değişken değildir. «Boşanma ve intiharların koşut bir biçimde gelişmesini açıklayan etken, boşanma kurumunun bir ürünü olan konjügal anomi halidir... Boşanmaların çok olduğu ülkelerde... eşlerin intiharları... anomik intiharın bir çeşidini oluştururlar» (47).

Kısacası İntihar'da da üç halde anomi vardır:

— Ekonomik karışıklık ve düzensizlik dönemlerinde

— Yerleşik ve sürekli olarak ticaret ve sanayi dünyasında,

— Evlenme sözleşmesi ile ilgili pozitif hukukun boşanmayı kabul etmesi hâlinde.

d) Anomi kavramının belirsizliği üzerine:

Durkheim'ın kullandığı anomi kavramları böylece gözden geçirildiğinde, okuyucu, kaçınılmaz olarak birbiriyle çelişen iki izlenim arasında bocalamaktadır:

i) İlk izlenimin bütünüyle keyfi bir gruplaştırmaya yol açabilecek nitelikte bir belirsizlik olduğundan kuşku duyulamaz. Kavramın belirsizliği üzerinde yeniden durmakta gerçek bir yarar görmüyoruz. İşbölümü ve İntiharda ekonomik bunalım hiç kuşkusuz aynı anlamda kullanılmamaktadır. Ayrıca ekonomik anomi, ikinci yapıtta çok daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Durkheimcı muhakeme zincirinin son halkasına gelindiğinde anomi, sanki birbirleri ile pek yakından ilişkili olmıyan beş ayrı olay için varlığı bile kesin bir biçimde saptanmamış ortak bir öğe olarak ortaya çıkmaktadır: ekonomik bunalımlar, iş sözleşmesi sorunu, liberal tip bir pazarda ekonomik düzenleme yokluğu, pozitif hukukta boşanma kurumunun varlığı, nihayet bilim felsefesi veya mantığı ile birçok özgül bilim dalı arasındaki ilişkiler, yani epistemolojik bir sorun... Böylesine anlamsız bir yığının en azından ilk bakışta okuyucuyu şaşırtmamasına olanak bulunmamaktadır.

ii) Bununla birlikte, bu ilk izlenimi düzeltmemek Durkheim'a karşı en azından haksızlık olacak. Birinci yapıttan ikincisine, anomi kavramının ortaya koyuluşunda izlenen yöntemler-

(47) İbid., s. 307

deki belirgin değişiklik görmemezlikten gelinemez. İşbölümünde Durkheim, birbirleriyle ilişkisi bulunmayan üç durum tipini bir bütün içerisinde toplamak ve anomik işbölümü kuramını oluşturmak amacıyla anomi kavramını kullanmıştı. İntiharda ise aynı kavramı, bir toplumsal olgunun iki çeşidini ayırdetmek (iki ekonomik durum tipini gruplaştırmaya yarayan ekonomik anomi ve konjügâl anomi) ve tek bir toplumsal nedenle belirli bir intihar tipini, yani anomik intiharı açıklamak amacıyla kullanmaktadır. İntiharda ortaya koyulan açıklayıcı şemanın çok daha büyük bir belirginlik kazandığından kuşku duyulamaz.

2) Durkheim'da anomi, gerçekte iki farklı sistem içerisinde mi yer almaktadır?

Bu noktada kendimize şöyle bir soru yöneltmek zorunluluğunu duyuyoruz. Acaba İşbölümü ve İntihar arasındaki fark, açıklayıcı şemanın daha karmaşık bir hale gelmesinden mi ibarettir? Yoksa kavramın rolü ve işlevi bir yapıttan diğerine temel bir değişikliğe mi uğramıştır? Gerçekte anominin İşbölümü ve İntiharda farklı perspektifler içinde yer aldığını görmemek mümkün değil.

a) İşbölümü ve İntihar'da ortaya koyulan sorunsal açısından anominin yeri:

İlk olarak, her iki yapıtın özgül iki olayın incelenmesi üzerinde yoğunlaştıklarını görüyoruz:

i) İşbölümünde Durkheim'ın temel sorunu şudur: çağdaş toplum, fonksiyonların ve meslek dallarının aşırı bir biçimde farklılaşmasını zorunlu kılmaktadır; sayılamıyacak kadar çok uzman kişiden oluşan bu bölünmüş toplum için gerekli olan zihinsel ve ahlâksal tutarlılık ve uyumluluk nasıl sağlanıp korunabilir? «Durkheim'ın ikinci büyük yapıtı olan İntihar ise, patolojik olarak nitelenen bir olayın analizidir: burada amaç çağdaş toplumları tehdit eden bir hastalığı, yani anomiyi belirgin bir biçimde teşhis etmektir» (48).

(48) ARON, Raymond — Les étapes de la pensée sociologique — a.g.e., s. 314

ii) Her iki yapıtta tartışılan temel sorunun farklı olmasından ötürü, anominin bu yapıtlardaki konumu birbirine benzemekten uzaktır. Anominin, İşbölümünde, neredeyse kaçamak bir biçimde ve sanki bir tesadüf eseri olarak araya girmişçesine ancak son kitabın kısa bir bölümünde ortaya çıktığını görüyoruz. Oysa İntiharda anomi, temel ve öncelikli bir kavram olarak yer almakla ve kitabın en uzun bölümüne konu olmakla kalmıyor, sonuç bölümünde de en önemli ve ayrıcalıklı bir statüye sahiboluyor. İşbölümünde basit bir figüran gibi marjinâl bir nitelik gösteren anomi kavramı Durkheim'ın, işbölümünden doğan dayanışmanın kendine özgü olduğunu benimsememekle suçladığı Comte ile tek yanlı bir polemik oluşturmasına bir neden teşkil etmektedir. Ona göre «hernekadar A. Comte, işbölümünün, bir dayanışma kaynağı olduğunu kabul etmişse de, bu dayanışmanın kendine özgü olduğunun ve yavaş yavaş toplumsal benzerliğin egemen olduğu dayanışmanın yerini aldığının farkına varmış görünmemektedir» (49). Oysa İntihardaki analizlerde anominin baş rölü oynadığını görmekteyiz; burada, çağdaş toplumlardaki bunalımları açıklayan ve Durkheim'ın önerdiği temel çözümü, yani yeni türde çok yönlü korporasyonların kurulması gereğini doğrulayan ve meşrulaştıran öğe, anomi kavramı olmaktadır.

b) Anomi kavramının İşbölümü ve İntihar'daki işlevi

Eğer anominin her iki yapıttaki yeri birbirinden oldukça farklı ise, bunun nedeni kuşkusuz birbirinden farklı iki sistem ile bütünleşmiş olmasından ileri gelmektedir. Anomi İşbölümünde evrimci bir şema içerisinde ortaya çıkmakta, İntiharda ise, insanoğlunu sınır tanımıyan arzular demeti olarak değerlendiren geleneksel görüşe yakınlaşmaktadır.

i) İşbölümü genel olarak toplumsal fonksiyonların farklılaşması veya uzmanlaşması sürecinin incelenmesidir; toplumların tarihi gerçekte, mekanik ya da benzerliğe dayalı dayanışmanın giderek organik dayanışma tarafından ikame edilmesinden ibarettir. Bir dayanışma türünden diğerine geçişin göstergesi, her dayanışma türü kendisini ifade eden bir hukuk sistemi ile ortaya çıktığına göre, baskıcı hukukun işbirliğine dayanan hukuk (geri verici hukuk) üzerinde giderek öncelik ve üstünlük kazanması

(49) DURKHEİM, E. — De la division du travail social, a.g.e., s. 356

olmaktadır. İşbölümünün zararlı etkileri olduğu söylenemez. Ancak, işbölümünün yapısında bazı aksaklık ve eksikliklerin varlığı ölçüsünde ve iflâsların belirmesi, sermaye - emek karşıtlığı ve bilimsel alandaki düzensizlik örneklerinin gösterdiği doğrultuda, «organik dayanışma, sahibolması gereken niteliklere sahibolamadığı oranda» (50), zararlı etkiler de görülmeye başlıyacaktır. «Oysa yukarıda verdiğimiz bütün örnek ve durumlarda bu düzenleme ya yoktur, ya da işbölümünün gelişme derecesiyle orantılı değildir» (51).

Anominin buradaki işlevi, henüz gelişen bir sürecin bir evresini özgülleştirmeye yaramaktan ibarettir. Durkheim için «bir kurallar sistemi, toplumsal fonksiyonlar arasında kendiliğinden oluşan ilişkilerin zamanla kazandıkları nihaî ve kesin biçim olduğuna göre, dayanışma halindeki organların yeterli ölçü ve sürede birbirleriyle ilişki içerisinde bulundukları her yerde anomi ortamının mümkün olamıyacağını peşinen söyleyebiliriz» (52). Zamanla pazar o kadar genişlemiştir ki geleneksel üretim-tüketim ilişkisi artık yetersiz kalmakta ve iflâslar giderek çoğalmaktadır. Sermaye-emek karşıtlığının dengelenmesi için yine zamana ihtiyaç vardır. Nitekim Durkheim'a göre «sınaî yaşamdaki değişmenin böylesine aşırı bir hızla oluşması nedeniyle, çatışma halinde bulunan çıkarlar belirli bir dengeye ulaşmak için gereken zamanı henüz bulamamışlardır.» (53) Ve nihayet bilimin birlik ve bütünlüğü yine zamanla kendiliğinden oluşacaktır. «Ahlâksal ve toplumsal bilimlerin daha önce belirttiğimiz gibi aşırı bir bölünme içerisinde olmaları, pozitif bilimler düzeyine en geç ulaşan bilim dalı olmalarından ileri gelmektedir» (54). Bütün bu alıntı ve yorumlar bize açıkça şunu gösteriyor: sosyolog Durkheim burada bir ahlâkçı gibi davranmakta ve «vahşi» bir çağın alışılmamış özelliklerinin kaygılandırdığı okuyucuya sabırlı olmayı, belki de «zamanla» herşeyin «düzeleceğini» öğütlemektedir...

Anominin, oluşan bir sürecin bir evresi olduğu düşüncesi aslında İntiharda da yok değil. Toplumsal kuralların güç ve yetkesini yitirmesi halinde, yeni uyumun oluşması, yeni kuralların ya-

(50) İbid.
(51) İbid., s. 358
(52) İbid., s. 360
(53) İbid., s. 362
(54) İbid., s. 359-360 ve 362

ratılması, yeni bir dengenin kurulması için zamana ihtiyaç olduğu düşüncesi bu yapıtda da fazlasıyla yer almaktadır. «Ekonomik çöküntü dönemlerinde bazı kimseler, kendilerini ani bir biçimde toplumun alt tabakalarına itilmiş bulmaktadır. Bu durumda arzularını daha fazla sınırlamayı öğrenmeleri gerekiyor; böylece onları yeniden ahlâksal eğitime tabi tutmak zorunluluğu doğmuş oluyor. Ancak toplum onları, hemen bir anda bu yeni yaşam biçimine boyun eğdiremez.. Eğer bunalımın kökeni ani bir güç ve servet artışı ise, durum yine aynı olacaktır.. İnsanların ve nesnelerin toplumsal bilinç tarafından yeniden sınıflandırılabilmesi için belirli bir süreye ihtiyaç vardır» (55). Bir başka açıdan Durkheim, yine zaman etkenini vurguluyarak «konjügâl anomi henüz yasalarda yer almadan pekalâ kamu oyunda varlık bulmuş olabilir» diyor (56).

ii) İntihardaki anomi kavramı, insanoğlunun kaderini genel olarak kötümser bir anlayış içerisinde ele alan geleneksel görüşe yaklaşmakta, onun bu yazgıdan kurtarılması için toplumun katkıda bulunması önerilmektedir. Genel olarak İntihar, bireyi kendisini yoketmeye iten toplumsal nedenlerin incelenmesidir. Eğer toplum iki yönden «bireyde, bireysel bilinçte yeterince yer etmişse» onun bu eylemini engellemeye çalışacaktır. İlk olarak, kollektif faaliyetlerin düzeyi, yani toplumsal bağların yoğunluğu doyurucu değilse bencil intihar tipi ile karşılaşılacaktır. İkinci olarak da, bireysel tutkuların sınırlanması açısından eğer ahlâk kuralları herkes için açık ve belirgin değilse, anomik intihar tipi görülecektir.

Zamanının psikologlarının ve özellikle Ribot'nun etkisi (57) altında kalan Durkheim, insanoğlunu, sınırsızcasına duyarlı bir «arzu ve eğilimler demeti» olarak görmektedir.

Ancak Rousseau'dan da etkilendiği anlaşılmaktadır. Durkheim'a göre, «gereksiz ve fantazi nesneler, aşırı istekler uyandırır; ne kadar fazla elde edilirse, o ölçüde daha fazla arzulanır. Doğal sınırlar bir kez aşılagörsün, doğru yoldan ayrılmayı engelliyebilecek artık hiç bir şey kalmamış demektir. Yeni tutkular diğerle-

(55) DURKHEİM, E. — Le suicide — a.g.e., s. 280
(56) İbid., s. 307
(57) DURKHEİM, E. — De Le division du travail social, a.g.e., s. 353

rini doğurur; bunlar da doğal olarak zekâyı harekete geçirirler; zekâ ise bu tutkulara, kendilerini kışkırtan ve coşturan yeni hedefler gösterir. Hattâ bu tutkuların verdiği doyumlar, onları daha da vazgeçilmez ve doyumsuz kılar» (58).

İnsanoğlunun bu durumu ona, doğal olarak kendisini ayarlıyabilen hayvan karşısında sonuçları bakımından acı bir ayrıcalık sağlamaktadır. «İnsan varlığının sınırsız duyarlılığı, kendisini dışarıdan düzenliyebilecek güçler soyutlandığında, doğal özelliklerinden ötürü dibi olmıyan çok derin bir uçurumu andırmaktadır ve bu boşluğu hiçbir şey dolduramaz. Eğer sözkonusu duyarlılığı baskı altına alabilecek bir dış güç bulunmazsa, bu duyarlılık bizzat kendi varlığı için bir izdirap kaynağı haline dönüşecektir. Zira sınırsız istek ve arzular, tanımları gereği doymak bilmez bir özellik gösterirler» (59). Bu durumda, insanda görevini yapmıyan düzenleyici fonksiyon, «zorunlu olarak bireyin dışındaki herhangi bir güç» tarafından gerçekleştirilecektir. (60). Bu güç te toplumdan başkası olamaz. «Sadece toplum bir bütün halinde doğrudan etkisiyle veya organlarından biri aracılığıyla bu düzenleyici ve ölçü sağlayıcı rolü oynıyabilme durumundadır; zira toplum, bireyce üstünlüğü kabul edilen ve onu aşan tek ahlâksal güçtür» (61). Ekonomik olduğu gibi cinsel ihtiyaçlarının da doyumu için bireye, arzularının sınırlarını açık ve belirgin olarak gösteren toplum olacaktır. Örneğin, «gerçekten tarihin her döneminde toplumsal bilinç çeşitli hizmetlerden herbirinin ne değer taşıdığı, bunlardan herbirinin bedelinin ne olması gerektiği hakkında pek açık olarak belirlenmemiş ve tanımlanmamış yargı ve duygular içermiştir» (62). Aynı şekilde «eşler, görevlerini ihmâl etmeksizin kendilerine tanınmış doyumlardan başka doyumlar arıyamıyacakları için arzularını sınırlarlar» (63).

Böylece sosyalleşmiş, yani tutkuları toplum tarafından frenlenmiş birey mutluluğa doğru yol alacaktır. «En azından genel

(58) DURKHEİM, Emile — Montesquieu et Rousseau, précurseurs de la sociologie — Ed. Revière, Paris, 1966, s. 134
(59) DURKHEİM, Emile — Le Suicide — a.g.e., s. 273
(60) İbid., s. 275
(61) İbid.
(62) İbid., s. 275-276
(63) İbid., s. 304

olarak, o zaman herkes içinde bulunduğu koşullarla uyum içinde olacak, hizmet ve faaliyetlerinin normal bedeli olarak sadece meşru olanı arzuluyacaktır... İnsan mutluluğunun dengesi, tanımlanmış olmasından ötürü sağlam bir dengedir; birkaç kırılmış umut veya gerçekleşmemiş beklenti, bu dengeyi altüst etmek için yeterli olamaz» (64).

Bu çözümlemenin verilerine göre, kuralların yaratıcısı olan toplum bireye ümit ve beklentilerini nerede sınırlaması gerektiğini açık ve kesin olarak göstermediği durumlarda, anomik ortamın hemen belirdiğine tanık oluyoruz. Örneğin ekonomik bunalım dönemlerinde, en tesadüfi ve kolay spekülâsyonların başarıya ulaşması böyle bir yargıyı kanıtlıyor ve yansıtıyor. Durkheim burada en hüzünlü ve dramatik yorumu yapıyor. «Bugün artık mümkün olanı ve olmıyanı, doğruyu ve doğru olmıyanı, hangi hak, talep ve özlemlerin meşru olduğunu, hangilerinin sınırı aştığını bilemiyecek bir durumdayız». (65) Boşanmanın törelerce kabul edilmesi, yani eş değiştirme isteğinin belirmiş olması da anominin doğduğunu gösteren bir başka örnektir. «Boşanma, evlilik kurumunu düzenliyen kuralların zayıfladığını gösterir. Nerede boşanma yerleşmişse, özellikle nerede hukuk ve töreler bunun aşırı bir düzeyde uygulanmasını kolaylaştırıyorsa, gerçek toplumsal niteliğini yitiren evlilik kurumunun yararlı etkileri artık aynı ölçüde görülemiyecektir» (66).

c) Durkheimcı kuramda anominin anlamsal ikiliği

Bundan böyle Durkheim'da anominin bir tek anlama sahiboldığunu ileri sürmenin yanlışlığı açıkça ortaya çıkmış oluyor; bu durumda anomilerden sözetmek belki de daha doğru olacak. İşbölümünde anomi, bazı toplumsal fonksiyonlar arasındaki düzen eksikliği veya yokluğu anlamına gelmektedir. Anomi burada toplumsal bir evrim içerisinde bir düzensizlik veya anarşi evresi anlamı taşımaktadır. Üstelik bu deyim bizzat Durkheim tarafından kullanılmıştır. Ona göre «belki de biraz abartma ile, genel olarak bilimde ve özel olarak belirli bilimlerde geçerli olan... anarşinin nereden doğduğu anlaşılmış olmaktadır» (67).

(64) İbid., s. 277
(65) İbid., s. 280-281
(66) İbid., s. 305
(67) DURKHEİM, Emile — De la division du travail social — a.g.e., s. 359

İntihardaki anomi ise, bireyler tarafından içselleştirilmiş olması gereken ahlâksal kural veya kuralların yokluğu anlamına gelmektedir. Başka bir anlatımla burada anomi kuralsız veya kuralları kesin ve mutlak yetke ve geçerliliğini yitirmiş bir toplumun ahlâksal durumunu ifade etmektedir. Gerçekte Durkheim bu ahlâksal durum deyimini de kullanmaktadır. Ona göre «günümüzde köklü ekonomik bunalımların bu kadar çok sayıda intihara neden olmasındaki temel öğenin özellikle bu ahlâksal durum olup olmadığı kuşkusuz düşünülmeye değer.» (68)

Görüleceği gibi kural yokluğu düşüncesi bu iki tanımda da ortaya çıkmaktadır; ancak kural yokluğu her iki tanımda eşanlamlı olarak kullanılmamaktadır. Bütün bu çözümlemelerimiz sonuç olarak Durkheim'da bir anomi kuramının yokluğunu kanıtladığı izlenimini veriyor. Şimdi bu izlenimin ne ölçüde gerçekle bağdaştığını biraz daha derinlemesine inceliyelim.

3) Durkheimci anomi kavramının temelde bir bütünlüğe sahibolduğu ileri sürülebilir mi?

a) Epistemolojik kesinti savı:

Eğer Durkheim'da gerçekten bir anomi kuramı varsa bunun temelinde, düşünülenin aksine kavramın çok anlamlılığı ve belirsizliği yatmaktadır. İncelenen iki yapıtta anominin birbirine benzemiyen iki farklı sistem içerisinde yer alması, kuramsal statüsüde de bir farklılığın bulunabileceğini düşündürmektedir. Durkheim'ın ilk büyük yapıtı olan İşbölümü 1893'te, İntihar ise 1897 tarihinde yazılmıştır. Bu iki tarih arasında, Durkheim'ın bütün yapıtlarını kapsamasa bile anomi kavramının doğuşu ve gelişmesi ile ilgili bir «epistemolojik kesinti»nin varlığından kuşku duyulamaz (69).

Burada şöyle bir sav ileri sürülebilir: kesintiden önce İşbölümündeki anomi kavramı genel olarak bilimsel anlamdan yoksun, sınıflandırma amacıyla kullanılan basit bir kavramdır. Kesintiden sonra İntiharda ise, Merton'ın «orta amaçlı» kuramları niteliğinde kısmî bir kuram olsa bile, toplumsal bütün ile ilişkilendirilmiş gerçek bir anomi kuramının varlığı yadsınamaz. İşbölümünün

(68) DURKHEİM, E. — Le suicide — a.g.e., s. 285
(69) LACROİX, Bernard — Régulation et anomie selon Durkheim — a.g.m. s. 275

III üncü kitabının I inci bölümünde Durkheim hiçbir zaman «kuram»dan söz etmemektedir; oysa bu deyimin İntiharın II inci kitabının V inci bölümünde iki kez kullanıldığını görüyoruz (70). Gerçi Durkheim'ın yaşadığı dönemde kuram deyimi, günümüz sosyal bilimcileri için sahibolduğu «sihire» sahip değildi ama, yine de deyimin sadece İntiharda kullanılmış olması dikkati çekiyor.

b) Kuramın genel işlevleri:

Genel olarak kuramın iki işlevi olduğu ileri sürülür. İlk işlevi sorular yöneltme ve yararlı olanı araştırma ve bulma işlevidir. Kuram ilk olarak, bilim adamını birer varsayım niteliğinde sorular sormaya yöneltir. Kuram burada aynı zamanda genel görüş açısı ve problematiktir; bu görüş açısı özgül bir alan yaratır ve sınırlarken, genel bilgilerin pratik ve alışılmış yaşanmışlığı ile de bağlarını koparır. Gerçeğe yöneltilen soruların birbirleri ile tutarlı bir bütüne dönüştürülmüş biçimi olan problematik ise, ampirik kanıtlar getirerek doğruluğunu belirler. Kısacası kuram önce kuramsal bir fikirdir; bu kuramsal fikir de incelenen olayı bilimsel araştırma objesi haline dönüştüren etkendir.

Kuramın ikinci bir işlevi de sınıflandırıcı, açıklayıcı veya kurucu işlevidir. Kuram, getirdiği kanıt sisteminin özelliklerine göre aynı zamanda olayları belirli bir önem sırasına göre hiyerarşilendirir ve aralarındaki karşılıklı ilişki ve bağımlılıkları betimliyerek gerçek anlamlarını ortaya koyar. Nihayet elde ettiği veri ve bulguları mantıksal bir dizi içerisinde sergiler. Kısacası tutarlı bir yapısal bütün olarak kuram, incelenen olayı bilim objesi haline dönüştüren etken olmaktadır.

c) İntihar, ve anomi kavramının kuramsal bir nitelik kazanması:

Bu veriler çerçevesinde kuramın bu ikili işlevinin yalnızca İntihardaki anomi kavramı için geçerli olduğunu kanıtlamak ve bunun, kavramın gelişmesindeki kesinti ile ilişkisini kurmak gerekli olmaktadır.

i) İşbölümündeki anomi, daha önce de değindiğimiz gibi bir toplumsal evrim sürecinde bir düzensizlik ve anarşi dönemidir. Bu tanım açık bir biçimde, Durkheim'ın yaklaşımında ele alınıp

(70) İbid., s. 305 ve 310

vurgulanan üç olgu tipinin seçimine yarıyan görüş açısını ortaya koymaktadır:

— Toplumsal bütünün dayanışmasını güçlendiren bir evrim sürecinde hepsi kısmi birer dayanışma bozukluğu olan iflâslar;

— Sınai faaliyetlerin hızlı bir biçimde evrimleşmesinin sonucu olarak ortaya çıkan sermaye - emek karşıtlığı;

— Araştırma alanlarının aşırı bir biçimde bölünerek ve çoğalarak evrimleşmesinden doğan bilimdeki düzensizlik ve karışıklık.

Gerçekte ise Durkheim, burada sanıldığı kadar açık değildir; başlangıçta fonksiyon, daha sonra organ deyimleri kullanılmaktadır. Özellikle bilim ve felsefe arasındaki ilişkiler konusunda Durkheim'ın, bölümün başından sonuna kadar aynı şeyden sözetmediğini görüyoruz. Başlangıçta incelediği sorun tam anlamıyla epistemolojik bir sorundur. Bilimler arasındaki birlik ve bütünlüğün yeniden sağlanabilmesi için sadece yöntemlerin tek bir yöntem haline dönüştürülmesi yeterli olur mu? «Comte'a göre bilimler arasındaki birlik ve bütünlüğün gerçekleştirilmesi için yöntemlerin birleştirilmesi yeterli olacaktır; ama bunun sağlanmasının en güç olduğu yer de zaten yöntem alanıdır. Zira yöntemler varlık ve anlamlarını ait oldukları bilim dalı içerisinde bulurlar; ayrıca onları ifade ettikleri gerçekler bütününden soyutlıyarak başka bir düzeyde yeniden derlemek mümkün değildir. Bu nedenlerle bilim adamı yöntemlere, ancak onları bizzat kullandığı oranda ulaşabilir» (71).

Analiz ilerledikçe Durkheim sorduğu soruları yanıtlarken, artık epistemolojik sorundan çok bilim siyaseti ile ilgilendiği izlenimini vermektedir. Bundan böyle Durkheim'ın sorunu, bilim adamları arasında sağlanması gereken kurumsallaşmış ilişkilerin araştırılmasıdır. Ona göre, «bu yeni ahlâksal ve toplumsal bilimlerin araştırma alanına eğilmeleri ancak bir yüzyıllık bir geçmişe sahiptir. Bilim adamları, beğeni ve eğilimlerine göre, bu yeni alanın orasında veya burasında kendilerine bir yer arayıp buldular. Böylesine geniş bir alana dağılmış olmaları nedeniyle aralarındaki mesafe, şimdiye dek kendilerini birbirlerine bağlayan bağları duyup anlıyamıyacak kadar büyüdü.

(71) DURKHEİM, E. — De la division du travail social — a.g.e., s. 354

Fakat araştırmalarını giderek daha uzaktaki bilinmiyenlere doğru götürme gereksinimi bile onları birbirlerine yakınlaştırmaya yetecek ve sonuçta aralarındaki zorunlu dayanışmanın bilincine varmaya yöneltecektir. Böylece bilimin birlik ve bütünlüğü kendiliğinden oluşacaktır» (72)

Açıkça görülüyor ki, Durkheim sorunun odaklaşma noktasını bilimsel fonksiyonlar, yani çeşitli bilim alanları arasındaki ilişkilerden bilimsel organlar, yani bilim adamları, çeşitli bilim dallarındaki uzmanlar arasındaki ilişkilerin incelenmesine kaydırmış bulunmaktadır. Bütün bunlar burada anominin bir kuramsal fikir olarak kabul edilmesi için yetmemektedir. Öne sürülen görüş açısı bir problematik örgütlemeye yaramadığı gibi, belirli bir tutarlılığın yokluğu da bunu kanıtlayıcı niteliktedir.

Üstelik, eğer İşbölümündeki anominin anlamı bir evrim sürecinde bir düzensizlik ve karışıklık evresi ise, Durkheim kavramın kurucu bir işlev göremiyeceğini kabul etmektedir. Çünkü ona göre, «teoremleriyle, yasalarıyla, aksiyomlarıyla, varsayımlarıyla, yaklaşım ve yöntemleriyle özel bilim dallarının giderek artan bir hızla çoğaldığını düşünürsek, örneğin evrim yasası gibi kısa ve basit bir formülün bu kadar olağanüstü bir karmaşıklığa sahip bir olay ve olgular yığınını birleştirmek için yeterli olamıyacağı açıkça anlaşılacaktır.» (73) Durkheim böylece kendi çelişkilerini itiraf etmiş olmaktadır; zira kullandığı kanıt kendi savını yadsıyıcı niteliktedir.

Demek ki İşbölümünde anomi, kuramın gerektirdiği özelliklere sahibolmadığı gibi bir kuramsal fikir bile değildir. Belirtilen üç tip olgunun bu kavram ile açıklanması söz konusu olamaz. Anomi kavramı, bu olgu tiplerinin ne bakımdan önemli olduklarını, onları birbirlerine bağlayan bağların hangileri olduğunu anlamamıza yetmemektedir. Kısacası anomi, post factum bir genelleştirmenin ürünü olarak basit bir birleştirici başlık olduğu izlenimi bırakmaktadır. Bu açıdan bilimsel bir statüye sahibolduğunu ileri sürmek pek mümkün olamıyacaktır. Ancak bu durumun, kavramın önem ve geçerliliğini etkiliyemiyeceğini eklemek gerekiyor.

ii) Anominin, kuralsız veya kuralları mutlak güç ve yetkesini yitirmiş bir toplumun ahlâksal durumu anlamına geldiği İnti-

(72) İbid., s. 362-363
(73) İbid., s. 355

hardaki durum ise bütünüyle farklıdır. Ekonomik bunalımlarla intiharlar arasındaki ilişkilerin incelenmesinin bitiminde Durkheim, yan fakat çok önemli bir konuda öncelikle çözümlemek gereğini duyduğu bir soruna değiniyor (74); böylece, sınırsızca duyarlı insan savınının geliştirildiğini görüyoruz.

Demek ki esas konuya girilmeden önce yapılan bu çözümlemede, kuramsal bir fikir olarak anominin farklı olguların seçiminde nasıl kullanıldığı vurgulanmış olmaktadır. Durkheim'ın ekonomik bunalımlar ve boşanma üzerindeki düşünceleri de bir problematiğin dokusunu, genel yapısını oluşturmaktadır. «Toplumun yapısında gerek ani bir büyüme sürecinin, gerekse beklenmiyen bir büyük felâketin belirlediği her büyük ve öncekinden farklı bir yeni düzenin, insanları daha kolay intihara götürebildiği anlaşılıyor. Bu nasıl mümkün olabilmektedir? Nasıl olup ta genellikle insan varlığını ve yaşamını güzelleştiren etkenler, aynı zamanda insanı bu yaşamdan koparma yönünde bir etki yapabilir» (75).

Durkheim, problematiğinin genel yapısını daha açık bir biçimde pekiştiriyor; ona göre, «geriye mümkün olabilecek tek bir varsayım kalıyor. Bu da, boşanma kurumunun salt varlığının bile evlilik üzerindeki etkisi nedeniyle intihar eğilimini belirlemesidir» (76). Durkheim ortaya koyduğu yasalarla bu problematiği ampirik olarak doğrulamak arzusundadır. Örneğin Durkheim için «ekonomik bunalımlar ve intiharlar arasındaki bu ilişki birkaç istisnaî duruma indirgenemez; sözkonusu ilişki bir toplumsal yasadır» (77). Durkheim bu deyimi diğer konularda da kullanıyor: «her türlü tartışmanın ötesinde şu yasayı ileri sürebiliriz: evlilik, boşanmalar arttığı oranda kadınlarda intihar eğilimini özendirici bir etki yapmaktadır; bunun aksi de geçerlidir.» (78) Böylece kuramsal bir fikir olan anomi kurama dönüşmüş olmaktadır. Yararlı olanı arama ve bulma işlevinin varlığı ise kuşku götürmeyecek kadar ortada bulunmaktadır.

İntihardaki anomi, kuramın kurucu işlevini de yerine getirmektedir; bu açıdan İşbölümündeki anomiye oranla bu temel kapsam farkının önemi açıktır. Anomik intihar, ekonomik anomi

(74) DURKHEİM, E. — Le Suicide — a.g.e., s. 271
(75) İbid.
(76) İbid., s. 303
(77) İbid., s. 265
(78) İbid., s. 302

ile konjügâl veya cinsel anomiyi yanyana getirerek birlikte ele almaktadır. Anominin kurucu işlevinin varlığı için gösterilebilecek ilk kanıt, somut olgu ve olayların her iki anomi tipi tarafından bütünüyle benzer bir biçimde çerçevelenmiş olmasıdır: her iki durumda da törelerde veya hukukta belirgin olarak ortaya çıkmış bir kural bulunmaktadır. Her iki durumda da kuralı somutlaştırarak temsil eden ve tutkuları sınırlayan özgül bir yetkili toplumsal organın varolduğunu görüyoruz. Nihayet her iki durumda da kuralın yokluğu veya belirsizliği nedeniyle sürekli veya geçici bir düzensizlik belirebilir.

Karşılaştırmanın görüş açısı	Ekonomik anomi	Konjügâl veya cinsel anomi
Kural	Ekonomik töreler hakkındaki yargılar	Konjügal ahlâk hakkındaki düşünceler
	Ekonomik hukuk	Evlenme hukuku
Kuralı somutlaştırarak temsil etmekle yükümlü yetkili toplumsal organ	Bir meslek ve zanaat örgütü olan korporasyon	Evlilik yoluyla oluşan aile
Kural yokluğu veya belirsizliği nedeniyle sürekli düzensizlik	Sanayi ve ticaret dünyası	Boşanmayı benimsemiş toplum
Geçici düzensizlik	Ekonomik bunalım halinde «sosyalleşmelerini yitirmiş» bireylerin bütünü	Bekâr veya boşanmış olmalarından ötürü «sosyalleşmelerini yitirmiş» bireylerin bütünü

Anomi ayrıca, ekonomik ve cinsel alanların düzenlerini açıklamanın çok daha ötesinde, aynı zamanda bu iki alanın ortak haritasının çizilmesini de sağlamaktadır. Ekonomik anomi ve konjügâl anomi alanlarındaki olgu ve olayların benzer konumlu düzeni, bu konumların ortak mekânını tam bir kesinlikle belirliyebilmektedir. Kısacası anomi, ekonomik ve konjügal durumları derlemekte, aynı zamanda da bu durumların bileşiminde temel ilke olarak ortaya çıkmaktadır.

Nihayet anomi, bireysel davranışı toplumsal konumdan yola çıkarak açıklıyabilmektedir. Anomideki tutarlılığın ve birçok toplumsal alana uygulanabilecek doğurgan bir kavram olmasının nedeni, etkilediği rol ister ekonomik ister cinsel olsun, toplumsal düzensizliğin psişik alana benzer biçimlerde yansımasıdır. Bu yansımayı betimlemek için Durkheim'ın kullandığı deyimlerin aynılığına burada dikkati çekmekte yarar var. Ekonomik anomi ortamında, derhal ve giderek daha büyük bir doyuma ulaşmayı gerektiren, beklemeye tahammülsüz ve tutulmaz hale gelmiş arzular, doyumu sonsuza dek uzanan bir susamışlık sözkonusudur. Bütün bunlar tinsel bir yorgunluk, bezginlik, üzüntü, kaygı, acı ve düş kırıklığı doğurur. Oysa düzenli bir toplumda, aksine rahat ve huzur, varolma ve yaşama sevinci, sağlıklı bir neşe, denge, ahenk ve mutluluk gelişir. Durkheim gerek konjügal anomi durumunu, gerekse evliliğin boşanma ile sınırlı olmasından doğan güçlükleri betimlemek için de aynı sözcüklerden yararlanmaktadır. «Bekâr kişinin yaşamında, sürekli olarak yeni umutlar doğar ve bunlar, arkalarında tinsel bir yorgunluk, bezginlik ve sönmüş bir sevincin burukluğunu bırakarak insanı düş kırıklığına uğratırlar» (79). Aynı şekilde, boşanmanın kurumlaştığı toplumlarda, «eskiden eşlerin gerçek gücünü oluşturan tinsel huzur ve sükun çok daha düşük bir düzeyde belirmektedir» (80).

iii) Demek ki İntihardaki anomi, üç farklı açıdan ele alınan olgu ve olayları düzenleyici, birleştirici ve açıklayıcı bir rol oynamaktadır. Bu durumda sentetik, tutarlı ve gerçek bir bilimsel kesinlik içeren bir kavramla karşı karşıya olduğumuzu söyliyebiliriz. Yani İntiharda ele alındığı şekliyle anomi bir kuramdır. Bu nedenle Allardt, «Durkheim herşeyden önce bir kuramcıydı» derken ona katılmamak olanaksız.. Ancak İşbölümünün «diğer yapıtlarda geliştirilen bütün temel düşünceleri» kapsadığı, en azından anomi açısından oldukça tartışılabilir bir öneri niteliği taşıyor (81)

(79) İbid., s. 305
(80) İbid.
(81) ALLARDT, Erik - Emile Durkheim et la sociologie politique — in CHAZEL, François ve BİRNBAUM, Pierre (ed), *Sociologie politique* — A. Colin, Paris, 1971, C. I, s. 15-37

4) Anomi kuramından genel sosyalleşme kuramına: bir deneme

Durkheim'ın anomi kuramını daha geniş bir çerçeve içerisinde düşünmek, bu kuramın somut toplumsal çözümlemelerdeki önemini daha iyi algılamamıza yardım edecektir. Anomi kuramında, normal ile patolojik öğelerin ayırımına ilişkin kurallar (82) ve bunlar arasında özellikle bencillik (83) gibi Durkheimcı düşünün diğer kuramsal araçlarının aynı doğrultuda birleşmeleri, yukarıda varılan sonuçları bir kez daha doğrular görünmektedir. Kavramın kuramsal yoğunluğunun düzeyi, somut gerçekleri nasıl kesin bir mantıksal disiplin altına aldığını göstermektedir (84).

a) Normal ve anormal: anominin simetrik fonksiyonu olarak kadercilik.

Anominin yarattığı toplumsal durum, en azından belirli bir sınırı aşınca, bizzat anomi deyiminden de anlaşılacağı üzere anormal olmaktadır. «Sınırsız arzular tanımları gereği doymak bilmezler ve bu doymazlığın marazi bir gösterge olarak değerlendirilmesi sebebsiz değildir» (85). «Bununla birlikte bu büyük sarsıntı ortamı istisnaîdir; bu ortam, sadece toplum hastalıklı bir bunalım geçirdiği zamanlarda oluşur. Normal olarak, bireylerin büyük bir çoğunluğu kollektif düzenin adil olduğu kanısındadır» (86). Demek ki bir topluma normal denilebilmesi için, kuralların yeterli bir kesinlikle görevlerini yerine getirebilmesi gerekmektedir. Tabiî bu normal-patolojik ikilisinin ardında, toplumsal yapının uyumlu bir biçimde işlemesi için gerekli ön koşulları araştıran, böylece sosyoloji ile toplumsal felsefe arasında zigzaglar çizen bir Durkheim'ın saklandığını görmek bizi şaşırtmamalıdır.

i) Genel olarak belirli bir toplumda geçerli olan kurallar, bireysel tutkuları cinsel alanda sınırlayıp ekonomik alanda sınırla-

---

(82) DURKHEİM, Emile — Les règles de la méthode sociol'ogique — a.g.e., III. Bl., s. 47-75

(83) DURKHEİM, Emile — Le Suicide — a.g.e., II. Kitap II. ve III. Bl., s. 149-232

(84) MARKS, Stephen R. — Durkheim's theories of anomie reconsidered: a reply to McCloskey — in *American Journal of Sociology*, 1976, C. 81, No. 6, s. 1488-1494, s. 1490-1491

(85) DURKHEİM, E. — Le Suicide — a.g.e., s. 273

(86) İbid., s. 279

mıyabilir. Konjügal anomi, pekalâ ekonomik anomi olmaksızın ortaya çıkmış olabilir; doğal olarak bunun aksi de geçerlidir. Hatta her iki anomi tipi birlikte de bulunabilir. Bireyin belirli bir disipline gereksinim duyduğu bütün alanlarda kuralları gücünü, ya da bütünüyle varlığını yitirmiş, yani anominin bir ideal tip olarak varolduğu bir toplum düşünmek Durkheimcı düşünceye ters düşmek anlamına gelmez. Gerçekte bu «patolojik maximum» ancak kuramsal bir varsayım niteliği taşıyabilir; o takdirde olsa olsa «normal düzenli» bir toplumla «patolojik olarak anomik» bir toplum arasında yeralan ara durumlar sözkonusu olabilir: nitekim çağımızdaki sınai toplumlar bu durumdadır (87). Durkheim'ın zaman zaman kullandığı «normal anomi durumu» kavramı da bu yargıyı desteklemektedir. Durkheim'a göre, «işte böylece toplumun bu kesiminde (sanayide) egemen olan, fakat buradan diğer kesimlerine de hızla yayılan kaynaşmanın nereden kaynaklandığı anlaşılmış oluyor. Çünkü bu kesimde bunalım ve anomi hali sürekli, hattâ neredeyse normaldir.» (88). Demek ki toplumun bazı kesimlerinde senkronizasyon bozukluğunun varlığını saptayan, yani toplumsal gelişmenin bazı alanlarda eşzamanlı olmadığını sezen Durkheim'ın, çağdaş sosyologların «fonksiyon bozukluğu» (disfonksiyonalite) kavramından pek de uzak bulunmadığı anlaşılmaktadır. Geleneksel inançların geçerliliğinin tartışılmaya başlandığı durumları burada örnek olarak ele alabiliriz. «Bu disiplin... ancak kendisine itaat eden toplumlar tarafından adil ve doğru olarak değerlendirildiği takdirde yararlı olabilir. Yalnızca alışkanlık ve kaba kuvvet zoruyla ayakta durabilen bir toplumsal huzur ve ahenk, ancak birer görüntüden ibarettir; genel bir tedirginlik ve memnuniyetsizlik ortamı gerçekte gizli ve üstü kapalı olarak varlığını sürdürecektir. Yapay olarak bastırılan arzular, zincirlerini kırmakta gecikmiyeceklerdir. Nitekim Roma ve Yunan'da toplumsal örgütlenmenin temelini oluşturan inançlar sarsıldığında veya bizim çağdaş toplumlarımızda aristokratik önyargılar eski yetke ve gücünü yitirmeye başladığında hep böyle olmuştur.» (89). Bu konuda verilebilecek diğer bir örnek de, törelerin pozitif hukuka göre ileride bulunduğu durumlardır. «Hukukta boşanma sadece, kendisinden önce törelerin benimsediği bir durumu

(87) İbid., s. 283-284
(88) İbid., s. 284-285
(89) İbid., s. 279

somut olarak yeniden vurgulamak için yasalaşmıştır. Eğer toplum bilinci giderek evlilik bağının çözülmezliğinin anlamsız olduğu ve geçerli bir nedene dayanmadığı yargısına varmamış olsaydı, kanun koyucu bu bağın zaten varolan zayıflığını daha da arttırmayı aklından bile geçirmezdi. Şu halde konjügal anomi, henüz daha yasalarda belirgin olarak yer almadan kamu oyunda yer etmiş olabilir.» (90).

ii) Böylece bir patolojik aşırı ucun konumunu belirlemiş oluyoruz; ancak gerçekte bunlardan bir değil, iki tane bulunmaktadır. Tam ve kesin anlamıyla anomi, yeterli ölçüde kuralın bulunmadığı bir ortamdır; diğer bir patolojik durum ise gereğinden fazla kuralın varolduğu ya da kuralların gereğinden fazla güç ve yetkeye sahibolduğu bütün ortamlar için sözkonusu olmaktadır. Bu durum Durkheim'da doğrudan doğruya ele alınmamış, ancak tesadüfen arada sırada dipnotlarda değinilmiştir. Bunu İntiharın 306 ıncı ve özellikle 311 inci sayfalarındaki dipnotlarda görüyoruz:

«Bencil ve özgecil intihar arasındaki karşıtlığa koşut olarak, anomik intihara bütünüyle ters düşen ve kural aşırılığından ileri gelen bir intihar tipi daha bulunmaktadır; bu, gelecekleri insafsızcasına kısıtlanmış veya tutkuları katı bir disiplinle ezici bir baskı altına alınmış kişilerin yöneldiği intihar tipidir. Çok genç çiftlerin, çocuksuz evli kadınların intiharlarını buna örnek gösterebiliriz» (91). Böylece Durkheim sayfa altlarında, kural yokluğunun, yani anominin incelenmesinde kullandıklarına benzer ve koşut kavramlardan sözetmekte ve bunlar da gerçekte, anomi kuramını tamamlayıcı bir işlev görmektedirler. Kısacası, toplumsal düzeyde kural yokluğu olarak tanımladığımız anomi, kurala gereğinden çok daha büyük bir ahlâksal yetke tanıyan kaderciliğe tekabül etmektedir. (92) Psikolojik veya bireysel düzeyde ise, kişiye ancak acı ve kaygı verebilen anomik bir toplumda yaşıyan bireyin ruhsal dengesizliği, tiksintiden başka birşey veremiyen kaderci bir toplumda yaşayan bireyin ruhsal dengesizliğine tekabül etmektedir.

---

(90) İbid., s. 307

(91) İbid., s. 311

(92) DOHRENWENT, Bruce P. - Egoism, altruism, anomie, and fatalism: a conceptual analysis of Durkheim's types - in *American Sociological Review*, 1959, C. 24, s. 466-473

Durkheim için normal durum bu iki aşırı uç arasında tanımlanmış bulunmaktadır: insanoğlunun sınırsız arzularını kısıtlamak veya frenlemek için kural gereklidir; ancak gereğinden fazla kural olması, ya da kuralın gerekenden çok daha büyük bir güç ve yetkeye sahibolması da bireyi bunaltıcı bir baskı kuracaktır. Önce Sosyolojik Yöntemin Kurallarında karşılaşılan bu düşünce, daha sonra geliştirilmiş bir biçimde İntiharda yer alıyor. Durkheim'a göre «toplumun ahlâksal bilince tanıdığı bu yetkenin aşırı olmaması gerekir» (93). Ama aynı zamanda «her toplumsal kategori için belirlenmiş ekonomik hedeflerin bazı sınırları bulunmaktadır ve bireysel arzular ancak bu sınırlar içerisinde özgür olarak hareket edebilirler» (94)

Demek ki bir kuram niteliğinde ele alındığında anomi, kuralın fonksiyonu olarak belirmektedir. Daha doğrusunu söylemek gerekirse bir kuram olarak anomi, örneğin ekonomik ve konjügâl anomi gibi özel anomi fonksiyonlarının bir fonksiyonudur. Minimal noktada «normal durumu» gösteren bu fonksiyonun iki asemptotu bulunmaktadır; bunlardan biri anomiye, diğeri ise kaderciliğe doğru büyüyerek uzanmaktadır. Bu fonksiyonun en belirgin özelliği simetrik oluşudur: iki anormal biçim, «normal durumun» her iki yanında karşı karşıya gelmektedir. Bu şematik çözümleme aynı zamanda Durkheimcı düşünün özünü bir daha yakalamış oluyor ve bize bu düşünün merkezinde uyum, süreklilik ve denge öğelerinin yer aldığını vurguluyarak gösteriyor. Ayrıca Durkheim'ın diğer yapıtlarının okunmasından da kolayca çıkarılabilecek başlıca sonuçlardan biri ile burada bir kez daha karşılaşıyoruz: o da Durkheimcı toplumsal felsefeye egemen olan karamsarlıktır. Çünkü normal durumun her iki yanında yer alan çifte bir tehlikenin varlığı, her toplumsal dengenin kararsız ve her an değişebilir niteliğini göstermektedir.. Ve Durkheim bunu açıkça «sevmemektedir».

b) Sosyalleşme kuramının iki boyutu: anomi kuramı - bencillik kuramı

Fakat kuralın fonksiyonel açıdan zorunluluğu, bir sosyalleşme analizinde izlenebilecek görüş açılarından yalnızca biridir. Kü-

(93) DURKHEİM, E. — Les règles de la méthode sociologique — a.g.e., s. 71
(94) DURKHEİM, E. — Le suicide — a.g.e., s. 277

rallar gereklidir; ama ayrıca toplumsal bağların yoğunluğunun ve gücünün de yeterli olması gerekmektedir. Aslında bu ikinci görüş açısı öncekini tamamlamaktadır. Demek ki Durkheim'a göre her sosyalleşme iki eksen doğrultusunda gerçekleşmektedir. Bu eksenleri İntiharda açık olarak görmek (algılamak) mümkündür. Çağın ve toplumun koşullarına göre bu görüş açılarından bazen biri, bazen de diğeri önem kazanmaktadır. Bu çerçeve içerisinde bencil intihar, toplumsal bağların yoğunluk ve gücünün yetersizliğine bağlı bir intihar tipi olmaktadır. Anomik intihar ise kuralın içeriğinin yetersiz olmasına bağlı bir intihar tipi olarak belirmektedir.

Sosyalleşme sürecine ilişkin bu görüş açısı ikililiği, «Ahlâksal Eğitim» (95) de yeniden ele alınmıştır; bu açıdan bakıldığında sözkonusu metnin genel yapısı da İntihardakine benzer bir nitelik göstermektedir. Durkheim'a göre çocuğa ahlâksal eğitim vermek, ona hem disiplin anlayışı kazandırmak, hem de onun toplumsal gruplarla olan bağlarını güçlendirmek anlamına gelir. Disiplin anlayışının analizi yukarıda değindiğimiz birinci görüş açısını, yani anomiden korunmayı sağlıyacak kurallara saygı ve uyumu ele almaktadır. Durkheim'ın, çocuğun toplumsal gruplara bağlılığını geliştirmek için önerdiği yollarla ilgili düşünceleri ise, ikinci görüş açısını yinelemekte, yani bencillikten nasıl sakınılacağı sorusuna bir yanıt oluşturmaktadır.

Demek ki burada ele alınan yalnızca toplumsal kuralın etki biçimleri ile ilgili bir kuram değildir. Burada onu aşan bütün bir sosyalleşme kuramının varlığı sözkonusudur. Yanıtlanmıya çalışılan genel sorun, bireyin «iyi» bir biçimde sosyalleşmesi ve toplumun varlığını sürdürebilmesidir. Bu da ancak ve ancak, kuralın birey üzerinde etkili olabilmesi için toplumsal bağların yeterince yoğun ve güçlü olması ile mümkündür. Başka bir anlatımla, anomi kuramı sosyalleşme ile ilgili kısmî bir kuramdır ve bir başka kısmî kuram olan bencillik kuramı ile bütünleşmektedir. Hattâ bu iki kısmî kuramın aynı genel kuramın iki farklı görünümünü oluşturduklarını söyliyebiliriz. Bu gerçek, her iki kısmî kuramın mantıksal kurgusunun simetrik oluşunda görülebilir. Toplumsal ilişkilerin normal bir yoğunluk ve gücü vardır. Toplum, bu yoğunluk

(95) DURKHEİM, Emile — L'éducation morale — Yeni basım, Paris, PUF, 1974, I. bölüm, s. 15-106

ve gücün yersiz ve hızlı olarak artması halinde özgecil, ani bir biçimde azalması halinde ise bencil olarak nitelenmektedir.

Bu veriler çerçevesinde Durkheim'da, bazı yazarların (96) öne sürdükleri gibi özgecil, bencil, kaderci ve anomik niteliklerde dört toplum tipinin varlığı sözkonusu edilemez. Durkheim'ın çözümlemelerine uygun düşebilecek tipoloji biçimi, her toplum için yukarıda belirttiğimiz ikili görüş açısını bütünleştren tasnif türleridir. Bu durumda her toplum şu kategorilerden birinde yer alacaktır: bencil - anomik, bencil - kaderci, özgecil - kaderci veya özgecil - anomik.. Bu bileşimsel tipolojinin zaten Durkheim'da da somut bir taslak halinde varolduğunu söylemek mümkündür (97).

5) Durkheim'ın sonraki yapıtlarında anominin yeri:

Eğer İşbölümü (1893) ve İntiharda (1897) anomi ile ilgili bölümleri dikkatli ve tutarlı bir biçimde okuyup yorumladıysak, anomi kuramının İntihardan sonraki metinlerde de kullanılmış olması gerekiyor.

a) «İşbölümü»nün ikinci önsözünde anominin yeri:

Özellikle İşbölümünün ikinci baskısına eklenen önsözünün (1902) dikkatlice incelenmesi, öne sürülen savın geçerli olup olmadığının kanıtlanmasına yardım edebilir...

i) Üzerine eğilmemiz gereken ilk sorun, Önsözde yer alan anomi deyiminin daha önce belirttiğimiz iki anlamdan hangisinde kullanılmış olduğunu araştırmak olacaktır. İlk bakışta bu deyimin, toplumsal evrim sürecinde bir anarşi evresi anlamına gelebileceği düşünülebilir; çünkü bu anarşi kelimesi bizzat Durkheim tarafından kullanılmış bulunmaktadır. Ona göre «böylesine bir anarşinin marazî bir olay olduğu apaçık ortadadır; zira böyle bir durum, toplumun varoluş nedenine ters düşmektedir. Her toplumun en doğal hedefi, fiziksel gücün egemenliğini daha yüce bir yasaya bağımlı kılarak insanlar arasındaki savaşı ortadan kaldırmak, ya da en azından daha ölçülü bir düzeye indirgemektir» (98).

---

(96) ALLARDT, Erik — Emile Durkheim et la sociologie politique — a.g.y., s. 24

(97) DURKHEİM, Emile — Le Suicide — a.g.e., s. 332

(98) DURKHEİM, Emile — De la division du travail social — a.g.e., ikinci önsöz, s. III.

Ancak sorunu bu açıdan ele aldığımız takdirde, yapıtı önsözüne bağlayan görünürdeki bütünlüğün bizi yanıltmasına yol açmış olacağız. Kitaptaki basım sırasının, önsözü ana metinden ayıran dokuz yıllık bir zaman uzaklığını unutturmaması gerekir. Nitekim Durkheim bu «İkinci Önsöz»de, daha çok ahlâksal kural yokluğu anlamındaki anomiyi vurgulamaktadır. Bizzat kendisinin de belirttiği gibi, «bu kitap boyunca birçok kez, ekonomik yaşamın şu anda içinde bulunduğu hukukî ve ahlâksal anomi durumu üzerinde ısrarla» (99) durulmaktadır. «Toplumsal yaşamın bütünü içerisinde böylesine önemli bir yeri olan sınaî faaliyetler kuşkusuz, kurallara bağlanmadan bu haliyle başıboş bırakılamaz; aksi halde köklü karışıklıkların doğması kaçınılmaz olur. Bu durum, sonunda genel bir ahlâk bozukluğuna kaynak olur» (100).

Görüldüğü gibi Durkheim'ı herşeyden önce ilgilendiren husus, çağdaş toplumların dejenere olmasıdır. «Anominin toplum için başlı başına bir kötülük ve mutsuzluk kaynağı olmasının nedeni, varlığını sürdürebilmek için birlik ve kurallara uyumdan sapamıyacak olan toplumun bu durumdan acı çekmesidir» (101). Aynı şekilde Durkheim'a göre «korporasyonun kaçınılmaz bir zorunluluk olarak değerlendirilmesinin nedeni, getirebileceği ekonomik yararlar değil, toplumsal bütün üzerinde yapabileceği ahlâksal etkidir» (102). Böylece İntihardaki araştırma ve muhakeme zincirini yeniden karşımızda bulmuş oluyoruz. Bu durumda iflâslar veya sermaye-emek karşıtlığı gibi dar bir çerçeve ile sınırlanmış sorunlardan nekadar uzaklarda bulunduğumuzdan hiçbir kuşku duyulamaz.

ii) Bu kanıt, İntihar ile Önsöz arasındaki mantıksal koşutluğu gösteren sadece bir ilk belirtidir. Durkheim şöyle devam ediyor: «Her alanda görülen bu ekonomik disiplin yokluğunun, zararlı etkilerini ekonomi dünyasının dışına taşıyıp yaymaması ve böylece sonuçta, kamusal ahlâkın gerilemesine yol açmaması düşünülemez.» (103) Demek ki yine İntihardaki ana temayla, yani ekonomi dünyasında yarı gizli bir biçimde varlığını sürdüren anominin ortalığı kasıp kavurduğu düşüncesi ile karşılaşıyoruz: o ka-

(99) İbid., s. II
(100) İbid., s. IV
(101) İbid., s. VI
(102) İbid., s. XI
(103) İbid., s. V

dar ki, «toplumun bu kesiminde egemen olan kaynaşma ve karışıklık... diğer kesimlere de yayılmış bulunmaktadır» (104).

iii) Bu savı destekleyen daha başka kanıtları da Önsözde bulmak mümkün.. Örneğin İşbölümünde, insanoğlunun temel yapısı ile ilgili hiçbir görüşün açıkça belirtilmemiş olmasına karşılık, İntiharda insanı bir bencil arzular demeti olarak algılıyan düşünce Önsözde de yer almış bulunuyor. Daha hemen başlarda Durkheim'ın, insan doğası konusundaki kötümserliğini saklıyamadığını görüyoruz. Ona göre «biz insanlar, kendimizi sıkmayı, baskı ve zorlama ile sınırlamayı doğal olarak pek sevmeyiz; şu halde, her an bize etkisini duyuran ve toplumsal ahlâğın varlık nedeni olan bu baskı ve zorlama olmasaydı, toplum halinde yaşamaya nasıl alışacaktık?» (105). Durkheim daha sonra korporasyonların bencilliği engelliyen bir etken olabileceğini belirtiyor. Ona göre «bir grup, sadece üyelerinin yaşamını yöneten bir ahlâksal otorite değil, aynı zamanda kendine özgü nitelikleri olan bir hayat kaynağıdır. İşte bu kaynaktan yayılan sıcaklık, kalpleri ısıtır, hayat verir, onları insan sevgisine açar, bencillikleri eritir, yokeder» (106). Ayrıca yine İntiharda olduğu gibi, çeşitli faaliyetlerinde bir grup içerisinde bulunan bireyin mutluluğa yöneldiği düşüncesi ile karşılaşıyoruz. «Herhangi bir anarşik ortama yol açmamak için her toplum, kendi içerisinde oluşan özel grupların faaliyetini teşvik eder ve düzenler. Ancak özel gruplarla ilgilenen yalnızca toplum değildir; kendi açısından birey de, bu oluşum içerisinde bir neşe ve mutluluk kaynağı bulmuş olacaktır» (107).

iv) Nihayet Önsözdeki anomi, İntiharda ele alınan aynı somut konular için yine açıklayıcı bir şema görevini yükümlenmiş görünmektedir. Bilim felsefesine ilişkin epistemolojik sorunun burada artık terkedilmiş olmasına karşılık anomi, aile ile ilgili olayları incelemede yoğun olarak kullanılmaktadır. Durkheim için, «bir zamanlar sahibolduğu birlik ve bölünmezliği yitiren aile, aynı zamanda etkinliğinin de büyük bir bölümünü yitirmiş

(104) DURKHEİM, E. — Le suicide — a.g.e., s. 284
(105) DURKHEİM, E. — De la division du travail social — a.g.e., ikinci önsöz, s. IV - V
(106) İbid., s. XXX
(107) İbid., s. XVII

olmaktadır» (108). Ayrıca yine aynen İntiharda olduğu gibi anomi, ekonomik ve konjügal sorunların incelenmesi için kuramsal bir çerçeve çizmekte ve aile ile korporasyonun işlevlerinin yaklaşık olarak karşılaştırılabilir olması üzerinde Durkheim'ın ısrarla durduğu görülmektedir. Nitekim Durkheim şöyle diyor: «eğer böylece aile ve korporasyonu birbirleri ile ilişkilendirerek karşılaştırılabilir kılmanın gerektiğine inandıysak, bunu sadece ikisi arasında öğretici ve düşüncemizi kanıtlayıcı bir koşutluk kurmak için yapmadık; bunun ötesinde, sözkonusu iki kurum arasında bazı yakınlık ve hatta benzerliklerin bulunduğunu düşündük» (109). Demek ki Durkheim için konjügâl anomi kuramı ile ekonomik anomi kuramı çerçevesinde aile ve korporasyon, benzer bir işleve sahip bulunuyorlar. Bunların etki alanı ve yoğunluğu birbirleri ile karşılaştırılabilir olmasa bile, sözkonusu etkilerin türü aynıdır. Nitekim Durkheim'ın da bizzat belirttiği gibi «aile, etkileri ekonomik faaliyetimiz üzerinde olduğu kadar dinsel, siyasal, bilimsel, v.b. faaliyetlerimize de yayılan bir tür eksiksiz toplumdur. Korporasyonun etki alanı ise bir bakıma daha sınırlıdır» (110).

Klâsik yorumlar (ve yorumcular), bu «İkinci Önsöz»de, sadece korporasyonların sahibolabilecekleri erdemlerin coşkusal bir üslup içerisinde vurgulandığını düşünürler. Gerçekte ise, bir uyarı niteliğindeki bu metinde, kısa ve öz bir biçimde tümüyle anomi kuramının sergilendiğini görüyoruz. Anomi burada artık, İşbölümünün III. kitabı doğrultusunda sonradan yazılmış bir genelleştirme değil, İntiharda açıkça ortaya koyulmuş bulunan bir kuram özelliğini taşımaktadır.

b) «Ahlâksal Eğitim»de anominin yeri:

Anominin başka araştırmalar için gerektiğinde başvurulan bir kuram olduğunu kanıtlamak için, Durkheim'ın Ahlâksal Eğitim başlıklı yapıtını da örnek olarak kullanabiliriz. Aslında, toplumun ahlâksal durumu anlamına gelen anominin, çağdaş toplumda çocuğun sosyalleşmesi ile ilgili derinlemesine bir inceleme içerisinde yeniden ortaya çıkmasına zaten pek şaşırmamak gerekir. Bu nedenle buradaki düşünce sisteminin en önemli öğelerinin İntihardan

(108) İbid., s. XIX
(109) İbid., s. XIX - XX
(110) İbid., s. XIX

alınmış olması doğaldır: temel özellikleriyle insan anlayışı değişmemiştir; birer toplumsal üretim olan kurallara uyan birey, mutluluğa yönelir.

İnsanı bir arzular demeti olarak ele alan anlayışın Durkheim tarafından da benimsenmiş olduğuna daha önce değinmiştik. Ona göre «tüm kuralların boyunduruğundan kurtulmuş, artık belirli ve sınırlı bir hedefe bağlı olmıyan bir ihtiyaç veya arzu, onu duyan birey için bundan böyle sadece sürekli ve ebedi bir azap kaynağı olacaktır» (111). Çünkü «ne beynimiz, ne de başka herhangi bir organımız, zekâ ve irademizin özlemlerini sınırlamaya muktedir değildir» (112). Kuralların denetiminden uzakta kendi haline bırakıldığında insanoğlunun, ulaşamıyacağı özlemler peşinde koşma eğiliminde olduğunu zaten biliyorduk. Nitekim Durkheim'a göre «yeri tam olarak kestirilemiyen bir hedefe doğru yürümek kadar düş kırıcı bir şey olabilir mi? Hele hele bu hedef, biz ilerledikçe daha da uzaklara kaçıyor, görünmez mekânların ardına saklanıyorsa... Bu ölçüde boşa harcanan bir çaba gerçekte, yerinde saymakla eş anlama gelir; sonuçta da ardında hüzün ve yılgınlık bırakmaması mümkün değildir. İşte bu nedenle, halen yaşamakta olduğumuz çağ gibi sonsuzluğun izdırabını duyan dönemler, zorunlu olarak hüzün verici dönemlerdir. Karamsarlık, her zaman sınırsız özlem ve isteklerle birlikte bulunagelmiştir» (113). Durkheim'ın ayrıca, İntihardaki düşüncelere metin boyunca giderek daha açık bir biçimde atıfta bulunduğunu görüyoruz: «Örneğin konjügâl ahlâk kurallarının yetkelerini yitirmeleri, eşlerin birbirlerine karşı olan yükümlülüklerini tam olarak yerine getirmemeleri halinde, ahlâğın bu konularda belirli sınırlar içerisinde denetliyebildiği tutkular, zincirlerinden boşanacak ve düzenin böylece bozulması, onları daha da şiddetli ve doyumsuz kılacaktır; kuralların getirdiği tüm kısıtlama ve sınırlamaları aşmış olmaları nedeniyle yatıştırılmaları mümkün olmıyan bu tutkuların doğal olarak yaratacağı derin düş kırıklığı ise, belirgin bir biçim de intihar istatistiklerine yansıyacaktır. Aynı şekilde, ekonomik ahlâğın sarsılması ile artık hiçbir sınır tanımayan ekonomik tutkular, bir nöbet geçiriyormuşçasına aşırı bir coşkunluk içine gireceklerdir; fakat işte bu durumda kendi iradeleriyle yaşamlarına

(111) DURKHEİM, Emile — L'éducation morale — a.g.e., s. 34
(112) İbid., s. 35
(113) İbid.

son verenlerin hızla arttığı görülecektir. Bu türden örnekleri çoğaltmak mümkündür» (114). İntihara bu kadar açık bir biçimde atıf yapılmış olmakla birlikte, her iki yapıtın genel perspektifleri arasında dikkate değer bir farkın varlığından kuşku duyulamaz. Toplumsal kuralın birey üzerindeki etkisi Ahlâksal Eğitimde genel bir biçimde ele alınmış, buna karşılık İntiharda, ekonomik veya konjügâl nitelikte bazı özel toplumsal olayları incelemede bir araç olarak kullanılmıştır.

İntihar ve Ahlâksal Eğitimde izlenen muhakeme zincirinin tersine oluştuğu, toplum etkeninin ortaya koyulmasındaki sıranın farklı olmasından anlaşılmaktadır. Bununla birlikte kuralın bir toplumsal üretim olduğu düşüncesi, her iki yapıt için de ortak bir noktadır. Ancak Ahlâksal Eğitimde, kuralın yalnız ve yalnız, bireysel bilinçleri aşan ve onlar üzerinde tam bir egemenlik kuran tek kurum, yani toplum tarafından üretildiğinin kanıtlanması için altıncı derse kadar beklemek gerekiyor. Durkheim'a göre «yalnızca bir bütün olarak toplum, bu disiplini kurmaya muktedir olabilecek ölçüde kendi varlığı üzerinde yeterli bir bilince sahiptir... Böylece sonuç, mantıksal olarak kendiliğinden ortaya çıkmış oluyor: toplum ahlâğın bir ereği olduğu kadar, aynı zamanda onun yaratıcısıdır da..» (115).

Nihayet, Ahlaksal Eğitim içerisinde, belirli bir mutluluk kavramından kaynaklanan aynı ahlâk anlayışını yeniden karşımızda buluyoruz: bireysel mutluluk toplumsal kuraldan doğar. Nitekim Durkheim'a göre, «çocuğa arzularını ölçülü kılmasını, isteklerine gem vurmasını, tüm hedeflerini sınırlandırmasını ve onları bu sınırlandırma yoluyla tanımlamasını öğretebiliriz; bu sınırlandırma eylemi, mutluluğun ve ahlâksal sağlığın temel koşuludur» (116). Demek ki sonuç olarak, İntiharı izleyen en azından iki metinde Durkheim'ın bu yapıtında belirgin olarak ortaya koyduğu anomi kuramını kullandığını kolaylıkla söyliyebiliriz.

6) 1902'den sonra Durkheim'ın anomi deyimini kullanmaması üzerine düşünceler:

İntihardan başlıyarak kuramsal bir nitelik kazanmış olan

(114) İbid., s. 37
(115) İbid., s. 73
(116) İbid., s. 38

anomi kavramının, Durkheim'ın 1902'den sonraki yapıtlarında terkedilmiş olmasının nedenleri üzerine eğilmek gerekmektedir.

Durkheim'da bir anomi kuramının varlığından gerçekten kuşkumuz kalmadıysa, bu kuramın 1902'den sonra neden terkedildiğini de araştırmamız gerekiyor. Gerçekten, İntihardan başlıyarak tedricen geliştirilmiş ve uygulamaya elverişli bir nitelik kazanmış bir kuramın, Durkheimcı düşünden ve hattâ terminolojiden birdenbire kaybolması, en azından garipsenecek bir durumdur ve bu gizi çözmek büyük önem taşımaktadır.

a) Bazı varsayımların geçerliliği:

Dikkati çeken bir ilk nokta, Duvignaud'nun da işaret ettiği gibi, 1896 (İntihar) ve 1902 (İşbölümünün İkinci önsözü) arasında, anomi kuramının katkısına hiç başvurulmamış olmasıdır (117). Duvignaud'nun da vurguladığı üzere, İşbölümünde hukuka ilişkin çözümlemelerde kullanılan anomi kavramı, bu süre içerisinde yayınlanmıya başlanan Année Sociologique'in yine hukukla ilgili konularında (118) dahi yer almamıştır. Duvignaud bu durumu şöyle açıklamaya çalışıyor: «Durkheim'ın, ilk yapıtlarında anomi kavramına verdiği önemi burada esirgemesi şaşırtıcıdır. 1899 - 1900 yılının Année Sociologique'inde ele alınan konular.... anomi kavramının vurgulanması için fevkalâde bir fırsat yaratmıştı. Üstelik bu dönem, toplumu bütünüyle etkileyen ve anomiye gerçek toplumsal anlamını kazandıran bir bunalım dönemidir. Ancak bu bunalımları büyük bir duyarlılıkla algılıyan Durkheim'ın, bir kez daha geleneksel gelişimciliğinden vazgeçemediğini görüyoruz. Öyle görünüyor ki ideolojik pozitivizm, Durkheim'ın bunalım olgusunu kabul etmesini ve diyalektik çözümleme doğrultusunda ilerlemesini engellemektedir...» (119).

Ancak böyle bir yorumda bulunmak, anominin, İşbölümü içerisinde marjinâl bir yeri olan ve henüz olgunlaşmamış bir kavram olduğunu unutmak anlamına gelecektir. Anominin, Journal Socic-

(117) DUVİGNAUD, Jean — İntroduction — *Journal Sociologique* (E. DURKHEİM) — a.g.e., s. 18
(118) DURKHEİM, Emile — Journal Sociologique — a.g.e., s. 245 - 273
(119) DUVİGNAUD, Jean — Journal Sociologique (E. DURKHEİM) — a.g.e., s. 244

logique'de ceza hukukunun gelişmesi ile ilgili metinlerde hiç kullanılmamış olması açıklanamıyacak bir olay değildir. Hattâ tam aksine, 1896'da kısmi bir sosyalleşme kuramı haline gelen anominin, 1893'teki ilkel içeriği ile 1899'da artık kullanılmaması, çok tutarlı ve mantıksal bir tutum olarak değerlendirilmelidir.

Buna karşılık, Année Sociologique'in bu cildinde, suçluluk konusundaki bir yazıda (120) ve doğrudan doğruya toplumsal ahlâkı ele alan bir yapıtın eleştirisinde (121) anomiden söz edilmemesi çok daha fazla garip karşılanabilir. Gerçekten, bu metinlerde kullanılan birçok ifade, Durkheim'ın 1896 (İntihar) sonrası savları ile çok yakından ilişkili olmakla birlikte, anomi deyiminin hiç kullanılmamış olması ilgi çekicidir. «Bay..., Fransa'da işlenen ağır suçlarda bu yüzyıl içerisinde görülen anormal artışların, ne uygarlığın bu doğrultudaki gelişmeleri ile,..... ne de sadece ekonomik durumla açıklanabileceğini kanıtlamakta hiçbir güçlük çekmemiştir. Bu artışların gerçek nedeni, toplumun ahlâksal bilincinin bir tür kargaşa ve çözülme içerisinde bulunmasında aranmalıdır..... Bize gelince, biz de yaşadığımız toplumsal sıkıntı ve kaygıların, temel olarak ahlâksal inançlarımızın çözülüp dağılmasından ileri geldiğine inanıyoruz. Babalarımızın sıkı sıkıya bağlı olduğu erekler, günümüzde yetke ve çekiciliklerini yitirdiler; ama buna karşılık, bundan böyle izlememiz gereken yeni ereklerin..... hangileri olduğunu da açık ve seçik olarak bilemiyoruz. Bunun sonucunda, ahlâksal bilincimizde gerçek bir boşluk doğmuş bulunuyor» (122).

Anomi deyiminin Année Sociologique'de hiç kullanılmamış olmasının nedeni, acaba Durkheim'ın, burada daha büyük bir yöntembilimsel ihtiyatla hareket ederek olası tartışmaları kesin bir biçimde sonuçlandırmaktan kaçınması mıdır? Nitekim Année Sociologique'i «Fransız sosyolojisinin epistemolojik lâboratuvarı» olarak değerlendiren Duvignaud (123), bizi bu doğrultuda bir yanıt vermeye yöneltmektedir. Bir başka açıdan, anomi deyiminden hiç söz edilmemiş olmasının nedeni, acaba Année Sociologique'in kollektif bir yapıt olması ve Durkheim'ın burada kişisel çalışmalarındaki gibi kesin bir biçimde kendisini bağlamak istememesi

(120) İbid., s. 293
(121) İbid., s. 302
(122) İbid., s. 302 - 303
(123) İbid., s. 16 - 17

midir? (124). Her hâlükârda bu iki olası açıklamanın en azından aynı ölçüde tutarlı olduğu öne sürülebilir.

b) Durkheimcı sorunsaldaki temel değişiklik:

Bununla birlikte sözkonusu açıklamaların, Durkheim'ın 1902'den sonraki anomi ile ilgili suskunluğu konusunda bizi yeterli ölçüde tatmin ettiğini de söyliyemeyiz.

i) Ancak 1897 - 1902 döneminin incelenmesi, belki de sorunumuzun çözümü doğrultusunda ileri atılmış bir adım olabilir. Anomi kuramı 1897'den, özellikle 1902'den sonra pek ender kullanılmış, ya da hiç kullanılmamıştır. Nitekim daha 1895'ten başlıyarak Durkheim'ın ilgi alanının değiştiğini görüyoruz; artık işbölümü veya intihar gibi özgül toplumsal olgular üzerinde durmamakta, bundan böyle genel olarak toplumsalı incelemeye yönelmektedir. 1895'te kaleme aldığı Sosyolojik Yöntemin Kuralları onu, toplumsalın niteliği ve özgüllüğü konusunda daha derinlemesine düşünmeye zorlamıştır. Bu açıdan, sözkonusu yapıtın ilk bölümünün «toplumsal olgu nedir?» (125) başlığını taşıdığını unutmamak gerekir. Böylece bu yıldan başlıyarak Durkheim artık, özü itibariyle toplumsal bir nitelik gösterdiğine inandığı sorunlar, yani «ahlâksal» ve «dinsel» üzerinde düşünmeye başlıyor. Kısacası, Durkheim'ın sorunsalı köklü bir değişiklik gösteriyor.

Durkheim bu dönüşümün bilincindedir ve bunu şöyle açıklar: «Dinin toplumsal yaşam içerisinde oynadığı rolün önemini ancak 1895'lerde belirgin olarak kavrıyabildim. İlk kez bu yıl, dini sosyolojik açıdan inceleme olanağını bulabildim. Bu, benim için neredeyse bir Tanrı ilhamı oldu. Bu konuda Sorbonne'da verdiğim ders, düşüncelerimin gelişmesinde bir dönüm noktası oluşturur; o kadar ki, o zamana kadar yaptığım çalışmaları, bu yeni görüşlerle tutarlı olabilmeleri için, büyük emek ve çaba gerektirmesine rağmen gözden geçirme zorunluluğunu duydum. O zamana kadar izlediğim doğrultudaki bu değişmenin nedeni,..... temel olarak, hemen o tarihlerde dinler tarihi konusundaki çalışmaları

(124) LACROIX, Bernard — Régulation et anomie selon Durkheim — a.g.m., s. 290

(125) DURKHEİM, Emile — Les règles de la méthode sociologique — a.g.e., s. 3 - 14

okumamdır» (126). Durkheim'ı yakından tanıma olanağını bulmuş olanlar da bu ifadeleri doğrulamaktadırlar. Durkheim bir dostuna yolladığı bir mektupta, biraz belirsiz olmakla birlikte aşağı yukarı benzer deyimler kullanarak, zihinsel gelişiminden söz etmektedir: «Bazı dostlarımız, beni en felsefeci görünümüm ile betimlemiş olmanızdan ötürü sizi suçlıyacaklardır. Fakat aslında bu yönde bir arayış içerisinde olduğumdan kuşku duyulamaz. Başlangıçta felsefeden hareket etmiştim; şimdi yine ona dönüş eğilimi içerisindeyim. Daha doğrusu, yolumun üzerinde karşılaştığım sorunların niteliği, beni bütünüyle doğal bir biçimde felsefeye dönmeye zorladı» (127). Durkheim'ın duyduğu bu yeni ilhamın (?), hemen yapıtlarına yansıdığını görüyoruz; daha 1896'da «Fücur yasağı»nı (128), ertesi yıl da «Dinsel olayların tanımı üzerine»yi (129) kaleme alıyor. Année Sociologique'in 1897-1898 cildine yazdığı önsöz, ona yeni bir açıklama (ya da meşrulaştırma!) şeması sunma olanağını sağlıyor. «Bu analizlerin başında, geçen yıl olduğu gibi bu yıl da dinsel sosyoloji ile ilgili olanları bulacağız. Dinsel olgulara öncelik vermemizin hayretle karşılandığını görüyorum; oysa bu olgular, bütün diğerlerine, ya da en azından bunların büyük bir çoğunluğuna hayat veren kaynaktır. Din, belirsiz ve karmaşık bir biçimde de olsa, farklılaşarak, birbirlerini belirliyerek ve birbirleriyle farklı bileşimler yaratarak kollektif yaşamın çeşitli belirtilerini doğuran bütün öğeleri bünyesinde barındırmaktadır» (130). Bu tarihlerden itibaren, Durkheim'ın akademik öğretime dönük olmıyan üretiminin en büyük ve önemli bir bölümü daha çok dinsel öğeler üzerinde yoğunlaşacak ve nihayet «Dinsel Yaşamın İlkel Biçimleri»nde sonuçlanacaktır.

ii) Düşüncesinin odaklaşma noktasının yer değiştirmesiyle Durkheim, yavaş yavaş belirli bir sosyalleşme kuramından, bireyi sosyalleştiren temel etkenin idealizasyonuna, yani şuradan bura-

(126) DURKHEİM, Emile — La science sociale et l'action — Paris, PUF, 1970, s. 302

(127) DAVY, Georges — Emile Durkheim — in *Revue Française de Sociologie*, C. I, Sayı 1, Ocak - Mart 1960, s. 3 - 24, s. 10

(128) DURKHEİM, Emile — La prohibition de l'inceste — in *Journal sociologique* — a.g.e., s. 37 - 101

(129) DURKHEİM, Emile — De la définition des phénomènes religieux — in *Journal sociologique* — a.g.e., s. 140 - 165

(130) DURKHEİM, Emile — Journal sociologique — a.g.e., s. 138

dan derlenmiş, bilimsel geçerliliği şüpheli dinsel olguları kullanarak toplumların oluşum ve evrimini diyakronik bir biçimde açıklamaya yönelmiş olmaktadır. Hattâ yazarın incelediği dinsel konuların, uygulanan bilimsel yöntemi de sinsice olumsuz yönde etkilediği izlenimi doğmaktadır. Bundan böyle metafizik bir sapma içerisinde bulunan Durkheim, örneğin 1906'da, toplumun artık Tanrısal varsayımla karşılaştırılabilecek bir başka varsayımdan ibaret olduğunu söyliyebiliyor. Ona göre «Tanrı ve toplum arasında bir seçim yapmak gerekir» (131).

iii) Tabiî bütün bu gelişmeler içerisinde bizim için önemli olan, sorunsaldaki yön değişikliğinin ve bunun doğal bir sonucu olan metafizik sapmanın, anomi kuramının bir kenara itilişini açıklamasıdır. Durkheim 1896'da anomi kuramını olgunlaştırıp İntiharı yayınladığında, bir bakıma daha o tarihlerde sosyalleşme sorunundan uzaklaşmış oluyordu. Anomi kuramının 1902'de yeniden ortaya çıkmasının gerçek nedeni, 1902'de Sorbonne'da verilen Ahlâksal Eğitim konusundaki dersin, Durkheim'ın henüz Bordeaux'da bulunduğu 1895-1898 yılları arasında, yani çok daha önceden hazırlanmış olmasıdır. Anomi kuramının «İkinci Önsöz» de yer almış olmasına gelince, bunu da, Ahlâksal Eğitim konusundaki ders ile bir raslantı sonucu aynı tarihlerde kaleme alınmış olması ile açıklıyabiliriz. Başka bir anlatımla, 1902'lerde kaleme alınmış anomiye ilişkin yazılar, kurumaya yüz tutmuş bir dalın ucunda sallanan, toplanması gecikmiş olgun meyvalardan farksızdır.

iv) Özellikle İntiharda belirgin olarak ortaya koyulmuş olan anomi kuramının, aynı zamanda özgül bir insanoğlu anlayışı ile çok yakından ilişkili olduğu, bu nedenle de bilimselden ziyade ideolojik bir kuram niteliği taşıdığı öne sürülebilir. İlk bakışta tutarlı görünen bu eleştiri gerçekte temelsizdir. Bu tür bir kuramın bugün ideolojik bir nitelik taşıması kolayca yadsınamaz. Ancak Durkheim'ın yaşadığı dönem için aynı şeyi söylemek, kanıtlanması güç bir savdır; çünkü Durkheim da diğerleri gibi doğal olarak yaşadığı dönemin bilgi üretiminin sınırları içerisinde katkıda bulunmaktadır. Gerçekten de bilimler tarihinin öğrettiği gibi, eğer her bilim kendisini kaplayan ideolojik kılıftan tedricen arı-

(131) DURKHEİM, Emile — Sociologie et philosophie — PUF, Paris, 1974, s. 71

nıyorsa, bu kalıntının gerçek niteliği ancak zamanla anlaşılabilmektedir.

Bugünkü bilgi birikiminin giderek artan bir hızla genişleyen sınırları içerisinde Durkheim'ı yeniden okuduğumuzda, onu «toplumsal düzenin ve bütünleşmenin sosyoloğu» (132) olarak nitelendiren Pizzorno'ya hak vermemek elde değil.. Bu açıdan bakıldığında, değişmeden kaygı hattâ korku duyan, salt bu niteliğinden ötürü «tutucu» olarak değerlendirilebilecek bir Durkheim ideolojisinin varlığı kolayca yadsınamaz (133). Ama bu gerçek bizim için büyük bir önem taşımıyor. Çünkü kuram olarak ele almasak bile, bir kavram olarak anomi, çağdaş toplumların bunalımını en azından kısmen yansıtan bir bilimsel araç niteliğine sahiptir. Şimdi diğer sosyologların, özellikle bireyci ve faydacı anglo-sakson geleneğindeki sosyologların bu aracı Atlantiği aşarken nasıl anlayıp yorumladıklarını ve nasıl «saptırarak» kullandıklarını incelemeye çalışalım.

II. AMERİKAN SOSYOLOJİ EKOLÜ VE MERTONCI SAPMA:

Durkheim'ın anomi kavramını ortaya atmasından 45, bir yana bırakmasından da 36 yıl sonra Merton'ın 1938 tarihli ünlü Toplumsal Yapı ve Anomi (134) makalesinin yayınlandığını görüyoruz. Daha sonra bu makale, geliştirilmiş bir biçimde Toplumsal Kuram ve Toplumsal Yapı (135) başlıklı yapıtın 4 üncü ve 5 inci bölümlerini oluşturuyor. Bu makale ve özellikle yapıtın yayınlan-

---

(132) PİZZORNO, Alessandro — Lecture actuelle de Durkheim — in *Archives Européennes de Sociologie*, 1963, 4, s. 1 - 36, s. 36

(133) Pope ayrıca Durkheim'ın dogmacı ve tutarsız olduğunu da ileri sürüyor. Bak.
POPE, Whitney — Parsons on Durkheim, revisited: reply to Cohen and Parsons — in *American Sociological Review*, 1975, C. 40, No. 1, s. 111 - 115, s. 115

(134) MERTON, Robert K. — Social structure and anomie — İn *American Sociological Review*, Ekim 1938, 3, s. 672 - 682

(135) MERTON, Robert K. — Social theory and social structure — Glencoe, İll., The Free Press, 1957, Bl. 4 ve 5, s. 131 - 194. Biz daha çok bu yapıtın kısmî Fransızca çevirisinden yararlandık. Bak. Eléments de théorie et de méthode sociologique — Paris, Plon, 1965, Bl. V, s. 167 - 191

ması ağırlıkla Amerikan sosyal bilimcileri arasında gerçek bir anomi modasının doğmasına ve hızla yayılmasına neden oluyor.

A. Mertoncı sapma üzerine ön uyarı:

Daha başlangıçta Durkheim ve Merton'ın anomi kavramından aynı şeyi anlamadıklarını ve ortaya koydukları anomi kuramlarının birbirinden temelde farklı olduğunu belirtmek, hattâ vurgulamak zorunluluğunu duyuyoruz. Sık sık Durkheim'a atıfta bulunmasına rağmen Merton'ın sorunsalı onunkinden değişiktir. Önceki bölümde belirtmeye çalıştığımız gibi, hiç olmazsa bütünüyle metafiziğe sapmadan önceki yapıtlarında, Durkheim'ın temel sorunsalı birey - toplum ilişkisi, alt sorunsalı ise özgün bir sosyalleşme kuramı çerçevesinde toplumsal kuralın yokluğu ya da yetke ve geçerliliğini yitirmesi halidir. Durkheim ayrıca bu durumun nedenleri ile toplumsal ve bireysel sonuçlarını da ele almaktadır. Bu yaklaşım içerisinde Durkheim'ın (136) sorunsalı en âlâsından sosyolojik bir nitelik taşımakta, hattâ yer yer tartışılabilecek ölçüde bu niteliğin de ötesine taşmaktadır. Oysa Merton'ın sorunsalında temel unsur, anomik ortamın muhtemel bireysel sonucu veya göstergesi olan bireyin kurallardan sapması, yani **sapmış davranışın anatomisidir.** Amerikan sosyoloji ekolünün temel özelliklerini, belki biraz daha kuramsallaştırarak bünyesinde barındıran Mertoncı yaklaşımda, kendi sosyoloji anlayışımız çerçevesinde kolayca benimsiyemiyeceğimiz iki sapmayı daha konunun temeline inmeden burada belirtmekte yarar görüyoruz. Mertoncı sorunsaldaki ilk sapma görüş açısının bireysel oluşudur. Yani Merton anomiyi toplumsal sapma düzeyine indirgediği gibi (137), bu olguyu Anglo-Sakson pragmatizmi ve faydacılığı çerçevesinde bireysel açıdan ele almakta hiçbir sakınca görmemektedir. Mertoncı sorunsalın ikinci sapması, toplumsal kuralların üretimi ile ilgili olarak sınıfsal boyutun gerçek anlamıyla hiçbir zaman ele alınmamış olmasıdır. Başka bir anlatımla, belirli bir bireysel sapma olgusunda kuralların sınıfsal boyutu ve niteliği gözönünde bulundurulmamış, toplum bir sistem anlayışı içe-

---

(136) MAWSON, Anthony R. — Durkheim and contemporary social pathology — in *British Journal of Sociology*, 1970 C. 21, No. 3, s. 298 - 313

(137) CHAZEL, François — Considérations sur la nature de l'anomie — in *Revue Française de Sociologie*, C. VIII, Sayı 2, Nisan - Haziran 1967, s. 151 - 168, özellikle s. 154 - 157

risinde tutarlı ve uyumlu bir bütün olarak tanımlanmıştır. Daha sonra Merton'ın yaklaşımını izliyenlerin sınıfsal boyutu da işin içine kattıklarını görüyoruz. Ancak onların sınıf anlayışlarını da salt tüketim düzeyinde ve yaşama biçimine bakarak rol ve statü boyutlarında ortaya koyduklarını belirtmeliyiz. Merton da son çalışmalarındaki sınıf kavramını, bu anlamda kullanmıştır.

Bu sapmaları daha iyi değerlendirebilmek için pragmatist ve faydacı anglo-sakson, özellikle Amerikan sosyolojisinin temel niteliklerine değinmek istiyoruz. Dört grup içerisinde toplıyabileceğimiz bu nitelikleri yayınlanmış bir başka çalışmamızdan (138) almakta bir sakınca bulunmamaktadır.

B. Amerikan sosyoloji ekolünün belirgin özellikleri:

1) Toplumsaldan bireysele:

Amerikan sosyolojisinin en belirgin özelliklerinden birincisi kuşkusuz, toplumu bireye ve toplumsalı bireysele indirgeme ve böylece toplumu soyutlama çabasıdır. Başka bir deyişle tarihi ve toplumsal evrimi kendilerince neredeyse doğal bir yaklaşımla hiç dikkate almıyan Amerikalı sosyologlar toplumsal yaşamın en yüzeyde, en yapay görünümlerini bireysel düzeyde ele almakta ve sonra da bunu toplum düzeyinde genelleştirmektedirler. Bu durumda Amerikan sosyolojisinde toplumsal olay ve olguların nedensel açıklamasına veya çözümlemesine rastlamak pek mümkün değildir; ya da çoğu kez safça betimlemelere dayanan açıklamalarla karşılaşılmaktadır. Toplumsal gerçeği mikroskopik parçalara ayırarak bireysel düzeye kadar ufalıyan bu yaklaşımın bu düzeyde bile başarılı olduğunu iddia etmek biraz güç olacaktır. Zira bireyi kuramsal açıdan davranışları düzeyinde ele alan Amerikan sosyologları gerçekte, yani ampirik çabalarında sadece tutumları ölçtüklerinin çoğu kez farkında bile değildirler. Başka bir deyişle nasıl «toplumsal»ı «davranışsal»a indirgiyorlarsa, davranışsalı da «tutumsal» düzeyde, yani vaziyet alış, yargı, değer ve inançlar düzeyinde soyutlamaktadırlar. Oysa zihinsel bir vaziyet alışla bu vaziyet alışı bir başkasına açıklama (tutum) arasındaki muhtemel farklılaşma bir yana, bu vaziyet alış ile fiili davranış arasında çok daha önemli bir sapmanın varolabileceği gerçeği de dikkate alınmamış olmaktadır.

---

(138) TOLAN, Barlas — Toplum bilimlerine giriş — a.g.e., s. 51 - 53

2) Psikolojizm:

Amerikan sosyolojisi yaklaşımının en yaygın özelliklerinden biri de öncekiyle ilişkili olarak psikolojist bir nitelik taşımasıdır. Aslında toplumu incelemeyi amaçlıyan bir sosyal bilim dalında bireyin temel birim olarak saptanması, kuramların davranış ve uygulamanın tutum düzeyinde belirmesi ister istemez yaklaşımın psikolojist bir nitelik taşıması sonucunu doğuracaktır. Başka bir deyişle psikolojist yaklaşım, toplumsalı bireysele indirgeme çabasının doğal bir sonucu olarak belirmektedir. Psikolojist yaklaşım Amerikan sosyolojisinde iki uç sınır arasında değişik ölçülerde kullanılmaktadır. Bir uçta toplumu bütünüyle bireysel psikolojiye dayandıran yaklaşıma karşılık öbür uçta, psikolojiyi toplumsalı açıklamada tamamlayıcı bir unsur olarak kullanan daha ölçülü bir yaklaşımla karşılaşıyoruz.

3) Fonksiyonalizm:

Amerikan sosyolojisinin bir üçüncü yaygın özelliği de fonksiyonalist bir niteliğe sahibolmasıdır. Fonksiyonalist anlayışa göre bütün toplumsal olgu veya olayların toplumsal bütün içerisinde belirli fonksiyonları vardır; yani bu olgu ve olayları anlamak için fonksiyonlarını açıklamak zorunlu ve yeterli olacaktır. Daha da abartarak söylemek istersek toplum bir fonksiyonlar bütünüdür. Spencer'in etkisiyle başlıyan ve özellikle etnoloji ile uğraşan Amerikalı sosyal bilimciler tarafından geliştirilen bu yaklaşıma göre fonksiyon, belirli bir toplum, uygarlık veya kültür sistemi içerisinde her geleneğin, nesnenin, düşünce, değer veya inancın, birey veya grubun oynadığı bir roldür; bunlar ayrı ayrı organik bir bütünlük içerisinde belirli bir görevi yerine getiren zorunlu ve vazgeçilmez unsurlardır. Başka bir deyişle fonksiyonalizm, toplumsal olgu ve olayları sonuçlarına ve somut yansıma veya görünüm biçimlerine göre yorumlamak, ya da açıklamak demektir. Ancak fonksiyonalist yaklaşımın gerçekte birbirine bağlı iki varsayıma dayandığı gözönünden kaçırılmamalıdır. Bunlardan birincisi fonksiyonların belirli bir bütün içerisinde birbirleriyle tamamlaşmalarını ve bütünleşmelerini içeren zımni bir varsayımdır. Bu varsayımın bir sonucu olarak, fonksiyonların bütünleşme ve tamamlaşmaları düşüncesi doğal bir fonksiyonel uyum veya dengenin varlığı düşüncesini doğurmaktadır ki, bu da ikinci varsayımı oluşturmaktadır. Amerikalı sosyologlar genellik-

le, ilk varsayımın aslında temelini oluşturan «bütün»ü hiç göremişler, kavrıyamamışlar, ya da kavramak istememişlerdir. Ne olduğu bilinmeyen «bütün» içerisinde dikkati fonksiyonlar üzerinde yoğunlaştırmakla nedensel açıklamalar ancak dayanaksız ve tutarsız bir biçimde yapılabilmiştir. Fonksiyonların doğal bir uyum veya denge içerisinde bulunduğu düşüncesi de giderek bizzat toplumsal olay ve olguları da içine alacak şekilde gelişmiş ve genişlemiş, olay veya olgunun kendisi ile fonksiyonu arasındaki sınır giderek keyfi ve belirsiz bir biçimde saptanmaya başlamıştır. Bunun sonucunda Amerikalı sosyologlar, biraz da ulusal özelliklerinin bir gereği olarak, birey üzerine kurulu, uyumlu ve dengeli bir toplum modeli ile çalışmayı neredeyse gelenek haline getirmişlerdir (139). Ancak uyum ve denge kavramının tarihsel evrim ve diyalektik kavramlarıyla açık bir çelişki halinde bulunması, Amerikalı sosyologları toplumsal değişmeyi açıklamada güç bir duruma getirmiştir. Amerikan sosyolojisi bu güçlüğü de basite indirgiyerek soyutlama yöntemiyle çözümlemiş, yani tutumsal düzeyde ölçtüğü davranışsal değişmeyle toplumsal değişmeyi açıklamaya çalışmıştır. Başka bir deyişle cismin gölgesinin çeşitli resimlerindeki farklara göre cismin dönüşümünü betimlemeden ileri gidememiştir.

4) Nicelcilik ve bilimselcilik ideolojisi:

Çağdaş Amerikan sosyolojisinin belki de en belirgin özelliği, bu yüzyılın muhtemelen en tehlikeli bilimsel sapması veya entellektüel rahatsızlığı olarak nitelenebilecek «bilimselcilik ideolojisi» ve onun türevi olan «nicelin nitele» veya «sayısalın kavramsala üstünlüğü» üzerindeki aksiyomatik dogmadır. Başka bir anlatımla, Amerikalı sosyal bilimciler ve diğer ülkelerde onları izliyenler için, bireyci (davranışçı) ufalama, psikolojist kesitleme ve fonksiyonalist soyutlama aşamalarından geçtikten sonra bile, toplumsal gerçekten arta kalan, yalnız ve yalnız ölçülebildiği ve sayısallaştırılabildiği oranda bir anlam taşır (140).

---

(139) En tipik örneğini Parsons'ın fonksiyonalizminde bulan bu yaklaşımın mizahi eleştirisi için bak. MİLLS, Charles Wright — L'imagination sociologique (Fr. Çev.) — Maspéro, Paris, 1967, s. 29 - 54

(140) MİLLS, Charles Wright — İmagination sociologique — a.g.e., s. 55 - 80

Bu açıdan Amerikalı sosyal bilimciler istatistik ve matematik teknikler geliştirmeye ve bu nitelikteki modeller üzerinde çalışmaya koyulmuşlardır. Kuşkusuz bu arada yararlı sayılabilecek alt veya yan araştırma teknikleri geliştirmeyi başarmışlardır; ancak bunları sosyolojik araştırma yöntemleri olarak tanımlamaları ve giderek kuramı bir kenara itmeleri sosyoloji için büyük ölçüde zararlı olmuştur. Ayrıca zaten ufalanmış toplumsal gerçeğin çağdaş değer ölçüleriyle sayısallaştırılabilen kesit veya kesimlerini toplumsal gerçeğin kendisi imiş gibi sunmaları ve çok daha geniş ve bütünsel bir çözümleme düzeyinde belirli bir anlam taşıyabilecek değişebilirlikleri atomize edilmiş dar konu veya alanlara da yansıtmaları sosyolojinin giderek temel niteliklerini yitirmesi sonucunu doğurmuştur. Bireysel düzeyde mümkün olduğu kadar geniş bir kitleyi kapsamakla toplumsal gerçeğe daha yakın sonuçlar alınabileceği düşüncesi ve teknolojik gelişmenin özellikle bilgisayarlar alanında bu düşünce veya gereksinmeyi tatmin edecek bir yönde oluşması, yukarıdaki sakınca ve sapmaların önemini arttırmış, hattâ bazı düşünürleri bir «test hastalığının» (testomani) veya bir «rakam deliliğinin» (kantofreni) varlığı konusunda ciddi ciddi düşünmeye yöneltmiştir. (141)

Şimdi böyle bir çerçeve içerisinde Merton'ın genel sosyoloji kuramının odak noktalarını belirlemeye çalışalım. Ancak Durkheim'ın devasa kuramsal mimarisinden sonra Merton'ın incelenmesi bu sonuncusu hesabına en azından bir şanssızlık olacak. Zaten Merton da amacının, ortaya bu türden tümü kapsayıcı büyük kuramlar koymak olmadığını açıkça belirtiyor.

C. Mertoncı yaklaşım

1) Merton'ın genel sosyolojik yaklaşımı:

a) Orta boy kuram önerisi:

Amerikan sosyolojisini saran ampirist ve nicelci akıma bir tepki olarak Merton, Avrupalı sosyologların tümü kapsayıcı olma eğiliminden doğan aşırılıklarına kapılmaksızın sosyolojide kurama lâyık olduğu yeri verme isteği ve çabası içinde görünür. Her gün

(141) ERGUN, Doğan — Sosyoloji elkitabı — a.g.e., s. 106

günlük araştırma faaliyetleri ile sosyal bilimlerde ufak boy bir kuram niteliğini taşıyan binlerce varsayım saptanmakta, buna karşılık öbür uçta, temel bir kavramsal şemadan hareketle toplumsal davranışlar arasındaki ilişkiler ve benzerliklerin anlaşılmasına çalışılmaktadır. İşte Merton bu mikro ve makro kuramsal tipler arasında orta bir yol seçerek geçerliliği ampirik olarak irdelenebilecek orta boy kuramlara yönelinmesini önermektedir (142). 1964'e gelindiğinde bu konuda yeterince ampirik çalışma yapıldığını belirten Merton, amacının anomi konusunda bir orta boy kuram oluşturmak olduğunu belirtir (143).

Artık «kuramsal düzeyde acil sorun sosyal, kültürel ve davranışsal etmenlerin tümüyle gözönüne alındığı sistematik bir çerçeve çizmek olmalıdır. Daha önce yapılmış olan «ad hoc» açıklama ve betimlemelerin kuramsal temelini bu çerçeve oluşturacaktır» (144). Görgül araştırmaların sonuçlarının bu kuramları doğrulaması ve desteklemesi ile daha üst düzeydeki geniş kapsamlı genel kavramlara ve giderek bu nitelikteki kuramlara ulaşmak olanağı doğabilecektir. Yani Merton böylece yaklaşımının bireysel boyutunu meşrulaştırmak amacını gütmektedir.

b) Klâsik fonksiyonalizme karşı vaziyet alış:

Merton bu doğrultuda, önce Parsons'ın kişiliğinde çok ağır (ve haklı) eleştirilere hedef olan fonksiyonalist yaklaşımın boşluklarını doldurmak, yanlışlıklarını düzeltmek, toplumsal değişmeyi açıklıyabilecek bir nitelik kazandırarak onu ideolojik kalıplaşma ve katılaşma tehlikesinden sıyırmak ister. Bir kurumun veya bir toplumsal eylemin somut yaşanmışlık veya gerçeklik biçimi olan görünür fonksiyon ile gerçek fonksiyonu yerine getiren gizli fonksiyon arasında bir ayırım yapılması gereğine değinen Merton, Weberci bir anlayış içerisinde şöyle demektedir: (145) «Fonksiyon kavramı gözlemcinin görüşünü dikkate almakta, ancak bu durum

---

(142) MERTON, Robert K. — Eléments de théorie et de méthode sociologique — a.g.e., s. 45 - 64

(143) MERTON, Robert K. — Anomie, anomia, and social interaction: Context of deviant behavior — a.g.y.

(144) İbid., s. 215

(145) MERTON, Robert K. — Eléments de théorie et de méthode sociologique — a.g.e., s. 112 - 138

eyleme katılan veya eylemi yaratan için sözkonusu olmıyabilmektedir. Toplumsal fonksiyon konusunda bizi sübjektif niyet ve istekler değil, objektif ve gözlenebilen sonuçlar ilgilendirir. Sosyolojik ve objektif sonuçlar ile sübjektif niyetler arasında gerekli ayırımın yapılmaması fonksiyonel çözümlemede kaçınılmaz karışıklıklara sebebolmaktadır. Demek ki fonksiyonalizm, gizli fonksiyonu görünür fonksiyondan, yani bilimsel açıklama türünü ideolojik türden ayırma, farklılaştırma zorunluluğundadır.» Başka bir deyişle, bireylerin eylemleri hakkında ileri sürdükleri bilinçli hedefler her zaman bu eylemlerin sonuçlarına tekâbül etmiyebilir; ancak toplumsal fonksiyonun oluşumuna yardım eden bir mekanizma olarak değerlendirilmelidir.

Gizli fonksiyon - görünür fonksiyon ayrımının zorunluluğu üzerinde ısrarla duran Merton, orta menzilli ve salt uygulamaya dönük bir fonksiyonel çözümleme sistemi önermektedir. Toplumun fonksiyonel birliği ve bütünlüğü varsayımı üzerine kurulu klâsik fonksiyonalist yaklaşıma karşı çıkan Merton, her toplumun belirli bir ölçüde bütünleşme gösterdiğini, ancak bu ölçünün bir toplumdan diğerine değiştiğini belirtmektedir. Örneğin din, duruma göre, bütünleştirici veya bütünlüğü bozucu bir etki yapabilir (146). Bu nedenle fonksiyonu, kesin ve sınırları iyice belirlenmiş bir çerçeve içerisinde düşünmek ve araştırmak gerekir. Merton'a göre böylece fonksiyonalizmin ideolojik bir içerik taşıması olasılığı ortadan kalkmış olacaktır.

c) Fonksiyon kavramının farklılaşması: (147)

Fonksiyon kavramını böylece belirginleştirdikten sonra Merton, fonksiyonlar arasında üçlü bir farklılaşma önermektedir. Sistemin uyumunu ve bütünlüğünü sağlayan fonksiyonların yanısıra sistemin uyum ve bütünlüğünü azaltan veya bozan disfonksiyonlar, yani bozuk veya bozucu fonksiyonlar da bulunmaktadır. Örneğin bütünleştirici bir mekanizma, araç veya örgüt düzeyinde bütünleşmeye gereğinden, yani doğal uyum düzeyinden fazla önem ve ağırlık verilmesi ile, aşırı muhafazakâr tiplerin yaratılması gibi sapmalara sebebolunacaktır; bu durumda sözkonusu mekanizma belirli bir toplumsal sistem içerisinde disfonksiyonel bir nitelik

(146) İbid., s. 93-97
(147) İbid., s. 153-158

taşımaktadır. Ayrıca sistemle bir ilgisi olmıyan, onu herhangi bir şekilde etkilemiyen ve fonksiyonel olmıyan (non-functional) öğeler de bulunmaktadır. Kısacası Merton bu farklılaştırma ile önce bir fonksiyonun sistemi şu veya bu şekilde etkileyip etkilemediğine, bu etkinin sistemin uyumu ve bütünlüğü açısından olumlu olup olmadığına bakmakta, sonra da bu fonksiyonun sistemi oluşturan bireylerce algılanıp algılanmadığını ve benimsenip benimsenmediğini dikkate almaktadır. Merton'ın bu katkılarında önemli olan nokta, fonksiyonları, yalnızca sistemin uyum ve bütünlüğünü sağlıyan öğeler olarak gören önyargıyı ve bir ölçüde de toplumsal sistemin uyum dengesinin sarsılmazlığı inancını yıkmış olmasıdır. Nitekim ona göre bir toplumdaki sapmış davranışlar da en azından uygun ve uyumlu davranışlar kadar toplumun meşru bir ürünüdür ve yeni bir toplumsal yapının yaratılmasında asıl bu tür davranışlardan olumlu katkı beklenmelidir.

Bu durumda Merton, toplumsal değişmeyi açıklamada yetersiz kalan fonksiyonalist yaklaşımın bu boşluğunu da doldurmak ister. Merton'a göre bir insan yığınını toplum olarak tanımlamamızın nedeni, bireysel davranışların gerçekte toplumun temel değerlerine göre şekillenmesidir. Eğer belirli bir insan grubu ortak değerlerden yoksun ise, bu tür bir grup içerisinde belirli ilişkiler veya düzensiz, kuralsız değiş-tokuş türleri oluşabilir, ancak hiçbir zaman bir toplumdan sözedilemez. Görüldüğü gibi toplumun oluşumunu açıklamada Durkheim'ın kullandığı kollektif bilincin yerini Merton'da ortak temel değerler almaktadır. Böyle bir çerçeve içerisinde toplumsal değişmeyi açıklamak amacıyla Merton, ağırlıkla, Durkheim'ın bir toplumdaki göreli kuralsızlık durumu olarak tanımladığı anomi kavramına başvurur. Merton'a göre anomi, kültürel norm ve amaçlar ile bireyleri bunlara uygun ve uyumlu davranışlarda bulunmaya zorlayan toplumsal yapı arasındaki kopma halidir; bu kopmalar nicel ve nitel yönden önem kazandığı oranda kültürel yapı (değer, norm ve amaçlar) yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalır.

2) Merton'ın anomi kuramı:

a) Mertoncı anomi anlayışının kuramsal temelleri:

Merton anomi konusuna, Durkheim'ın İntiharı ele alış biçiminde zımnen varolduğunu iddia ettiği üçlü bir ayırımı belirgin-

leştirerek girer. İlk önce, kültürün bireylere çoğu kez sosyalleşme yoluyla aşıladığı istek ve özlemlerden oluşan kültürel hedefler (cultural goals) sözkonusudur. Bu hedefler kültürel yapının bir görünümünü oluştururlar. Daha sonra, bu hedeflere ulaşmak için bireylerin meşru olarak kullanabilecekleri araçları belirleyen ve tanımlayan normları görüyoruz. Mertonci düşünceye göre normlar, kültürel yapının ikinci bir görünümü olarak değerlendirilmelidir. Nihayet son olarak, normlara uygun bir biçimde kültürel hedeflere ulaşmak için toplumsal olanakların dağılımı etkeni devreye giriyor; Merton'a göre bunlar kurumsallaşmış yol veya araçlardır (institutionalized means). Bu araçlar, nesnel eylem koşulları olarak, toplumsal yapının (yani Amerikan sosyolojik terminolojisinde bireyler arası ilişkiler dokusunun) bir görünümünü oluştururlar.

Her hangi bir engellenme, umutsuzluk, haksızlık gibi genel olarak tüm duygusal gerilimlerin, bu etkenlerden birine bağlı olmaktan ziyade, aralarındaki ilişki veya bileşimin sonucu olarak ortaya çıktığı açıktır. Kültürel hedefler ve kurumsallaşmış araçlar arasındaki bir ayrışma, hedeflerle ilgili bir tırmanmadan, ya da bu hedeflere ulaşmak için bireylerin meşru olarak kullanabilecekleri araçların tanımındaki bir kısıtlamadan ileri gelebilir. Ancak kültürel yapının bu öğelerinin değişmiş olması, hedef ve araçlar arasında bir ayrışmanın, ya da karşıtlığın oluşması için gerekli bir neden olamaz. Ama ekonomik bunalım dönemlerinde görüldüğü gibi, toplumun bireylere tanıdığı olanakların dağılımında bir değişme olursa, —daha önceki durumda hedeflere tekabül eden— normlarla uyuşan davranışların bundan böyle belirlenen (toplumsal) ödülleri veremediğini görüyoruz. (148)

Böylece aralarındaki etkileşim yoluyla «toplumsal olarak yapılmış gerilim»in dağılımını belirleyen üç değişkeni açıklamış olduk. Kültürel yapı toplumsal sistemin bütün üyeleri için benzer hedefler göstermiş olabilir; fakat toplum içerisinde farklı mevkilere sahibolan bireyler için farklı hedefler de belirlemiş olabilir. Kültürel yapı, toplumun bütün üyeleri için aynı olan bu hedefleri gerçekleştirmek için bazı kurallar koymuş bulunabilir; ama bu-

(148) COHEN, Albert — La déviance — Duculot, Gembloux, 1971, s. 152 - 156. Orij.: Deviance and control — Prentice - Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1966

nun yanısıra, bir kısım bireyler için mübah gördüklerini belirli bir toplumsal statüsü olanlara da pekalâ yasaklıyabilir. Hiçbir toplum bu uç konumlar için kuşkusuz tam bir örnek oluşturamaz; ama bazı toplumların bu uç konumlara diğerlerinden daha yakın olduğunu öne sürmek de mümkün.. Örneğin Merton'a göre Amerikan toplumu, farklı toplumsal sınıf ve koşullarda bulunan tüm bireyler için yalnızca maddi ve parasal açıdan «başarılı olma» özlemini temel bir kültürel hedef olarak vurgulamakta, buna karşılık oyunun kuralları, farklı toplumsal konumda bulunan bireyler için büyük ölçüde aynı kalmaktadır. Örneğin feodal toplumlar gibi başka toplumlar da, çeşitli sınıfları araçların kullanımına ilişkin normatif kısıtlamalara tabi tutarken, daha tutarlı bir biçimde, aynı zamanda farklı kültürel hedefler belirlemektedir. Demek ki aşağı yukarı tüm toplumlarda olanakların dağılımı, her toplumun özellikleri çerçevesinde bireylerin toplumsal konumuna göre değişebilmektedir. Gerilimi belirleyen bu etkenlerin her biri kuşkusuz zamanla değişebilir. Merton'a göre, toplumsal başarı üzerinde yoğunlaşmış güçlü kültürel hedefleri ile Amerikan toplumu bir bakıma fevkalâde girişimci ve yapıcı bir toplumdur; ancak bir diğer açıdan bireyler için o ölçüde engellenme ve gerilim doğurucu bir yapıya sahiptir. Hele sözkonusu insanlar kurumsallaşmış araçları kullanabilme olanağını daha az bulabilen alt sınıfların insanlarıysa, bu engellenme ve gerilimin düzeyi ve sıklığı kuşkusuz çok daha yüksek olacaktır.

Şimdiye dek Merton'ın anomi kuramında üç temel etkenin varlığını vurgulamış olduk. Ancak unutulmaması gereken bir nokta, genelci bir yaklaşım içerisinde ikinci bir etken grubu olarak sunduğumuz normları, bizzat Merton'ın da belirttiği gibi kültürel yapının bir görünümü niteliğinde değerlendirebiliriz. Bu nedenle Merton'ın anomi kuramındaki temel etkenleri, kültürel ve toplumsal yapı ikilisi çerçevesinde düşünmek pratik bakımdan daha anlamlı olacak.

Merton'a göre, toplumsal yapı ile kültürel yapı arasındaki gerilim ve çelişmeler disfonksiyonel bir nitelik taşısalar bile toplumsal değişme aracı olabilirler. Ancak bu değişmenin iki oluşma biçimi vardır. Eğer davranışları ve onları üreten gerilimleri çerçeveleyen ve sınırlayan bazı toplumsal kontrol mekanizmaları toplumsal sistem içindeki görevlerini tam olarak yapabiliyorlarsa, toplumsal yapı ile kültürel yapı arasında ani ve kesin kopmalar

görülmiyecek, yani anomi oluşamıyacak, sadece toplumsal sistemde bazı değişmeler izlenecektir. Bunun aksine anomi hali olusur ve sürekli bir nitelik taşırsa, toplumsal değişme temel kültürel yapıyı da kapsıyacaktır. Merton temel kültürel yapı deyimiyle, salt anlamdaki kültürel yapıdan biraz farklı olarak, kültürel yapının toplumsal yapıyla en çok ilişkili olduğu, yani örgütlenmiş ve kalıplaşmış normların bireylerin davranışlarını belirgin bir biçimde en fazla etkilediği alanı kasdetmektedir. Bu nedenle gelişmiş (şiddetli) anomi halindeki toplumsal değişme, sözkonusu normların değişmesi olarak algılanmalıdır.

b) Merton'ın anomi kuramına göre bireysel uyum biçimleri tipolojisi:

Hedefler ile araçlar arasındaki bu ayrışma ve bundan doğan gerilim, ister istemez bireylerin kültürce belirlenmiş bu hedeflere veya bunun için kullanılacak kurumsallaşmış araçlara karşı olan güven ve inancının zayıflamasına, ya da tümüyle yitirilmesine, daha kısa bir deyişle anomiye yol açacaktır. Bu ayrışmanın doğuracağı bütün mantıksal uyum olasılıklarını Merton şu şekilde belirtmeye çalışır: bireyler kültürel hedefleri veya kurumsallaşmış araçları hem kabul, hem de red edebilirler. Örneğin kültürel hedefler konusundaki tutumları olumlu, ya da olumsuz olarak kurumsallaşmış araçların seçimini belirlemez. Merton böylece, herbiri iki farklı değer alabilecek iki değişken önermiş oluyor. Bu değişkenlerin bileşimi ile de Merton'ın ünlü çizelgesi ortaya çıkıyor:

Bireysel uyum biçimleri tipolojisi (149)

Uyum biçimleri	Kültürel hedefler	Kurumsallaşmış araçlar
Uyum (conformism)	+	+
Yenilik yaratma (innovation)	+	—
Şekilcilik (ritualism)	—	+
Çekilme, kaçış (retreatism)	—	—
İsyan (Rebellion)	±	±

(149) MERTON, R.K. — Eléments de théorie et de méthode sociologique — a.g.e., s. 176

Bu çizelgedeki (+) işareti kabul, (—) ler red anlamına gelmekte, (±) ise «temel değerlerin reddini ve yenilerinin arayışı içinde olmayı» simgelemektedir. Tabiî Dubin'ın öne sürdüğü gibi, çizelgedeki uyum tiplerinin sayısını farklı bileşimler bularak arttırmak pekalâ mümkündür (150). Merton'ın bu gelişmeleri pek olumlu bir biçimde değerlendirmemesine rağmen (151) yenilik yaratma ve şekilcilik tiplerini davranışsal - değersel boyutları içerisinde geliştiren Dubin'ın sonuçta ondört uyum biçimi içeren bir tipolojiye ulaştığını görüyoruz. Ancak bu tipoloji üzerinde burada uzun uzadıya durma olanağımız bulunmadığından, çabalarımızı Merton'ın tipolojisi üzerinde yoğunlaştırmayı daha yararlı gördük.

i) **Uyum davranışı:** Bu davranış gerçekte en çok görülen davranış biçimidir. Böyle bir davranış içerisinde olan birey hem kültürel hedefleri, hem de bu hedeflere ulaşmada kullanabileceği (ya da toplumca kullanılmasına olanak tanınmış) kurumsallaşmış araçları benimsemiştir. Aslında Merton'ın, bu davranış biçimini de bir sapma türü olarak ele aldığını söyliyebiliriz. Bununla birlikte, toplumun temel varolma koşulunun bir göstergesi olarak tanımlanabilecek böyle bir davranışın nasıl olup ta bir sapma tipolojisi içerisinde yer alabildiği her zaman tartışılabilir.

ii) **Yenilik yaratma davranışı:** Toplumsal başarının maddi yönlerini vurgulayan, ancak kurumsallaşmış araçların dağılımında veya kullanımında belirli bir adalet sağlıyamıyan toplumlar, ister istemez benimsetmiye çalıştıkları normlardan sapan davranışlar doğururlar. Böylece öngörülen kültürel hedeflere ulaşmak, yani toplumsal ve ekonomik güç kazanmak için toplumsal ve hatta yasal anlamda meşru olmıyan yollara başvuranların sayısı giderek artmaya, bu davranış tipi toplumda yaygınlaşmaya ve neredeyse olağanlaşmaya başlar. Böyle bir uyum türü, başarı özlemlerini vurgulayan kültürel hedeflere göreli olarak bireylerin sosyalleşmesinde bazı uyumsuzlukların varolduğunu gösterir. Merton buna kanıt olarak, yasalara ters düşen birçok suç tiplerinin daha

(150) DUBİN, Robert — Deviant behavior and social structure: Continuities in social theory-in *American Sociological Review*, C. 24, Nisan 1959, s. 147 - 164.

(151) MERTON, R.K. — Social conformity, deviation and oppurtunity structures: a comment on the contributions of Dubin and Cloward-in *American Sociological Review*, C. 24, Nisan 1959, s. 177-189

çok toplumun alt kesimlerinde işlendiğini göstermekte, ancak bunun, «maddi başarı konusundaki kültürel vurgunun toplumun bu kesiminde de içselleştirilmiş olmasına rağmen, başarılı olabilmek için toplumca benimsenmiş meşru araçların kullanımında olanaklarının kısıtlı olması nedeniyle «normal» bir tepki» (152) olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu tür toplumsal baskılar meşru araçların giderek daha az, meşru olmıyan yolların ise giderek daha çok kullanılmasıyla sonuçlanmaktadır. Üstelik alt sınıfların kurumsallaşmış araçların kullanımında sahibolduğu toplumsal olanaklar büyük ölçüde el emeği ve buna dayanan işlerle sınırlı kalmakta, toplumun buna atfettiği değer ise genellikle küçümseyici bir nitelik taşımaktadır. Bu nedenle, «toplumca benimsenen değer standartları açısından, düz işçinin toplumsal statüsü ve elde ettiği gelir, yasal bakımdan suç olarak nitelenen çeşitli sapma eylemlerinin en azından teorik olarak vadettiği toplumsal güç ve yüksek gelirle karşılaştırılamıyacak kadar düşüktür» (153).

Kuşkusuz Merton da, meşru araçlara başvurmayanların yalnızca alt sınıflardan gelmediklerini kabul etmektedir. Sınavlarda kopya çekmeyi alışkanlık haline getiren öğrencinin veya görevini kötüye kullanan memurun da bu kategori içerisinde düşünülmesi gerekir. Daha yüksek maddi statü simgelerine kavuşmak için diğer sosyo-ekonomik grupların ve özellikle kamu hizmeti gören kişilerin de bu tür toplumsal baskıların etkisinde kaldıkları bir gerçektir (154). Bununla birlikte, «çeşitli toplumsal sınıflar için sapmalar arasındaki nicel ve nitel farklar ne olursa olsun... sapmaya götüren baskıların en çok alt sınıflarda hissedildiği» (155) açıktır.

Yenilik yaratıcı uyumun etkisi, suçluluk konusunda olduğu gibi dinamik bir nitelik taşıyabilir. Bazı kimseler, toplum içerisindeki dezavantajlı konumları, ya da kişilik yapıları nedeniyle kültürel hedefler ve kurumsallaşmış araçlar arasındaki ayrışımdan doğan gerginliği diğerlerinden daha fazla duyabilirler; bu da onları sapmaya daha duyarlı ve zayıf bir durumda bırakabilir. Böylece normların meşruluğu yalnızca bu kimseler için değil, diğer-

(152) MERTON, R.K. — Social theory and social structure — a.g.e., s, 145
(153) İbid.
(154) İbid., s. 141
(155) İbid., s. 144

leri için de azalmakta ve başlangıçta hafif ve basit bir anomik ortamdan etkilenmiyenler, bundan böyle daha kolay etkilenebilir olmaktadırlar. Sonuçta anomi ve giderek önem kazanan sapma olgularının toplumsal ve kültürel dinamikler çerçevesinde etkileşimde bulundukları düşünülebilir; bu nedenle yeni toplumsal kontrol mekanizmaları etkinlik kazanıncaya kadar mevcut normatif yapının patlayıcı bir özellik taşıyabileceği gözönünden uzak tutulmamalıdır. (156)

Yine Merton sapma ile toplumsal veya yasal suçluluk arasında kurulan ilişkiye koşut olarak verilen örneklerin, sapma davranışın tümüyle disfonksiyonel olduğu düşüncesini yaratmaması gerektiğini vurgulamaktadır.

Bazı sapmış davranışlar fonksiyonun eskisinden daha olumlu işlemesi için gerekli ortamı hazırlayabilmektedir. Her halükârda, yenilik yaratıcı davranışın, sapma bir görünüm içerisinde olsa bile dinamik bir nitelik taşıması olasılığı büyüktür. Merton için «toplumsal disfonksiyonalite, ahlâk çözülmesi kavramını ikame etmek üzere son zamanlarda ortaya atılmış bir terminolojik değişiklik değildir». (157) Bazı durumlarda «hatalı olan, normları reddeden yenilikçi birey değil, bu normları koyan grubun bizatihi kendisi olabilir.» (158) Hattâ daha sonra Coser'ın da ileri sürdüğü gibi (159), geçerli olan grupsal normlardan bazı sapmalar, grubun temel hedefleri açısından büyük bir olasılıkla çok daha fonksiyonel bir nitelik taşıyabilirler. Merton da bu düşünceyi desteklemekten geri kalmıyor. Ona göre «çoğu kez, bir toplumsal sistemde disfonksiyonların birikimi, bugün üyelerinin çoğunluğu tarafından saygı duyulan değerlerin yitirildiği bir toplumsal değişmeye başlangıç olabilir.» (160).

iii) **Şekilci davranış:** Merton'a göre şekilci davranış, kişinin büyük bir maddi başarı içeren kültürel hedefleri terketmesi, ya da derece derece aşağıya indirmesi ve hızlı bir toplumsal mobi-

---

(156) İbid., s. 180

(157) ve (158) İbid., s. 182

(159) COSER, Lewis A. — Some functions of deviant behavior and normative flexibility — in *American Journal of Sociology*, C. 68, Eylül 1962, s. 172-181

(160) MERTON, Robert K. — Social problems and sociological theory — in *Contemporary Social Problems*. MERTON, R.K. ve NİSBET, R.A. (ed) — Harcourt, Brace and World, New York, 1961, s. 736

lite ile arzularını tatmin edecek bir düzeye getirmesidir. Bu uyum tipinin temel özelliği, kültürel hedeflerin ve gerektirdiği sorumlulukların bir yana itilip, sanki bir zorunluluk varmışçasına kurumsallaşmış normların izlenmesidir (161). Merton bu davranış tipi ile, toplumsal statüyü bireyin kendi çabasına bağlıyan kültürlerde daha sık karşılaşıldığı düşüncesindedir. Bu tür toplumlarda, bireyler arasındaki rekabete dayanan mücadele onlarda belirsiz bir güvensizlik ve korku duygusu uyandıracaktır. Bu duygudan kurtulmak amacıyla birey, istek ve özlemlerinin düzeyini düşürecek, sonuçta kültürel hedefleri bir yana bırakıp eylemlerini kurumsallaşmış araçlara uydurmakla yetinecektir. Bu uyum türü içerisinde olanlar genellikle «ben elde ettiklerimle tatmin olmasını bilen bir insanım»; «çok yükseklere bakarsan sonunda düş kırıklığına uğrarsın» gibi durumlarını ussallaştırıcı deyişlerle kendilerini avutanlardır. Bu davranış türü için verilebilecek bir başka örnek, Merton'ın daha ilk makalelerinden birinde değindiği gibi (162) memurlarda pek sık karşılaşılan bir durumla ilgilidir. Birçok memur, hangi amaçla koyulduklarını dikkate almaksızın, kuralları gözü kapalı bir biçimde uygulamayı neredeyse bir alışkanlık haline getirmiştir. Cohen'in de belirttiği gibi (163) bu memur tipinin en büyük özelliği, kurumsallaşmış normlara aşırı bir uyum içerisinde olmalarına karşılık kültürce belirlenmiş hedeflere uyumun gereğini dahi düşünememeleridir.

iv) **Çekilme-kaçış davranışı:** Bu davranış tipi, bazı özgül sapma davranış biçimlerinin açıklanmasında özellikle yararlı olacaktır (164). Aslında bu davranışın gerçek bir uyumdan çok, hem kültürel hedeflerin hem de kurumsallaşmış araçların birlikte reddi olarak değerlendirilmesi gerektiği ileri sürülebilir. «Çekilme - kaçış davranışı bireyin, bir zamanlar inandığı ve yücelttiği kültürel hedefleri ve bu hedeflere yönelik kurumsallaşmış yolları temelli olarak terketmesi anlamına gelir» (165). Birey artık bir zamanlar içselleştirdiği kültürel başarı hedeflerine götürecek ku-

---

(161) MERTON, R.K. — Social theory and social structure — a.g.e., s. 140-150

(162) MERTON, Robert K. — Bureaucratic structure and personality - in *Social Forces*, 1940, 18, s. 1-9

(163) COHEN, Albert — La déviance — a.g.e., s. 155

(164) CLİNARD, Marshall B. — The theoretical implications of anomie and deviant behavior, s. 20-21 - in CLİNARD, M.B. (ed.) — *Anomie and deviant behavior*, a.g.e., s. 1 - 56

(165) MERTON, R.K. — Social theory and social structure — a.g.e., s. 157

rumsallaşmış araçları kullanabileceğine olanak kalmadığı inancını taşımaktadır. Ancak yine içselleştirdiği toplumsal baskılar onu, bu hedeflere erişmek için meşru olmıyan araçları kullanmaktan alıkoymakta, birey de bu durumda kendisini derin bir psikolojik engellenme ortamı içerisinde bulmaktadır. Başka bir anlatımla, başarı hedefini gerçekte tümüyle reddetmiyen birey bunu bir bozgun ve karamsarlık, suskunluk ve küskünlük duygusu ile ikame etmiş olmaktadır.

«Psikozluların, sürekli bir hayâl alemi içerisinde bulunanların, avare veya serserilerin, fahişelerin, alkolik ve esrarkeşlerin» (166) bazı uyum davranışları çekilme - kaçış türüne örnek gösterilebilir. Bu uyum biçimi çoğu kez bir anlamda reddetmiş oldukları toplumsal yapıdan kaynaklanır; üretkenliğe ve mücadeleye dönük olmadığı, toplumun belirlediği başarı hedeflerine hiçbir değer vermediği ve kurumsallaşmış araçları kullanmadığı için, bu davranış biçiminin, özellikle geleneksel ve tutucu toplumlarda kınandığı görülür. Uyum davranışı toplumun geleneksel bir biçimde idamesini sağladığı, yenilikçi davranış ise değişmeye yönelik bir çaba ve girişim içerdiği için toplum tarafından hiç olmazsa bir açıdan beğenilir. Çekilme - kaçış davranışının toplumca tümüyle yadsınmamasının nedeni, hiç olmazsa bazı özgür törelere uygun olmasıdır (167).

Bu davranış biçimi kollektif olmaktan çok, kişiye özgü bir görünüme sahiptir. Çekilme - kaçış davranışı gösteren kimselerin benzeri bir sapma davranışı olanların yoğunlaştıkları mekânlara yönelmeleri ve bu tür grupların oluşturduğu alt kültürlere ortak olmaları, somut uyum biçimlerinin son tahlilde fevkalâde kişiye özgü ve izole bir nitelik taşıdığını unutturmamalıdır. (168).

v) İsyan davranışı: Bu davranış biçiminde bireyler, varolan toplumsal yapıdan bütünüyle koparak yerine temelden farklı yeni bir yapı kurmayı amaçlarlar. Bu uyum türünün kökeninde, kurumsallaşmış sistemin meşru hedeflere ulaşmayı engellediği düşüncesi yatar. Eğer bu düşünce siyasal eylem biçimine dönüşürse eyleme katılan devrimciler (Amerikan terminolojisinde radikaller), mevcut toplumsal yapıdan koparak kendi gruplarını ve ideo-

(166) İbid., s. 153
(167) İbid., s. 154
(168) İbid., s. 155

lojilerini oluştururlar. Ancak radikal eylemin üzerinde biraz daha durmakta yarar olabilir. Çünkü bu eylem tipi, birçok sosyal bilimci tarafından genellikle sapmış davranış olarak nitelenmez. Merton'a göre isyan, diğer bireylerden farklı bir düzlemde gerçekleştirilen bir toplumsal uyum biçimidir. «Bu, yeni hedefleri ve araçları kurumsallaştırma ve toplumun diğer bireylerine de benimsetme uğraşına yönelik geçici bir davranış biçimidir. Mevcut yapıya uyum sağlamak yerine, varolan toplumsal ve kültürel yapıyı değiştirmek ve böylece yeni bir uyum biçimi oluşturmak çabasıdır» (169).

Merton «Toplumsal Kuram ve Toplumsal Yapı»dan sonra düşüncelerine açıklık getirmek için başka çalışmalar da yapmıştır. Bunlardan birinde Merton, anomi kuramının bilim adamlarında gözlenen sapmayı açıklamada da kullanılabileceğini göstermiştir (170). Buna göre diğer bütün toplumsal kurumlar gibi bilimsel kurumların da kendine özgü normları, örgütlenmeleri ve özellikle özgünlüğe ağırlık veren değer sistemleri vardır. Bu anlamda özgünlük bir kurumsal hedef olarak düşünülebilir ve bu hedefe yönelik kurumsal olmayan, kabul edilmemiş yolların uygulandığı sapmış davranışlar bilim adamları arasında da görülebilir. Sadece varsayımları destekleyen verileri kullanıp desteklemiyenleri gizlemek, kopyacılık, bilimsel içeriği bulunmıyan demagojik önerilerde bulunmak, nadiren de olsa başkalarının düşüncelerini çalmak, ve hatta varsayımlarını kanıtlamak için veri uydurmak, bu davranış tipine örnek olarak gösterilebilir.

Merton daha sonraki bir yazısında da sosyolojik açıdan o zamana dek pek iyi açıklanmamış bir toplumsal çelişkiye değinir (171). Ona göre bazı toplumsal statü veya statü bütünlerinden beklenen davranış biçimleri, genellikle gene toplumsal yapı tarafından olanaksız kılınmaktadır. Bu durum Merton için salt kültürel ya da toplumsal çelişki değil, kültürel yapı ile toplumsal yapının ayrışımından ileri gelen bir çatışmadır. Bu çatışmanın

---

(169) İbid., s. 140

(170) MERTON, R.K. — Priorities in scientific discovery: a chapter in the sociology of science-in *American Sociological Review*, C. 22, Aralık 1957, s. 635-659

(171) MERTON, R.K. ve BARBER, E. — Sociological ambivalence — in TİRYAKİAN, E.A. (ed.) — *Sociological theory, values and sociological change* — New York, The Free Press of Glencoe, 1963, s. 91-120

en tipik görünümü de kentsel alanlarda ortaya çıkar. Merton'a göre «her türlü aşırılıkların ortamı» olan kentler ve özellikle metropollerde kitle iletişimi ve onun tahrik ettiği özlemler, aradaki kopukluğun artmasında temel etkenlerden en önemlisidir. Bu ortamda bireylerin özlem düzeyleri ile bu özlemleri gerçekleştirebilecekleri olanaklar tümüyle uyumsuz hale gelir (172).

Böylece Merton'ın anomi kuramını ayrıntılarıyla görmüş olduk. Kuşkusuz gelecek bölümde kendisine yönelteceğimiz eleştirilerden çok daha ağırını, bu kuramı ideolojik açıdan ele alarak ortaya koymak da pekalâ mümkündür. Ancak Merton, bu iki grubun dışında, kendisini az çok sadakatle izliyenlerin bile eleştirilerine hedef olmuştur. Bakalım bu sosyologlardan Cohen ustasını nasıl eleştiriyor: «Sapma sorununa bu yaklaşım biçiminin bireysel niteliklerden ziyade bireylerin toplumsal sistem içerisinde işgal ettikleri mevkiler üzerinde yoğunlaşmış olduğuna dikkati çekerim. Bu yaklaşım, sistemler arasındaki ve içindeki gerilimin değişimlerini ele almakta ve sözkonusu gerilimin kaynaklarını toplumsal ve kültürel yapının özelliklerine bağlamaktadır. Şu halde Merton'ın yaklaşımının gerçekten sosyolojik bir nitelik taşıdığını söyliyebiliriz. Mertoncı kuram ayrıca, fevkalâde basit ve çözümlemede kolaylık sağlayıcı, yani her iki değişken için verilen karşıt ikililerden birinin seçimini içeren bir kavramsal şema sayesinde hem uyum, hem de çeşitli sapma biçimlerinin aynı zamanda incelenebilmesine olanak sağlamaktadır. Bununla birlikte bu kuramın oldukça eksik göründüğünü de ileri sürebiliriz. Merton kuşkusuz gerilimi belirliyen etkenler ve bu gerilime gösterilen bireysel tepkiler üzerinde uzun uzadıya durmakta, ayrıca şu ya da bu uyum biçiminin seçimini etkileyen etkenler üzerinde bazı gözlemlerde bulunmaktadır. Ancak bu belirleyici etkenleri içeren hiçbir sistematik sınıflandırmaya gitmediği gibi, etken grupları ile sonuç grupları arasındaki bağlantıyı kuracak genel kuralları kapsıyan bir sınıflandırma da vermemektedir» (173).

Bu eleştirisel (?) alıntıdan da anlaşılacağı üzere, Amerikan sosyoloji ekolünün diğer üyelerinin de bu alandaki temel sorunu sapmadır. Eleştiriler anomi kavramı üzerindeki yanlış anlama ve-

---

(172) MERTON, R.K. — Anomie, anomia and social interaction — a.g.y., s. 221-225

(173) COHEN, Albert — La déviance — a.g.e., s. 155

ya spekülâsyonu vurgulamak yerine, toplumsal sapmanın daha iyi açıklanabilmesi amacıyla yapılan katkılar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Toplumsal sistemin birliği, bütünlüğü ve uyumu noktalarında odaklaşmış fonksiyonalist düşüncenin sapmaya bu kadar önem vermesini de belki doğal karşılamak gerekir. Ama bunun faturasını Durkheim'a ve tümü kapsayıcı nitelikteki ender sosyolojik araçlardan biri olan anomi kavramına ödetmemek koşuluyla...

D. Merton ve Durkheim'ın anomi kuramlarının karşılaştırılması ve Mertoncı sapmanın özellikleri:

1) Mertoncı sorunsalın gerçek niteliği:

a) Merton'ın temel sorunsalı: uyumsuzluk ve sapma:

i) Merton'ın temel sorunu sapma düzeylerindeki değişmeleri ve sapma biçimlerindeki çeşitliliği açıklamaktır. Onun için önemli olan uyumsuzluktur; anomi, uyumsuzluk sorununun açıklanmasına katkıda bulunduğu ve bazı toplumlarda daha sık görülen sapmayı açıkladığı oranda önem kazanmaktadır. Merton'a göre anomi, sapmanın kaynaklandığı bir olgudur ve anominin sonuçları ile onu doğuran nedenlerden daha fazla ilgilenmektedir.

Daha önce ayrıntılı olarak gördüğümüz gibi, Merton'a göre anominin ortaya çıkışı, toplumun bireylere benimsettirdiği temel hedefler ile bu hedeflere ulaşılması için kullanılmasına izin verdiği araçlar arasındaki bir ayrışmanın varlığına bağlı bulunmaktadır. Böylece hem bireysel hedeflerin meşru araçlarla tam bir uyum sağlıyamadığı durumları anomik olarak nitelemek mümkündür; hem de toplumun bireyler için belirlediği hedeflerin, sağladığı araçlar ile oransız olması yine anomik bir durum yaratmaktadır. Bu koşullarda normatif sistemin bütünlüğü bozulmuştur ve bir tür dengesizlik sözkonusudur. Ancak bu dengesizlik, gerçekte çok daha temel bir karşıtlıktan doğmaktadır; amaçlar ve normlar arasındaki uyumsuzluk bu dengesizliğin yalnızca bir ifadesidir. Aynı zamanda hem bireysel eylemleri değerlere göre yönlendirmek, hem de bu eylemleri normlara göre düzenlemek işlevini gören kültürel yapı ile, bireyler arasındaki ilişki

sistemlerinin oluşturduğu toplumsal yapı birbirleriyle artık uyumlu bir biçimde bütünleşememektedir; aksine aralarında bağlaç kalmamıştır. Göreli bir esnekliğe sahibolan toplumsal yapının bireyler için belirlediği oldukça katı sınırların ötesinde, özlemler ve tutkular doyumsuz kalacaktır. Demek ki toplumsal yapı, toplumsal düzenin idamesi için zorunlu bir fren görevi görmektedir. Ancak toplumsal yapı, aşılmaz bir engel de oluşturabilir; uyum olasılıklarının yetersizliğinden doğan bu engel, bireyin kültürel değerlere uygun meşru istek ve özlemlerini tatmin edememesiyle ortaya çıkar. Bu durumun bireyde yarattığı gerilim, aynı zamanda hem hedeflere bağlılığını, hem de normlara uyumunu sağlıyamıyacak ölçüde büyüktür. Sözkonusu gerilim, böylece kültürel yapının parçalanmasına yol açarak, toplumsal dengesizliğin en belirgin sonucunu doğurmuş olur.

ii) Ancak Merton anominin, toplumsal ilişkiler sisteminde oluşan aşırı bir katılaşmadan, dolayısıyla sistemin kendisi için gerekli olan asgarî esnekliği yitirmesinden mi, yoksa aksine hedeflerin gerçekçi olmayışından ve kültürel yapının uyumsuzluğundan mı kaynaklandığını açıklamamaktadır. Merton ayrıca, bu iki durumda verilebilecek örnekleri farklılaştırma gereğini bile duymamaktadır. Aslında Merton için anomi, bireyle ilişkisi olduğu oranda birey için bir anlam taşımaktadır. Anomi herşeyden önce, bireyin toplum tarafından tanımlanmış yeteneklerinin, yine toplumca belirlenmiş ve kendisince de benimsenmiş hedefleri gerçekleştirmesine izin vermediği durumları kapsamaktadır. Demek ki Merton için anominin başlıca göstergesi, kendisini bireyle sınırlayan faydacı geleneğin doğrultusunda ve onunla uyumlu olarak, bireyin amaçlarına ulaşmadaki yeteneksizliğidir. Ancak bu kez, klâsik görüşe bir açıklık getiriliyor: gerçekte yeteneksizlik, yalnızca meşru yolların izlenmesi durumunda söz konusu olabilir; zira birey, amaçlarına ulaşmak için toplumca belirlenmiş kuralları atlıyarak meşru olmıyan yolları izlemek olanağına sahiptir. Demek ki anomi, yaptığı seçim ne olursa olsun bireyi gerçek bir fedakârlığa zorlamaktadır. Bu durumda birey ya normları dikkate almıyacak, ya hedeflerden vazgeçerek kurallara sığınacak, ya da ümitsizce bir tutumla norm ve hedeflerin tümünü birden kenara itme zorunluluğunu duyacaktır. Birey böylece, hem toplumsal kurallara uymanın, hem de başarının doğuracağı sevincin avantajlarından yoksun kalacaktır. Demek ki Merton için anomi,

her şeyden önce bireyin istek ve özlemlerini tatmin etmesini önleyen bir durum ve bu durumun yarattığı psikolojik bir eksiklik anlamına gelmektedir.

iii) Bu eksikliğin göstergesi de anominin bir sonucu gibi görünen sapmadır. İki olay arasındaki ilişki yalnızca bir neden - sonuç ilişkisi değildir; bu ilişki aynı zamanda bir karşılıklı bağımlılık görünümüne de sahip bulunmaktadır. Zira anomiyi yaratan toplumsal sistemdeki belirli bir boşluk, belirli bir sapma tipi ile ilişki içerisindedr. Eğer toplum normatif sistemi yeterince vurgulamamışsa, bireyler amaçlarına ulaşmak için izlenecek yolların meşru olup olmadığına gereğince dikkat etmiyecekler ve yenilik yaratıcı olarak nitelenen bir sapma görülecektir. Aksine eğer toplum bireyler üzerindeki baskısıyla onları eyleme ve girişime yöneltemiyorsa, geleneksel davranış modellerine uyumla yetinerek tatmin olduklarını ve Mertoncı tipolojiye göre şekilci bir davranış içerisinde bulunduklarını göreceğiz. Geri kalan sapma türlerinden birincisi olan «isyan» genellikle yapısal bir değişme ile simgelenen geçiş dönemlerine özgü bir özellik göstermektedir. «Çekilme-kaçış» davranışı ise kollektif olmaktan çok bireysel bir nitelik taşır ve daha ziyade psikolojik etkenlere bağlıdır. Böylece Mertoncı düşünde anomi ve sapma, birbirleri ile sıkı sıkıya bağlanmış oluyorlar.

b) Merton'da ideolojik boyut:

i) Bu tür bir çerçeve içerisinde Merton, temel sorununun, yani uyum ve sapma sorunlarının çözümünü belki bulmuş oluyor. Fakat aynı zamanda, toplumsal sistemin bir özelliğini, daima bu sistemin sonuçları, yani bireyin sahibolduğu çeşitli sapma olasılıkları ile ilişkilendirmesi, kavramın genelliğini ve değerini son derece kısıtlıyor. Hedef ve araçların analizinde bireysel etkene ayrıcalık tanıyan faydacı anglo-sakson bireyciliğinin derinlemesine etkilediği geleneksel Amerikan düşüncesinin burada bir yansımasını görmemek kuşkusuz mümkün değil. Anomi kavramının tarihsel gelişimindeki özelliklerin ve ayrıca Durkheimcı ahlâk anlayışının da, Merton'ın bu yola sapmasında rol oynadığını unutmamak gerekir. Bireysel öğeye bu kadar çok atıfta bulunan bir kuram ile toplumsal bütünü tüm açıklamalarının odak noktasına yerleştirmiş bir düşünce türü arasında, başka bir deyişle, bireye dönük sorunlarla ilgilenen bir görüş açısı ile bütünlere yönelik bir dokt-

rin arasında bir yakınlaşmanın varlığı belki ilk bakışta bizi haklı olarak şaşırtacaktır. Gerçekten de Durkheim'ın anomi kuramında yer alan temel öğelerden bazılarını Merton'ın analizinde bulmak mümkün değildir.

ii) Merton'la Durkheim'ın ideolojik tutumlarının özdeş olduğunu anlamak kolay. Ancak Merton, daha önce Amerikan sosyolojisini anahatlarıyla eleştirirken de belirttiğimiz gibi, nesnellik ve bilimsellik perdesi ardına saklanarak değer yargısından arınmış bir sosyoloji (value-free sosyoloji) kurma çabası içerisinde, kendi ideolojik özünü sürekli olarak gizlemektedir. Fakat her ikisinin ortak yanının, liberal bir iktisadi düzende toplumsal kontrolun bireyler üzerindeki etkisinin, sistemin sürekliliğini sağlayacak biçimde belirmesi isteği olduğunu söylemek pek de yanlış olmaz. Durkheim bu amaçla kendi siyasal ve ahlâksal tercihlerini, daha önce de yer yer belirtmeğe çalıştığımız gibi açıkça ortaya koyarken, Merton bundan kaçınır. Oysa Merton Amerikan toplumunun değer sistemini incelerken hedefleri gerçekleştirme öğesini, ya da diğer bir deyişle «başarı» yı nesnel ölçüt olarak ele alıp, aslında o toplumun orta sınıfının ideolojisinin bu en tipik simgesini nesnel-bilimsel bir kategori olarak değerlendirme ve sunma çabasındadır. Bu çabanın hangi ideolojik tutumdan kaynaklandığını anlamanın da zor olmadığı düşüncesindeyiz.

Diğer yandan Merton, değer yargılarından arınma ve «bilimsel görünme» düşüncesiyle orta boy kuramını oluştururken amacı, sınanabilir varsayımlardan oluşan bir kuramsal çerçeve kurmaktır. Fakat bu kuramsal çerçeveyi operasyonel hale getirebilmek için, sosyolojisinde bireyseli toplumsala, davranışı ilişkiye üstün tutar. Sonuçta, davranışçı yaklaşımda eksikliğini duyuran kuramsal yapıyı oluşturma girişiminde pek başarılı olamaz. Bu haliyle de toplumu, bireyleri aşan (transcendental) ve «sui generis» bir bütün, kendisini oluşturan parçalardan farklı bir varlık olarak ele alıp sosyolojik yaklaşımı benimseyen Durkheim'ın da gerisine düşer. Böylece Amerikan Sosyolojisinin davranış, duygu ve tutumdan kalkarak «toplumsal»ı anlamaya yönelik ilkel pozitivist yaklaşımının dışına çıkamaz.

2) Merton, Durkheim'ın sorunsalını neden algılayamadı?

a) Durkheimci temel referans ölçeğinin Merton tarafından kavranamaması :

i) Daha önce de değindiğimiz gibi anomik işbölümü konusunun başlarında anomiyi dayanışmanın çözülmesi olarak tanımlayan Durkheim, anominin ilk örnekleri olarak belirttiği sınaî ve ticarî bunalımları organik dayanışmada kısmî birer çözülme ve kopma şeklinde değerlendiriyordu. Örgütlenmiş bir toplum doğal olarak, öğeleri birbiriyle ilişkili ve kendi aralarındaki içsel dayanışma bağlarıyla birleştirilmiş bir bütün oluşturur; işte anomi bütünün bu birliğini parçalamakta ve dağıtmaktadır. Anomik ortamda dayanışmanın çözülmesi ve giderek yitirilmesi konusundaki ısrarıyla Durkheim, temel referans ölçeğinin, özlemleri ve doyumsuzluğu arasında sıkışıp kalmış birey değil, aksine bir bütün olarak algılanması gereken toplum olduğunu açıkça göstermektedir (174). Durkheim aynı zamanda, kuralların yetersizliğini ve normatif düzenlemenin güçsüzlüğünü, toplumsal yapıdaki karışıklığın bir yansıması olarak değerlendirmektedir. Kuralların zayıflaması toplumsal gruplarda birlik ve uyumun azaldığını gösterir: kollektif düzen sarsıldığı zaman kurallar muğlak ve tutarsız bir nitelik kazanır; kollektif düzenin bütünlüğü sarsıldığı veya dağıldığı zaman da kurallar varlıklarını iyice yitirmiş olurlar. Aynı zamanda oluşan değer yargılarındaki belirsizlik ve davranışlardaki ölçüsüzlük, kollektif düzenin çözülmesinin ya da dağılmasının birer göstergesidir. Bu durum Durkheim için, toplumun bireylere benimsettirdiği hedeflerin kollektif düzenden doğduğunu ve onun doğasına bağımlı olduğunu gösteren «a contrario» bir kanıttır (175).

ii) Bireysel konum ve toplumsal örgütlenme arasındaki bu yakın ilişki kuşkusuz Merton'ın da gözünden kaçmamıştır. Zi-

---

(174) Anomiyi psikolojik bir kavram olarak algılayan Amerikan sosyoloji ekolünden tipik örnekler için bak.

a) GOLD, Martin — Suicide, homicide, and the socialization of agression — in *American Journal of Sociology, 1958*, C. 63 s. 651 - 661

b) EWING, Dorlesa B. — The relations among anomie, dogmatism and selected personal — social factors in asocial adolescent boys — in *Journal of Social Issues*, 1971. C. 27, No. 4, s. 159 - 169

(175) CHAZEL, F. — Considérations sur la nature de l'anomie — a.g.m., s. 155

ra bireylerin benimsediği hedeflerin kültürce tanımlandığını hemen belirtiyor; ancak birtakım özel hedeflerin benimsenmiş olmasının, toplumsal düzene ve onun temelini oluşturan inançlara katılma anlamına geldiğine hiç değinmiyor. Oysa Durkheim bu konuyu oldukça geniş bir biçimde tartışmaktadır; nitekim ona göre, işçinin toplumsal fonksiyonların hiyerarşisini ve rollerin dağılımını adil olarak algılamaması, yani toplumsal örgütlenmenin temelini oluşturan değerleri benimsememesi halinde, toplumun kendisine gösterdiği ekonomik hedef veya ideallerle doyum sağlıyabilmesi mümkün olamaz (176). Durkheim'ın bu konudaki muhakeme sistemi daima anominin göstergelerinden kaynağına, yani toplumca kurulmuş düzenin çözülmesine yönelmektedir. Bu çözülme bireyi toplumsal bütünden ve onun temel ilkelerinden ayırmaya, uzaklaştırmaya katkıda bulunmaktadır; birey böylece gereksinme duyduğu bir dayanaktan yoksun kalmakta ve bu çözülme onu sapmaya itmektedir. Demek ki intihar gibi ilk bakışta asosyal görünen bir davranışı anlıyabilmek için, bütünün çözülmesine ve bu çözülmenin özelliklerine başvurmak gerekecektir.

Merton için önemli olan anominin sonuçlarını veya göstergelerini yakalayıp incelemektir; oysa Durkheim için anomi yeterince bütünleşememiş ve kuralları geçerliliğini yitirmiş bir toplumsal sistemin bir ifadesidir. Amerikalı sosyolog için anlamlı olan anominin «bireysel» ile olan ilişkisi, Durkheim için aksine tüm toplumla olan ilişkisidir; demek ki yaklaşımları birbirine bütünüyle ters düşmektedir.

Nihayet Durkheim, anominin doğuşunu, Merton'ın pek fazla önemsemediği ve yalnızca değinerek geçtiği bir olaya, yani yapısal değişmeye ve yapısal değişmenin harekete geçirdiği olağanüstü özel koşullara bağlamaktadır. İşbölümünde bu temel değişme, uzmanlaşarak parçalanmış tipte bir pazardan toplumun tümünü kapsayan örgütlenmiş bir pazara geçiştir. Anomi bir bakıma bu değişme ve dönüşümleri henüz özümsiyememiş, bu doğrultuda yeni kurallar yaratamamış bir toplumun durumudur. Bu açıdan anomi, bir uyum bunalımı ile eş anlamlıdır: ekonominin fevkalâde hızlı bir biçimde gelişmesi, geleneksel kuralları çökertmiş ve toplum bunları yenileriyle ikame etmede yetersiz kalmıştır. Daha önce de değindiğimiz gibi kavram, İntihar'da daha büyük bir genellik kazanıyor

(176) DURKHEİM, E. — Le Suicide — a.g.e., s. 277.

ve Durkheim anomiyi yalnızca belirli bir dönüşüm tipinin ürünü olarak göstermekten özellikle kaçınıyor: yazar burada, sadece köklü bunalım ve felâketlerin değil, toplumsal ve parasal güçlerin ani olarak büyümesinin de normatif sistemde bir düzensizliğe yol açabileceğine değinmekle yetinmiştir. Durkheim böylece, yönelimi ve türü ne olursa olsun her köklü değişim ve dönüşümün anominin doğmasına neden olabileceğini göstermiş olmaktadır.

b) Durkheimcı ahlâkçılığın Merton tarafından yanlış algılanması:

Anominin dayanışma bağlarının zayıflaması ile ortaya çıktığı, toplumsal düzenin çözülüp parçalanması ile eşanlamlı olduğu ve köklü ve yapısal değişme dönemlerinde belirgin olarak duyulduğu düşüncesi Merton'da bulunmamaktadır. Merton'ın kuramı bu düşünceler üzerine kurulmamıştır ve bu nedenle, çözümlemelerinde Durkheim'ın anomi anlayışına yapılan «gerçek» atıfları ortaya çıkarmak en azından fevkalâde güç bir iş niteliğindedir. Ancak Merton için bu kadar katı bir eleştiride bulunmaya belki de hakkımız yok. Zira Durkheim'ın bu konudaki sosyolojik açıklamaları yer yer belirli bir toplumsal felsefe içeren ahlâksal düşüncelerle kesilmektedir; bu tutum bazen öyle bir düzeye varmaktadır ki, bilim adamının ahlâkçının ardında silindiği, kaybolduğu izlenimi doğmaktadır. Bu doğrultuda, Durkheim'ın uzun uzun insanoğlunun istek ve tutkularını sınırlamadaki güçsüzlüğü üzerinde durduğunu, hattâ israr ettiğini görüyoruz; o kadar ki konunun odaklaşma noktasının toplumdan bireye kaydığını hisseder gibi oluyoruz. Bu açıdan bakıldığında toplumun rolü kısıtlanıyor: büyük bir ağırlık verilen kuralların önemi azalıyor; bu kuralların işlevi artık insan faaliyetlerine kabul edilebilir makûl amaçlar belirlemekle ve doyum bilmez tutkulara gem vurmakla sınırlanıyor. Böylece, çok ilkel ve basit bir düzeyde, yani bireysel konumda olmakla birlikte yine toplumca veya kültürce tanımlanmış hedeflere dönmüş oluyoruz. Ve Merton'ın atıf yaptığı hedefler gerçekte bunlardır; sınırsız tutkuları engelliyen kurallar, kuskusuz Merton'ın meşru davranış tipleri aracılığıyla simgelediği düzenleyici normlar ile ilişkisiz değildir. Bireyi odak noktası olarak ele aldığında, ya da en azından öyle ele alır göründüğünde, ahlâkçı yaklaşım Durkheim'ı yine de sosyolojik bir tutuma götürmektedir; ama bu kez kuralların etkisi, artık toplumsal sisteme göreli

olarak değil, bireysel konuma göreli olarak değerlendirilmektedir. Kuşkusuz ahlâkçı yaklaşımın genelleyici niteliği, Durkheim'ın kendi kendisiyle bile çelişkiye düşmesine yol açan birkaç yanlışlık yapmasına neden olmaktadır. Durkheim örneğin, bu sınırsız arzu ve tutkuların belirli bir inanç ve değer sisteminin ürünü olduğunu ve bunların salt varlığının bile toplum tarafından belirlenmiş bulunduğunu kavrıyamamaktadır (177). Ayrıca kullanmış olduğu duygulu - ve duygulandırıcı - üslup bilimsel nesnelliğini hiç kuşkusuz zedelemektedir. Belirgin olarak öznel bir nitelik taşıyan önerileri soyutlandığında ve analizin geri kalan kısmı kadar zengin ve kapsamlı olmasa bile, Durkheim'ın bu «mikro» analizinin belirli bir sosyolojik etkinlik içermediğini savunamayız. Bize öyle geliyor ki Merton, büyük bir olasılıkla ve belki de bilincine bile varmaksızın, işte bu mikro analizin öğelerini almış, özelliklerini daha önce vurgulamaya çalıştığımız belirli bir sosyoloji ekolünün terminolojisi içinde geliştirerek kullanmıştır.

c) Amerikan toplumu ile ilgili somut verilerin Merton üzerindeki etkileri:

i) Şu halde Merton, Durkheimcı yaklaşımın temel öğelerinden değil, ikincil öğelerinden yararlanmış oluyor. Bu durumda Merton'ın görüş açısının göreli sınırlılığından, Durkheim'cı çözümlemenin temel odaklaşma noktalarını değil de, özellikle sunuşta kullandığı üslubu sorumlu tutmamız gerekecek. Merton'ın, anominin bireysel sonuç ve göstergeleri üzerinde yoğunlaşmasının nedeni, sadece yaşadığı kültürel ve entellektüel ortamın özellikleri değil, aynı zamanda Durkheim'dan esinlendiği bazı özgül vurgulardır. Merton'ı bu yöne iten bir başka etken de, ampirik alanda yaptığı seçimlerdir ve bu seçimler onu ister istemez sınırlı olgu ve olayları incelemeye götürmüştür. Nitekim Amerikan toplumunda oldukça sık rastlanan toplumsal sapma, bu toplumun özgül çizgilerinden birisidir: işte Merton da, öncelikle bu somut olgunun nedenlerini açıklamak istemektedir. Merton daha başlangıçta, mevcut toplumsal sistemin başarıya büyük değer verdiğini ve bu ahlâksal değeri bireylerin güçlü bir biçimde benimsediğini gözlemliyor. Tabii bu arada Merton, çeşitli sınıf ve tabakalardaki anomi düzeylerinin göreli önemini araştırmak ve sözkonusu toplumsal

(177) De GRAZİA, Sebastian — The political community: a study of anomie — Chicago, İll., The University of Chicago Press, 1948, s. 72

kategorilerde bu kültürel hedefi benimseyenlerin oranı hakkında belirli bir fikir vermek gereğini duyuyor (178). Ancak burada da önemli bir eksikliğinden söz etmek gerekmektedir. Merton sınıfsal ayrımlaşmanın etkisini, sadece alt sınıfların toplumsal yapıdan kaynaklanan olanaklarının kısıtlılığı olarak değerlendirir. Bu yapısal engellemenin başlıca iki öğesi de eğitim yetersizliği ve ırk ayırımıdır. Oysa diğer yapısal etkenlerin yanısıra, sınıfsal farklılaşmanın sonucunda ortaya çıkan sosyo-psikolojik engellenmeler de gözönüne alınmalıdır. Merton'ın bu bağlamda ihmâl ettiği bir diğer kavram da, göreli yoksunluk (relative deprivation) kavramıdır. Özlem düzeyinin belirlenmesinde sınıfların birbirine göreli etkisini irdeleyen bu yaklaşımı kullanmayan Merton'a, Thio'nun yönelttiği eleştiriye biz de katılıyoruz (179). Genel olarak sınıfsal farklılaşmayı salt alt sınıf için ele alan Merton, daha sonra Amerikalıların büyük bir çoğunluğunun parasal güce ve toplumsal prestije sahibolmak için gereken çabayı göstermeye hazır olduklarını ampirik olarak kanıtlıyor. İşte sapma tam bu noktada ortaya çıkıyor: zira bu insanlardan bazıları, para ve yüksek statü elde etmek için, meşru veya gayrımeşru bütün yol ve araçları kullanmaktan kaçınmıyacaklardır.

ii) Demek ki Amerikan toplumunu kemiren bunalımın kaynağı, bireyin büyük değer bağladığı hedefler ile kültürce belirlenmiş ve bireyin uymayı reddettiği ya da uyamadığı araçlar arasındaki ayrışmadır. Gerçekten burada çok yerinde ve akıllı bir gözlem ve çözümleme ile karşı karşıyayız. Bununla birlikte Merton, bir yandan anomiye götüren tek sürecin bu olmadığını ve bu yaklaşımla anomi sorununun bütünüyle incelenmiş olamıyacağını itiraf ederken, diğer yandan da biraz acele bir genelleştirmeye gitmektedir. Nitekim anominin temel bir belirtisi olarak değerlendirdiği hedefler ve normlar arasındaki ayrışma, gerçekte ikincil ve türevsel bir niteliğe sahip görünmektedir. Bundan da Merton'ın, Durkheim'ın öğretisini tam olarak sindiremediği sonucunu çıkarabiliriz. Aslında Durkheim'da, bencil intihar tipine yansıyan bi-

(178) MERTON, R.K. — Social theory and social structure — a.g.e., Bl. V. Merton burada özellikle Hyman'ın çalışmalarından yararlanıyor. Bkz. HYMAN, H. — The value systems of different classes — in Bendix, R., ve LİPSET, S.M. (Ed.) — *Class, status and power* — New York, The Free Press, 1953, s. 426 - 442.

(179) THİO, A. — A critical look at Merton's anomie theory — in *Pacific Sociological Review*, 1975, Cilt 18, No. 2, s. 139 - 158, s. 145 - 149

reysel bütünleşme yetersizliği ile, anomik intihara tekabül eden toplumsal çözülme ve kuralların geçerliliğini yitirmesi durumu arasında çok açık ve belirgin bir ayırım vardır. Durkheim iki intihar tipi arasındaki ince ilişkileri belki yeterince açıklamamış olabilir. Örneğin bencil intihar tipinin çoğalması, toplumu pekalâ anomik bir dengesizliğe götürebilir, ya da en azından henüz su yüzüne çıkmamış bir anominin ilk belirtileri olarak düşünülebilir. Durkheimci çözümleme de kuşkusuz güçlük ve boşluklardan bağışık değildir; fakat bunun anımsatılması bile Merton'ın anomiye özgü bilimsel alanı ne ölçüde kısıtladığını göstermeye yetmektedir. Merton ayrıca, anomi ve sapma kuramını geliştirdiği yıllardaki Amerikan toplumunun bazı özelliklerini yeterince değerlendirememiştir. Özellikle sözkonusu dönemin Amerikan toplumu, inanç ve değer sistemlerinin köklü bir biçimde çözülmesi ile nitelenen şiddetli anomi ortamında bulunmamaktadır; olsa olsa belirli bir düzeyde bir toplumsal karışıklık ve çatışma içeren basit anomi durumu sözkonusu olabilir (180). Nitekim bu ülkedeki kollektif düzenin, başka açılardan eleştirilebilir olsa bile, oldukça sağlam temellere oturmuş olduğu izlenimi yaygındır. Amerikalı her alanda kıyasıya rekabet düzenini kabul etmekle yetinmemekte, aynı zamanda bu düzenin dayandığı değerleri de benimsemektedir. Ayrıca böyle bir sistemde bireycilik ne kadar güçlü olursa olsun, bireyin toplumsal örgütlenme içerisinde aktif olarak rol almasını engellememektedir: hattâ tam aksine Amerikan kültürü özgül bir toplumsal sorumluluk anlayışıyla bireylerin topluma karşı olan ödevlerini yerine getirmelerinin zorunluluğunu vurgulamaktadır. Kuşkusuz bir yandan güncel ekonomik ilişkilerde gözönünde bulundurulmamasının yarattığı burukluk, diğer yandan da belirli bir toplum tipine aidiyet bağına büyük bir değer atfedilmesi nedeniyle, çoğu kez bireyler arası işbirliği kavramının bile vurgulandığını görmekteyiz. Nihayet kitleler tarafından büyük ölçüde benimsenmeleri ve harekete geçirdikleri kollektif enerji nedeniyle bazı simgelerin de, toplumsal birlik ve bütünlüğün güvenliğini pekiştirdiğini görüyoruz. «The American way of life» temasının yaygınlığını veya —biz katılmasak bile— «we are a free country» deyiminin kullanılış sıklığını gözönünde bulundurmak bile bunu bir ölçüde kanıtlamıya yetmektedir. Bu tü-

(180) de GRAZİA, Sebastian — The political community — a.g.e., s. 71 ve 74

müyle olumlu toplumsal simgelerin yanısıra, şans etkeni gibi (181) diğer bazı etkenler de kısmî bir dengesizliğin varlığını göstermektedir. Ancak gerçekte bunlar bile bütünleştirici bir işlev görmektedir; zira son tahlilde mevcut toplumsal örgütlenme biçimini ve toplumsal tabakalaşmayı meşrulaştırmaya yaramaktadırlar. Demek ki, hem bir toplumsal örgütlenme hem de bir değer ve inanç sistemi olarak kollektif düzenin temelinden sarsıldığı dönemlerde, ayrıca bireyin bu düzeni benimsemesi kararsız ve kısıtlı olduğunda ve nihayet bazı toplumsal simgeler kişinin duygusal yapısını harekete geçirmeye yetmediğinde, anomi asıl yıkıcı gücünü gösterebilmektedir (182).

d) Durkheimcı kuramda yer alan biyolojik etkenin yanlış yorumlanması:

1930 lu yıllara kadar sosyolojik ve psikolojik kuramların genellikle, insanoğlunun zorunlu biyolojik dürtü ve içgüdülerinin toplumsal yapı tarafından kontrol edilemediği varsayımı üzerine inşa edildiğini görüyoruz. Freud'u izleyen birçok düşünür, bireylerin toplumsal kontrol mekanizmalarına, özellikle toplumsal kurallara karşı gelmelerini biyolojik türden içtepilerle açıklamaya çalışmışlardır. Merton buna karşı çıkarak, insanı bir içgüdü ve içtepiler yığını olarak algılamanın, «insanın portresinden ziyade karikatürü» olduğunu vurgulamıştır (183). Ayrıca insan davranışları ve davranış sapmaları alanındaki çalışmalar, biyolojik içtepilerin etkisi olsa dahi, toplumsal sapma tiplerinin ve frekanslarının farklı toplumsal yapılarda benzer olmadığı gerçeğini ortaya koymuştur; biyolojik etkenlere dayanan kuramlar bu gerçeği yadsıyamamışlardır. Bu durumda davranış sapmalarının nedenlerini biyolojik yapıda değil, bireylerin bağlı olduğu grubun veya toplumun sosyo-kültürel yapısının özelliklerinde aramak gerekmektedir. Böyle bir çerçeve içerisinde Merton'ın amacı, toplumsal yapının nasıl olup da bireyler üzerinde, normlara uyum yerine onlardan sapmaya zorlayan bir baskı yaptığını çözümlemek-

(181) MERTON, R.K. — Eléments de théorie et de méthode sociologique — a.g.e., s. 182 - 184.
(182) CHAZEL, F. — Considérations sur la nature de l'anomie — a.g.m., s. 158.
(183) MERTON, R.K. — Social theory and social structure — a.g.e., s. 131

tir (184). Merton burada haklı olarak sapmanın varlığı üzerine değil, frekansı üzerine eğilmektedir. Zira antropologlar bütün toplumlarda, hattâ bireyin tüm davranışlarını yakından ve acımasız bir biçimde kontrol eden ilkel topluluklarda dahi, davranış normlarına uymayanların varlığını açıkça göstermişlerdir.

Bu noktadan hareket eden Saran şöyle bir yargıda bulunuyor: «Merton'ın sorunu ele alış biçimi psikolojik veya biyolojik değil, bütünüyle sosyo-kültürel bir nitelik taşımaktadır. Sorunun bu şekilde ortaya konulması ile Merton, Durkheim'dan ve biyolojik dürtüler anlayışından ayrılıp anominin nedenlerini doğrudan doğruya sosyo-kültürel yapıda aramaktadır.» (185). Saran'ın bu önerilerinde en az iki noktada yanıldığında hiç kuşku yok. Bir kez Durkheim, kuramını biyolojik dürtüler üzerine oturtmamış, yalnızca bu dürtüleri kullanan çağının düşünce akımlarından etkilenmiş ve üslupsal özellikleri nedeniyle bunları vurguladığı izlenimini bırakmıştır. Eğer Saran'ı izliyerek Durkheim'a da psikolog veya biyososyolog niteliğini yakıştırıyorsak, tam bir sosyolog görmek için herhalde birkaç yüzyıl daha beklememiz gerekecek! (186) İkinci bir nokta da Merton sosyolojisi ile ilgili... Daha önce özelliklerini belirttiğimiz Amerikan sosyoloji ekolünün saygıdeğer bir örneği olan Merton'ın, biyolojik dürtüler kuramını haklı olarak reddetmesine ve görünürde toplumsal veya kültürel yapı gibi makro kavramlarla çalışmasına rağmen, analizlerini nasıl toplumsal düzeyden bireysel düzeye, başka bir anlatımla anomiden sapmaya kaydırdığına değinmiştik. Bu durumda bu iki ünlü düşünürün kuramlarından hangisinin daha psikolojik, hangisinin daha sosyolojik bir nitelik taşıdığı sorusuna verilecek yanıt kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Zaten Saran da büyük bir olasılıkla bu düşüncede olmalıdır ki, Merton'ın yaklaşımını «sosyolojik» değil, ancak «sosyo-kültürel» olarak niteliyebiliyor. Ayrıca, «psiko . sosyolojik»

---

(184) İbid., s. 132

(185) SARAN, Nephan — Üniversite gençliği: öğrencilerin sosyo - ekonomik yapısı ile öğrenci hareketlerinin teorik ve deneysel seviyede açıklanması — İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları No. 2032, İstanbul, 1975, s. 82

(186) O Durkheim ki, «Tanrı ve toplum arasında bir seçim yapmak gerekir» diyebilmiştir. Bak. DURKHEİM, E. — Sociologie et philosophie — a.g.e., s. 71

olarak değerlendirdiği kendi anomi tanımını verirken de (187) «kuralsızlık ve karışıklık» deyimlerini vurgulamasıyla Merton'ın değil, Durkheim'ın izinden gittiğini de zımnen itiraf etmiş oluyor.

E. Parsons, ve Chazel'in Parsonsçı doğrultudaki özgün sentezi

Burada Talcott Parsons'ın bazı görüşleri (188) ve Chazel'in bunları yorumluyarak ulaştığı sentez (189) ile Almanya'da Nazizmin doğuşuna olanak sağlayan şiddetli anomi durumuna ilişkin bir örnek üzerinde durmak istiyoruz. Birbirine yakın bu iki görüş açısını birlikte ele alarak önce anomiyi yaratan temel etkenleri ortaya koymaya çalışacağız; sonra da bu etkenleri, zaman öğesini de dikkate alarak belirli değişme tipleri ile ilişkilendirmek için çaba göstereceğiz.

1) Parsons'ın anomi kuramı ve eleştirisi:

a) Parsonsçı anomi kuramının geçerliliği:

i) Parsons anominin analitik özelliklerini belirtirken, bireyin toplumsal yapıya uyum sağlıyamamasını vurguluyor. Gerçekten de anomi, bireyin kurumsal modeller ile bütünleşememesi olarak anlaşılabilir: böylece aynı zamanda hem bireyin kişilik yapısındaki denge ve sürekliliği bozmuş oluyor; hem de toplumsal sistemin düzenli çalışmasını tehlikeye düşürüyor. Bu uyum güçlüğünün, yine psikolojik düzeyde beliren, fakat fevkalâde genel olmaları nedeniyle dikkate alınabilecek başlıca dört göstergesi bulunmaktadır: 1) Hedeflerin belirlenmemiş olması 2) Davranış ölçütlerinin belirsiz ve kararsız niteliği 3) Çatışma beklentilerinin varlığı 4) Açık bir biçimde ortaya konmuş somut simgelerin kul-

---

(187) SARAN, N. — Üniversite gençliği — a.g.e., s. 90. Psiko-sosyolojik olarak nitelenen bir tanımda Durkheim'cı vurgularla karşılaşılması ayrıca fevkalâde tartışılabilir yeni bir sapmayı ortaya koyuyor.

(188) PARSONS, Talcott — Essays in sociological theory — New York, Glencoe, 1954, Bl. VI: «Democracy and social structure in pre — Nazi Germany» ve Bl. VII: «Some sociological aspects of the fascist movements»

(189) CHAZEL, François — Considérations sur la nature de l'anomie — a.g.m., s. 159 - 165

lanılmaması (190). Demek ki birey, bir bakıma kendisine yol gösterecek hedeflerden, yani seçimlerine temel olacak değerlerden yoksun bulunmaktadır.

ii) Bu durumda Parsons'ın genel bakış açısı açık ve meşru bir biçimde belirtilmiş oluyor; ancak anomiye atfedilen bu dört özelliğin tam ve kesin anlamı açıklıkla algılanamıyor. Örneğin, Parsons'ın terminolojisinde hedefleri tanımlamaya yarayan normatif beklentiler ile toplumsal yapı arasında iki farklı düzeyde ilişki kurulabilir. Bu normatif beklentiler bir toplumsal rol aracılığıyla ortaya çıkarak bireyin diğer bireylerle olan ilişki tiplerini belirlemiş olurlar. Fakat daha genel bir düzeyde, bireyin eylemlerine kapsayıcı bir anlam kazandırarak, rolünün gerektirdiği davranışları benimsemesi için onu cesaretlendirebilirler de... Böylece güdülenme üzerine etki yaparak, büyük değer atfedilmiş hedefler adına toplumsal disiplini kabul etmesi yönünde bireye destek sağlamış olurlar. Önerilen davranış ölçütlerinin de farklı gerçekleri kapsadığı ileri sürülebilir. Bu ölçütler bazen diğer bireylere karşı belirli bir davranışın benimsenmesini ve sınırlı bir role bağımlı olarak özgül araçların seçimini belirliyebilir; bazen de genel bir çerçeve içerisinde, somut davranışları hem meşrulaştırma, hem de etkiliyerek şekillendirme işlevi gören değerlere göre yöneltici modeller oluştururlar. Nihayet Parsons'ın sözünü ettiği çatışma beklentileri deyimi de çok anlamlı bir nitelik taşımaktadır. Örneğin, çalışma yaşamının gerekleri ile bir aile babasının ödevleri arasında görülebileceği gibi roller düzeyinde bir çatışma söz konusu ise, bunu olağan bir durum olarak değerlendirmek mümkündür; tabiî burada bile roller arasındaki karşıtlığın sürekli olmaması ve toplumsal yaşamı olanaksız kılmaması gerekir. Ama eğer birbirlerinden farklı hedefler öneren iki inanç sistemi arasında bir çatışma söz konusu ise, bu karşıtlık da dengesizlik ve bunalım kaynağı olabilir.

Önerilerine açıklık getirmek için Parsons'ın bu iki düzeyi kuşkusuz yeterince ayırdetmesi gerekirdi. Belirli bir role bağlı beklentiler ile daha genel hedefler arasında, sınırları belirli davranış modelleri ile bireylerin eylemlerini meşrulaştıran bü-

(190) PARSONS, T. — Essays in sociological theory — a.g.e., Bl. VII, s. 126 Aynı zamanda bak. ROCHER, Guy — Talcott Parsons et la sociologie américaine — PUF, Paris, 1972, s. 179-182

tünsel değer ölçütleri arasında, özgül bireysel beklentilerin çatışması ile bireyin davranışını bütünüyle belirleyen makro hedeflerin çatışması arasında ikili düzlemler bulunduğunu gözden kaçırmamak gerekir.

Bu düzlemlerin belirgin bir biçimde ayırdedilmesi, Parsonsçı gözle anominin doğuşunda iki farklı model bulunabileceğini göstermesi bakımından daha da büyük bir önem kazanmaktadır. Bir yanda, rol beklentilerinin çok belirsiz veya çelişkili nitelikleri, bireyin hangi kurallara uyması gerektiğini algılamasına olanak vermediği durumlarda, bu beklentilerin oluşturduğu sistemin çökmesi sözkonusu olabilir; diğer yanda da, bireyi asgarî bir toplumsal anlayıştan ve giderek toplumsal ödevlerini gerçekleştirmesi için gereken motivasyondan yoksun bırakan genel yöneltici etkenlerin, yani değer ölçütlerinin yokluğu düşünülebilir. Kuşkusuz bu iki model genellikle pratikte birleşir; ama bu durum, yapılması gereken ayırımın zorunluluğunu yadsımamaktadır. Tabiî anomi üçüncü bir yolu da izliyebilir: bireyin temel hedefleri ile toplumca sağlanan kurumsallaşmış araçlar arasındaki ayrışma, yani Mertoncı anlamdaki anomi...

b) Parsonsçı anomi kuramı açısından Nazizm öncesi Almanya ve Nazizmi davet eden toplumsal nedenler:

Parsons'ı yeniden yorumluyan Chazel, Almanya'nın Nazizme kaydığı dönemin anomik ortamında, bu üç anomi modelinin birlikte etki yaptığını ileri sürmektedir (191). Bir yanda 1932 yılı sonlarında sayıları altı milyonu bulan büyük bir işsiz kitlesinin varlığı ve halâ bir işe sahibolabilenlerin bu şansını yakından tehdit eden etkenler, toplumsal ilişkiler sisteminin bütünüyle parçalanmasına neden oldu. Bireyler, toplumsal ilişkiler sisteminin kurumsal temelini oluşturan statülerini yitirmişlerdi, ya da bu statüleri önemli ölçüde sarsılmıştı. Diğer yandan da, bir düzensizlik ve karışıklığın varlığını derinlemesine hisseden bireylerin, artık gerçekleştirilecek özgül bir hedefleri veya savunmaya değer üstün bir değerleri de kalmamıştı. İçinde yaşadıkları toplumsal evren kendilerine bütünüyle yabancı gelmeye başlamıştı. Merton'ın önerdiği hedef - araç ayrışımı doğrultusunda, istek ve öz-

(191) CHAZEL, F. — Considérations sur la nature de l'anomie — a.g.m., s. 160

lemleri gerçekte başkalarıyla ikame edilmiş aldatıcı imajlardan ibaretti. Bu imajlar, bireylerin reddettikleri bir toplumsal gerçeği, idealize edilmiş hayâllerle ikame etmelerini sağlıyordu. Hattâ Parsons bu tür bir ortamda gelişen ütopyacılığı, «romantizm» olarak nitelendirmiştir (192).

Gerçekte sadece bu şematik özelliklerin sıralanması bile, bir anomi tablosunun çizilmesi için yeterli olabilir; ancak bu özellikler bütünsel bir çerçeve içerisinde ele alındığında, gerçek anlamları kuşkusuz daha iyi değerlendirilmiş olacaktır. Özellikle bireyin tutum ve coşkularını kollektif düzenin özgüllüğü ile daha sıkı bir biçimde ilişkilendirmek büyük önem taşımaktadır. Örneğin bireysel motivasyonun azalması, gerçekte düzene karşı duyulan bir ilgisizliği ifade etmektedir. Toplumsal birlik ve bütünlüğün çözülmesi ve toplumsal hedeflere inancın zayıflaması, bu ilgisizliğin nedenleri olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan bakıldığında Weimar rejimi, toplumsal dayanışmayı sağlıyabilecek bir yeteneğe sahibolamamıştır. O zamana dek görülmemiş malî güçlüklerle karşı karşıya bulunan rejim, çok büyük boyutlara ulaşan enflâsyon sorununu çözmeyi başaramamıştır. Rejim ayrıca bireyleri ve çeşitli grupları birleştirici ve işbirliğine yöneltici bir rol oynayamadığı gibi, aksine, sermaye ve emek arasındaki gerilimin daha başlangıçta doruğa ulaşmasını da engelliyememiştir. Varlığı üzerinde belirli bir oybirliği sağlıyamıyan rejim, ne toprak aristokrasisini, ne sanayi burjuvazisini, ne de işçi kitlesini tatmin edebilmiştir. Kitlelerin rejime karşı bu genel ilgisizliği derin bir anominin bir ön belirtisi niteliğini taşıyordu. Ekonomik bunalımın şiddetlenmesi ve süreklilik kazanması ile anomi, kollektif düzenin temellerine kadar işlemeye başladı: işte o zaman sınıfsal yapının gerçekten çözüldüğü görüldü. Bu olgu, muazzam bir lumpen-proletaryanın oluşması ve siyasal nitelikteki büyük örgütlerin parçalanması ile kesin bir biçimde belirginleşti.

Kollektif düzenin çöküşünü açıklamada kullanılan temel anomi etkenlerinin listesine bireysel beklenti ve özlemlerin neden gerçekçi olamadığını kavramamızı sağlıyan simgesel sistemdeki kararsızlığı, yani Parsons'ın dördüncü anomi göstergesini de eklemek gerekmektedir. Sözkonusu simgeler, bireysel duyguların saydamlaşmasına olanak sağlayacak ölçüde somutlaşmış kollek-

(192) PARSONS, T. — Essays in sociological theory — a.g.e., bl. VI, s. 120

tif simgelerdir. Bunları bir bakıma, ortak değerlerin duygusal düzeydeki birer canlı belirtisi olarak algılamak gerekir. Kuşkusuz bu simgelerin işlevi, genel örgütlenmeyi belirleyen etkenlerin ve bu örgütlenmenin temelini oluşturan değerlerin işlevlerinden daha uzun dönemde kendini belli eder. Fakat bu kollektif simgeler, kişilik sisteminin bütünü üzerindeki etkileriyle bireydeki güvenlik duygularını güçlendirmeye katkıda bulunurlar; ancak birey üzerindeki daha dolaysız uyarılarıyla da aynı zamanda toplumsal dayanışmanın bilincine varmasında ona yardımcı olurlar. Demek ki kollektif simgeleri, özellikle bu dolaysız etkilerinden ötürü toplumsal birlik ve uyumun koruyucusu olarak değerlendirmek gerekmektedir. Oysa, daha önce de değindiğimiz gibi, Weimar rejimi bütün Almanları çevresine toplayabilecek bir çekim merkezi olma yeteneğine sahip değildi. Bu rejimin varlığı bile, Junker militarizmini, geleneksel Prusya tutuculuğunu ve otoritenin Lutherci anlamdaki meşruiyetini birbirine bağlayan simgesel benzerlik ve çağrışımları parçalamaya yetmişti. Büyük kitlelerin inandığı ve kullandığı simgeler, komünistler ve sosyal demokratlar arasındaki kardeş kavgasından çok zarar görmüştü. Nihayet kitlelerin, Birinci Dünya Savaşının yarattığı askerî ve siyasal bozgundan doğmuş bir rejime fazla bir bağlılık göstermesi beklenemezdi. Aksine böyle bir ortam, Parsons'ın kullandığı anlamda romantizmin gelişmesi için fevkalâde elverişli bir nitelik taşıyordu; zira yaşanan gerçekler, bireylerin duygusal gereksinmelerini tatmin edebilme olanağından yoksundu. Bu romantizm Almanya'da, ulusal şeref ve tötonik kardeşlik geleneklerini tatmine yönelik bir bileşim içerisinde «kahraman asker» (giderek faşizmin ideolojisi) simgesi veya ideali biçiminde ortaya çıktı.

2) Chazel'in anomi anlayışı ve Durkheim - Merton - Parsons sentezi denemesi

a) Anomi ve çağdaş toplumsal dönüşüm:

i) Yukarıda belirtilen etkenlerin bileşik etkisi, Almanya'da görülen türden fevkalâde ciddî bir bunalım yaratabilecek bir nitelik taşımaktadır. Ancak bu etkenlerin herbiri de ayrı ayrı birer kısmî anomi doğurabilecek yeterli güce sahiptir. Chazel'e göre bu özellikler, başlıca üç etken grubunu içeren anominin yapısını oluş-

turmaktadır (193). Bu etkenlerden birincisi, bireysel konumla ilişkili olup anomik bir ortamda yaşıyan bireyin hedeflerine ulaşmadaki güçsüzlüğünü gösterir. Hedeflerin erişilmezliği, Merton'ın da sezinlediği gibi gerçekten anominin varlığına bağlıdır. İkinci etken ise, toplumsal örgütlenme ve onun temelinde yatan kural ve değerlerle ilişkilidir. Kollektif düzen sarsıldığında, bu düzeni oluşturan ilkeler artık kolayca kabul edilmediğinde ve bireyler birbirleri ile tereddüt ve kararsızlık ortamı içerisinde ancak sınırlı bir işbirliği kurabildiklerinde, anomi tehlikesi artık çok önemli bir düzeye varmış demektir. Kollektif hedefler bütününün çözülmesi anlamına gelen bu öncelikli ve temel etkeni inceleyip vurgulamanın onuru da Durkheim'a ait olmaktadır. Üçüncü bir anomi etkeni ise hem toplumsal kişilik hem de kültürün ürettiklerini kapsıyan toplumsal simgeler ile ilgilidir. Temel bir anlamı olmakla birlikte bu etkenin işlevi daha örtülü ve zor anlaşılabilir bir nitelik taşımaktadır. Bu da Parsons'ın ortaya çıkardığı simgesel sistemin dağılması olgusudur.

ii) Anomi etkenlerinin bu biçimde farklılaştırılması ne kadar aydınlatıcı olursa olsun, yine de anominin ortaya çıkışını tam olarak açıklamaya yetmemektedir. Anomik bir ortamın varolup olmadığını kavrıyabilecek gerekli veriler elimizde olmakla birlikte, yine de doğuşunu ve gelişmesini gösteren bilgilere sahip değiliz; çünkü şimdiye kadar konuyu bilinçli olarak statik bir çerçeve içerisinde ele aldık. Zaman etkeninin de dikkate alınması bizi, herhangi bir toplumsal sistemde anomik bir ortam doğurmaya elverişli toplumsal değişim ve dönüşümler üzerinde düşünmeye yöneltecektir. O takdirde anomi ve yapısal değişme arasındaki ilişkiler sorunu ön plâna çıkmış oluyor. Zira ancak bu denli derinlemesine bir dönüşüm, kollektif düzenin çözülmesi ve simgesel sistemin dağılması sonucunu doğurabilir.

Nitekim sanayi devriminin hızla oluşması ve gelişmesi Batı dünyası için bu türden bir yapısal dönüşüm yaratmıştır. Oldukça kısa sayılabilecek bir süre içerisinde, üretim büyük ölçüde artmış, pazarın boyut ve işlevleri köklü bir değişime uğramış, işbölümü o zamana dek görülmemiş bir önem kazanmıştır. Böylece yeni dayanışma ilişkileri ortaya çıkmış ve toplumsal sistem, artık öğelerin veya parçaların benzerliği üzerine değil, farklılaşmış fonksi-

(193) CHAZEL, F. — Considérations sur la nature de l'anomie — a.g.m., s. 162

yonların uyumu üzerine kurulmuştur. Nihayet insanların somut yaşam koşullarında, sınaî ve kentsel çevrenin ağırlık kazanmasıyla köklü bir değişim oluşmuştur.

Ekonomik, toplumsal ve kültürel yapıların bu ölçüde altüst olmasının anormal, ya da anomik koşullar doğurmaması zaten mumkun değildi. Bu dengesizlik, Durkheim'ın da göstermeye çalıştığı gibi doğal gelişme sürecinin bir ürünü olmaktan ziyade bu sürecin hedefine tam olarak ulaşamamasının veya hedefinden sapmasının bir sonucu olsa bile, yine de aynı koşulları yaratmaması sozkonusu olamazdı. Örneğin ekonomik yaşam, kronik bir düzensizlikten büyük zarar görmüş, devrî ekonomik bunalımlar bu düzensizliğin en belirgin ve toplumca en köklü bir biçimde hissedilen bir belirtisi olmuşlardır. Kırsal yörelerden kentlere göçen işgücünün çok önemli bir bölümü için çözümü fevkalâde güç uyum sorunları doğuran yeni endüstriyel yaşam biçimleri, aynı zamanda emek - sermaye karşıtlığının sivrileşmesiyle proleterya ve burjuvazi arasında giderek büyüyen bir toplumsal mesafe yaratmışlardır. İş ilişkilerinin böylece sertleşmesiyle çalışma hayatında sürekli bir başka gerilim kaynağı doğmuştur. Sonuçta toplumu bütünüyle çözülmeye götüren güçlerin belirlediği olağanüstü koşulların toplandığı bir ortama girildi. 1920 li veya 1930 lu yılların Almanyasında olduğu gibi, bu kargaşalığın en anî bir biçimde oluştuğu, işçi - işveren çatışmalarının doruk noktasına ulaştığı ve ekonomik bunalımların olumsuz etkilerinin en güçlü ve yaygın bir biçimde hissedildiği toplumlarda, anomi kuşkusuz en şiddetli ve keskin hali içerisinde ortaya çıkmıştır.

Eğer bu dönüşümler dinamik ve sistematik bir rasyonalizasyon süreci (194) içerisinde oluşmasaydı, toplum üzerinde bu

(194) Weberci geleneğe sadık kalan Parsons rasyonalizasyon sürecinin anomi yaratıcı etkilerini uzun boylu incelemektedir. Bak. PARSONS, T. — Essays in sociological theory— a.g.e., bl. VI, s. 118 ve devamı, bl. VII, s. 129 ve devamı. Weber şöyle derken acaba anominin temel nedenlerinden birine değindiğinin farkında mı? «Toplumsal faaliyetin rasyonalizyonu, hiçbir şekilde bu faaliyetin koşulları ve ilişkileri üzerindeki bilginin evrenselleşmesi sonucunu doğurmaz, hattâ çoğu kez aksi yönde bir etki yaratır. «İlkel insan»ın, varlığını çerçeveleyen ekonomik ve toplumsal koşullar üzerindeki bilgisi, güncel dilde kullanılan anlamıyla «uygar insan»ın aynı alandaki bilgisinden ölçülemiyecek kadar fazladır. — WEBER, Max — La sociologie comprehensive — in *Essais sur la théorie de la science* — Plon, Paris, 1965, s. 325-398, s. 397

kadar kapsamlı ve çözücü bir etki yapamıyacakları ileri sürülebilirdi. Tabiî bunun mümkün olup olamıyacağı her zaman tartışmaya açıktır. «Rasyonel»e doğmatık bir öncelik ve ağırlık tanıyan bu düşünce akımı, aile veya etnik özellikler ile ilgili en derin geleneksel ve duygusal değerlerin geçerliliğini eleştirme ve hattâ yadsıma doğrultusunda gelişti. Dinsel düşüncenin temel öğelerini ve bütün simgesel modelleri boş inanç ve cehaletin belirtileri olarak değerlendirdi. Sistematik ve bütünsel bir nitelik taşıyan bu düşünce akımı, simgesel sistemin ana öğelerinin geçerliliğini tartışma konusu yapmakla birlikte, hızı ve aniliği nedeniyle toplumun bütün kesimlerini aynı düzeyde etkiliyemedi; başta kırsal kategoriler olmak üzere bazı gruplar kısmen de olsa etki alanının dışında kalabildiler. Geleneksel davranış modellerinin etkisinden sıyrılan toplumsal tabakalar, oluşumun bu hızı ve aniliği nedeniyle arada boşluk olmaksızın eskilerini yenileriyle ikame etme ve yeni bütünleşme biçimleri yaratma olanağı bulamadılar. Demek ki bu oluşum bireyler için öncelikle bir kararsızlık, bölünme ve bunalım kaynağı oldu. Güvenlik duygusunun yitirilmesi tehdidi karşısında bireysel tepkilerin çoğu kez aşırı, hattâ saldırgan bir nitelik taşıdığı görüldü. Bu akıma bütünüyle angaje olan kimseler geleneksel düzeni ve bu düzenin değer modellerini dogmatik ve tartışmasız bir biçimde yererken, toplumdaki geleneksel kesimler bütün yeni fikirlere ve değişme girişimlerine karşı sistematik bir engelleme içerisindeydiler. Böylece toplumsal dayanışma bağları birçok noktada yıpratılmış, hattâ yer yer koparılmış oluyordu. Toplumsal dayanışmanın çözülmesi, kurumsallaşmış değerlerin derinlemesine tutucu bir nitelik taşıdığı toplumlarda çok daha ciddi bir özellik kazandı; bu toplumlarda geleneksel - modern karşıtlığının, ulaşabileceği en yüksek ve sivri noktaya kadar tırmanabildiği izlendi. Demek ki geleneksel toplum düzeninin meşruiyetini sağlayan temeller, bu düzenin içerdiği ve onu somutlaştıran değerlerle birlikte reddedildiğinde ve bu durum, geleneksel yapı veya grupların güçlü direnciyle karşılaştığında, karşıtlığın trajik boyutlar kazandığını görüyoruz; artık çok şiddetli bir anomi ortamının varlığından kuşku duyulamaz...

b) Toplumsal dönüşümün hızı ve şiddeti

i) Biraz da çabukça çizdiğimiz bu şemanın gösterdiği gibi yapısal özellikler, bu genel oluşumu açıklamada yetersiz kalıyor-

lar. Bu nedenle sözkonusu özellikleri gerektiğinde tamamlamak, hattâ dinamik bir görüş açısından düzeltmek gerekiyor. Bu yeni bakış açısında, hızı ve aniliği ile yapısal değişmeyi çözümlemenin odak noktasına yerleştirmek ve bu değişmenin üç temel biçimi üzerinde yoğunlaşmak zorunlu görülüyor.

Gerçekten böylesine köklü bir dönüşüm, genellikle yeni yaşam koşullarının doğuşunu belirler; bireyleri kollektif düzeni yeniden tanımlamaya ve yeniden örgütlemeye zorlar; ve nihayet onları, henüz oluşmakta olan yapı ve kurumlara daha uygun ve özgün bir simgesel sistemin arayışına yöneltir. Yaşam koşullarının apansızca beliren yeniliği, bireyi doğal olarak şiddetli bir psikolojik gerilim ile karşı karşıya getirir. Birey gerçekte bir uyum bunalımı geçirmektedir; zira bu bunalım süresince eski hedeflerinden koparken, toplumca belirlenmiş olan yeni hedeflere ulaşmak için gereken araç ve olanaklara henüz sahip bulunmamaktadır. Birey kendisini bu yeni hedeflerden ayıran mesafeyi ölçerken acı duymakta ve bu hedeflere ulaşmak, ona çoğu kez olanaksız görünmektedir. Demek ki somut yaşam koşullarının çok hızlı ve ani bir dönüşüm sürecine girmesi, birinci yapısal özelliğin, yani hedeflere erişilmezlik öğesinin etkinlik olasılığını çok daha yüksek bir düzeye çıkarmaktadır.

Toplumsal düzenin yeniden tanımlanması da hemen çözümlenebilecek bir sorun olmaktan uzaktır. Açık ve belirgin ilkeler üzerine kurulu yeni bir toplumsal örgütlenme biçiminin vücut bulması zaman ister. Aynı şekilde, bireylerin yeni toplumsal kurumlara aktif olarak katılmaları ve yeni binanın temellerini oluşturan değerleri benimsemeleri ancak uzun dönemde gerçekleşebilir. Bu durumda toplum, geleneksel bir yapıdan daha çağdaş bir yapıya dönüşürken bir geçiş dönemi yaşıyacaktır. Yeni denge tam olarak kurulmadan önce, toplumsal yapıda eski dönemden artakalanlarla yeni biçimlerin birlikte oluşturduğu tutarsız ve karmaşık bütünler görülecektir (195). Böyle bir geçiş döneminde toplumsal düzenin duyarlı ve zayıf olması doğaldır. İşte toplumsal örgütlenmenin yeni temeller üzerinde yeniden yapılaştığı

(195) Kıray'ın tampon kurum ve mekanizma kavramı böyle bir dönüşümü açıklamada büyük yarar sağlıyabilir. Bak. KIRAY, Mübeccel Belik — Ereğli: ağır sanayiden önce bir sahil kasabası — DPT yayını, Ankara, 1964 ve TOLAN, B. — Toplum bilimlerine giriş — a.g.e., s. 96-99

böyle bir dönemde, kollektif hedeflerin çözülmesi ve parçalanması ile kendini gösteren ikinci yapısal özellikle karşılaşıyoruz.

Modern bir simgesel sistemin etkinlik kazanması da toplumsal düzenin yeniden tanımlanması kadar yavaş oluşmaktadır. Zira bu güç girişim, uzun bir süre boyunca olumlu ve yapıcı olmaktan ziyade eleştiriye dönük ve neredeyse saldırgan bir nitelik taşıyacaktır. İlk aşamada geleneksel simgelerin yadsındığı görülür; yani simgesel sistemin yeni öğeleri öne sürülmeden önce, eski simgelerin coşkusal içeriklerinden soyutlanmış olması gerekir. Henüz daha yerleşmemiş somut toplumsal simgeler aracılığıyla saydamlaşabilme olanaksızlığı, bireyin duygusal yaşamını bir tür dengesizliğe sürükliyecektir. Böyle bir ortamda üçüncü yapısal özellik olan simgesel düzenin çözülmesinden artık rahatça söz edilebilir.

ii) Demek ki bu üç yapısal özellik ile her köklü dönüşümün içerdiği üç dinamik değişme biçimi arasında bir tür karşılıklı ilişki bulunmaktadır. Bununla birlikte anomi yaratıcı ortamın, dönüşme sürecinin bütününe değil, ilk aşaması olan çözülmeye tekabül ettiğini iyi teşhis etmek gerekir. Birey, yeni yaşam biçimlerini benimsemediği durumlarda varlığının anlamsızlığını düşünür ve boşluk duygusuna kapılır; toplumsal düzen, yeni kurum ve kuralların toplumsal ilişkileri henüz kesin ve tartışılmaz bir biçimde düzenliyemediği durumlarda, duyarlı ve zayıf bir nitelik taşır: nihayet yeni somut toplumsal simgelerin kitleler üzerindeki inandırıcı etkileri henüz yaygınlaşmadığı durumlarda, birey ve içinde yaşadığı toplum arasındaki bütünleşme giderek azalır.

Ayrıca bu analizin sadece genel bir yapısal değişmenin ürünü olan şiddetli anomi hâli için geçerli olduğunu ve etkisi bu denli köklü ve belirleyici olmamış toplumsal değişimlerle daha önemsiz anomi çeşitlerinin görülebileceğini gözönünde bulundurmak gerekir. Daha sınırlı bir toplumsal alanda oluşan bir anominin görünüm ve belirtileri, nicel ve nitel olarak kuşkusuz çok daha düşük bir düzeyde ortaya çıkacaktır. Bu gibi durumlarda anominin, Merton'ın analizinde olduğu gibi belirli bir temel özelliğe bağlı olarak sınırlı kaldığını göreceğiz; işte o zaman basit anomiden sözetmek daha yerinde olacaktır.

Bu alt bölümde araya kendi yorumlarımızı da katarak düşüncelerini yansıtmaya çalıştığımız Parsons ve Chazel'in, Ameri-

kan ekolünün klâsik mikro analizinden daha tutarlı bir anomi modeli geliştirdiklerinden kuşku duyulamaz. Özellikle Chazel, anomi kavramına sık sık Okyanus'u her iki yönde aşırttırarak, yani Avrupa ve Amerikan sosyoloji ekollerinin yaklaşımlarını birleştirerek bir senteze ulaşma çabası içerisinde görünüyor. Ancak teknolojik ve teknokratik etkenlerin, kitle haberleşme araçlarının, güdümlü tüketim toplumunun, tekelci kapitalizmin ve yabancılaşmanın yarattığı «tek boyutlu insan»a yeterince değinilmiyor. Analiz içerisinde yer alması gereken temel öğelerin dikkate alınmaması ya da yüzeyde değinilmekle geçiştirilmesi, bu analizi iyi bir betimlemeden öteye götüremiyor. Önemli olan anominin nasıl oluştuğu ve hangi somut göstergelerle ifade edilebileceği değil, hangi tür anominin neden ve niçin çağdaş toplumun en belirgin ve sürekli bir özelliği halinde ortaya çıktığını araştırmak ve bulmaktır. Amerikan sosyoloji ekolünden verilebilecek diğer örneklerde, bu sorunun yanıtlanması bir yana, sorulduğunu bile göremiyoruz.

III. AMERİKAN SOSYOLOJİ EKOLÜNÜN ANOMİ KONUSUNDAKİ DİĞER TEMSİLCİLERİ :

Anomi kavramı, özellikle Merton'ın kullandığı şekliyle sosyoloji, sosyal psikoloji, psikoloji ve diğer tüm uygulamalı sosyal bilimlerde yaygın bir ilgi ve hararetli bir tartışmaya neden olmuştur. Bu bakımdan anomi kavramının sosyal bilimlerde olağanüstü bir ün kazandığını kimse yadsıyamaz (196). Örneğin sadece Amerika'da gerçekleştirilen araştırmalar son 20 - 30 yılda gerçek bir «anomi modası»nın varlığını kanıtlamaya yeterlidir (197). 1893'te İşbölümü ile birlikte anomi kavramının ortaya çıkışından Merton'ın bireysel uyum tipolojisini kapsayan 1938 tarihli meşhur makalesine (198) kadar yalnızca 8 metinde anomi deyimiyle karşılaşıyoruz. Daha sonraları giderek hızlanan bir biçimde anomi

(196) LACROİX, B. — Régulation et anomie selon Durkheim — a.g.m., s. 266
CLİNARD, M.B — The theoretical implications of anomie and deviant behavior — a.g.m., s. 1 - 2

(197) COLE, Stephen ve ZUCKERMAN, Harriet — An inventory of empirical and theoretical studies of anomie in CLİNARD, M.B. (ed.) — *Anomie and deviant behavior* — a.g.e., s. 243 - 324, s. 243 - 244

(198) MERTON, R.K. — Social structure and anomie — a.g.m.

deyimine referanslar çoğalıyor. 1938 . 1948 yılları arasında 8, 1948 - 1951 arasında 10, 1952 - 1954 arasında yine 10 metinde yer alan anomi deyimi, sadece 1956 yılında yedisi kuramsal yedisi ampirik 14, 1958 yılında yedisi kuramsal dokuzu ampirik 16, 1959 yılında onu kuramsal, yedisi ampirik 17, 1960 yılında onbiri kuramsal beşi ampirik 16 metinde görülmektedir (199).

Merton'ı izleyen birçok sosyal bilimci anomi kavramını, özellikle çağdaş endüstri toplumlarındaki birçok toplumsal - ruhsal sorunu aydınlatmada kuramsal bir çıkış noktası olarak ele almışlardır. Anomi bu doğrultuda, suçluluk, gençlik sorunları, sapmış davranışlar, akıl hastalığı, alkolizm, kargaşa v.b. durumları açıklamada kullanılmıştır. Anomi kavramı böyle bir çerçeve içerisinde, bir yandan sosyolojik bir kavram olarak toplumsal yapı ve süreçlerle bağlantılı olarak değerlendirilirken, diğer yandan da psikolojik bir kavram olarak daha sınırlı bir içerikle ele alınmıştır (200). Özellikle Amerika'da, anomi ile ilgili olarak Merton'a göre yeri belirlenebilecek bir çok araştırmacının adını anmak mümkün. Bunlar arasında Srole, MacİVer, Mizruchİ, Seeman, Cohen, Clinard ve daha birçoklarını örnek gösterebiliriz. Tabiî biz burada çalışmalarını daha çok anomi ile ilgili alanlarda yoğunlaştırmış araştırmacıları ele almayı yeğlemiş bulunuyoruz. Bu araştırmacıları da kendi içinde üç gruba ayırabiliriz: 1) Merton'dan önce ve ondan az çok bağımsız olarak anomiyi ele alanlar 2) Merton'ı izliyenler 3) Merton'dan kısmen ayrılarak belirli bir anlamda yabancılaşma kavramının katkısına başvuranlar. Şimdi bu üç gruptan somut örnekler vermiye çalışalım.

---

(199) COLE, S. ve ZUCKERMAN, H. — An inventory of empirical and theoretical studies of anomie — a.g.m. den hesaplanmıştır. Bu iki araştırmacı 1964 yılına kadar olan süre için gerçekten devasa bir anomi bibliyografyası yaratmış bulunuyorlar.

(200) Amerikalı sosyal bilimciler, psikolojik bir kavram olarak anomiyi «anomia» şeklinde adlandırıyorlar. Örnek olarak bak. SROLE, Leo — Social integration and certain corollaries: an exploratory study-in *American Sociological Review*, Aralık 1956, C. 21, No. 6, s. 709-717. DAVOL, Stephen D. ve REİMANİS, Gunars Role of anomie as a psychological concept — in *Journal of Individual Psychology*, Kasım 1959, C. 15, No. 2, s. 215 - 225

A. Merton'dan önce ve ondan bağımsız olarak anomi olgusu üzerine eğilen araştırmacılar:

1) Sebastian de GRAZİA:

Anomi konusunda Merton'ın 1938 tarihli makalesinden sonra, ama anomi modasının henüz daha başlamadığı bir dönemde yazılan temel yapıtlardan biri De GRAZİA'ya aittir. De Grazia anominin incelenmesini siyasal topluluğu oluşturan dayanışma sözleşmesini zayıflatan ya da yıkan ideolojik etkenlerin incelenmesi olarak ele almaktadır (201). De Grazia'nın, araştırmasına tarihsel bir boyut kazandırma çabası ile verdiği örnekler, anominin toplumların çöküş dönemlerinde görüldüğü kadar, gelişen çağdaş uygarlığın da en önemli bir hastalığı olarak kabul edilmesini kanıtlamaya dönük bulunmaktadır (202). De Grazia'nın ilgisini çeken nokta inanç sistemleri arasındaki ilişkileri, yani uyum veya uyumsuzluk durumlarını ortaya çıkarmak, bu sistemlerin çözülmelerinin neden ve sonuçlarını vurgulamaktır. Bir toplumda geçerli olan bir inanç sistemini bireysel inançların toplamı olarak tanımlıyan De Grazia, bireylerin birbirleriyle ve yönetimle olan ilişkileri üzerindeki kanaatlarını da kapsıyan bu sistemlerin Amerikan toplumu için bir dökümünü yapar ve dinsel, siyasal ve ekonomik ideolojileri inceler (203).

Ancak De GRAZİA için anomi bireysel bir anlam taşımaktadır. Anominin varlığını gösteren etkenler, bir huzursuzluk ve kaygı duygusu, gruptan kopma veya tecrit edilme izlenimi, amaçsızlık ve anlamsızlık duygusu olarak bireysel bir nitelik taşıyan etkenlerdir. De Grazia'yı ilgilendiren husus, Durkheimci anlamda anomi, yani kuralsızlık ortamı geliştiğinde, bu durumun nedenlerini araştırmak değil, böyle bir durumda bireylerin rahatsız olmalarının ve hattâ ızdırap duymalarının nedenlerini ortaya koymaktır. De Grazia bu amaçla, çocuğun doğumundan yetişkinliğe kadar geçen dönemde evre evre bazı özellikleri saptamaya çalışır; bu özellikler bütünüyle psikolojik temellere dayanmakta, inanç

(201) de GRAZİA, Sebastian — The political community: a study of anomie-Chicago, İll., The University of Chicago Press, 1948 (2. Bas. 1963), s. IX
(202) İbid., s. XIII
(203) İbid., s. XIV

sistemleri ile korku ve kaygı dolu sıkıntı duygusunun oluşumunu açıklama amacına yönelik bulunmaktadır (204).

Yeni doğmuş çocuğun, tekrarlanan gereksinimlerinin doyumunu sağlamadaki yeteneksizliği nedeniyle, yaşaması için gerekli bakımın onu yormadan ve zorlamadan verilmesi gerekmektedir. Bebeğin doğumundan sonraki yaşamı, fizyolojik açıdan rahimde anaya bağlı parazit yaşamdan kuşkusuz daha güçtür ve bebek kısa bir süre içerisinde gerilimleri çözme deneyimlerine ulaşmış olacaktır (205). Yetişkinler, istiyerek ya da istemiyerek, çocuğun konuşmaya başlamasından kısa bir süre sonra ona kendi inanç sistemlerini betimlemeye ve iletmeye çalışırlar. Belirli şok deneyimlerinden sonra, inanç sistemleri çocuk için en önemli psikolojik fonksiyona sahip olacaktır (206). Çocukluktan başlıyan gerilimler ve şok deneyimleri bireyde oluşan korku dolu kaygı duygusuna kaynaklık eden başlıca etkenler olarak belirmektedir.

İnsan organizmasının ilk gelişiminde dört önemli kaygı durumunun varlığı dikkati çekmektedir. Bunlar, çocukla sürekli olarak birlikte bulunması gereken kimselerin yokluğu, sevgi ve şefkat eksikliği, kendisine bakan kimselerin sınırlı bir güce sahip olduklarının çocuk tarafından algılanması ve çocukla ilgilenenlerin onu zaman zaman terketmeleridir. Bu durumlarla karşılaşan çocuk, ayrılma kaygı ve korkusunu getirmesi nedeniyle aynı tepkilerde bulunmaya başlar (207). De Grazia'ya göre anomi burada yalnız kalma korkusu ile nitelenmekte ve kişinin içinde yaşadığı toplumdan koptuğu ve anlamsızlığa sürüklendiği duygusu ile bütünleşmektedir. Bu korku topluma ortak inanç ve değerlerin yıkılışı olarak yansır. Çocuktaki güven duygusunu sarsan herhangi bir bunalımın onun inanç sistemini sarsması ve yeni bir kural sistemi edinmesini güçleştirmesi, anomi ile ayrılık . kaygı duygusu arasındaki ilişkiye açıklık getirecek bir durumdur. Bireye güven veren bir inanç sisteminin varlığı böylece onu çevreden kopma, yalnız kalma korkusundan korumuş olacaktır (208).

---

(204) REIMANIS, Gunars — İncrease in psychological anomie as a result of radical and undesirable change expectancy — in *Journal of Personality and Social Psychology*, 1967, No. 6, s. 454-457, s. 454

(205) de GRAZİA, Sebastian. — The political community: a study of anomie — a.g.e., s. 7

(206) İbid., s. 11

(207) İbid., s. 25

(208) İbid., s. 25-26

İnanç sistemleri halkın inançlarından kaynaklanan bazı yönlendiricilere sahiptir. Bunlar bireylerin korku ve kaygı duygusundan kaçınmak için izlemek zorunda oldukları yol ve araçlardır; başka bir anlatımla, bireylerin kötülüklerden korunmak, başarılı ve mutlu bir yaşama sahibolmak için benimsedikleri formüllerdir (209). İşte De Grazia'nın basit anomi olarak adlandırdığı olgu, inanç sistemlerinin yönlendiricileri arasında oluşan çatışma ve karşıtlıklardan ibarettir. Örneğin bir toplumda geçerli inanç sistemleri veya ideolojiler arasındaki çatışma, bireyde huzursuzluk ve gruptan kopma duygusunu geliştirir (210). Gerçekte basit anominin varlığı, toplumda egemen inanç sistemlerinin sayıca çok olmasına değil, bunların birbirleri ile çatışma içerisinde bulunmalarına bağlıdır.

De Grazia'nın, akut anomi olarak tanımladığı durum ise bireylerin ortak çıkarları doğrultusunda bulunması gereken yönlendiricilerin, ya da davranış kurallarının çökmesi sonucunda ortaya çıkar. Başka bir anlatımla, yetişkinler de çocuğun kendisini çevreliyenlerin gücünün sınırlı olmasını kavradığı an geçirdiği şokun bir benzerini yaşıyabilirler. Bu desteğin ortadan kalkması, yönlendiricilerin kaynağını yitirmesi ve inanç sisteminin bütünüyle çökmesi sonucunu doğurmaktadır. Mevcut düzen ve kurallar dejenere yöneticiler aracılığıyla yitirilmiş, akut (şiddetli) anomi hali doğmuştur. Bunun psikolojik göstergesi bireyin artık dayanılmaz bir kaygı ve korku duygusu içerisine sürüklenmiş olmasıdır (211).

Görüldüğü gibi De Grazia'nın akut anomisi, Durkheimcı anlamda kuralsızlık halini belirliyen anomi kavramının bireysel boyutunu andırmaktadır. İşin ilginç yanı De Grazia'nın, Merton'ın 1938 tarihli makalesine hiç atıfta bulunmamış olmasına karşılık, Merton'ın ondan basit anomi-akut anomi kategorisini alıp geliştirmiş olmasıdır. Kendisini incelerken de kısaca değindiğimiz gibi, kültürel yapı ile toplumsal yapı arasındaki uyumsuzluk ve gerilimin sadece değer çatışmaları yarattığı, kopma duygusunun ani ve kesin bir biçimde belirmediği durumları Merton basit anomi olarak tanımlamaktadır. Bunun yanısıra, değer sisteminin, yani ağırlıkla kültürel yapının ve bu yapı ile toplumsal yapının en iliş-

(209) İbid., s. 47
(210) İbid., s. 71-72 ve 134-161
(211) İbid., s. 73-74, 110-128 ve 162-183

kili olan kesiminin çözülmesi, sonuçta çok ciddi bireysel ve toplumsal huzursuzluklara yol açacak kopmaların belirmesi de şiddetli anomi halini göstermektedir.

De Grazia'nın anomiyi psikolojik bir olgu olarak kabul ettiği, onu psikolojik etkenlerle açıklama çabası içerisinde olduğu açıktır. Psikolojist bir nitelik taşıyan bu anlayışın temelinde bireyin toplumu oluşturduğu ve her toplumsal olgunun bireysel davranışlara dayandığı düşüncesi yatmaktadır. Başka bir anlatımla doğa, toplum ve birey arasındaki ilişkilere ve bireyin toplum tarafından belirlenişine karşı çıkılmış olunmaktadır. Ayrıca toplumsal değişmenin bireysel ve giderek fizyo-psikolojik etkenlere bağlanması da aynı ölçüde tartışma konusudur. Bu tutum ister istemez toplumsal yapı ve değişmeye bağlı olmıyan evrensel psikolojik özelliklerin varlığı varsayımına yöneltir; böyle bir düşüncenin günümüzde geçerliliğini artık savunma ve tartışma olanağı kalmamıştır.

2) Robert MacIVER

MacIver anomi'yi psikolojik bir durum olarak değerlendirip Durkhem'ın anomi kuramını bu açıdan geliştirmeyi amaçlayan Amerikalı araştırmacıların öncüsü olarak düşünülebilir. Daha sonra ayrıntılı bir biçimde örneklendireceğimiz bu yaklaşım, anomiyi salt tutum, davranış ve düşünce düzeyinde ele alarak tekil birey ölçeğinde irdeler. MacIver'a göre, «toplum düzeyinde kuralsızlık halini anomi olarak düşünmek doğru değildir. Gangsterler ya da yasadışı görünen bir grup bile aslında kendi kurallarını oluşturur. Bu açıdan toplum düzeyinde kuralsızlık yerine, zihnin, insan aklının bir durumu olan anominin temel niteliği, bireyin kendi dışı ile ilişkisini kopartması, sadece kendine karşı sorumluluk duyması, geçmişle gelecek arasındaki bağlamı kuramaması, özlem ve heyecanını yitirmesi olarak düşünülmelidir» (212). Anomi aynı zamanda bireyin kişilik yapısının bozulması, yozlaşması halidir. Anomik bireyin «kişilik yapısının dinamik bütünselliği kaybolur ve giderek toplumsal sorumluluk ve ödevlerini yerine getiremeyecek biçime dönüşür» (213).

---

(212) MacIver, Robert — The remparts we guard — The MacMillan Company, New York, 1950, s. 84

(213) İbid., s. 85

Bu kişilik bozulması ya da psikolojik ve ruhsal rahatsızlık MacIver'a göre başlıca üç biçimde karşımıza çıkar. Birinci grupta değerlerini ve amaçlarını yitirip içinde bulundukları an için yaşayanlar vardır. Ancak bu anı yaşama olgusu da, bir belirlilik ve anlamlılık taşımaktan yoksundur; karşı çıktıkları ya da yitirdikleri değerlere bir tepki oluşturma, ya da kendilerini savunma durumundadırlar.

İkinci gruptakiler ahlâksal amaçlardan yoksun, davranışlarını yönlendirecek toplumsal değerleri yitirmiş kişilerdir. Ancak bunlar, birinci gruptakilerin tersine, geleceğe yönelik amaçlar oluşturabilirler. Fakat bu amaç ve yönelimler de genellikle bencillik, toplum-dışılık ve kısaca Makyavelci olarak tanımlanabilecek yolları benimseme şeklinde özetlenebilir. Amaçlardan çok kullanılacak araçlar ve yollar önem kazanır.

Üçüncü gruptakiler en dramatik görünümde olanlardır. Bu kişiler bir zamanlar sıkı sıkıya bağlandıkları değer ve amaçları yitiren, dolayısıyla bir anlamda ayaklarının altındaki temeli yitirip boşluğa düşen kişilerdir. Toplum tarafından itilmişlik ve dışlanmışlık duygusunun egemen olduğu bu durum, bireyde giderek aşırı endişe ve güvensizlik duygusuna yol açar. Sonuçta birey herşeyden nefret edip uzaklaşırken, her durumda ezilip harcanan kişi olduğu düşüncesine saplanacaktır (214).

Bu ruh hallerinin ardında yatan nedenlere yüzeysel bir biçimde değinen MacIver, bunların, uygarlığın bir ürünü ve kaçınılmaz sonucu olduğunu vurgular. Giderek artan şiddet eğilimi ve şiddete dayalı siyasal ve toplumsal ideolojilerin yaygınlaşması, ilerleyen uygarlığın doğurduğu umutsuzluk duygusundan kaynaklanmaktadır. MacIver'a göre bunların başında da Marx ve Marksizm gelmektedir. Almanyalı bir seçkin ailenin oğlu olan ve yoğun bir dinsel eğitimden geçen Karl Marx, daha sonra dine duyduğu tepki yüzünden anominin bireysel görünümünün tipik bir örneğini simgeler. Gençlik yıllarında yaşadığı sürekli engellenme ve Yahudi olmaktan kaynaklanan itilme, bu hali tamamlar. İçinde yaşadığı topluma giderek artan nefret, sadece iktisadi düzeyde değil, kültürel düzeyde de oluşmaktadır. Ardından önce ilgi duyduğu, sonra aşmaya uğraştığı Fransız Sosyalizmi ile tanışır. Giderek yeni bir peygamber olma uğraşısı içerisinde, çok az sözünü ettiği «iyi top-

(214) İbid., s. 85 - 87

lum», sadece kendi üstünlüğünü ve kişisel otoritesini kanıtlamak için kullandığı bir araçtan ibarettir. MacIver'a göre Marx, hiç bir zaman kendi düzeyindeki insanlarla dostça ve eşit ilişkilere girmeyen «ceberrut» bir kişilik yapısına sahiptir (215).

Görüldüğü gibi soğuk savaş yıllarının içinde ortaya çıkan bu yapıt, daha sonra özellikle vurgulanan «ideolojisiz ve yansız» sosyoloji yapma uğraşısının da tipik bir öncülüdür aynı zamanda... Marx'ı ve Marksizmi kötüleme çabasından kalkarak, varolan sisteme ve statükoya ters düşen bir düşünce akımı, öncüsünün kişiliği karalanarak gözden düşürülmek istenmekte, bu yapılırken de «bilimsellik» çabası ön plâna çıkarılmaktadır. Kısaca özetlersek, anomiyi bireysel düzeyde ele alan MacIver, Merton'ın sosyolojik anomi konusundaki işlevini ve önderliğini, psikolojik anomi konusunda üstlenmiş ve daha sonraki birçok Amerikalı araştırmacıyı etkilemiştir.

3) David RİESMAN:

Riesman'ın sanayi ötesi toplum ve bu toplum türünün, kişilik yapılarını etkileme biçimleri üzerindeki çözümlemeleri özellikle Amerika'da büyük ilgi çekmiştir. Riesman üç toplum türüne tekabül eden üç kişilik tipi tanımlamaktadır: gelenekler tarafından yönetilen kişilik (tradition-directed), içten yönetilen kişilik (inner-directed) ve dıştan yönetilen kişilik (other-directed) (216). Doğum ve ölüm oranları yüksek olan toplumlarda, insanların kişiliği ve zihniyeti klân veya aile tarafından biçimlendirilir. Belirleyici etken ise geleneklerdir. 16 ıncı yüzyıldan başlıyarak, bilimsel ve teknik devrim ve onu izleyen nüfus yoğunluğundaki artışlarla birlikte, yaklaşık olarak dört yüzyıl süren bir geçiş dönemine girilmiştir. Bu dönemde toplumları en çok etkileyen öğe, işbölümü ve getirdiği zorunluluklar olmuştur. O zamana dek bütünleşmeyi sağlayan grupların zayıflaması ve kitle haberleşmesinin yokluğu, toplumsal bir ufalanma, başka bir anlatımla toplumun ufalanmış bireysel parçalara ayrılması sonucunu doğurmuştur. Böyle bir toplumun «içten yönetilen kişiliğe sahip» insanının en belirgin özelliği, emeğin değeri, bireylerin ahlâksal sorumluluğu, insanlar arasındaki eşitlik ve demokrasi gibi birtakım idealleri içselleştirmesidir. Ries-

(215) Ibid., s. 87 - 90
(216) RİESMAN, David — La foule solitaire — Arthaud, Paris, 1964, s. 29

man bu insanı «yönünü bulmada içindeki ciroskopu kullanma yeteneğine sahip bir insan» olarak betimlemektedir (217).

Nihayet üretim çağından tüketim çağına geçiş, demografik hareketin durulması, kitle haberleşme araçlarının gelişmesi, çalışmaya verilen değerin boş zamanların değerlendirilmesi ve eğlenceye kayışı ile yirminci yüzyıl gelir ve kendisi ile birlikte «dıştan yönetilen kişilik» tipini de beraberinde getirir. Riesman'a göre bu yeni insan artık ciroskoptan çok bir «radar» taşımaktadır. Büyük bir haber ve bilgi tüketicisi olan bu yeni insan, hem özel yaşamdan, hem de insan sıcaklığından yoksun, yöneltici ahlâksal ilkelerin zorlayıcılığını hissetmiyen, ama bununla birlikte davranışlarını kendisini çevreleyen ilişkiler ağının gereklerine göre düzenliyen ve aşırı tüketimin faturası olarak merkeziyetçi ve bürokratik bir toplumda yaşamayı kabul etmiş insan olarak görünmektedir.

«Uyumlular, anomikler ve bağımsızlar» başlığını taşıyan bölümde (218) Riesman'ın birçok kez anomi deyimini kullandığını görüyoruz. Ona göre «her toplumda, uyumlu bireylerin yanısıra topluma uyumlu olarak hareket etmiyen anomik veya bağımsız davranışlara sahip tipler de bulunur. «Anomic», Durkheim'ın kullandığı ve kural ve yasa tanımaz, anarşik anlamına gelen «anomique» deyiminin İngilizce karşılığıdır.» Riesman şöyle devam ediyor: «Bana gelince, anomique deyimini Durkheim'dan daha geniş bir anlamda ve pratik olarak uyumsuz deyimiyle eş anlamlı olarak kullanıyorum; çünkü olumsuz görünümleri nedeniyle uyumsuz deyimini kullanmaktan özellikle kaçınmayı tercih ediyorum. Gerçekten de görüşüme göre, uyumsuz ve anomik bireylere belirgin bir biçimde uyumlulardan daha fazla değer verildiği uygarlıklar vardır» (219). «Genel olarak belirli bir kimsenin anomik olup olmadığını açıklamak çok zor değildir. Çünkü yaşamın getirdiği çeşitli güçlük ve felâketler herkesin bildiği şeylerdir ve tıpkı mikroplar gibi her yerde mevcutturlar; öyle ki her kişisel felâket belirli bir nedene yüklenebilir.» (220)

Her nekadar yalnız -yaşıyan- kalabalık (Lonely Crowd) başlığı, bu yapıtta hiç olmazsa Durkheimcı anlamda bir anomi kavra-

(217) İbid., s. 49
(218) İbid., s. 314 - 322
(219) İbid., s. 316
(220) İbid., s. 318

mı ile karşılaşacağımız umudunu doğuruyorsa da, sonuçta bireysel uyumsuzluk ile eş anlamlı bir anomi anlayışı buluyoruz. Yani Riesman burada makro bir kavram olan anominin çözülüp parçalanmasına tipik bir örnek vermiş oluyor. Ancak başka bir yönden de yine Durkheim'a yaklaştığını görüyoruz. Çünkü Riesman'ın çözümlemeleri bireyci toplumu yitirmiş olmanın yarattığı üzüntü ve çehresi henüz belli olmıyan yeni bir toplumun verdiği bir çeşit korku duygusu ile karamsar bir nitelik taşıyor. Böyle bir eleştiriyi önceden sezinleyen Riesman kendini savunmaktan da geri kalmıyor: «İçten yönetilen kişilik yapısında her zaman varolan bir çeşit katılığı, iğrenç bir kendini beğenmişlik ve iki yüzlülüğü çoğu kez unutmuşa benziyoruz; aynı zamanda dıştan yönetilen kişilik yapısının zafiyetini dengeleyen anlayış ve duyarlılığa belki de gereken önemi vermiyoruz». (221) Riesman ayrıca dıştan yönetilen kişilik yapısının olumlu gördüğü yönlerini de vurgulamıya çalışıyor. Ona göre «dıştan yönetilen yapıya sahip kişi beğenilmekten ziyade sevilmeyi arzular. Başkalarını aldatmayı, etkilemeyi, hele baskı altına almayı hiç düşünmez; onlara inanmak ve güvenmek gereksinmesi içerisindedir. Onlarda aradığı şey, toplumsal statüsünün onlarca benimsenmesi ve vurgulanması değil, duygusal anlayış ve birliğin vereceği güvencedir. Dantelâlı veya kadife perdeler ardında oluşan bir ruhsal yaşamdan ziyade, camdan yapılmış bir bina gibi saydam bir psikolojiye sahiptir» (222).

Herpin'e göre kültüralist akıma ve temel kişilik yapısı kuramına tarihsel bir boyut, dolayısıyla azımsanamıyacak bir geçerlilik kazandıran Riesman (223), aynı zamanda daha 1950'lerde tüketim mitosunun üretim mitosu üzerinde egemenlik kurmaya başladığını sezinlemiş ve üst yapısal düzeyde olsa bile, yeni tüketim toplumunun eleştirilebilecek yönlerini vurgulamıştır. Bu açıdan Riesman'ı, Mills, Marcuse veya Fromm tipi radikal eleştirilerin bir öncüsü olarak yorumlamak sanırız pek hatalı olmıyacaktır.

---

(221) İbid., s. 17

(222) İbid., s. 18

(223) HERPİN, Nicolas — Les sociologues américains et le siècle — PUF. Paris, 1973, s. 33 - 34

B. Anomi konusunda Merton'ı izleyen ampirist araştırmacılardan örnekler:

1) Albert Kircidel COHEN:

Merton'ın anomi kuramına eleştiri ve katkıları ile en çok dikkati çeken araştırmacılardan biri olarak öncelikle Cohen'den söz etmemek olanaksız. Özellikle sosyolojik açıdan soruna yaklaşan Cohen anomi kavramının toplumsal yapı ve özgül süreçler bağlamında ele alınması gereğini vurgular. Anomiyi genelde «sapmış davranışlar» olarak nitelediği durumlar içinde özel bir konum olarak ele alır. Bu konudaki çalışmalarının en önemlilerinden biri olan «Suçlu Çocuklar»da (224) suçluluk ve alt-kültür sorununa sınıfsal bir yaklaşım geliştirir (225). Bu doğrultuda anomi olarak nitelenen hedef - araç çelişkisini, sınıfsal farklılaşmanın özlem düzeyine yansıması olarak ele alır. Bu özlemleri, yani temel olarak statü özlemlerini gerçekleştirme olanakları özellikle alt sınıflar için kısıtlıdır. Bu da çoğunlukla, tepki oluşturma (reaction formation) biçiminde alt-kültürlerin oluşmasına yol açar (226). Daha da belirgin olarak sözü edilen durum, uyumsuzluk normlarının içselleştirilmesi aşamasında da ortaya çıkar. Alt sınıf gençleri Amerikan toplumunun orta sınıf değerlerini içselleştirirken, bunları gerçekleştirmek için gerekli olan kararlılık, disiplin ve düzenli çalışma gibi ahlâksal değerleri kabullenmezler. Bu iki çelişkili durum, sonuçta, sapmış alt-kültür denen oluşuma, yani uyumsuz ve ahlâksal açıdan olumsuz değerler sisteminin oluşmasına yol açar (227).

Bu çerçeve içerisinde Cohen'e göre anomi olarak nitelenebilecek durum, kültürel düzeyde nesnel koşulların da zorlamasıyla oluşan bir durum olarak değerlendirilmelidir. Başka bir anlatımla, Cohen'in ilgilendiği suçluluk, alt-kültür oluşturma gibi sapma biçimleri «bireyin genel olarak kültürel yapıda karşılaştığı çelişki-

---

(224) COHEN, A.K. — Delinquent boys: the culture of the gang — New York, The Free Press of Glencoe, 1955

(225) Tabii buradaki sınıf anlayışının, Marksist anlayıştan ziyade Amerikan sosyolojisine özgü haliyle ele alındığını unutmamak gerek.

(226) KİTSUSE, John I. ve DİETRİCK, David C. -- Delinquent boys: a critique — in *American Sociological Review*, 1959, C. 24, s. 208-215

(227) İbid., s. 210

ler karşısında oluşturduğu uyum biçimleridir» (228) Sorun kültürel düzeyde oluşur; toplumsal düzeyde, uyum bağlamında çözümlenir. Burada Cohen'in Parsonsçı uyum kavramını kullandığı açıktır ve bir bakıma klâsik anomi kuramının dışına çıktığı düşünülebilir (229). Fakat Cohen'in daha sonraki çalışmaları ve genel olarak soruna bakış açısı değerlendirildiğinde, bu geleneksel çerçevenin pek de dışına çıkmadığı anlaşılır. Çünkü araştırdığı suçluluk, alt kültür gibi sorunları, normatif sistemin bozulması, ya da yeni denge ve yapılar oluşturması ve bunun bireye etkisi biçiminde ele alır. Bu haliyle düşünüldüğünde kısmen Durkheimcı ve ağırlıkla Mertoncı anomi kavramının referans çerçevesi içinde kaldığı düşünülebilir.

Fakat, Cohen bu çerçeveyi de eleştirmekten geri kalmaz; ona göre Merton'ın oluşturduğu kültürel hedefler ve kurumsallaşmış araçlar kavramları yeterli değildir (230). Bu ikisi arasındaki gerilim, ya da uyumsuzluk sapmış davranışlara yol açar; ancak bu sapmış davranışın niteliğini anlayabilmek, daha ayrıntılı bir incelemeyi gerektirir. Bu ayrıntılı çalışmanın ilk koşulu da, hedeflerle araçların birey tarafından benimsenmesinin ve içselleştirilmesinin düzeyinin belirlenmesidir. Ancak bu da yeterli değildir; toplumsal yapıda varolan diğer alternatif araçların da saptanması gerekir. Bu alternatif sapmış davranışların nedeni olarak düşünülen yollardan hangisine başvurulacağı da toplumsal mekanizmalar ve toplumsal sistem tarafından belirleneceğinden, sosyolojik yaklaşımın zorunluluğu ortaya çıkmış olmaktadır (231). Bu amaçla, özellikle Parsons'ın sistem kavramını benimseyen Cohen, ilk bakışta uyumsuzluk ve tutarsızlık gibi görünen davranışların gerçekte anlamlı olamıyacağını söyler. Bunlar bir alt sistem olarak düşünüldüğünde, kendi içinde anlamlı ve uyumlu olabilir. Cohen burada ilginç bir örnek vererek «tek başına ele alındığında, Nazi kamplarının uyumlu, doğal bir işleyişe sahip bir birim olarak düşünülebileceğini» söyler. Oysa daha üst sistemlerle, özellikle top-

(228) DAVOL, Stephen ve REİMANİS, Gunars — Role of anomie as a psychological concept — a.g.m., s. 217

(229) SHORT, James F. Jr. — Gang delinquency and anomie — in CLİNARD, M.B. (ed.) — *Anomie and deviant behavior*, s. 98-127

(230) COHEN, Albert K. — The study of social disorganization and deviant behavior — in MERTON, BROOM ve COTTRELL (ed.) — *Sociology today* — s. 461 - 484, s. 464

(231) İbid., s. 465

lumsal sistemle ilişkisi içinde ele alındığında bu kampların sapmışlığının açık olarak ortaya çıktığını belirtir (232). Bu nedenle anomi konusunun psikolojik değil, sosyolojik yöntemle aydınlatılabileceğini ısrarla vurgulayan Cohen, 1965 lerde yaklaşımını daha da belirginleştirmek gereğini duymuştur. Bu tarihlerde yazdığı bir makalede «sapmış davranışların genel kuramını» oluşturmayı amaçladığını belirtir (233). Ancak çıkış noktası yine Merton'ın anomi kuramıdır. Daha önce de belirttiği gibi, temel kavramları açısından sosyolojik olan Merton'ın kuramı, bireyi toplumsal ortamda tek başına yaşarmış gibi ele aldığından eleştiriye açıktır. Cohen'e göre özlem düzeyleri, ya da bireylerin çeşitli biçimlerdeki özdeşleşmeleri bir kez oluşan ve donup kalan durumlar değil, tersine sürekli değişen, karmaşık etkileşim ilişkileri tarafından belirlenen psiko-sosyolojik olgulardır. Bizzat Cohen'in de belirttiği gibi «her sapmış davranış aslında belli bir etkileşim sürecinin ürünüdür» (234). Ancak bütün bunları yine de belirli bir ihtiyatla öne süren Cohen, Merton'ın da bu eleştirilen boşlukları tümüyle atlamadığını, kendi katkısının Mertoncı kuramı sadece geliştirici ve tamamlayıcı bir nitelik taşıdığını ifade eder. Ona göre Merton'da eleştiriye açık olan husus, bazı noktaların yeterince vurgulanmamış olmasından ibarettir. Bunların başında da, kültürün etkisinin tabaka ve sınıflara göre farklılaşmasının analizi ve bireysel yönelimi belirliyebilecek çok sayıda bağımsız değişkenlerin anomi kuramı çerçevesinde gözönünde bulundurulması gelmektedir.

Kısacası Cohen'in anomi konusundaki katkılarının Mertoncı kuramla ilişkili ve bağımlı olduğunu belirtmek, onun bir eleştirisi değil, bir tamamlayıcısı olarak düşünmek gerekmektedir. Ya da başka bir açıdan, Cohen'in, anomi kuramını, genç suçluluğu ve sapmış davranış ile alt kültürleri anlamada yardımcı bir öğe olarak kullandığını öne sürebiliriz. Daha açık olarak belirtmek gerekirse, Cohen'in Merton'a temel katkısı, Merton'ın kuramının, genel olarak toplumsal rol ve benlik boyutlarında geliştirilmesi gereğini vurgulamasıdır (235).

---

(232) İbid., s. 480 - 483

(233) COHEN, ALBERT K. — The sociology of deviant act: anomie theory and beyond — in *American Sociological Review*, 1965, C. 30, s. 5-14

(234) İbid., s. 9

(235) CLİNARD, Marshall B. — The theoretical implications of anomie and deviant behavior — a.g.m., s. 30 - 32

2) Richard A. CLOWARD:

Merton'ın izleyicilerinden biri olan Cloward aynı zamanda onun öğrencisidir de... Ama Cloward onu sadece izlemekle kalmamış, Mertoncı anomi kuramının gelişmesine önemli katkıları da olmuştur. En önemli katkısı, Ohlin'le birlikte ve daha eski bir kuramsal gelenek doğrultusunda, Chicago Okulunun «cultural transmission» ve «differential association» kavramlarını Merton'ın kuramı ile bütünleştirme çabaları olarak gösterilebilir (236).

Merton'a göre sapmış davranış kısaca, belirli hedeflere yönelik bir eylemde toplumca kabul edilmiş, kurumsallaşmış yolları izlemekten vazgeçmenin doğal bir sonucu olarak düşünülebilir. Ancak Cloward bu noktadan hareketle, kabul edilmeyen davranışların da kendi içinde farklılaşabileceğini ve uyum sağlamada işlevsel olabileceğini öne sürmüştür (237). Farklılaşmayı belirleyen temel değişken ise tabaka, sınıf veya kültür gibi daha geniş anlamdaki toplumsal yapıdır.

Bu anlamda Cloward, kendi deyimiyle anomi kuramına katkısını şöyle somutlaştırır: «...başarıya ulaşmak için bazı durumlarda karşılaşılan meşru olmayan yollara başvurma olgusu genellenemez. Bu olgu, farklı birey, grup ya da tabakalarda değişik görünümlerdedir» (238). Başka bir deyişle, her durumda geçerli sayılabilecek bir gayri meşruluk kavramını yadsımak gerekir. Bunun yerine «bireyin toplumsal yapıdaki yeri tarafından belirlenmiş bir gayri - meşruluk» (239) söz konusudur. Bunun ana nedeni olarak öğrenme ve sosyalleşme süreçlerindeki farklılaşmaya dikkati çeken Cloward, ardından her birey ve grup için değişen olanakların ve yolların da hesaba katılması gereğini vurgular. Daha sonra analiz birimini grup düzeyindeki olgulara kaydıran araştırmacı, Lloyd Ohlin'le birlikte gerçekleştirdiği «Suçluluk ve Olanaklar: Suçlu Çeteleri Kuramı» (240) adlı yapıtında görüşlerini şöyle belir-

(236) COHEN, A.K. — The sociology of the deviant act: anomie theory and beyond — a.g.m., s. 8

(237) CLOWARD, Richard A. — İllegitimate means, anomie, and deviant behavior — in *American Sociological Review*, 1959, C. 24, s. 164 - 176

(238) İbid., s. 165

(239) İbid., s. 168

(240) CLOWARD, Richard A. ve OHLİN, Lloyd E. — Delinquency and oppurtunity: a theory of delinquent gangs — London, Routledge and Kegan Paul, 1961

tir: «Toplumun tümü tarafından belirlenen hedefleri gerçekleştirecek olan ekonomik, eğitsel v.b. araçlar ve olanaklar bazı toplumsal gruplar için gene toplumsal yapı tarafından engellendiğinde alt - kültürler oluştur. Özellikle alt sınıf gençleri diğer sınıf ve tabakaların özlemlerini benimserken, içinde bulundukları nesnel koşullar bu hedeflere ulaşmalarını engeller. Bu engellemenin ardından özlem düzeyinin düşürülmesi ya da içeriğinin değiştirilmesi ise genellikle ender rastlanan bir durumdur. Sonuçta oluşan uyumsuzluk meşru olmayan yolların kullanılmasını doğal kılar» (241). Son tahlilde Cloward da Mertoncı anomi kuramının sınırları içinde çözümleme yapar. Ancak sapmış davranışların sosyo - psikolojik açıdan da değerlendirilmesi gereğini belirtir. Bunu yaparken de, genellikle grup düzeyindeki değişkenlerin önemini vurgular. Cloward'a göre ilk bakışta uyumsuzluk ya da sapma olarak görülen bir durum, belli bir tabaka ya da sınıf için bir uyum niteliği taşıyabilir. Hatta bir grup ya da alt kültüre bağlı olduğu halde, o grubun kendi içinde belirlediği yolları (genel toplumsal açıdan meşru olmasa bile) izlemeyenler uyumsuz ve sapmış kişiler olarak nitelenmelidir. Başka bir anlatımla normatif meşruiyetin ölçütleri grup düzeyinde saptanmalıdır.

3) Leo SROLE:

Ampirik ve uygulamalı toplum bilimlerinin Amerika'da yoğun biçimde ilgi görmesi 1950'ler başına rastlar. Bu yıllarda özellikle yöntembilim, istatistik ve uygulamalı sosyoloji ve psikoloji alanlarında yoğun çalışmalara tanık oluyoruz. Bu ilgi ve yoğunlaşma, psikoloji ve sosyolojinin kesiştiği, hatta psikolojik boyutun giderek ağırlık kazandığı anomi kavramıyla ilgili çalışmalarda da özel bir önem kazanmıştır. Bunun temel nedeni, 1938 de Merton'un başlattığı kuramsal tartışmanın, uygulama ve test etme aşamasında ortaya yeni yöntembilimsel sorunlar çıkarması olmuştur. Bu sorunların çözümünde Srole'ün katkısı, günümüze dek önemini koruyarak gelmiş bulunmaktadır. Neredeyse Merton ve Durkeim'inkiler kadar üzerinde durulan bu katkı, hem kuramsal hem de yöntembilimsel açıdan (Srole ölçeği) tartışmalara konu olmuştur.

---

(241) CLOWARD, R.A. ve OHLİN, L.E. den nakleden, CLİNARD, Marshall B. — Contributions of sociology to understanding deviant behaviour — in *The British Journal of Criminology*, 1962, No. 13, s. 110 - 129, özellikle s. 115 - 116

Srole daha sonra 1956'da yaptığı bir araştırmada kendi adı ile anılan anomi ölçeğini (Srole Scale) geliştirmiştir (242). Klinik psikolojiden gelen araştırmacı bu çalışmasında amacını şöyle belirler: «Anomi ya da toplum ile bütünleşememe hali, bireyin genelde kendi grubu dışındaki herkese ve özel olarak tüm azınlık gruplarına karşı takındığı olumsuz tutumla yakından ilişkilidir.» (243) Bu varsayımı denemek için Srole, anomiyi ölçülebilir hale getirmeyi amaçlar. Sonunda anomiyi bireysel düzeyde tanımlayacak beş temel durum saptar ve bunlardan kendi adıyla anılan «item»larını (göstergelerini) oluşturur.

i) Birey toplumla bağını sağlayan önderlere güvenmemektedir: «Kamu görevlilerine herhangi bir konuda yazı yazmak anlamsızdır; çünkü onlar ortalama insanın sorunları ile ilgilenmezler».

ii) Birey geleceğe karşı bir güvensizlik içerisindedir ve bugünü düzensiz ve gelecekten kopuk olarak algılamaktadır: «Çağımızda insan, geleceği bir yana bırakıp daha çok bugün için yaşamalıdır».

iii) Önceki gösterge ile ilişkili olarak insanların bugün içinde bulundukları ekonomik ve toplumsal konumu aşamıyacakları düşüncesi öne sürülmektedir: «Ne derse densin, ortalama insanın nasibi iyileşeceğine giderek kötüleşmektedir».

iv) Kısmen Durkheim doğrultusunda, insanların toplumsal değer ve normlara inançlarını yitirmekte oldukları ve yaşamı alamsız buldukları yargısı da burada yer almıştır: «İnsanlığın bugünkü gidişine bakarak bir çocuk dünyaya getirmenin iyi bir şey olduğu söylenemez».

v) Çağımızda insanlar bireylerarası ilişkiler açısından doyumsuzluk, kararsızlık ve güvensizlik içindedirler: «İnsan bugünlerde kime güveneceğini bilememektedir». (244.) Böylece oluşturulan beş item'a deneklerden «katılıyorum - katılmıyorum» biçiminde yanıt vermeleri istenir. Görüldüğü gibi amaç, «bireyin kendine ve kendi dışındaki insanlarla ilişkilerine yönelik tutumlarını bir kişilik ya-

(242) SROLE, Leo - Social integration and certain corollaries: an explonatory study — a.g.m.
(243) İbid., s. 712
(244) İbid., s. 712 - 713

pısı çerçevesinde ortaya çıkarmak ve anomiyi biresel düzeyde» (245). saptamaktır. Merton'ın sosyolojist yaklaşımını bir uçta düşünürsek, bu haliyle Srole'ün psikolojist yaklaşımı da anomi çalışmalarının diğer ucunu veya boyutunu oluşturur. Diğer bir deyişle Srole, anomi kuramının bireysel düzeydeki psikolojik kavram çerçevesini oluşturmuş ve özellikle Amerika'da yapılan çalışmalarda Merton kadar etkili olmuştur. Ancak kesinlikle belirtilmesi gereken bir husus, Srole'ün de gene Merton'ın oluşturduğu sorunsalın dışına çıkamadığıdır. Srole psikolojik boyutta anomiyi incelerken onu salt bu alana indirgemez. Aksine, ilgisini sosyo - psikolojik bir çözümleme yönteminin psikolojik ucunda yoğunlaştırır. Srole'e göre «bir bireydeki anomi hali, büyük ölçüde bireyin toplumsal yapıdaki konumu ile ilişkilidir ve bu konum tarafından belirlenir» (246) Böylece Srole, salt psikolojik nitelikte bir kişilik kuramı geliştirme çabasında değildir. Burada, Amerikan sosyolojisinin anlayışı ve sınırları içerisinde, bireyin dışındaki toplumsal gerçeği bağımsız değişken olarak ele alırken, bireysel anomiyi bağımlı değişken olarak değerlendirir. (247). Kendi oluşturduğu psikolojik anomi kavramını diğerinden ayırmak için de anomia sözcüğünü kullanır. Demek ki onun için anomi deyimi aynı olgunun sosyolojik yönünü, anomia ise psikolojik yönünü ifade etmektedir. Oysa «aynı durumu farklı yöntem ve analiz birimleri kullanarak çözümlemenin, iki farklı kavram oluşturmayı gerektirmediğini» (248) öne sürmek de pekalâ mümkündür. Çünkü anomi ne salt anlamda psikolojik, ne de salt sosyolojik bir gerçeği ifade eder. Tersine bireyin toplumsal yapı ve kültürel bütünle ilişkisinin (ve toplumsal bütünün) özel bir halidir. Sonuçta Srole'ün bu hali saptamada ve ölçmede

---

(245) HARTMAN, Ann — Anomie and social casework — in *Social Casework*, 1969, C. 50, No. 3, s. 131 - 137, s. 134

(246) SROLE, Leo — İnterdisciplinary conceptualization and research in social psychiatry — unpublished paper read before The American Sociological Society, Detroit 1956. Nakleden McCLOSKY, Herbert ve SCHAAR, John H. — Psychological dimensions of anomy — in *American Sociological Review*, Şubat 1965, C. 30, s. 14 - 40, s. 16, Ayrıca bak. McCLOSKY, H. ve SCHAAR, J.H. — Reply to Srole and Nettler in *American Sociological Review*, 1965, C. 30, s. 763 - 767

(247) MOHAN, Raj P. — Anomie and anomia: towards a concept integration — in *Indian Journal of Social Research*, 1970, C. 11, No. 2, s. 232 - 234

(248) DAVOL, Stephen ve REİMANİS, Gunars — Role of anomie as a psychological concept — a.g.m., s. 218

geliştirdiği «teknik» onun temel katkısını belirler. Bu teknik, daha sonra başka araştırmacılar tarafından eleştirildiği kadar, bazıları tarafından geliştirilmeye de çalışılmıştır. Örneğin Teevan, Srole'ün tekil bireyin anomik durumu nasıl algıladığını saptamaya çalıştığını belirterek, bu yöntemle tüm grup üyelerinin anomi duygularının toplamını, yani grup düzeyinde anomiyi saptayabileceğimizi, giderek grup düzeyinde bir anomi endeksi oluşturabileceğimizi öne sürer (249). Ancak Srole ölçeği bireyin kendi anomik durumunu değil, genelde başkalarının anomik durumlarını nasıl algıladığını anlamaya yaramaktadır. Bunun için Srole «item»larındaki üçüncü tekil şahıs, birinci tekil şahıs olarak değiştirilmelidir (250).

Bu görüşü ve Srole'ü karşısına alıp eleştiren bir çalışmadan da burada söz etmek yararlı olacaktır. McClosky ve Schaar'a göre «psikolojik durumu saptayan ölçeklerden hareketle toplum düzeyinde genelleme yapmak kesinlikle olanaksızdır; çünkü sonuçlarla sorular (item'lar) arasında doğrudan bir ilişki vardır. Eğer Srole'ünki gibi kolay item'lar kullanılırsa, herkes kolayca anomik olarak değerlendirilebilir. Aksine daha zor item'lar kullanarak, toplumda hiç kimsenin anomik olmadığı da saptanabilir... Ordinal ölçek ancak bu ölçeğin içerdiği soruları yanıtlıyanlar arasında bir karşılaştırma yapmamıza olanak sağlar; yoksa buradan kalkarak bir genellemeye gidilemez; yani mutlak bir anomi düzeyi saptanamaz... Özet olarak... bireysel duygu ve tutumların ölçülüp saptanmasıyla nesnel toplumsal koşullar düzeyinde genellemeye gitmek tehlikeli, yanıltıcı ve yanlış bir yöntemdir» (251).

Srole'ün yöntemini ve endekslemesini olumlu bir girişim olarak niteleyen Mizruchi ise bunu daha sonra ele alacağımız Seeman'ın yabancılaşma ölçeği ile karşılaştırır. Bu iki ölçeğin klâsik kavramların ampirik tanımını ve ölçümünü sağladığını belirtir (252). Oysa bu iki ölçek de kanımızca hem bu klâsik kavramları yanlış yorumlamanın, hem de yer yer çarpıtmanın ürünleridir. Bu çar-

---

(249) TEEVAN, James J. (Jr.) — On measuring anomia: suggested modification — in *Pacific Sociological Review*, 1975. C. 18. No 2, s. 159 - 170, s. 161

(250) İbid., s. 162

(251) McClosky, Herbert ve SCHAAR, John H. — Psychological dimensions of anomy — a.g.m., s. 18

(252) MİZRUCHİ, Ephraim Harold — Success and oppurtunity: a study of anomie — New York, The Free Press of Glencoe, 1964, s. 34

pıtmanın tipik bir örneği de Carr'ın araştırmasıdır. Bu iki katlı çarpıtma aynı zamanda Srole'ün de yanlış anlaşılmasının bir ürünüdür. Araştırmaya göre anominin söz konusu olduğu bazı toplumsal çerçevelerde, örneğin etnik gruplar veya alt sınıflarda Srole ölçeği, bireylerin «boyuneğme» yönelimlerini anlamada kullanılabilir (253).

4) Ephraim Harold MİZRUCHİ:

Mizruchi ilk çalışmalarından birinde toplumsal-kültürel yapı ile bireysel eylem ilişkisini inceler. Buna göre, «toplumsal dinamiğin anlaşılması, normların oluşma biçimini ve bunun niteliğini anlamamızı gerektirir. Normların grup düzeyinde mi, yoksa grup dışında mı oluştuğu bilinmelidir. Ayrıca davranış biçimlerindeki farklılaşma da gözönüne alınmalıdır» (254). Daha sonra anomi konusuna eğilen Mizruchi'ye göre, toplum tarafından belirlenen hedeflere ulaşmayı sağlayan olanaklar sınıfsal açıdan farklılaşmıştır. Dolayısıyla anominin farklı sınıflarda farklı görünümlerle ortaya çıkması doğaldır. Ayrıca toplumsal katılma ile anomi arasında açık bir ilişki olduğunu da belirten (255) araştırmacı, bu genel yaklaşımını anomi konusundaki ilginç bir yapıtı ile somutlaştırır (256). Mizruchi, yaklaşımının genel çerçevesini Merton ve Durkheim'ın anomi kavramının oluşturduğunu belirtir. Ancak ona göre gerek Durkheim, gerekse Merton, anomiyi salt toplumsal düzeyde ele alırlar. Özellikle Durkheim'a göre anomi, bireylerin tutum ve duygularından bağımsızdır (257); ama toplumsal bir gerçeklik olarak, intihar örneğinde olduğu gibi insanların genel tutumlarını belirler. Günümüzde öznel tutum göstergelerinin de anomiyi belirleyen değişken olarak ele alınması gerektiğini öne süren Mizruchi, bu nedenle Srole'ün geliştirdiği tekniği de uygular. Aslında Mizruchi'nin temel amacı, «anomie-anomia» ilişkisini, sosyo-

---

(253) CARR, Leslie G. — The Srole items and acquiescence — in *American Sociological Review*, 1971, C. 36, No. 2, s. 287 - 293

(254) MİZRUCHİ, Epraim Harold ve PERRUCCİ, Robert — Norm qualities and differential effects of deviant behavior: an explonatory analysis — in *American Sociological Review*, 1962, C. 27, s. 391 - 399

(255) MİZRUCHİ, Ephraim H. — Social structure and anomia in a small city — in *American Sociological Revi*[e]*w*, Ekim 1960, C. 25, s. 645 - 654

(256) MİZRUCHİ, Ephraim H. — Success and oppurtunity: a study of anomie — a.g.e.

(257) Burada Mizruchi'yi kutlamak gerekmez mi?

lojik anominin psikolojik anomiayı belirlediğini kanıtlıyacak biçimde saptamaktır.

Daha sonra Merton'ın belirlediği bağlamda «sınıfsal hareketliliğin açık olduğu toplum» varsayımını yadsıyan Mizruchi, şu üç temel varsayımı test etmek üzere New York'un bir kesiminde yaşıyan iki grup üzerinde bir araştırma yapar. Söz konusu varsayımlar şunlardır:

i) Hedeflerin benimsenmesi süreci sınıf üyeliğinden bağımsızdır.

ii) Bununla birlikte anomi ile sınıfsal aidiyet arasında bir ilişki vardır.

iii) Toplumsal sınıf farklılaşması ile «özlem-gerçekleştirme» ayrımlaşması birbirleriyle ilişkilidir (258).

Sınıf kavramını diğerleri gibi yine Amerikan sosyolojisinin sınırları içinde tanımlayan Mizruchi, alt sınıf özlemlerinin daha çok «maddi ve somut» başarılara dönük olmasına karşılık, orta sınıf özlemlerinin bunların ötesinde, özellikle insan ilişkilerinde ve statü boyutunda oluşturulmuş hedefler olduğunu belirtir (259) ve anominin nicelik ve nitelik açısından sınıflara göre farklılaştığını saptar. Anominin sınıflara göre farklılaşması konusunda sonuç olarak şöyle der:

i) Orta sınıf değerleri, gerçekleştirilmesi neredeyse olanaksız hedefler belirler. Bu nedenle anominin daha yüksek bir düzeyde ortaya çıkması doğaldır.

ii) Orta sınıfta başarısızlık, belirlenmiş ekonomik araçların dışına çıkmayı mümkün kılan bir değer yapısının oluşmasına yol açar. Bu yeni değer yapısının temel öğeleri bireyler arası ilişkilerde başarılı olma, ekonomik boyutundan soyutlanmış statü arayışı ve genel bir deyişle «kariyerizm»dir. Toplumsal tanım ve konumları gereği, ulaşılması orta sınıflar için olağan görülen bu hedefler, alt sınıflar için beklenmesi ve hattâ düşünülmesi olanaksız hedeflerdir. Bu nedenle alt sınıflarda başarısızlık sonucu ortaya çıkan gerilim ve mutsuzluk çok daha büyük olacaktır.

---

(258) İbid., s. 60
(259) İbid., s. 87 - 89

iii) Alt sınıflar orta sınıfla bütünleşse bile, bu doyumsuzluk ve engellenme sürecektir. Çünkü:

— Orta sınıf üyeleri, bu engelleri aşıp kendi sınıflarına ulaşanları kolayca benimsiyemiyeceklerdir.

— Sınıf atladıklarını sanan bu «yeniler» doğal olarak kabul edilmemişlik ve itilmişlik duygusunu içselleştireceklerdir. Bu da onların toplumsal bütünleşmelerini olumsuz yönde etkiler.

— Grup dinamiği açısından, orta sınıfa oranla daha etkili olan grup değerlerine ters düşme kuşkusu da aynı doğrultuda, alt sınıf insanlarının toplumsal bütünleşmelerini engelliyen bir başka neden olmaktadır (260).

Sonuç olarak Mizruchi, «özlem ve gerçekleştirme düzeyleri arasındaki farkın sınıfsal farklılaşma yoluyla davranışsal düzeyde somutlaştığını, bu durumun da toplumsal katılma ve bütünleşmeyi farklı biçimde etkilediğini» (261) kanıtlar. Mizruchi genel olarak ele alındığında, anomi kuramından kalkarak dinamik bir çözümleme ile toplumsal tabakalaşma, toplumsal katılma ve bireysel tutum ilişkisini incelemiş olmaktadır.

5) Elwin Humphreys POWELL:

Powell'a göre anomi, bireyin kendi «benliğine» ve kendi eylemlerine verdiği anlam çözümlenerek anlaşılabilir. Bu anlamlandırma, ya da kendi toplumsal varlığını kavramsal olarak algılama, büyük ölçüde bireyin toplumsal statüsü tarafından etkilenir. Başka bir deyişle bireyin toplumsal eylemi, onun kendisini ve kendi dışındaki dünya ile ilişkilerini anlamlandırma ve oluşturmada önemli bir belirleyicidir. Powell, Merton'ın yorumuna benzer bir biçimde, bireyin kendi etkinliğine verdiği anlam, beklentileri ve amaçları ile çeliştiği durumlarda anominin söz konusu olabileceğini belirtir. Ancak bununla yetinmiyerek, daha da ayrıntılı bir biçimde bu iki süreci irdeler. Ona göre anomi iki biçimde oluşabilir: birey ya toplumsal konumunu tutarsız bulur ve sonuçta «ben»ine karşı tümüyle olumsuz ve anlamsız bir tutum içerisine girer; ya da toplumsal yapı ile bütünleşmesinin, istemediği bir yön ve biçimde geliştiğini gözler. Artık kendi iradesiyle değil, tümüyle

(260) İbid., s. 108 - 116
(261) İbid., s. 117

toplum tarafından yönlendirilmekte ve mekanik bir «ben» ortaya çıkmakta, yani bireyin toplumsal etkinliği, kendi varlığını belirleyici olamamaktadır. Yabancılaşmayı oldukça andıran bu iki durum da, Powell için anomiyi göstermektedir (262). Anomiyi bireyin kendi eylemine verdiği anlam çerçevesinde ele alan araştırmacı, kendisi açıkça belirtmese bile, Weber ve ardından Parsons'ın sosyolojik yaklaşımları ile Durkheim'ın anomi kuramını Amerikan sosyolojisinin davranışçı yaklaşımıyla bütünleştirmeye çalışır. Başka bir anlatımla, Durkheim'ın anomi kuramını «eylem kuramı» çerçevesinde çözümler ve bu bakımdan daha önce incelediğimiz Chazel'in yaklaşımına koşut bir tutum içerisinde görünür.

Powell intihar olgusu üzerinde de ayrıntılı olarak durur. Ancak Durkheim'dan farklı olarak, intihar türlerini bencil, özgecil ve anomik olarak üç kategori içerisinde ele almaz; sosyolojik etken olarak bunları bir tek kategoriye indirger. «Bu üç neden genellikle birbirine karışmıştır ve bunları birbirinden ayırdetmek olanaksızdır» (263). Powell bu savını şöyle örneklendirir: «Borsadaki işlerinin aniden altüst olması yüzünden iflâs eden bir bankerin intiharı iki anlamda yorumlanabilir. Bu tür bir intihar, bir bakış açısından özgecil olarak ele alınabilir; zira kendi alt - kültürünün normlarını fazlasıyla kabullenip içselleştirdiğinden, iflâs etmiş biri olmasının çevresindeki diğer meslektaşları için fevkalâde onur kırıcı olduğunu düşünmüştür. Bu nedenle, söz konusu intiharı özgecil olarak değerlendirmek mümkündür. Bir başka görüş açısından da, kendi alt-kültürünün belirlediği hedeflere ulaşması artık olanaksızlaştığından bu yola gitmiş olabilir» (264). Bu örnekten de anlaşılacağı gibi Powell'a göre, intihar olayını anlamada Durkheim'ın yöntemi yeterli değildir. Ona göre intihara yol açan neden, bireyin bu karara varmadan önce kendi varlığını nasıl değerlendirdiğinin anlaşılmasıyla ortaya çıkar.

Powell bu anlayış ve yer yer gazeteci tekniği de kullanarak oluşturduğu yapıtında (265) intihar olaylarını tekil olarak ele

(262) POWELL, Elwin Humphreys — Occupation, status, and suicide: towards a redefinition of anomie — in *American Sociological Review*, 1958, C. 23, s. 131 - 139

(263) POWELL, Elwin H. — Rejoinder to Dr. Carry - Lundberg - in *American Sociological Review*, 1959, C. 24, No. 2, s. 252 - 253, s. 252

(264) İbid., s. 253

(265) POWELL, Elwin H. — The design of discord: Studies of anomie — New York, Oxford University Press, 1970

alır. İntihar eden kişilerin geçmiş yaşantılarını, ölmeden önce bıraktıkları notları, toplumsal yaşam biçimlerini, ilişkilerini çözümler. Anomiyi bireyin anlamsızlık duygusu içine sürüklenmesi olarak değerlendiren yazar, bireysel intiharların yanısıra toplu intiharların da varolabileceğini öne sürer. Buna örnek olarak savaşı ele alan yazar, bir savaş sosyolojisi denemesine girişir (266). Kentleşme olgusunun ve bununla ilişkili olarak uygarlık alanındaki gelişme ve değişmelerin, bireylerin kendilerini ve kendi dışlarındaki olayları algılama biçimine etkisini de inceleyen yazar, somut bir örnek olarak Amerika'nın Buffalo kentindeki son yüzelli yıllık gelişmeyi anlatır. Belirli bir bütünlüğü ve birliği olan geleneksel toplum yapısı 1810 - 1840 yılları arasında giderek çözülmektedir. Bu dönemde bir yandan sanayileşme ve parasal ilişkilerin yaygınlaşması, diğer yandan mülkiyet ilişkileri açısından sınıfsal farklılaşma hız kazanır. Buna bağlı olarak üst sınıflar, daha kolay ve daha çok para kazanma yollarını ararken, yoksullar gerçek gelirlerinin azaldığının bilincindedir. 1890'larda bu farklılaşma fiziki - ekolojik çevreye bile yansır. Kapitalist sürecin sonucu olan kentleşme, bir yandan aşırı rasyonel örgütlenmenin, diğer yandan da normatif ve duygusal çözülmenin ortamıdır. Bu ortamda gelişen bireycilik ideolojisi de, araştırmacıya göre toplumsal bağların çözülüp ufalanmasını ve dolayısıyla anomiyi hızlandırır. Bu anlamda gelişmekte olan Amerikan kenti, ruhu ve mekânsal örgütlenmesi ile bir bakıma kapitalist toplumun gerçekleşmesi, somutlaşmasıdır (267). Sonuçta anominin göstergesi ve tipik bir görünümü olarak suçluluk ve adli olaylar büyük bir artış gösterir.

Savaş sosyolojisi ve savaş — anomi ilişkisi üzerine Powell şunları söyler: «Devletin zayıflaması, çoğu kez toplumsal uyumun ve bütünleşmenin çözüldüğü dönemlere rastlar. Başka bir deyişle; anominin en yüksek bir düzeye tırmandığı bu dönemlerde, iki dramatik durumla karşı karşıya gelinebilir. Bir yandan bu ortamı fırsat bilen diğer uluslar saldırıya geçerken, öte yandan da içte egemen sınıflar, yetkelerinin azaldığı ve tehlikeye düştüğü düşüncesiyle uyguladıkları baskı veya terörün dozunu yükseltebilirler. Demek ki anomik dönemler çoğunlukla savaş zamanlarıdır... Hem uluslararası anlamda, hem de sınıflararası anlamda...» (268)

(266) İbid., s. 135 - 208
(267) İbid., s. 58 - 132
(268) İbid., s. 141

Görüldüğü gibi yer yer ilgi alanını anomi sorununun da dışına kaydıran Powell, bireylerin ve toplumların anlam çerçevesini oluşturan koşulları irdeler. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, önemli olan, bireyin kendi eylemine verdiği anlamdır. Ancak bu anlam, toplumsal yaşamın etkin bir üyesi olan insan için toplumsal düzlemde belirlenir. Dolayısıyla Powell'a göre bunların her ikisinin de yani hem bireyin kendi eylemine verdiği anlamın, hem de bu anlamı oluşturmasını sağlayan toplumsal koşulların gereğince araştırılması ve anlaşılması gerekir. Bu çift yönlü çabanın biçimlendirdiği ilginç bir deneme olan yapıtında, kuramsal çerçevesine katılmasak bile, duyarlı ve öğretici bir gözlemin ve çarpıcı bir anlatımın varlığını yadsıyamayız. Özellikle kapitalizmin gelişmesiyle ortaya çıkan bireyci değer sisteminin olumsuz etkilerini ve savaş olgusunun toplumsal ve sosyo-psikolojik boyutlarını inceleyen araştırmacı, içinde yaşadığı toplumun olumsuzluklarını dürüst bir tutumla eleştirir. Böyle bir çerçeve içerisinde, diğer Amerikalı sosyal bilimcilerin çoğu kez ihmâl ettikleri ekonomik, kültürel ve tarihsel etkenleri de göz önüne alır. Sonuç olarak Powell, kuramsal temel açısından olmasa bile, kullandığı araştırma ve açıklama yöntemi açısından anomi alanında son derece özgün bir yere sahiptir. Kuramsal sayılabilecek katkısı ise intihar ile diğer değişkenler, örneğin evlilik durumu, yaş, meslek vb. arasında karşılıklı ilişki olduğunu çok iddialı bir biçimde dile getirmesidir (269).

C. Anomi konusunda yabancılaşma kavramının yardımına başvuran Amerikalı sosyal bilimciler:

Amerikan sosyolojisinin ve bu sosyoloji içerisinde anomi kavramının gelişmesinde, kara Avrupası ideolojik - tarihsel birikiminin öncülerinden Durkheim'ın etkisini ve Merton ile izleyicileri tarafından nasıl yorumlanıp «yeniden» yazıldığını belirttik. Amaç, 1950'li yıllara doğru somutlaşıp yaygınlaşan «davranışçı» akıma kuramsal - bilimsel bir temel oluşturma çabası olarak da değerlendirilebilir. Bireyci çözümden çok uzaklarda olması soyutlanırsa ideolojik özü bakımından Amerikan sosyolojisinin temel doğrularına büyük ölçüde denk düşen Durkheim'ın yanısıra, Weber, Spencer, Tönnies, Pareto gibi diğer «klâsik kuramcılar»da, oluşturul-

(269) DUNHAM, H. Warren — Anomie and mental disorder — in CLİNARD, Marshall B. (ed.) — *Anomie and deviant behavior* — a.g.e., s. 128 - 157, s. 147 - 148

maya çalışılan kuramsal çerçeveyi büyük ölçüde etkilemişlerdir. Mantıksal olarak çerçevenin dışında kalması gereken Marx ve Marx'ın kavram ve kategorileri de, çoğu kez yorumlanarak ve bazen de çarpıtılarak Amerikan sosyologları tarafından kullanılmıştır. Kısmen genel toplumsal düzeyde, ama ağırlıkla bireysel-ruhsal ölçekte ortaya çıkan sorunları anlama ve çözmede anomi kavramına başvuran Amerikalı sosyal bilimciler, giderek Marx'ın yabancılaşma kavramına da gereksinme duymuşlar ve doğal bir zorunlulukla iki kavramı birleştirme girişimlerinde bulunmuşlardır. Merton'ı ve izindekileri incelerken gördüğümüz gibi, anomi kavramı nasıl tarihsel - felsefi - yöntemsel çerçevesinden soyutlanıp ele alınmışsa, yabancılaşma kavramı da benzer bir yaklaşımla aynı akıbete uğramaktan kendisini kurtaramamıştır. Merton'ın Durkheim-anomi ikilisi için gösterdiği çabayı, Seeman ve izindekiler de Marx - yabancılaşma ikilisi üzerinde gerçekleştirmişlerdir. Bu çifte sapma, doğal olarak yabancılaşmanın da tümüyle farklı bir bağlamda ele alınması sonucunu doğurmuştur.

1) Melvin SEEMAN:

Daha önce Merton'ın ve özellikle onu izleyen ampiristlerin ağırlıkla sosyolojik bir kavram olan anomiyi nasıl sosyo - psikolojik ve hattâ psikolojik bir kavram haline getirdiklerini açıklamaya çalıştık. Aynı tutum, Melvin Seeman'in Marx'ın yabancılaşma kuramını değerlendirme biçimi için de söz konusudur. Seeman sadece yabancılaşma değil, anomi üzerinde de durmakta ve, kendisi açıkça belirtmese de, bu iki kavramı birleştirme çabası içerisinde görünmektedir. Bu amaçla yabancılaşma olgusunun bazı boyutlarını ele alıp, bunların operasyonel tanımını yaparak test edilebilir hale getirmeye yönelmiştir. Ayrıca Seeman bizzat kendisinin belirttiği gibi, Merton doğrultusunda «yabancılaşma kavramını değer yargısından bağımsız bir hâle» (270) getirmeyi de amaçlamaktadır. Çünkü Seeman'e göre «yabancılaşmadan söz etmek için ille de sosyalist olmak gerekmez» (271) (?). Seeman böylece tutumunu belirtir ve hedefinin, sosyoloji ve sosyal psikoloji literatüründeki doyumsuzluk, güçsüzlük, yalnızlık gibi toplumsal kö-

(270) SEEMAN, Melvin — On the meaning of alienation — in *American Sociological Review*, Aralık 1959, C. 24, s. 783 - 791, s. 783

(271) SEEMAN, Melvin — The urban alienations: some dubious theses from Marx to Marcuse — in *Journal of Personality and Social Psychology*, 1971, No. 19, s. 135 - 143

kenli duygusal sorunlara ilişkin kavramlardan hareketle bir sınıflandırma yapmak olduğunu söyler. Bu konuda ünlü «Yabancılaşmanın Anlamı» (272) adlı makalesinde, beş ayrı yabancılaşma kategorisinin varlığını vurgular. Bireyin kendini algılaması ve davranışları açısından oluşturulmuş bulunan bu kategoriler şunlardır:

i) Güçsüzlük duygusu (Powerlessness),

ii) Anlamsızlık duygusu (meaninglessness)

iii) Normsuzluk hali (normlessness)

iv) Tecrit edilme duygusu (isolation),

v) Kendine yabancılaşma (self-estrangement).

Şimdi bunları biraz daha ayrıntılı olarak inceliyelim.

i) **Güçsüzlük duygusu:** Bu kavram, bireyin kendi ürünleri ve üretim sürecinde kullandığı araçların sonuçları üzerinde kontrol hakkının olmaması anlamında kullanılmıştır. Seeman'in de özellikle belirttiği gibi bu deyimin, Marksist anlamda kişinin üretim araçlarından kopması türünden nesnel bir kavram olarak değil, ruh halini anlamaya yönelik sübjektif bir kavram olarak anlaşılması gerekir (273).

ii) **Anlamsızlık duygusu:** Anomide olduğu gibi, bireyin neye, hangi genel doğrulara inanacağını ve bağlanacağını bilememesi halidir. Özellikle bireysel karar verme sürecinde, bireyin kendi doğrularından hiçbirinin genel toplumsal doğrularla çakışmaması, bu duygunun en yüksek bir düzeyde oluştuğunu gösterir.

iii) **Normsuzluk:** Bu deyim doğrudan doğruya Mertoncı anomi anlamında kullanılmıştır. Toplumsal normların belirlediği başarı hedeflerine ulaşmak için toplum tarafından onaylanmayan davranışların benimsenmesi anlamına gelmektedir.

iv) **Tecrit edilme duygusu:** Özellikle aydınlar için geçerli olan bu hal, halk kültürünün bireysel beklenti ve yönelimlerle çelişmesini ifade eder.

---

(272) SEEMAN, M. — On the meaning of alienation — a.g.m.

(273) NEAL, Arthur G. ve SEEMAN, Melvin — Organizations and powerlessness: a test of the mediation hypothesis — in *American Sociological Review*, Nisan 1964, C. 29, s. 216 - 226

v) **Kendine yabancılaşma:** İnsanın belirli bir davranışının geleceğe yönelik beklentileri ile çakışmaması, kendi varlığına yabancılaşması ile sonuçlanır.

Görüldüğü gibi özellikle kendine yabancılaşma ve güçsüzlük duygusu kategorileri büyük ölçüde Marksist sorunsala pek yabancı olmıyan kavramlar olarak belirirken, normsuzluk ve anlamsızlık duygusu da anomi sorunsalına yakınlaşmaktadır. Tecrit duygusunu ise her iki sorunsalın çerçevesinde düşünmek mümkündür. Seeman, oluşturduğu bu kategorilerin, test edilebilir varsayımlar ortaya koymada yardımcı olacağını öne sürer. Bu amaçla bir islâhevinde yaptığı araştırmada, «güçsüzlük duygusu anlamındaki yabancılaşma» ile öğrenme sürecinin ilişkisini araştırır. Daha açık bir deyişle, «bireyin olgular üzerindeki kontrol yeteneği ile öğrenme arasında doğrudan bir ilişki olduğu» (274) biçimindeki varsayımını doğrular. Buna göre islâhevindeki gençler, öğrenme sürecinde öğrendikleri şeylerin kendi beceri, yetenek ve yönelimlerinin sonucu olduğunu algılar ve buna inanırlarsa, daha başarılı olmaktadırlar; edinilen bilgilerin kurumsal zorlamadan kaynaklandığını düşündüklerinde ise bunun aksi gerçekleşmektedir.

Seeman, oluşturduğu kategorilerden «güçsüzlük duygusunun» çalışma ortamındaki belirtilerini ve bunların toplumsal ilişkilerdeki yansımasını araştırdığı bir başka çalışmasında da (275) işteki yabancılaşma duygusunun bireylerin toplumsal ilişkilerine pek fazla yansımadığını saptar. Ancak işin niteliğine göre, yani el veya kafa emeği ile çalışma türüne koşut olarak bazı farklılaşmaların varolduğunu saptar. Bulgulara göre, el emeği ile çalışanların siyaset hakkındaki genel bilgileri az olmakta, dolayısıyla siyasal katılma oranları da düşük bir düzeyde belirmektedir. Ancak Seeman, İsveç'te yaptığı bu araştırmanın sonuçlarını tartışırken, önemli bir noktayı vurgulamakta ve kültürel farklılaşmaların, bu sonuçların genelleştirilmesinde önemli bir engel oluşturduğunu söylemektedir.

Seeman, ortaya koyduğu kategorileri daha başka araştırmalarda da kullanmış ve yeni açıklamalar getirmiştir. Bunlar ara-

---

(274) SEEMAN, Melvin — Alienation and social learning in a reformatory — in *American Journal of Sociology*, 1963, C. 69, s. 270 - 284

(275) SEEMAN, Melvin — On the personal consequences of alienation in work — in *American Sociological Review*, 1967, C. 32, s. 273 - 285

sında önemli olduğunu düşündüğümüz bir tanesinde Seeman, daha önce Amerikalı işçiler üzerinde uyguladığı bir araştırmayı 1968 olayları öncesinde Fransız işçilerine uygulamış ve özellikle «güçsüzlük duygusu» ile siyasal ilgi, örgütsel katılma ve siyasal aşırılık arasındaki karşılıklı ilişkileri irdelemiştir (276). Seeman'in baktığı açıdan sonuçları incelediğimizde, 1968 olayları öncesinde Fransız işçileri için temel sorunların, yabancılaşma kategorileri arasında özellikle «güçsüzlük duygusu» çevresinde odaklaşmış olduğunu görüyoruz. İleri sanayi toplumu Fransa'da, özellikle siyasal ilgi ve bilinç düzeyinin gelişmesine karşılık, siyasal katılmanın ve bireylerin toplumsal süreçlerde ve yapılardaki kontrol yetkilerinin kısıtlı olması, temel sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

Kısaca özetlemeğe çalıştığımız Seeman'in çalışmalarından çıkarabileceğimiz sonuç, ileri kapitalist toplumlarda varolan yapı ve ilişkiler çerçevesinde birey . toplum etkileşiminin, özellikle bireylerin kendilerini ve toplumu algılamaları alanında önemli sorunlar yaratmasıdır. Ancak Seeman bu sorunları, diğer Amerikalı sosyologlar gibi salt davranışsal ve duygusal düzeyde çözümliyerek, yapısal - tarihsel boyutu dikkate almamayı yeğlemiştir. Bu durum büyük ölçüde, onun diğer Amerikalı sosyologlarla ortak olan ideolojik tutumundan kaynaklanmaktadır. Davranışsal sosyolojinin kuramsal çerçevesine tümüyle bağımlı kalan Seeman'den daha farklı şeyler ortaya koyması zaten beklenemezdi. İnsanı üretim ilişkileri ve tarihsel konumu içinde ele alan ve değerlendiren Marksist yaklaşımın kilit kavramı yabancılaşmanın, sosyalist olmadığını savunma gereğini duyan ve bunu vurgulayan bir araştırmacı tarafından ele alınıp yeniden tanımlanması sonucunda böylesine bir değişikliğe uğraması, kanımızca doğal karşılanması gereken bir durumdur.

2) Dwight G. DEAN

Amerikalı sosyologlar arasında yabancılaşmayı operasyonel tanımlar haline getirme çabası, sadece Seeman'le de sınırlı kalmaz. Yabancılaşmanın anlamını ölçülebilir işlemsel tanımlar halinde vermeye çalışan Dean, yabancılaşma ile diğer psikolojik olgular arasındaki karşılıklı ilişkilerin büyük ölçüde saptanmış bu-

(276) SEEMAN, Melvin — The signals of 68: alienation in pre-crisis France — in *American Sociological Review*, Ağustos 1972, C. 37, s. 385 - 402

lunduğunu öne sürer (277). Dean'e göre daha önce bu konuya eğilmiş olanlar, yabancılaşma ile kayıtsızlık (Keniston), otoriterlik ve ön yargılı olma (Adorno), aşırı uyum (Fromm), ahlâksal değerleri reddetme (Merton), aylâklık (Grodzins), siyasal ilgisizlik ve atalet (Rosenberg, Riesman, Glazer) ve intihar (de Grazia) arasındaki ilişkileri saptamışlardır. Bu alandaki kavramsal karışıklığın Seeman'in sınıflandırması ile ortadan kalktığını öne süren Dean, Seeman'in kategorilerini istatistiksel bir ölçek haline getirerek ölçülebilirliğini sağlamayı amaçlar. Bu doğrultuda çaba gösteren bir başka araştırmacı olan Nettler'den farklı olarak Dean, sadece «toplumdan yabancılaşmayı» diğer boyutlardan bağımsız olarak ölçülebilir bir duruma getirebildiğini ifade eder (278).

3) Gwynn NETTLER:

Yabancılaşmayı sadeçe «bireyin özel bir ruhsal durumu» gibi gören Nettler, yabancılaşmanın en doğru tanımı olarak Webster sözlüğünün verdiği tanımı benimser: «yabancılaşmış kişi, toplumuna ve onun kültürüne ters düşen, bunlara yabancılaşan kişidir» (279). Yabancılaşmış bireyin topluma ve kültürüne ilişkin tutumunu ölçülebilir bir hale getirmeyi amaçlayan Nettler, onyedi soruluk bir ölçek geliştirir ve bu ölçekten hareketle yedi temel varsayım oluşturur. Bu varsayımları kısaca şöyle özetliyebiliriz: 1) Yabancılaşma ve yaratıcılık arasında olumlu bir ilişki vardır. 2) Yabancılaşma zihinsel . coşkusal bozukluklarla ilişkilidir. 3) Yabancılaşmış kişiler anonim ilişkilere büyük bir tepki duyarlar ve açıklanması güç olsa bile bu tip ilişkilerden kaçınırlar. 4) Yabancılaşma ile intihar eğilimi arasında doğrusal bir ilişki bulunmaktadır. 5) Yabancılaşmış kişilerde uyuşturucu kullanma eğilimi daha yüksek bir düzeydedir. 6) Yabancılaşmış kişi evlenmeye karşı olumsuz bir tutum içerisindedir. 7) Yabancılaşma, kural ve yasadışı eylemlere yönelik eğilimlerle ilişkilidir. (280). Nettler daha sonra yaptığı bir araştırmada, yabancılaşmayı «toplumdışılık» olarak değerlendirerek işlemsel tanım haline getirir ve özellikle suçluluk ile olan ilişkisini araştırır. Bu doğrultuda yaban-

(277) DEAN, Dwight G. — Meaning and measurement of alienation — in *American Sociological Review*, Ekim 1961, C. 26, s. 753 - 758

(278) İbid., s. 758

(279) NETTLER, Gwynn — A measure of alienation — in *American Sociological Review*, Aralık 1957, C. 22, s. 670 - 677, s. 672

(280) İbid., s. 676 - 677

cılaşmış kişilerin alkol ve uyuşturucu madde kullanımı ile anormal cinsel ilişkilere daha yatkın oldukları sonucuna varır (281).

Görüldüğü gibi Nettler de yabancılaşmayı salt bireysel tutum ve davranışlardan yola çıkarak açıklama yolunu seçmiştir. Yabancılaşmış bireyi yaratan toplumsal, kültürel ve tarihsel etkenlere ilişkin herhangi bir açıklamanın Nettler'de yer almaması, onu da daha önce eleştirdiğimiz tutumun tipik bir örneği saymamız için yeterlidir.

4) Arnold M. ROSE:

Yabancılaşmayı yukarıda değindiğimiz sosyologlarınkine benzer yaklaşımla değerlendiren bir kaç araştırma örneği daha vermemiz mümkün. Örneğin grup düzeyinde, önderlerle diğer grup üyelerinin toplumsal ve siyasal süreçlere katılma oranının yabancılaşma ile ilişkisini araştıran Rose (282)'a göre, psikolojik açıdan ve insan ilişkilerinde ortalamanın üzerinde başarılı olan kişiler, genellikle önder statüsüne sahiptirler. Bu gibi insanlar, iş grupları, örgütler v.b. kurumların etkinliklerine daha fazla katılmakta ve daha geniş bir toplumsal çevre edinmektedirler; bu nedenle de toplumsal bütünleşme açısından diğerlerine oranla avantajlı durumdadırlar. Bu durumun onlara daha büyük bir doyum ve güven vermesi, demokratik ilkelere inançlarının da daha sağlam olması sonucunu doğurmaktadır. Oysa, toplumsal katılmadaki azalmaya koşut olarak, bu özelliklerden yoksun büyük kitlenin bir yandan demokratik ilkelere inancı zayıflarken, diğer yandan da toplumsal yabancılaşmanın etkilerine daha duyarlı bir hale gelir.

Ancak Rose bu düşüncelerini ortaya koyarken, bugün artık pek az kimsenin benimsiyebileceği bir savdan hareket etmektedir. Ona göre, C. W. Mills'in önerilerinin aksine (283) sınıfsal farklılaşma ve iktidara katılma olanakları bakımından seçkinlerle kitle arasında fazla bir fark bulunmamaktadır. Bu şekilde düşünüldü-

---

(281) NETTLER, Gwynn — Antisocial sentiment and criminality — in *American Sociological Review*, 1959, C. 24, s. 202 - 208

(282) ROSE, Arnold M. — Alienation and participation: a comparison of group leaders and the «mass» — in *American Sociological Review*, Aralık 1962, C. 27, s. 834 - 838

(283) Bak. MİLLS, Charles Wright — İktidar seçkinleri — Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974, s. 333 - 373

günde önderlik ve seçkinlik düzeyine gelenler, bunu bireysel özellikleri ve çabaları ile elde etmiş olacaklardır. Kitle ise genellikle yabancılaşmış ve toplumsal ilişkilerde başarısız insanlardan oluştuğuna göre, bu insanların o düzeye çıkma şansları kısıtlıdır. Oysa Amerika'da durum kanımızca tam tersinedir. Sınıfsal farklılaşma ve başarı olanaklarının sınırlı olması kitleyi, «hem de burada belirtilen anlamda» yabancılaşmaya itmektedir. Ampirik araştırma teknikleri ile aksi saptansa bile, genel durumun büyük ölçüde Mills'in belirttiği gibi olduğu kanısındayız.

5) Leonard İ. PEARLİN:

İş ve yabancılaşma arasındaki ilişkiyi araştıran bir kaç araştırmacıdan, bu arada Pearlin'den de burada söz etmek yerinde olur. Çünkü Marksist yabancılaşma anlayışının önemli bir boyutu olan bu yabancılaşma türü genellikle Seeman'in kategorileri ile ele alınarak incelenmiştir. Örneğin yabancılaşmayı «güçsüzlük duygusu» olarak tanımlıyan Pearlin, Seeman'in izinden giderek bir akıl hastahanesinde çalışan personelin durumunu bu açıdan ele alır (284). Ona göre, personel arasındaki ast-üst ilişkilerinin, yani fonksiyonel otorite ilişkilerinin bireysel etkileşimi sınırlandırması, güçsüzlük duygusunu arttıran, dolayısıyla yabancılaşmaya yol açan bir etken olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum doğal olarak hiyerarşinin alt kademeleri için söz konusudur. Üstlerin emirlerini doğrudan, yani astları ile yüzyüze ilişki kurarak iletmek yerine dolaylı yolları tercih etmeleri halinde «güçsüzlük duygusu» daha yüksek bir düzeyde belirmektedir. Bunun yanısıra kişisel başarı yoluyla hiyerarşide yükselebilme olanaklarının kısıtlı oluşu da yabancılaşmayı arttırmaktadır. Pearlin'e göre ayrıca, soruna insan ilişkileri açısından bakıldığında, tek başına çalışan veya iş sürecinde diğer arkadaşları ile yakın ilişkisi olmayan personelde yabancılaşma daha fazla olmaktadır.

Bu tür çalışmaların Amerika'da yoğun bir biçimde yapıldığını biliyoruz. Özellikle örgütlerde ve işyerlerinde verimliliği arttırma amacına yönelik bu araştırmaların temel sorunsalı, sanılabileceği gibi yabancılaşma veya anomi degil, verimi arttırmaktır (285).

---

(284) PEARLİN, Leonard İ. — Alienation from work: a study of nursing personnel — in *American Sociological Review*, Haziran 1962, C. 27, s. 314 - 326

(285) Aşkun da anomi ile ilgili olarak aynı yorumu yapıyor. Bak. AŞKUN, İnal Cem — Organizasyon teorileri — Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi yayını, Eskişehir, 1972, s. 64

Bu amaca yönelik olarak ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Taylorizm'le başlayan ve insan mühendisliği olarak da nitelenen akımın daha sonra biçim değiştirerek «insan ilişkileri», «işletme yönetimi» v.b. adlar alması, temel amaçta bir değişmeye yol açmış değildir. Kanımızca burada esas yabancılaşma, bu tür araştırmalarla verimliliğin artması doğrultusunda insanları salt bir üretim aracı gibi gören «bilimsel anlayış» (!) tır. Başta Amerika olmak üzere sanayi ve hattâ sanayi ötesi toplumlarındaki sosyolog veya sosyal bilimcilerin temel sorunsalı insanî sorular olmaktan çıkmış, verimlilik ve buna ilişkin üretim sorunları olmuştur. Üretimin insanlar yararına nasıl kullanılacağı ve tarihsel - yapısal yabancılaşmanın nasıl yok edileceği ile ilgili olarak Amerikalı sosyal bilimcilerin pek fazla bir şey söylememiş olmaları, belirli bir gelişme biçiminin uç noktasında bulunan bu toplumda yaygın yabancılaşmanın açık göstergelerinden ve kanıtlarından biridir.

6) Russell MİDDLETON:

Yabancılaşma üzerine Seeman'in geliştirdiği ölçekle araştırma yapan bir diğer araştırmacı olan Middleton da (286) yabancılaşmanın çeşitli görünüm ve boyutlarının birbirleri ile ilişkili olduğu savından yola çıkar. Ayrıca Merton'ın anomi kuramında temel bir yeri olan kültürel hedeflere ulaşamama olgusunun da. yabancılaşmayı arttıran bir etken olduğunu belirtir. Bu durumun da en çok etnik gruplar ile eğitim düzeyi düşük olan kişilerde gözleneceği varsayımını ele alır. Sonuçta yabancılaşmanın altı boyutunun, yani güçsüzlük duygusu, anlamsızlık duygusu, normsuzluk, toplumsal yabancılaşma, işten yabancılaşma ve kültürel yabancılaşmanın kendi aralarında istatistiki açıdan yüksek düzeyde bağıntılı olduğunu saptar. Ancak kültürel yabancılaşmanın diğerleri ile pek fazla ilişkili olmadığını belirtmeyi de ihmâl etmez. Nihayet, eğitim düzeyinin düşüklüğü ve etnik azınlıklara aidiyet etkenlerinin daha çok «anlamsızlık duygusuyla» ilişkili olduğunu vurguluyarak çalışmasını sonuçlandırır.

---

(286) MIDDLETON, Russell — Alienation, race, and education — in *American Sociological Review*, Aralık 1963, C. 28, s. 973 - 977

7) Marvin E. OLSEN:

Yabancılaşmayı siyasal katılma alanında ele alıp, önce «siyasal yabancılaşma»nın niteliği üzerine kavramsal bir denemeye girişen Olsen'a göre (287), bu sorunu hem öznel, hem de nesnel görünümleri ile ayrı ayrı ele almak gerekir. Olsen'ın öznel yabancılaşma olarak nitelediği olgu, büyük ölçüde Seeman'in kategorilerinin içeriğidir; nesnel-toplumsal yabancılaşmayı ise Durkheimcı anlamıyla anomi olarak belirler. Ancak bireyin nesnel-toplumsal koşulları ile öznel tutumu arasındaki bu yabancılaşma biçimlerinin ampirik araştırmalarla saptanması gerektiğini, aksi halde bu konudaki kuramsal yargıların temelsiz kalacağını söyler. Olsen daha sonra, siyasal ilgi ve katılmanın göstergeleri olarak, kitle haberleşme araçlarına ilgi, siyasal konuşma ve tartışmalara katılma oranı, oy kullanma ve siyasal örgütlerin faaliyetlerinde yer alma gibi boyutları ele alır ve bu boyutların karşılıklı ilişkisini iki temel kategori içerisinde değerlendirir. Bunlardan birincisi eğitim düzeyinin düşüklüğü, toplumca değer ve önem verilmiyen bir mesleksel statüye sahibolma, gelir azlığı, yaşlılık ve etnik azınlıklara aidiyetten kaynaklanan «siyasal yeteneksizlik veya güçsüzlük», diğeri ise en tipik sosyo-ekonomik özelliği küçük ticaret olan eski orta sınıf konumundan kaynaklanan «siyasal doyumsuzluk»tur. Arastırma sonuçlarına göre, her iki kategoriye girenlerde de hem düşük siyasal katılma, hem de siyasal doyumsuzluk gözlenir.

Görüldüğü gibi bu araştırma da, sözünü ettiğimiz ölçekler ve teknikler kullanılarak yapılmış bir araştırmadır. Daha önceki eleştirilerin ve kendi bakış açımızdan öne sürdüğümüz değerlendirmelerin, Olsen'ın arastırması için de gecerli olduğunu söyleyebiliriz. Öyle anlasılıyor ki Seeman'in belirlediği çerçeve, yabancılaşma ile ilgili olarak Amerika'da yapılan araştırmaların birçoğunun genel çerçevesini ve hattâ sınırlarını ve içeriğini oluşturmaktadır. Eğer bir benzetme yapmaya çalışırsak, nasıl Merton ve ikincil olarak Nisbet, Durkheimcı anomi kuramının Amerika'ya tanıtılmasında ve belirli bir doğrultuda yorumlanmasında en önemli rolü oynamışlarsa, Seeman'in de Marx'ın yabancılasma kuramı için aynı işlevi yerine getirdiğini söylememiz mümkündür. Ancak bu benzetmeyi de belli bir ihtiyatla yapmak gerekir; çünkü Seeman'in te-

(287) OLSEN, Marvin E. — Two categories of political allenation — in *Social Forces*, Mart 1969, No. 47, s. 288 - 299

mel amacı sadece Marksist yabancılaşma kuramını yorumlamak ve kuramsal çalışmalara uyarlamak değil, daha önce bu konuda yapılan diğer çalışmaları ve hattâ büyük ölçüde anomi konusundakileri de içeren bir ortaboy kuram oluşturmaktır.

8) Marvin B. SCOTT:

Yabancılaşma konusunda Seeman gibi bir genellemeye ve bütüncü bir yoruma varmayı amaçlayan bir diğer Amerikalı sosyolog olan Scott da, «Yabancılaşmanın Toplumsal Nedenleri» başlıklı makalesinde (288), kavramın sosyolojik bir analizine girişir. Ancak daha hemen başlarda, yabancılaşmanın psikolojik anlamda zihinsel bir durum olduğunu ve bu duruma yol açan toplumsal koşulları araştırdığını söyliyerek, hangi açıdan diğer araştırmacılardan ayrıldığını belirtir. Scott için yabancılaşmanın dört temel nedeni; «a) Çoğunluk tarafından benimsenmiş değer yargılarına ilgisizlik, b) Toplumca belirlenmiş normlara uymama, c) Başkalarının kendisinden beklediği rollerin gerektirdiği sorumluluğu yerine getirmeme, d) Toplumca gösterilen hedeflere ulaşmak için sahibolunması gereken araç ve olanakları elde edememe» (289) olarak özetlenebilir. Ona göre, Seeman'in yabancılaşmanın görünümleri olarak belirlediği beş kategori, aslında kendi tanımladığı yabancılaşma biçiminin sadece varyantları olabilir (290). Ayrıca bu kategorilerin sayısını beş olarak saptamak, keyfi ve rastgele bir sınıflandırma niteliği taşımaktadır; bunların sayısı beş yerine pekalâ elli olarak da düşünülebilir. Örneğin bunlara Seeman'in hiç sözünü etmediği yalnızlık, duygusuzluk, bazı insani yeteneklerini yitirme gibi psikolojik kavramlar kolaylıkla eklenebilir. Scott'a göre bu keyfi tutum, Seeman'in bu kategorileri birbirleriyle ilişkilendirmesini de engellemektedir.

Seeman'in tersine, psikolojik durum yerine eylem kavramından yola çıkan ve bu bağlamda Weberci ve Parsonsçı kuramsal çerçeve içerisinde görüşlerini oluşturan Scott yabancılaşmayı, bu eylemlerin rol, statü, değer ve norm sistemleri gibi toplumsal belirleyicilerle olan ilişkileri açısından ele alır. Sonuç olarak kendi savını şöylece özetler: «Toplumsal eylemin belirleyicileri kendi içe-

(288) SCOTT, Marvin B. — The social sources of alienation — in HOROWİTZ, İrving Louis (ed.) — *The new sociology* — s. 239 - 251
(289) İbid., s. 241
(290) İbid., s. 250

risinde hiyerarşik bir özellik gösterir. Bu hiyerarşi içerisinde önce değerler, sonra normlar, ardından roller ve en sonra da olanak ve araçlar yer alır. İşte bu etkenlerin hiyerarşi içerisindeki konumu ile yabancılaşma arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. En önemli etkenden en önemsizine doğru gidildikçe, yabancılaşmanın etkisi ve toplumsal düzeni tehdit edici niteliği artacaktır. Örneğin, değerler sisteminin herhangi bir eylemi belirleme derecesinin azalması daha az yabancılaşmaya yol açarken, araç ve olanakları elde edememeden doğan yabancılaşma çok daha önemli bir düzeyde olacaktır» (291).

Görüldüğü gibi Scott, «ad hoc» olarak nitelediği Seeman'in sınıflandırması yerine, kalıcı ve kuramsal içeriği daha ağır basan tutarlı sosyolojik çözümlemelerin zorunluluğuna dikkati çekmektedir. Fakat gerçekte o da, yabancılaşma etkenleri olarak yalnızca sosyolojik belirleyicileri ele alıp ekonomik, siyasal, kültürel, tarihsel boyutları soyutlama tuzağına düşmekten kurtulamamıştır. Scott'un yaklaşımı bir diğer bakış açısından da eleştirilebilir. Birevsel eylemi yönlendiren rol, değer, norm ve olanak gibi etkenler acaba değişmez ve değiştirilmez bir niteliğe mi sahiptir? Değişiyorlarsa bu değişmenin nedenlerini ve nasılını vurgulamak gerekmez mi? Eğer toplumsal yapı sürekli bir değişim ve dönüşüm içerisinde ise, bu yapının temel taşları olan bu etkenler de kuşkusuz dinamik bir nitelik taşıyacaktır. Dolayısıyla bizce oldukca statik görünen bu çözümleme, diğer boyutları ihmâl ettiği ölçüde kısıtlı kalacak, fevkalâde önemli bir toplumsal olgunun bütünselliğini yakalıyamıyacaktır.

(291) İbid., s. 251

İKİNCİ BÖLÜM

ANOMİ KAVRAMINDAN YABANCILAŞMA KAVRAMINA: İNSAN VARLIĞININ VE ÇAĞDAŞ TOPLUMUN YAZGISI

Öndeyiş

1) Bir sinema filminin öyküsü

«Praglı Öğrenci» (1) 30 lu yıllarda Alman sinema ekolünün gerçekleştirdiği sessiz filimlerden birisidir. Bu filim, fakir ama gözü yükseklerde olan ve daha gösterişli bir yaşam sürmek isteyen bir öğrencinin öyküsünü anlatır. Filmin başlarında bu öğrencinin, burjuvazinin tertiplediği bir av partisine katıldığını ve diğerlerinden farksız yaşlıca bir adam kılığına girmiş Şeytan'la tanıştığını görüyoruz. Şeytan, ava katılan güzel kadınlardan birinin yolunu şaşırtarak öğrenci ile karşılaşmasını sağlar. Bu karşılaşma öğrenci için bir yıldırım aşkına dönüşür; ama ne yazık ki çok zengin olan kadın elinden kaçıp gider ve delikanlıyı, cinsel bir görünüme bürünen tutku ve doyumsuzluklarıyla başbaşa bırakır.

Öğrencinin, içerisinde kitaplar, bir yatak ve aynadan başka birşey bulunmayan yoksul odasında hayalleriyle başbaşa olduğu bir anda Şeytan yine ortaya çıkar ve ona, bir sürü altın karşılığında aynadaki görüntüsünü vermesini önerir. Öğrenci bu pazarlığı, doğal olarak sevinçle kabul eder. Görüntüyü aynadan bir kâ-

---

(1) Zikreden BAUDRİLLARD, Jean — La société de consommation — Gallimard, Paris, 1970, s. 301 - 307

ğıdı ayırır gibi söküp cebine atan Şeytan da, mühtehzi bir eda ile ortadan kaybolur. Filmin temel savı işte bu noktada başlamaktadır. Cebinde bol parası olan öğrenci artık yüksek sosyetenin vazgeçilmez simalarından biri olarak başarıdan başarıya koşmakta, tutkularını doyurmaktadır. Tabiî bu arada aynalardan uzak durmaya çalışır. Ancak bu çabasına rağmen, günün birinde canlı görüntüsü ile karşı karşıya geliverir. Bu canlı kopyası bundan böyle aynı insanlarla düşüp kalkar, onu her gittiği yerde izler ve huzurunu bozar. Bu canlı kopya tahmin edileceği üzere, Şeytana sattığı ve onun can verip toplum içine soktuğu kendi öz görüntüsünden ibarettir. Yalnız, aslına tam uygun olan bu görüntü aynalarda kendini göstermekle yetinmemekte, yaşam boyunca onu canlı olarak da izlemektedir. Öğrenci, canlı görüntüsünden kurtulmak için çoğu kez insan içine çıkmamayı bile göze almakta, ancak yerini alan kopyası, yapmayı tasarladığı işleri onun yerine, ama beklenmedik şekillerde gerçekleştirerek onarılması olanaksız sonuçlar yaratmaktadır. Nitekim bir sabah şafakla beraber, karşısındakiyle vuruşmak değil, özür dilemek için düello yerine vardığında rakibini ölü bulur; kopyası ondan önce gelip, sadece af dilemeyi düşündüğü hasmını öldürmüştür. Öğrenci artık saklanmaya başlar. Görüntüsü, satılmış olmanın öcünü almak istermişcesine, onu her yerde izlemekte, toplum ile olan tüm ilişkilerini ve hatta tüm varoluşunu bir işkence haline getirmektedir. Böylesine bir umutsuzluk ortamı içerisinde, bu işi kökünden çözümlemek için görüntüsünü öldürmekten başka çıkar yol olmadığı sonucuna varır.

Şiddetli bir tartışmaya tutuştukları bir gece, canlı görüntü içinden koptuğu aynanın önünden geçer. Bu unutulmaz anının etkisi, onun yüzünden çektiği azap ve gerçek görüntüsüne kavuşma özlemi, öğrencinin bir an kontrolunu yitirmesine neden olur; ona doğru ateş eder. Doğal olarak ayna kırılır ve kopyası başka bir alemdeki yerine dönmek üzere ortadan kaybolur. Fakat aynı anda öğrenci de olduğu yere yığılır. Gerçekte öldürdüğü görüntüsü değil kendisidir; çünkü bu görüntü yavaş yavaş onun yerini almış ve gerçek varlık artık o olmuştu. Bununla birlikte, can çekiştiği bir sırada yerdeki ayna kırıklarından bir tanesini yakalıyarak yüzüne tutar ve yeniden kendisini görebildiğini anlar. Artık yitirmekte olduğu bedeninin faturası olarak, ölmeden önce normal görüntüsüne yeniden kavuşmuş olur.

2) Filmin şematik anlamı:

Bu sinematografik öyküdeki görüntü, simgesel olarak eylemlerimizin anlamını temsil etmektedir. Bu eylemler çevremizde, görüntüleştirdiğimiz biçimiyle bir dünya oluşturur. Bu dünya ile ilişkimizin saydamlığı, birey ve aynada yansıması arasındaki gerçek ilişki örneği ile ifade edilebilir. Bu görüntünün gerçeğe uygunluğu bir bakıma dünya ile aramızdaki gerçek bir karşılıklılığın varlığını gösterir. Şu halde simgesel anlamda, bu görüntünün yitirilmesi, dış dünyanın birey için artık saydam olmadığının, eylemleri üzerindeki kontrolunun azalmasının ya da bütünüyle yok olmasının bir göstergesidir; yani birey kendi varlığı üzerinde artık derinlemesine bir görüş açısına sahip değildir. Bu durumda kendi gerçek kimliğini ve varlığını sanki bir başkasıymış gibi algılayacak, yani yabancılaşmış olacaktır.

Bu sonuç filimde işlenen ana temalardan birincisidir. Ancak filim bununla yetinmiyor; öykünün somut anlamını da hemen ekliyor. Aynadaki görüntü kendiliğinden ortadan kalkmış veya tesadüfen yitirilmiş değildir. Gerçek sahibi tarafından satılmış olan bu görüntü artık bir meta olmuştur; somut toplumsal yabancılaşmanın anlamı da budur. Aynı zamanda, Şeytanın görüntüyü tıpkı bir şey gibi cebine atması, meta fetişizmine şaşırtıcı ölçüde güzel bir örnek oluşturmaktadır. Zira eylemlerimiz ve emeğimiz gerçekleştiği andan başlıyarak, bizim dışımızda kalmakta, bizden uzaklaşarak nesneleşmekte ve böylece tam anlamıyla Şeytanın eline düşmektedir. Demek ki sonuçta hem kendi varlığımızla, hem de dünya ile olan ilişkimizin saydamlığı ortadan kalkmakta ve yaşamımız anlamını yitirmektedir. Öykünün diğer bir anlamlı yanı da, Şeytanla anlaşma sırasında «Altın»ı ve yalnızca Altın öğesini yabancılaşmanın odak noktasına yerleştirmesi, yani belirli bir toplum biçiminde meta ve değişim değeri mantığının önemini vurgulaması olmuştur.

Filimin tam bir mantıksal tutarlılıkla gösterdiği bir diğer nokta da, öğrencinin, görüntüsünü yani öz varlığının bir parçasını sattıktan sonra, gerçek yaşamda görüntüsü tarafından ölüme dek amansızca kovalanmış olmasıdır. Bu durum bize yabancılaşma sürecinin en acı ve katı yanını göstermektedir: yabancılaşmış herhangi bir yanımız bizden bağımsızlaşıp başka bir devrenin, kendimizi bütünüyle özgür hissedebileceğimiz hayali bir «dış dünya»nın bir öğesi durumuna girmemektedir. Başka bir anlatımla,

hangi türden ve ölçekte olursa olsun her yabancılaşma, bizden birşeyler alıp götürmüş olmanın doğurduğu basit üzüntü ile yetinmemekte, iç dünyamız üzerindeki kontrol olanağımızı da yıpratmakta ve varlığımızın en derin bölümlerine kadar yayılmaktadır. Kişinin iç dünyasının kapalılığının verdiği sahte huzur ve güven zaten aldatıcı bir düşten ibaret değil midir?

Yabancılaşmanın etkileri çok daha ötelere kadar kendisini duyurmaktadır. Varlığımızın bizden kaçabilen, kontrolumuzdan çıkabilen kısmından biz gerçekte kaçamıyoruz; ruh veya görüntü olsun, en gerçek haliyle bir nesneye dönüşmüş emeğimizin ürünü olsun, bu nesne bizden intikamını alıyor. Çünkü bizden alıp götürülmüş olan herşey gerçekte bize bağlı kalmaya devam etmektedir; ama olumsuz olarak bağlı kalmakta, yani elini üzerimizden çekmemektedir. Satılmış veya bir kenarda unutulmuş bu bizim parçamız, hâlâ daha varlığımızın bir öğesi, daha doğrusu bizi her yerde izleyen ve intikam alan bir karikatürü veya hayâleti niteliğini korumaktadır.

Özne ve nesnenin böylesine ürkütücü bir biçimde birbirin yerini ve sırasını alması olgusu ile «gölgesi gibi izlemek» örneğinde olduğu gibi güncel deyimlerde de karşılaşıyoruz. Ölülere karşı duyulan ve bir tür ibadete yaklaşan derin saygı gerçekte, varlığımızın yabancılaşmış ve bu nedenle de yalnızca fenalık beklediğimiz bir parçasına karşı duyulan bir tür korkudan ibaret değil midir?

Bunun ötesinde bir başka parçamızın yabancılaşması çok daha büyük önem taşıyor. Bu da, bir kez satıldıktan sonra metaya ilişkin tüm toplumsal süreci tamamlayıp, bizi bizatihi emeğin derin anlamından ve meyvalarından yoksun bırakmak için geri dönen toplumsal emektir. «Praglı Öğrenci»de, görüntünün ani bir biçimde ortaya çıkışı ve kendisini satana empoze ettiği bir tür uzun süreli intihar, işte hep bunları simgelemektedir.

Burada vurgulanan ve dramatik bir biçimde kanıtlanmıya çalışılan husus, yabancılaşmış insanın yalnızca küçülmüş, zavallılaşmış, kısırlaşmış, ama henüz özü bozulmamış bir insan olması değildir; yabancılaşmış insan bundan daha ötede, kendi aleyhine dönmüş, kendi varlığının düşmanı haline gelmiş insandır. Bu durum başka bir alanda Freud'un betimlediği bastırma sürecine benzemektedir. Çarmıha gerili İsa'nın bedeninin bir kadın vücuduna dönüşerek, kadınlardan uzak kalmaya yemin etmiş papazın

kafasında bir saplantı oluşturması buna örnek gösterilebilir. Yabancılaşmada ise insan varlığının dışlaşmış, nesneleşmiş güçleri, her an kendisine karşıt olarak değişmekte ve böylece ölüme dek ona refakat etmektedir.

«Praglı Öğrenci,» yabancılaşmanın nesnel mantığını tam bir katı gerçeklik ve tutarlılık içerisinde yürüterek, ölüm dışında çıkış kapısı olmadığını kanıtlamaktadır. Filme göre yabancılaşmayı aşmağa yönelik her ideal çözüm eninde sonunda kesin bir başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Eğer yabancılaşma aşılamıyorsa, bunun nedeni, kuşkusuz Şeytanla pazarlığın, ya da temelinde meta fetişizmi yatan bir toplumun bizatihi yapısını oluşturmasından ileri gelmektedir. Ama yabancılaşma, acaba gerçekten insanlığın aşılmaz ve çözümlenmez bir yazgısı mı? Öyle ise insanlık için yeniden metafiziğe dönüş yolları aralanmıyor mu?

I. YABANCILAŞMA KAVRAMININ KÖKENLERİ: KARL MARX VE ÇAĞDAŞ MARKSİSTLER

A. Yabancılaşma kavramının tarihçesi ve genel nitelikleri

1) Yabancılaşma kavramına yeniden dönüşün nedenleri:

Çağdaş araştırma, inceleme ve yorumlara bir göz attığımızda, yabancılaşma kavramının özellikle «yeni sol» literatürün anahtar kavramlarından biri olduğunu görüyoruz. Marksist kuramın uygulamaya konduğu 1920'lerden başlayarak özellikle «resmi» literatürde yabancılaşmanın genellikle yadsındığını, bu kavram yerine sömürünün ve buna bağlı olarak pratiğe ve uygulamaya dönük kavramların ön plâna çıkarıldığını izliyoruz. Marksizmin bürokratlaştırılmış ve katılaştırılmış «resmi görüşün»deki bu dışlamaya tepki olarak son yirmi yılda özellikle Amerika'da ve bazı Avrupa ülkelerinde, örneğin Polonya, Çekoslovakya ve sosyalist blokta yer almayan Fransa, İngiltere ve Almanya gibi ülkelerde yabancılaşma kavramı yeniden enine boyuna irdelenmeğe başlanmıştır. Bu yeniden dönüş iki temel nedenle açıklanabilir.

Batılı kapitalist ülkelerde teknolojik gelişmenin ve buna bağlı olarak gelişen rasyonalite - produktivizm ideolojisinin yol açtığı yeni üretim örgütlenmesi ve bunun sonucunda toplumsal düzeydeki örgütlenme ve düzenlemeler, insanları kurulu düzenin bir diş-

lisi biçimine indirgemiş bulunmaktadır. Bunun sonucu insani etkinliklerini kendi dışındaki güçlerin yönlendirmesine ve denetimine terk etmek zorunda kalan bireyler, giderek yalnızlaşmakta ve tüm özgürlüklere ve demokratik görünümlere karşın yığınların içinde yalnız kalmaktadır. Kapitalist toplumun pazar ekonomisinde nesnelerin yanısıra ilişkilerin, yaratıcılığın ve hatta sevginin, dostluğun bile şeyleşmesi, insanları bu yapıya tepki duymaya ve onu ehlileştirip insanlaştırmaya yöneltmektedir.

1917 sonrası Sovyet toplumunda dünyada ilk kez Marksist kuram ışığında bir toplumsal dönüşüm, bir devrim gerçekleştirilirken, kapitalizmin neden olduğu bu bunalımların ve bozuklukların aşılacağı umut edilmiştir. Oysa aradan geçen altmış yıllık azımsanamayacak bir zaman aralığına rağmen, bu toplumdaki insanların belki de Batıdaki kapitalist toplum bireylerinden daha derin bir bunalım ve mutsuzluğa düşmeleri, hatta Marksist kuramın temel talebine rağmen belirli bir özgürlük düzeyine ulaşamamaları, hem doğal bir tepkiyi, hem de Marksizm ve onun gerektirdiği toplumsal örgütlenme modelleri üzerinde yeniden düşünme gereğini beraberinde getirmiştir. Sosyalizmin sadece alt yapısal iktisadi düzenlemelerin gerçekleşmesi ile geleceğini öne süren resmi Sovyet görüşü, giderek kapitalist toplumlarda sözünü ettiğimiz prodüktivizm ideolojisinin batağına saplanmıştır. Bu durumda merkezi, katı disiplinli, hayatın her alanına karışan totaliter bir örgütlenme, insanların özgür seçimlerini ve bu seçim sonucu özgür eylemlerini kısıtlarken, büyük bir olasılıkla göründüğünden daha derin bir bunalıma neden olmuştur.

2) Yabancılaşma düşüncesinin doğuşu:

Nesnel evrene emeğinin gücüyle sahip çıkan gerçek insanı algılamak, ancak prodüktivite ideolojisinin yadsınması düşüncesi olan yabancılaşmayı anlamakla mümkündür. Marx'a göre insanlık tarihi, insan varlığının giderek gelişmesi, ama aynı zamanda giderek yabancılaşması anlamına gelmektedir. Marx ve izindekilerin düşüncesine göre, insan ancak sosyalizm sayesinde yabancılaşmadan kurtulmuş, özüne dönmüş ve kendisini bulmuş olacaktır. Marx için yabancılaşma, insanın çevresine sahip ve egemen olamamasından ziyade, çevrenin, doğanın, diğer insanların ve hattâ bizzat kendisinin kendi öz varlığına yabancı kalmaları demektir. Bunlar, kendisi tarafından yaratılmış olsalar bile onun üstünde ve ona

karşı olan nesnelerdir. Yabancılaşmış insan dış dünyayı ve kendi varlığını, nesnesinden farklılaşmış özne gibi pasif olarak seyretmekle yetinir.

a) Din ve yabancılaşma:

Batı'da yabancılaşma kavramı ilk kez Eski Ahid'de puta tapma ile ilgili olarak ortaya çıkıyor. Peygamberlerin anladıkları anlamda puta tapma, tek Tanrı yerine birçok Tanrıya tapma olgusu değil, putların insan tarafından yaratılmış olması ve insanın, kendi yarattığı nesneleri kutsal sayması olgusudur. İnsanoğlu kendi yaşamı ile ilgili özel nitelikleri nesnelere aktarmakta (yansıtmakta) ve kendisini gerçekleştirerek aşma yerine kendi varlığı ile ancak puta tapma yoluyla ilişki kurabilmektedir. İnsan böylece kendi gücüne ve kendisinde varolan potansiyelin zenginliğine yabancı kalmakta ve kendi varlığının özelliklerine, ancak putların yaşamına boyun eğerek dolaylı yoldan ulaşabilmektedir.

Bağnaz insanın psikolojik yapısı da gerçekte bundan pek farklı değildir. İçinde bulunduğu depresyon ve ruhsal atalet durumunu denkleştirmek için kendisine Devleti, bir siyasal parti veya doktrini, bir din veya Tanrıyı seçer. Bu onun için artık hiçbir tartışma kabul etmez tek «mutlak» olmuştur. Böylece yaşamı bir anlam kazanmış ve seçtiği puta körükörüne bağlanmakla kendisini tahrik etmekte ve coşturmaktadır. Ancak bu coşkunluk, yaratıcı bir sevincin doğurabileceğinden çok farklıdır. Bu coşkunluğun yoğun olması, sıcak ve içten bir coşkunluk olduğu kanısını uyandırmamalıdır; aksine donuk ve cansız bir duyarlığın üzerine inşa edilmiş «yakıcı bir buz»dan farksızdır.

Eski Ahid putların boşluğunu ve geçersizliğini şu sözlerle belirtir: «Görmek için gözleri var ama görmezler; duymak için kulakları var ama duymazlar». İnsan kendi yaratıcı gücünü putların varlığına aktardığı ölçüde zavallılaşır ve onlara giderek daha da bağımlı olur; putlar insana, başlangıçtaki varlığının ancak ufak bir bölümünü özgünleştirmesine ve gerçekleştirmesine izin verirler. Zaman içerisinde bir Tanrı, Devlet, din, bir kişi veya herhangi bir eşya biçimine bürünebilen putları, yalnızca sözümona dinsel bir anlamı olan biçimler içerisinde bulmayız. Puta tapma, insanoğlunun yaratıcı gücüyle kendini verdiği ve sonra da kayıtsız şartsız boyun eğdiği herhangi bir şeye ibadettir. Bu doğrultuda en çok karşılaşılan yabancılaşma kategorilerinden biri, dil aracılığıy-

la oluşan yabancılaşmadır. Örneğin «sizi seviyorum» gibi bir kelimeyle bir duygu ifade edildiğinde, sözkonusu deyim veya kelime bende varolan bir gerçeği, yani sevgimin varlığını göstermektedir. Burada sevmek kelimesinin sevmek olgusunu simgelediği düşünülebilir; ancak bu kelime, söylendiği andan itibaren artık kendine özgü bir yaşama ve gerçekliğe kavuşmaktadır. Çoğu kez kelimenin yaşanan deneyimle eşdeğerli olduğu sanılır; oysa kelime tekrar edildiğinde, aynı duygu duyulmıyabilir; duyulan yalnızca kelimenin ifade ettiği sevginin «düşünce»sidir. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, dil yoluyla yabancılaşma bu olgunun bütünsel karmaşıklığını çok güzel göstermektedir. Dil insan türünün en değerli kültürel ürünlerinden biridir ve yabancılaşmadan kurtulmak için konuşmaktan vazgeçmek, bulunabilecek çözümlerin kuşkusuz en saçma ve anlamsızı olacaktır. Ancak sözün, yaşanmış deneyimi ikame etme tehlikesini içerdiğinin de her zaman bilincinde olmak gerekir. Bir fikir, sanat eseri veya eliyle yarattığı bir nesne olsun, insanoğlunun gerçekleştirdiği herşey için de aynı durum geçerlidir. Bunların herbiri insanın yarattığı ve ona tartışılmaz yardım ve katkıları olan şeylerdir; ama aynı zamanda onun, yaşamı şeylerle, yaşanmış deneyimi nesnelerle, duyguyu kendini başkalarının iradesine terketme ve körükörüne itaat ile karıştırması yönünde birer tuzaktır.

b) 18 ve 19 uncu yüzyıl düşünürlerine göre yabancılaşma:

18 ve 19 uncu yüzyıl düşünürleri yaşadıkları çağın katı, boş, amaçsız ve ruhsuz bir çağ olmasından yakınıyorlardı. Spinoza, Goethe, Shiller, Fichte, Feuerbach, Hegel, (2) Marx ile Kierkegaard'dan bu yana varoluşçular hep aynı temayı vurgulamışlardır. «Çağımızda hakikatin coşkusu, coşkuların da hakikati yok» diyen Marx veya varoluşçu düşünceyi «endüstriyel toplumda insanın insana özgü niteliklerini yitirmesine karşı yüzyılı aşkın bir süredir süregelen bir isyan» olarak betimliyen bir başka düşünür hep aynı noktada birleşiyorlar. Günümüzde yabancılaşma kavramı ise dinsel dilde günah olarak nitelenen bir olgunun lâik dildeki eşanlamı oluyor; yani bir yanda kendi içinde Tanrının varlığını red-

(2) Marx ile birlikte burada Hegel ve Feuerbach'ı da ele almamız gerekiyordu. Ancak böyle yapmış olsaydık hem metni çok uzatacak, hem de sosyolojiden giderek felsefeye kayma zorunluluğu ile karşı karşıya kalacaktık.

detme, öbür yanda da kendi varlığını reddetme gerçeği ile karşı karşıyayız.

Yabancılaşma kavramını ilk olarak belirginleştiren Hegel olmuştur. Ona göre insanlık tarihi aynı zamanda insanoğlunun yabancılaşmasının tarihidir. Hegel'de olduğu gibi Marx'ta da yabancılaşma kavramı insan varlığının ve özünün ayrımı, insanın somut varlığının özüne yabancılaşmış olduğu düşüncesi üzerine inşa edilmiştir. Başka bir deyişle insanoğlu gerçekte hayâlinde oluşturduğu varlık değildir; ayrıca **olması gereken varlık da değildir. Ama olmaya muktedir olduğu varlık olmak zorundadır.**

B. Marx'a göre yabancılaşma kavramı ve türleri

1) Emeğin yabancılaşması

Marx için emek ve işbölümü yabancılaşmanın birer göstergesi olmaktadır. Emek insanın doğa ile ilişkisi, yani elle, zihinsel veya sanatsal faaliyetler yoluyla kendisini gerçekleştirdiği yeni bir evren yaratmasıdır. Ancak özel mülkiyet ve işbölümü geliştiği ölçüde emeğin, başlangıçta insan gücünü ifade etmek ve dışsallaştırmak olan temel niteliğini yitirdiğini görüyoruz. Emek ve emeğin ürünleri giderek insandan, onun irade ve arzularından farklılaşmış ve bağımsızlaşmış birer varlık oluyorlar. «Emeğin ürettiği nesne, yani emeğin ürünü, emeğin karşısına **yabancı bir şey**, kendini üretenden **bağımsız bir güç** olarak dikilir. Emeğin ürünü bir nesneye aktarılmış, **maddeleşmiş** emektir; emeğin **nesneleştirilmesidir.**» (3) Emek artık işçinin doğasının bir parçası olmaktan çıktığı için yabancılaşmış bulunmaktadır. Yani «çalışma işçinin **dışındadır**, onun özsel varlığına ait değildir. Bu nedenle çalışırken kendini olumlamaz, inkâr eder; mutlu değil mutsuzdur; fiziksel ve zihni enerjisini serbestçe geliştirmez; bedenini harcar ve zihnini yok eder. Onun için işçi ancak çalışma dışında kendine gelir; çalışırken kendinde değildir. Bu nedenle çalışması gönüllü değil, **zorlamadır**; zorla çalıştırılır» (4). Böylece işçi, üretim eyleminde kendi faaliyetiyle olan ilişkisini, kendisine ait olmıyan yabancı bir şey, edilgin ve isteksiz bir çaba, kendini yitirmiş bir güç olarak duymak-

(3) MARX, Karl — 1844 Felsefe yazıları (2. Bas.) — Payel, İstanbul, 1975, s. 67. Altı çizgili kelimeler Marx tarafından vurgulanmıştır.

(4) İbid., s. 70

ta ve algılamaktadır. (5) İnsan kendi özüne yabancılaşırken, emeğin ürünü insan üzerinde üstünlük sağlayan «yabancı bir şey haline dönüşmektedir. Bu ilişki aynı zamanda dışsal ve düşman bir biçimde onun karşısında yer alan bir ilişki niteliğindedir.» Marx burada özellikle iki noktayı vurguluyor: Bir yandan, insanın işinde ve özellikle kapitalist sistemdeki üretimde yaratıcı gücünü kullanmasının engellenmesi, diğer yandan da üretici eyleminin, emeğinin ürünleri olan nesnelerin onun dışında ve ondan bağımsız bir varlık oluşturmaları... Yani artık işçinin varlığı üretime bağlıdır, ama üretim işçi için yapılmamaktadır.

Çağdaş üretim sürecinde emeğin yabancılaşması, üretimin ağırlıkla elle gerçekleştirildiği geleneksel imalâthanelere oranla çok daha yüksek bir düzeydedir. El emeğine dayanan zanaatlarda işçi bir aletten yararlanır; fabrikada ise makina ondan yararlanır. Birincisinde iş aletlerini kullanan odur; diğerinde ise makinaların hareketini izlemek zorundadır. El emeğine dayanan işlerde işçi canlı bir mekanizmanın yaşıyan bir parçasıdır. Oysa fabrikada hayatiyeti olmıyan ve işçiden neredeyse bağımsız bir mekanizma ile karşı karşıyayız; bu durumda işçi mekanizmanın eklenti ve ikincil bir çarkından farksızlaşmış bulunmaktadır.

Çağdaş marksistler tarafından Marx'ın özellikle işçinin ekonomik sömürüsünden, nihai paylaşımdaki payının düşüklüğünden veya tümüyle ona ait olması gereken bu payın sermaye sahibine gittiğinden sözettiği sanılmış, veya bilinçli olarak bu şekilde yorumlanmıştır. Fromm'un da belirttiği gibi, bu açıdan Marx'ın gözünde bugünün Sovyetler Birliği ile herhangi başka bir kapitalist toplum arasında temel farklar olmadığı düşünülebilir. Marx'ın temel kaygısı ücret veya gelirlerin eşitliği değildir. Onun öncelik verdiği husus, insanı onu şey haline indirgeyen ve şeylerin kölesi kılan belirli bir üretim biçiminden kurtarmaktır; düşüncesinin özünde insanın kurtuluşu yatmaktadır. Marx'ın kapitalist toplumu eleştirisi, gelir dağılımı üzerinde değil, üretim biçimi, insan kişiliğinin yokedilmesi ve sorumluluğunu kapitalist sömürüden ziyade toplumun yarattığı belirli etken ve koşullara yüklediği insanın köleleşmesi üzerinde yoğunlaşmaktadır (6).

---

(5) İbid., s. 71

(6) FROMM, Erich — La conception de l'homme chez Marx — Payot, Paris, 1977, s. 86 - 87

2) Emeğin yabancılaşmasından türsel yabancılaşmaya

Marx gerçekte daha da ileriye gitmektedir. Yabancılaştırmayan bir iş yaptığında, insan sadece birey olarak değil, türsel bir varlık olarak da kendisini gerçekleştirme olanağını bulur. Hegel ve aydınlanma çağı düşünürlerinin birçoğu için olduğu gibi Marx da her bireyin, türü, yani insanlığın tümünü, sonuçta insanın evrenselliğini ifade ve temsil ettiğini düşünmektedir. Insanın gelişmesi tüm insanlığın gelişmesi anlamını taşımaktadır. Marx'a göre «insan ilk olarak nesnel dünyanın işlenmesinde, bir **tür varlığı** olduğunu gerçekten ispatlamaktadır. Bu üretim onun etkin türsel hayatıdır. Bu üretim yoluyla ve bu üretim dolayısıyla, doğa, insanın **kendi** eseri ve kendi gerçekliği olarak görünür. Dolayısıyla emeğin amacı, **insanın türsel hayatının nesneleştirilmesidir:** Çünkü kendini yalnızca bilinçte olduğu gibi ussal biçimde değil, aynı zamanda gerçeklikte, etkin olarak bir kere daha yaratır ve böylece kendi yarattığı bir dünyada kendini seyredebilir. Bu yüzden, insandan kendi üretiminin nesnesi koparılıp alındığında, yabancılaşmış emek insanı kendi **türsel hayatından,** kendi gerçek türsel nesnelliğinden koparıp almış olur ve onun hayvanlar karşısındaki **üstünlüğünü, organik olmıyan** bedeninin, doğanın elinden alınması sakıncasına dönüştürür. Aynı şekilde, kendiliğinden etkinliği, özgür etkinliği yozlaştırıp bir araca indirgerken, yabancılaşmış emek, insanın türsel hayatını, fiziksel varoluşun bir aracı yapar. İnsanın kendi türü üzerindeki bilinçliliği böylelikle yabancılaşma tarafından, tür hayatının bir araç olduğu şekle dönüştürülür». (7)

Yukarıda da belirtildiği üzere Marx, insanlık tarihinde her zaman varolmuş olan emeğin yabancılaşması olayının kapitalist toplumda en uç noktasına ulaştığını ve işçi sınıfının diğer sınıflardan daha fazla yabancılaşmış olduğunu vurgulamaktadır (8). Bu yargının dayandığı temel, işçinin üretimin örgütlenmesi, plânlanması ve kontrolunda hiçbir etkisi olmaması ve bir makina niteliğinde değerlendirilmesi ve istihdam edilmesi nedeniyle sermayeye bağımlı bir «şey»e dönüştürülmüş olması düşüncesidir. Marx'a göre «yabancılaşmış emeğin özel mülkiyetle ilişkisinden çıkan bir başka sonuç da, toplumun özel mülkiyetten, v.b. kölelikten kurtul-

---

(7) MARX, K. — 1844 Felsefe yazıları — a.g.e., s. 74 - 75

(8) İleride göreceğimiz gibi ne Fromm, ne Marcuse ve ne de Mills bu düşünceyi paylaşmıyorlar ve gelişmiş kapitalist ülkelerdeki orta sınıfların daha da yabancılaşmış olduğu savını öne sürüyorlar.

ması, **işçilerin kurtulması** gibi **politik** bir biçimde ifadesini bulmaktadır; bunun böyle olması, yalnız **onların** kurtuluşunun önemli oluşundan değil, işçilerin kurtuluşunun evrensel insanlığın kurtuluşunu içermesinden ileri gelmektedir. İşçilerin kurtuluşu insanlığın kurtuluşunu içerir; çünkü işçinin üretimle ilişkisinde insanın köleliğinin bütünü vardır ve köleliğin her ilişkisi bu ilişkinin sadece biraz değişik bir şekli ve sonucudur.» (9)

Burada Marx'ın amacının yalnızca işçi sınıfının kurtuluşu ile sınırlanmadığını vurgulamak gerekiyor; temelde onun için önemli olan, genel olarak insan varlığının kendisini çerçeveleyen yapay koşulları kırarak kurtuluşa ulaşmasıdır. İnsan varlığı özgür ve yabancılaşmamış üreticiliğine dönmeli ve nihai amacı, nesne üretimi veya «sakat ve zayıf bir canavar» değil, bütün yönleriyle gelişmiş ve kendini bulmuş bir insan olan yeni bir toplum yaratmalıdır. Aynı zamanda «Kapital»in en önemli bölümlerinden birini oluşturan meta fetişizmi başlığı altında Marx, emeğin yabancılaşmış ürününü tanımlama çabasına girişiyor. Kapitalist üretim biçimi insanlar arasındaki ilişkileri şeyler arasındaki ilişkilere dönüştürmekte ve bu dönüşüm kapitalist üretim sürecinde metanın doğasını, temel niteliğini oluşturmaktadır. Oysa «maddi zenginliğin çalışanların gelişmesine yönelik gereksinmeleri tatmin etmek için varolması gerekir. Fakat mevcut üretim biçiminde işçi sadece varolan değerlerin genişlemesi için bir araçtır; işçiyi böyle bir amaca yönelik bir araç olarak düşünen bir üretim biçiminden zaten başka birşey de beklenemez... Bu olaya bir örnek bulmak istersek onu dinsel evrenin bulutları altında aramak gerekecektir. Burada beynin ürünleri birer bağımsız varlık görünümüne sahiptir. Meta dünyasında insan emeğinin ürünleri için de aynı şeyi söyliyebiliriz» (10)

Özel mülkiyetin, ancak gerçekten yararlı nesnelerin değil, emeği kiralıyan sermayenin özel mülkiyetinin rolü ve aynı zamanda yabancılaştırıcı işlevi de genç Marx tarafından analiz edilmiştir. Ona göre «... işçi, **yabancılaşmış, dışlaşmış emek** yoluyla, emeğe yabancı ve emeğin dışında duran bir insanın ilişkisini kurmaktadır. İşçinin emekle ilişkisi, emekle kapitalistin, ya da emeğin efendisine ne denirse onun, ilişkisini yaratmaktadır. Böylece **özel mülkiyet, dışlaşmış emeğin**, işçinin doğayla ve kendisiyle dışsal

(9) İbid., s. 80
(10) MARX, Karl — Kapital — Sol yayınları, Ankara, 1975, C. I, s. 94

ilişkisinin ürünü, sonucu, gerekli vargısıdır... Böylece özel **mülkiyetin, dışlaştırılmış emek,** yani **dışlaştırılmış** insan, yabancılaşmış emek, yabancılaşmış hayat, **yabancılaşmış** insandan doğduğunu» (11) görüyoruz.

İnsanı, sadece nesneler evreni yönetmemektedir; aynı zamanda, bizzat yarattığı **toplumsal ve siyasal koşullar** da sonuçta onun efendisi olmaktadır. «Kendi ürünümüzün bize hükmeden, kontrolumuzdan sıyrılıp çıkan, beklentilerimize karşı koyan, hesaplarımızı hiçe indirgeyen nesnel bir yetkeye dönüşerek kemikleşmesi, tarihsel gelişmenin mihenk taşlarından birini oluşturur.» (12)

Artık doğanın efendisi olduğunu sanan yabancılaşmış insan, gerçekte şeylerin ve koşulların kölesi, aynı zamanda kendi öz gücünün donmuş ve katılaşmış bir ifadesi olan bir evrenin güçsüz ve zavallı bir çarkı olmuştur.

Marx için yabancılaşmış emek, insan özünün ve doğanın yabancılaşmasından ayrı düşünülemez. Ona göre «insanın kendi emeğinin ürününe, hayat - etkinliğine, türsel varlığına yabancılaşması olgusunun dolaysız bir sonucu, **insanın insana yabancılaşmasıdır.** İnsan nasıl kendi kendisiyle karşı karşıya geliyorsa, **öteki** insanla da karşı karşıya gelmektedir. İnsanın işiyle, emeğinin ürünüyle ve kendisiyle ilişkisi için geçerli olan. insanın öbür insanla ilişkisi, öbür insanın emeği ve emeğinin nesnesi için de geçerlidir. Aslında, insanın türsel özelliğinin kendisine yabancılaştırıldığı önermesi, bir insanın öbürüne ve her ikisinin de insanın öz doğasına yabancılaştırıldığı anlamına gelir» (13). Yabancılaşmış insan yalnızca diğer insanlara yabancılaşmış bir insan da değildir; doğası, ruhu ve özünden soyutlanmış türsel varlığına da yabancılaşmıştır. Marx, bu insanî özün yabancılaşmasının insanı nasıl kendi varlığının benlikçiliğine yönelttiğini şöyle çözümlüyor: «yabancılaşmış emek, **insanın türsel varlığını,** hem doğayı, hem de manevi türsel özelliğini, insanın **dışında** bir varlığa, **bireysel varoluşunun bir aracına çevirir.** Dışarıdaki doğayı ve insanın manevi özünü, **insanî** varlığını yabancılaştırdığı gibi, insanı kendi bedenine de yabancılaştırır» (14).

---

(11) MARX, K. — 1844 Felsefe yazıları — a.g.e., s. 78 - 79
(12) MARX, K. ve ENGELS, Friederich - Alman ideolojisi — Sol yayınları, Ankara, 1976, s. 65 - 66
(13) MARX, K. — 1844 Felsefe yazıları — a.g.e., s. 75
(14) İbid.

Marx'ın insan kavramı burada Kantçı görüşle birleşiyor: bu görüşe göre insan, kendisinden başka bir ereğin aracı değil, kendi varlığının, özünün bir ereğidir. Ancak Marx bununla yetinmeyip kavramı genişletiyor ve insanın özünün, bireysel varoluşu için hiçbir zaman bir araç olmaması gerektiğini ekliyor. Marx'ın bu konudaki düşünceleriyle komünist totalitarizm arasındaki belirgin ve tartışılmaz çelişkiyi bundan daha iyi kanıtlamanın pek mümkün olamıyacağı kanısındayız. Marx, insanın, bireysel varoluşu için bir araç olmaması gerektiğini savunurken, Devlet, bir toplumsal sınıf ya da ulus için nasıl bir araç olarak ele alınabilir ve «kullanılabilir»?

Yabancılaşma aynı zamanda tüm değerleri bozarak arılığından uzaklaştırmaktadır. İnsanoğlu, kazanç, çalışma ve tasarruf ile dünya zevklerinden vazgeçme olarak ekonomiyi insan yaşamının en yüce ereği haline getirirken, gerçek ahlâksal değerleri geliştirmeyi ihmâl etmiştir. Marx'a göre «politik iktisadın ahlâkı sahip olmadır; çalışma, tutumluluk, ağırbaşlılıktır; ama politik iktisat gereksinmelerimi tatmin edeceğine söz verir. Ahlağın politik iktisadı, rahat bir vicdanın, erdemin v.b. öğelerin bolluğudur; amaç hiç yaşamıyorsam, nasıl erdemli yaşarım? Ve bir şeyin bilincinde değilsem vicdanım nasıl rahat olur?» (15). Yabancılaşma durumunda ekonomik ve ahlâksal yaşamın alanlarından herbiri diğerinden bağımsız bir biçimde ortaya çıkar. Marx'a göre «ahlâk ve politik iktisat dünyalarının, insanı ayrı ve karşıt ölçeklerle değerlendirmesi, yabancılaşmanın niteliğinden doğmaktadır; çünkü bunların herbiri insanın özgül bir yabancılaşmasıdır ve dikkati, yabancılaşmış etkinliğin belirli bir görünümünde toplar; ve herbiri öbürüyle yabancılaşmış bir ilişki içerisindedir» (16).

3) İnsan isteklerinin ve ilişkilerinin yabancılaşan anlamı üzerine

Marx yabancılaşmış bir evrende insan gereksinmelerinin neler doğurabileceğini, böyle bir gereksinme anlayışından hareketle nerelere varılabileceğini çok iyi anlamış ve bugünkü çağdaş toplumun yaşadığı aşırı tüketim yabancılaşmasını şaşırtıcı bir berraklıkla öngörebilmiştir. Marx bu konuda ayrıntılı olarak şöyle bir

(15) İbid., s. 123. Burada Durkheimcı toplumsal felsefe ile belirli bir koşutluğun varlığı sezinleniyor.
(16) İbid.

çözümleme yapıyor: «sosyalizmde insan gereksinmelerinin **zenginliğinin** ve böylece **yeni bir üretim biçimi** ile yeni bir üretim **nesnesinin** nasıl bir öneme sahibolduğunu gördük: **insani** yaradılışın gücünün yeniden belirişi ve **insani** yaradılışın yeniden zenginleşmesi. Özel mülkiyette bunların önemi tersine dönmüştür: herkes bir başkasında **yeni** bir gereksinme yaratıp onu yeni bir bağımlılığa sokmayı, yeni fedakârlıklara sürüklemeyi ve yeni bir **tatmin** yoluna alıştırıp ekonomik açıdan yokolmaya itmeyi kurar. Herkes başkasının üzerinde **dışsal** bir egemenlik kurup kendi bencil gereksinmelerini doyurmaya bakar. Nesneler niceliğinin artışı, insanın boyunduruğu altında olduğu dışsal güçler dünyasının genişlemesi demektir ve her yeni ürün karşılıklı aldatma ve karşılıklı soygunda yeni bir **potansiyeli** gösterir. İnsan, insan olarak gittikçe yoksullaşır; kendine düşman varlığa karşı zafer kazanmak istiyorsa, **paraya** gereksinmesi çok artar; üretim hacmindeki artışla ters orantılı olarak **parasının** gücü azalır; yani, paranın **gücü** arttıkça gereksinmeleri çoğalır.

Demek ki paraya gereksinme modern iktisadi sistemin yarattığı gerçek bir gereksinmedir ve aslında bu sistemin yarattığı tek gereksinmedir. Paranın **niceliği**, giderek paranın tek etkili **yüklemi** olur: her şeyi soyut şekline indirgediği gibi, kendi hareketi sırasında kendini de sadece **niceliksel** bir şeye indirger. **Aşırılık** ve **ölçüsüzlük** (17) gerçek normu olur. Ürünlerle gereksinmeler çoğalışının, insanî ve doğal olmıyan, incelmiş, hayalî istahların **hesaplı** köleliğini yapmasıyla öznel bakımdan da görülür bu. Özel mülkiyet, kaba gereksinmeyi **insanî** gereksinmeye dönüştürmeyi bilmez. **İdealizmi, fantazi ve kapristir;** birkaç metelik daha kazanmak, sevgili Hristiyan kardeşlerinin ceplerindeki altın kuşları ökseye düşürmek için endüstriyel harem ağasının, üretimcinin yaptıklarını hiçbir harem ağası yapmaz; efendisine böylesine alçakça dalkavukluk etmez ve körelmiş zevk alma yeteneğini uyandırmak için böylesine bayağı araçlar kullanmaz. Üretimci kendini, ötekinin en aşağılık zevklerinin hizmetine adar, onunla onun gereksinmeleri arasında arabuluculuk rolünü oynar, sağlıksız iştahlar yaratır; bütün zayıflıkları için pusuya yatıp bekler; bütün bunları bu muhabbet tellâllığı karşılığında parasını alabilmek için yapar. (Her ürün öteki insanın varlığını, parasını çalmak için bir yemdir; her gerçek veya mümkün gereksinme, sineği sinek kağı-

(17) Bu deyimlerin Durkheimcı terminoloji ile anlamsal benzerliği hemen dikkati çekiyor.

dına çeken bir zayıflıktır. İnsanın bütün kusurları gibi toplumsal insan yaradılışının genel sömürüsü de, cennetle bir sözleşmedir; papaza kalplere sızma olanağını açan bir yoldur. Gereksinme bir fırsattır ve yaratıldıktan sonra, dost kılığına girip komşunuza sokulur, şunları söylersiniz: «Sevgili dostum; sana istediğin şeyi veriyorum; ama **vazgeçilmez** koşulumuzu biliyorsun; kendini bana teslim etmek zorundasın; senin zevklerini doyururken soyacağım seni.»)» (18)

Böylece yabancılaşmış gereksinmelerinin öznesi, hattâ kölesi durumuna indirgenen insan, artık zihinsel ve fiziksel bakımdan tüm insani yeteneklerinden yoksun kılınmış, **«kendi bilincinde ve kendi kendine etkin olan bir meta»** (19) dan farksız olmuştur. Bu meta - insanın dış dünya ile ilişki kurması, ancak ona veya onun öğelerine sahibolması, onu kullanması, onu «tüketmesi» yoluyla gerçekleşebilmektedir. Yabancılaşmanın ölçeği büyüdüğü oranda, insanın dış dünya ile kurduğu ilişki giderek daha yüksek bir düzeyde ondan yararlanma amacına yönelik olmaktadır. **Marx** bunu şöyle betimliyor: «**Ne** kadar az yer, içer, kitap okursan, tiyatroya, dansa, meyhaneye ne kadar az gidersen, ne kadar az düşünür, sever, kuram yaratır, şarkı söyler, resim ve eskrim yaparsan, o kadar fazla sermaye **biriktirirsin;** güvelerin ve tozun yokedemiyeceği hazinen o kadar **büyür.** Kendin ne kadar **azalırsan,** o kadar çoğa **sahip olursun;** kendi öz hayatını dile getirmenle **dışsallaşmış** hayatını dile getirmen ters orantılıdır; yabancılaşmış varlığın gitgide büyür.» (20).

4) Kullanım değerinden değişim değerine: Meta fetişizmi

Önceki paragrafta son olarak değindiğimiz meta fetişizmi kavramını, burada, kullanım değerinin değişim değerine dönüşme süreci açısından bir daha vurgulamak yararlı olacaktır. İnsan - doğa ilişkisinde insanı diğer canlılardan ayıran özelliklerin başında, doğaya egemen olabilmesi, onu değiştirebilmesi ve gerçek gereksinmeleri doğrultusunda kullanabilmesidir. Bu da insanın yaratıcı emeği ile gerçekleşmektedir. **Marx**, yaratıcı emeğin yabancılasmasından söz ederken, onun ürününe yabancılasması sürecini vurgular. Bu yabancılasmanın gizi de, seylerin kullanım değeri yerine, değisim değeri ile ifade edilir olmasında, yani malların metalaşması sürecinde aranmalıdır. Buna göre mal

(18) İbid., s. 117 - 118
(19) İbid., s. 84 - 85
(20) İbid., s. 121

insanların doğrudan doğruya gereksinmeleri için ürettiği şey olarak düşünülmelidir. «Bir şeyin yararlılığı, onu bir kullanım değeri haline getirir... Kullanım değerleri, ancak kullanım ya da tüketim ile bir gerçek haline gelir; bunlar, toplumsal biçimi ne olursa olsun, her türlü servetin özünü teşkil ederler. İncelemek üzere olduğumuz toplum biçiminde bunlar ayrıca, değişim değerinin maddi taşıyıcılarıdır.» (21)

Buradan açıkça anlaşılacağı gibi, asıl niteliği kullanılmak, yararlanılmak ve bunun için de tüketilmek olan şey, belli bir toplumsal yapıda bu niteliğinden ayrılıp başka bir amaca yönelmektedir. Herşeyin mübadele alanına girdiği ve alım - satım nesnesi olduğu kapitalizmde bu temel değer, yani kullanım değeri, başka bir ölçüte göre değerlendirilir: Bu temel ölçüt, sistemin en kavrayıcı simgesi olan, her şeyi karşıtına dönüştürebilen bir büyülü güçtür; yani paradır: «Altın! sarı, pırıl pırıl halis altın»... Shakespeare'in dediği gibi «karayı aka, eğriyi doğruya, kötüyü iyiye, soysuzu soyluya, kocamışı gence, yüreksizi yiğide çeviren para...» (22) Mallar ve insanın temel özelliği olan emek dahil tüm şeylerin parasal ilişkiler aracılığıyla - ve içinde - nesneleşmesi, doğrudan insanların kullanımı yerine değişimin temel amaç olması, Marx için yabancılaşmanın bir görünümüdür; yani bu anlamda yabancılaşma, kullanım değerinin yerini değişim değerinin almasıdır. «Değişim değeri bir genellemedir. Bu genelleme hem insani-bireysel özgünlüğü, hem de insanların bireyselliğini de aşan insani niteliklerini olumsuzlar, dışlar... Etkinliğin ve üretimin toplumsal niteliği ve görünümü ile tekil bireyin üretime katkısı artık topluma ve bireye yabancıdır, dışlaşmıştır. Etkinlik bundan böyle toplumdan ve bireyden bağımsız nesnel bir kategoridir. Bireyler artık birbirlerine bağımlı değildirler; ama değişim değerinin nesneleştirdiği bu ilişkilerin egemenliği ve kontrolu altındadırlar.» (23) Marx'a göre, bu sürecin en gelişmiş hâli ile yabancılaşmanın bir diğer etkeni olan işbölümü ve uzmanlaşma, kapitalist toplum biciminde, birlikte en üst düzeye ulasırlar ve «bunlardan herbiri diğerinin zorunlu koşulu haline gelir» (24).

---

(21) MARX, Karl — Kapital — a.g.e., s. 58

(22) NOVACK, Georg — Yabancılaşma sorunu — in MANDEL, E. ve NOVACK, G. — *Marksist yabancılaşma kuramı* — Yücel yayınları, İstanbul, 1975, s. 97

(23) MARX, Karl — Grundrisse — Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1973, s. 157

(24) İbid., s. 159

Ancak işbölümü ve uzmanlaşma salt olumsuzluk yüklü bir durum olarak ele alınmamalıdır. Tersine insanların doğayı kendi yararları doğrultusunda değiştirme ve dönüştürme sürecinde, yani emeğin insani bir nitelik, bir ayrıcalık oluşunun özünde bölünme vardır. Bu durumda «biyolojik bölünme, teknik bölünme (aletlerin gereği olarak) ve sosyal bölünme işe karışır. Fonksiyonlar bölünür... Ancak... bu gelişme boyunca, özellikle kapitalizmle birlikte fonksiyonların eşitsizliği artmıştır.» (25)

İnsan doğa ilişkisinin yabancılaşmamış biçimini Marx'ın praxis kavramı etrafında ele alan Lefèbvre, bu konuda Marx'ı yeniden yorumlarken ilginç gözlemlerde bulunur. İnsanın duyusal (sensible) yanı ile eyleme dönük (pratik) özelliğinin birlikteliğine dikkati çeken Lefèbvre, bu ikisinin diyalektik bütünlüğünün praxis kavramını oluşturduğunu belirtir (26). Praxis'in bir görünümü olan üretici emek, «hem bireysel, hem toplumsaldır; hem kısmi, hem tümdür; hem farklılaşmış, hem bütünseldir; hem niceliksel, hem nitelikseldir; hem basit, hem karmaşıktır; hem üretici, hem üretici olmayandır; hem gayri mütecanis, hem mütecanistir» (27). Bu karmaşıklığın bir hali olan praxis, doğa ile insan eşya ile bilinç arasındaki ilişki ve fiildir. İşte nesnenin metalaşması bu karmaşık ilişkinin bir ürünüdür. Nesnenin maddi değerini yitirmeksizin değişim değeri haline dönüşmesi, yabancılaşmanın nedenidir. Bu karmaşık ilişkiyi gene Marx'a dönerek meta fetişizmi kavramı etrafında incelememiz gerekmektedir.

Marx Kapital'de, kapitalist toplumda değişim değerinin kullanım değeri üzerindeki egemenliğini ve parasal ilişkilerin yüceltilmesi yoluyla insani ilişkilerin ve kullanmadan doğan yararın yok olması olgusunu «meta fetişizmi» olarak nitelemektedir. Artık «her türlü insan emeğinin eşitliği, bu emek ürünlerinin hepsinin eşit değerde olmaları ile nesnel olarak ifade edilir; harcanan işgücünün, bu harcanma süresi ile ölçümü, emek ürünlerinin değerinin niceliği biçimini alır; ve nihayet, üreticilerin içerisinde emeklerinin toplumsal niteliğinin kendini gösterdiği karşılıklı ilişkiler, ürünler arasında bir toplumsal ilişki biçimini alır... Şeylerin, «quâ» metaların varlığı, ve bunlara meta damgasını vuran emek ürünleri arasındaki değer ilişkisi ile bunların fiziksel özellikleri ve bu

(25) LEFEBVRE, Henri — Sociologie de Marx — PUF, Paris, 1968, s. 35
(26) İbid., s. 28-32
(27) İbid., s. 37

özelliklerden doğan maddi ilişkiler arasında mutlak olarak bir bağ yoktur. Burada insanlar arasındaki belirli bir toplumsal ilişki, onların gözünde, şeyler arasında gerçeksiz bir ilişki biçimine bürünüyor. Bu nedenle, benzer bir örnek vermek için din aleminin sislerle kaplı katlarını dolaşmamız gerekir. Bu alemde, insan beyninin ürünleri, bağımsız canlı varlıklar gibi görünür, ve hem birbirleriyle, hem de insanoğlu ile ilişki içine girerler. İşte metalar aleminde de insan elinin yarattığı ürünler için durum aynıdır. Emek ürünlerine meta olarak üretildikleri anda yapışıveren ve bu nedenle meta üretiminden ayrılması olanaksız olan şeye, ben, Fetişizm diyorum. Tahlilimizin de gösterdiği gibi metalardaki bu fetişizmin kökeni, bunları üreten emeğin özel toplumsal niteliğindedir» (28).

Marx'ın burada açıkça belirlediği gibi, insan emeğinin ürünleri, pazar ilişkilerinin tümüyle egemen olduğu, herşeyin alınıp satılabildiği kapitalist toplum biçiminde, insanın kullanımı dışında da bir varlık kazanmakta ve insana rağmen, kendi aralarında da ilişkide bulunabilmektedirler. Başka bir anlatımla insanlar arasındaki ilişkiler giderek şeyler arası ilişkilere dönüşmektedir. Bu süreç içerisinde «her bireyin üretimi ancak diğerlerinin üretimi ile mümkün olmakta, ve bu üretimin kendine yararlı hale dönüşebilmesi bunu diğerlerinin tüketmesi ile olanaklı hale gelmektedir. Paranın varlığı ve değişim çok eskidir; ancak bunların egemenlik kazanması ve belirleyici bir nitelik alması, ancak, burjuva toplumlarında söz konusu olmuştur». (29) Görüldüğü gibi Marx, her yeri geldiğinde kapitalizmin bu ayırdedici özelliğini sürekli olarak vurgulamaktan çekinmemektedir. Ona göre «üretim yalnızca bir **meta** olarak insanı, **meta-insanı, meta** rolünde insanı yaratmakla kalmaz; fiziksel ve **manevi** bakımdan **insanlıktan uzaklaştırılmış,** insani yeteneklerini yitirmiş bir varlık olarak bu rolü oynamak üzere yaratır onu. —İşçilerin ve kapitalistlerin ahlâksal yoksunluğu, yozlaşması ve zihinsel açıdan körleşmesi.— Ürünü, **kendi bilincinde ve kendi kendine etkin olan metadır... Meta - insandır». (30)**

Acaba Marx, bizzat yarattığımız şeylere ve koşullara ne ölçüde kul-köle olabildiğimizi tümüyle öngörebilir miydi? Kuşkusuz ha-

(28) MARX, Karl — Kapital — a.g.e., s. 93 - 94
(29) MARX, K. — Grundrisse — a.g.e., s. 156
(30) MARX, K. — 1844 Felsefe yazıları — a.g.e., s. 84 - 85

yır! Oysa çağımızda tüm insan türünün, kendi yarattığı siyasal kurumların veya nükleer silâhların kölesi haline gelmiş olması, Marx'ın öngörülerinin geçerliliğini ve gerçekçiliğini kesin ve belirgin bir açıklıkla ortaya koymaktadır. İnsanlık bugün kendi ürünü olan şeylerin ve bürokrasilerin despotizminden kurtuluşunu, tanımı olanaksız sinsi ve gizli bir korku içerisinde beklemektedir.

C. Marksist yabancılaşma kavramının çağdaş yorumları

1) Marx'ın yabancılaşma anlayışındaki süreklilik

Marx'ı iyi anlamak için, yabancılaşma kavramının, Ekonomik ve Felsefi Elyazmalarını (1844 Felsefe Yazıları) üreten «genç Marx»ta olduğu kadar Kapital'in yazarı «olgun Marx»ta temel olduğunu ve öyle kaldığını bilmek büyük önem taşır. Bununla birlikte, bir yandan «resmî ideologların» Elyazmaları, Alman İdeolojisi, (31) Grundrisse (32) ve diğer bazı yapıtları veya bu yapıtların bazı bölümlerini çeşitli pragmatik ve dolayısıyla oppurtünist nedenlerle hasıraltı etmeye kadar varan bir tutum içerisine girdiklerini, diğer yandan da psödo-ontolojik veya psödo - bilimsel gerekçelerle Althusser (33) gibi bazı düşünürlerin, genç ve olgun Marx'ın yapıtları arasında epistemolojik bir kopukluğun varlığını öne sürdüklerini görüyoruz. Benzer bir başka eleştiri ile de, Marx'ın yabancılaşma kuramının gene Marx tarafından terkedilerek yabancılaşmanın yerine sınıf mücadelesinin odak noktası haline getirildiği öne sürülmektedir. Onceleri Feuerbach ve Hegelci anlamda romantik içeriğiyle kullanılan yabancılaşma, sonraları Marx ve Engels tarafından terkedilir; Feuer'e göre «Marx ve Engels sonraları insani gerçekliğin kaynağı olarak romans ve bunun sonucu sevgi yerine çalışmayı koymuşlar» (34) ve sorunu salt maddeye indirgemişlerdir. Bu bağlamda Stalinci yozlaşmaya olanak tanırken, bir ahlâksal boşluğa neden olmuşlardır. Aşağıda belirttiğimiz gibi biz böyle bir değişim ve kopukluğun olmadığı kanısın-

(31) MARX, Karl ve ENGELS, Friederich — Alman İdeolojisi — a.g.e.

(32) MARX, Karl — Grundrisse — a.g.e.

(33) ALTHUSSER, Louis — Genç Marx'ın evrimi üzerine — in *Soyut: Edebiyat Dergisi*, Haziran 1975, No. 80, s. 75-83 *(Eléments d'autocrique* — Hachette, Paris, 1974, s. 105 - 126)

(34) FEUER, Lewis — What is alienation: the career of a concept — in STEIN, M.A. ve VIDICH, A. (ed.) — *Sociology on trial* — Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1963, s. 127-147, s. 136

dayız. Kopukluk gibi görünen bu değişim, ancak Marx'ın yapıtları bir bütün olarak değerlendirildiğinde doğru olarak anlaşılabilir.

Burada amacımız kuşkusuz Marx'ın kurduğu devâsa mimarinin derinlemesine analizini yapmak değil. Ama şu da bir gerçek ki Lefèbvre (35), Marcuse (36), Perroux (37), Mandel (38), Lukacs (39), Fromm (40), İsrael (41) ve daha birçokları El Yazmalarından Grundrisse ve Kapital'e kadar geçen sürede epistemolojik bir kopukluk bir yana, sorunsalın odak noktasında bile bir değişiklik, hatta bir kayma olmadığını açıkça veya zımnen belirtmektedirler. Ancak vurgulamanın üslûbunda ve kullanılan deyimlerde belirli bir değişiklik olduğu da bir gerçektir. Elyazmaları'ndan Kapital'e doğru gidildikçe yabancılaşma olgusu, diğerlerinin öne sürdüğü düşüncelerin aksine, önemini yitirmek bir yana, Kapitalin ilk bölümünün ana teması olacak ölçüde kilit bir yer işgal etmektedir. Burada Marx'ın amacı açıktır: Yabancılaşma kavramını felsefi kökenlerinden sıyırıp, ayıklayıp, somut gerçekler düzeyinde —ve arasında— lâyık olduğu statüye kavuşturmak...

Elyazmaları ve Kapital'den alınan aşağıdaki pasajlar savunduğumuz bu yaygın yargıyı kanıtlar niteliktedir ve istendiğinde bu örneklerden kuşkusuz çok daha fazla sayıda vermek mümkündür. Marx Elyazmalarında, daha önce de bir bölümünü sunduğumuz bir pasajda şöyle diyor: «..emeğin ürettiği nesne, yani emeğin ürünü, emeğin karşısında **yabancı bir şey**, kendini üretenden **bağımsız bir güç** olarak dikilir. Emeğin ürünü, bir nesneye aktarılmış, **maddeleşmiş** emektir; emeğin **nesneleştirilmesidir.** Emeğin gerçekleştirilmesi, emeğin nesneleştirilmesidir. Politik iktisadın ele aldığı durumlarda, emeğin bu gerçekleşmesi, işçiler için **ger-**

---

(35) LEFEBVRE, Henri — Sociologie de Marx — a.g.e., s. 1-19
LEFEBVRE, H. — Le Marxisme — PUF, Paris, 1963, s. 36-48

(36) MARCUSE, Herbert — Le marxisme soviétique — Gallimard, Paris, 1963, s. 13-42, s. 343-372

(37) PERROUX, François — Aliénation et société industrielle — Gallimard, Paris, 1970, s. 7-38

(38) MANDEL, Ernest — Yabancılaşmanın sebepleri — in MANDEL, E. ve NOVACK, G. — *Marksist yabancılaşma kuramı* — a.g.e., s. 21-42

(39) LUKACS, Georg — Histoire et conscience de classe — Minuit, Paris, 1960

(40) FROMM, Erich — La conception de l'homme chez Marx — a.g.e., s. 121-137

(41) İSRAEL, Joachim — L'aliénation de Marx à la sociologie contemporaine — Anthropos, Paris, 1972, s. 11-36, s. 405-422

çekliğin yok olması şeklinde görünür; nesneleşme, nesnenin yok oluşu ve nesneye kölelik, mülk sahibi olmak ise yabancılaşma, başkalaşma olarak ortaya çıkar» (42)

Aynı Marx, Kapital'de de özde aynı düşünceleri dile getirmekten geri kalmıyor. Ona göre «kapitalist sistemde, emeğin toplumsal üretimini arttırmak için kullanılan tüm yöntemler, işçinin zarar görmesi ile sonuçlanmaktadır; üretimin gelişmesine yönelik tüm yollar üreticiler üzerinde egemenlik kurma ve onları sömürme yollarına dönüşmektedir. Artık işçi, kolu ayağı kırılmış, parçalanmış bir insan, bir insan kırıntısı haline getirilmiş, bir makinenin sadece bir çarkı olma durumuna indirgenmiştir. İşinde onun için hoşa gidebilecek ne kaldıysa o da yokedilmiş ve böylece yaptığı iş tiksinti verici bir angarya niteliği kazanmıştır. Bilimin bağımsız bir güç olarak üretim sürecine sokulması oranında, üretimle ilgili zihinsel potansiyeli elinden alınmış, yokedilmiştir.» (43)

2) Yabancılaşmanın çağdaş yorumlarına iki örnek: MARCUSE ve MİLLS

Kanımızca tarih, yani insanlığın gelişme doğrultusu, Marx'ın yabancılaşma kavramına yalnızca bir alanda eklenti yapabilmiştir. Marx, en yabancılaşmış toplumsal sınıfın işçi sınıfı olduğunu, dolayısıyla, öncelikle kurtarılması ve özgürlüğe kavuşturulması gereken sınıfın da bu sınıf olduğunu savunmuştur. Yabancılaşmanın, insanların büyük bir çoğunluğunun ortak yazgısı haline gelecek ölçüde yaygınlaşacağını öngörememiştir. Büyük çoğunluk içerisindeki oranı giderek artan bir insan kitlesi, günümüzde artık makinalardan ziyade simgeleri ve insanları kullanmakta, onlarla uğraşmaktadır. Fromm'a göre «küçük veya büyük memur, satıcı, esnaf veya tüccar, özellikle hizmetler sektöründe çalışanların hemen tümüne yakını bugün nitelikli işçiden çok daha büyük bir yabancılaşma içinde yaşamaktadırlar. Nitelikli işçinin işlevleri bugün dahi yetenek, beceri ve iş ahlâğı gibi kişisel niteliklere bağımlıdır; «kişiliğini», tebessümünü ve hele hele inançlarını satmak zorunda değildir. Diğerlerinin varlığı ise becerilerinin yanısıra, uysal, ılımlı ve istenilen doğrultuda kullanılabilir olmalarından ileri

(42) MARX, Karl — 1844 Felsefe Yazıları — a.g.e., s. 67
(43) Kapital'den nakleden FROMM, E. — La conception de l'homme chez Marx — a.g.e., s. 92

gelmektedir. Ancak tüketim açısından, özellikle bürokrasinin çeşitli kesimleri ile, el emeğiyle çalışan düz işçiler arasında pek büyük bir fark bulunmamaktadır; hepsi şeyleri, sahibolmak ve kullanmak istedikleri yeni, sonra daha da yeni şeyleri arzulamaktadırlar. Bu halleriyle şeyler karşısında bütünüyle edilgin, zincire vurulmuş tüketiciler kitlesini oluştururlar ve yapay arzularını doyuran, ama doyurduğu oranda doyumdan uzaklaştıran nesnelerin kölesi olmuşlardır. Üretken evrenle hiçbir ilişkileri bulunmamaktadır; onu tümel gerçekliği içerisinde sezinliyememektedirler; çünkü bu evrenin edimli ve etkin bir parçası değildirler. Şeylere ve şeyleri üreten makinalara taparlar ve bu yabancılaşmış dünyada kendilerini bir tuhaf ve tecrit edilmiş hissederler». (44)

a) Herbert MARCUSE'ye göre yabancılaşma

Fromm'unkine benzer bir yaklaşımla Marcuse de çağdaş kapitalist toplumu irdeler ve işçi sınıfının Marx'ın beklediği doğrultuda yabancılaşmayı sona erdirebilecek güç olmaktan artık uzaklaşmış olduğunu vurgular. Hem Marx hem de daha sonraki Marksistler yabancılaşma olgusunu incelerken, işçileri ve işçi sınıfını odak noktası olarak ele alırlar. Yabancılaşmanın aşılması da ancak bu sınıfın bilinçlenmesi, yani içinde bulunduğu durumun farkına vararak çözüm yolunu görmesi ve gerçekleştirmesi ile mümkündür. Marcuse ise özel olarak yabancılaşmanın ve genel olarak ileri derecede sanayileşmiş kapitalist toplumun sorunlarının aşılmasında, işçi sınıfından çok toplumdaki marjinâl kesimlere ağırlık verir. Bu bağlamda özellikle öğrencilerin, etnik azınlıkların, toplum dışı kesimlerin toplumsal değişmedeki önemini vurgulayan Marcuse'ye göre, ileri derecede sanayileşmiş kapitalist toplumlarda, sistemle aşırı ölçüde bütünleşmiş işçilerden bir şey beklemek mümkün değildir. (45) Marx için el emeğiyle ve fiziksel gücüyle çalışan ve bu emeği sermaye sahibi tarafından sömürülen proleterya, nicel potansiyeli ve temel toplumsal haklardan yoksun bırakılmış olması nedeniyle tarihsel bir görevi yerine getirmeye hazır-

---

(44) FROMM, Erich — La conception de l'homme chez Marx — a.g.e., s. 99-100

(45) Toplumsal dinamiğin oluşmasında ve hızlanmasında alt kültürlerin önemini vurguluyan kuşkusuz yalnızca Marcuse olmamıştır. Bak. COMPERE, Bernard — İntégration sociale et marginalité — in *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 1978, C. 64, s. 127-146

lanan, bu nedenle de yükselen bir sınıftır. Oysa Marcuse'ye göre hızla gelişen otomasyon nedeniyle el emeği giderek artan oranlarda makinayla ikame edildiği gibi, makina da daha az işgücüne gereksinme duymaktadır. «Teknolojik bütünde, zamanını büyük ölçüde (ya da tümüyle) otomatik ya da yarı otomatik tepkilerle harcayan mekanik iş, daima bütün hayata yayılan bir uğraş, tüketici, sersemletici, insanlık dışı bir köleliktir. Oylesine tüketicidir ki, uyarlıklar durmadan artar; makineleri çalıştıranlar katı denetim altındadırlar; işçiler çevreden kopmuştur.» (46) Bu süreçte el emeğinin azalması, büyük ölçüde artan denetimi gerektirmektedir. Bu da giderek insanların köleleşmesine yol açmaktadır. «Bu ustaca köleleştirme, daktiloya, banka memuruna, her zaman baskı altında olan satıcı adama ya da satıcı kadına, televizyon spikerine uygulanan köleleştirmeden temelde farklı değildir. Standartlaştırma ve tekdüzelik üretici meslekle üretici olmayan meslekleri benzer kılar. Kapitalizmin önceki evrelerinde proleter, bedenini çalıştırarak hayatın zorunluluklarını ve lükslerini sağlayan, pislik ve yoksulluk içinde yaşayan bir yük hayvanı durumundaydı. Bu durumda, toplumundan atılmış bir canlıydı. Fakat teknoloji toplumunun ileri kesimlerinde örgütlenmiş olan işçi, bu atılmışlığı daha az duyulur biçimde yaşar. Toplumsal işbölümünün öbür insani nesneleri gibi o da, teknoloji toplumuyla bütünleşmektedir. Otomatlaştırmanın çok başarılı olduğu kesimlerde, bir çeşit teknoloji topluluğu insan atomlarını iş alanında birleştirir gibidir. Makine işçilere uyutucu bir uyum getirmektedir sanki...» (47) Marcuse bu hale gelen işçi sınıfından umutsuzdur. Ona göre, «yeni teknolojik iş dünyasında işçi sınıfının olumsuz tutumu zayıflıyor. Artık işçi sınıfı kurulu düzenin canlı karşıtı değildir. Bu o kadar gerçektir ki, sınırın da ötesinde düzenleme ve yönetim kesiminde de teknolojik üretim düzeni hâkimdir... Benzer biçimde... kapitalist yöneticiler ve sermaye sahipleri de eski işlevlerini kaybediyorlar. Onlar artık büyük sermaye düzeninde birer bürokrattan başka bir şey değiller... Kin ve bölünme, amacından yoksundur; teknoloji örtüsü, eşitsizliği ve köleliği gizler. Teknik ilerlemeye rağmen, insan, üretici düzenin boyunduruğu altına girmiştir... İleri sanayi toplumunun köleleri, incelmiş kölelerdir; ama köle olarak kalmaktadırlar. Çünkü kölelik baş eğmekle tanımlanamaz; işin ağırlığıyla da

(46) MARCUSE, Herbert — L'homme unidimensionnel — Minuit, Coll. Points, Paris, 1968, s. 55

(47) İbid., s. 56

tanımlanamaz; ama araç durumunda olmakla ve insanın nesneye indirgenmesiyle tanımlanabilir.» (48)

Marcuse'nin üzerinde durduğu ileri kapitalist toplumun en tipik örneği olan Amerika'da izlenen büyük teknolojik gelişme, insana üretim gereçleri ve toplumsal kontrol mekanizmaları karşısında belirli bir özgürlük payı kazandırmakta, buna karşılık insan varlığının tümünün şimdiye dek yaşanmamış bir biçimde yaygın ve derin bir baskı altına alınmasına neden olmaktadır. Kitle haberleşme araçlarının da (49) yardımıyla insan tümüyle sömürgeleşmekte, tutum ve eylemleri ile dış dünyayla ilişkilerinin bilincine varamayan, ama toplumu yönetenlerin istediği şeyleri, istediği ölçüde, istediği yer ve zamanda tüketen bir robot doğmaktadır. (50) Marcuse'nin bütün bu savlarından ve özellikle işçi sınıfının yeni konumu hakkındaki görüşlerinden çıkarılacak sonuç şöyle belirlenebilir: Teknolojik düzenlemenin egemen olduğu toplum, sistemin muhafazası ve idamesine yönelik olarak bütün öğe ve değerlerin bütünleşmesiyle kapalı ve güdümlü bir toplum haline dönüşmektedir. İşçi sınıfının da karşı çıkma ve aşma gücünü yitirmesiyle silahsız kalmış bu toplum, böylece «tek boyutlu toplum» olarak nitelenmektedir.

b) Charles Wright MİLLS'e göre yabancılaşma

Mills de beyaz yakalılar üzerindeki yapıtını (51) ağırlıkla bu doğrultuda ele almış bulunmaktadır. Beyaz yakalılar üzerindeki incelemesinde Mills, hizmetler sektöründe çalışan, sayıları giderek artmasına rağmen oluşturdukları toplumsal gücün bilincinde olmıyan ücretlilerin, yani büro memurları, satıcılar v.b. grupların

---

(48) İbid., s. 62-63

(49) Kitle haberleşme araçlarının yabancılaştırıcı etkilerini derinlemesine inceleyen ve iletişimde önemli olanın mesaj değil, aracı olduğunu kanıtlayan McLuhan'ı burada hiç olmazsa zikretmek isteriz. Bak. Mc LUHAN, Marshall-Pour comprendre les media — Mame — Seuil, Paris, 1976. Türkçe bilgi için bak. ÖZKÖK, Ertuğrul — McLuhan'ı tersinden okumak — in *Yazı*, 1978, No. 1, s. 82-95

(50) MARCUSE, H. — L'homme unidimensionnel — a.g.e., s. 202-213

(51) MİLLS, Charles Wright — Les cols blancs — Maspero, Paris, 1966. Editörlüğünü yaptığı bir başka yapıtta da aynı doğrultuda beliren düşüncelerle karşılaşıyoruz. Bak. MİLLS, C.W. (ed.) — İmages of man. The classic tradition in sociological thinking — New York. George Braziller, 1960.

özellikle yabancılaşma koşulları üzerinde durmaktadır. Bu yapıtında onun temel amacı bürokrat, memur, satıcı gibi meslek gruplarından oluşan yeni kitlenin neden bağımsız bir sınıf oluşturamadıkları, niçin toplumsal konjonktüre göre başka sınıfların egemenliğini kabul ettikleridir. Mills bu çalışmasında ayrıca, toplumda siyasal iktidarın demokratik bir nitelik almasında dengeleyici bir toplumsal güç olduğu ileri sürülen bu orta sınıfın, bu görevi bile yerine getirebilecek fiili güç ve bilinçten yoksun olduğunu göstermiş bulunmaktadır. Bu yabancılaşma sürecinin üstyapısal niteliklerini Mills şöyle betimlemektedir:

«Beyaz yakalıları tehdit eden tehlikeler aslında yirminci yüzyılın bütün insanları için ortak bir nitelik taşıyan tehlikelerdir. Eğer yeni orta sınıflar bu duruma alışmakta diğerlerinden daha fazla güçlük çekiyorlarsa, bunun nedeni, oldukça kısa bir dönem için de olsa güvenlik içinde yaşamış olmalarından ileri gelmektedir» (52). «Çağımız bunalımının nedenleri temel bir olguda yatmaktadır: Politikada ve ekonomide, aile yaşamında ve dinsel yaşamda, ve yaşamımızın tüm alan ve bölümlerinde, 18 ve 19 uncu yüzyılların sarsılmaz gerçekleri ya yıkılmış, ya da çözülmüş bulunmakta, buna karşılık çağdaş yaşamı çerçeveliyen görenekleri belirginleştiren yeni toplumsal değerler görülmemektedir. Böylece ne kabul etme, ne de reddetme olanağına sahibiz; ne isyan, ne de ümit etmek için bir şevk ve heyecanımız kalmadı. Yaşamımız yön gösterici bir çizgiden yoksun bulunuyor. Beyaz yakalılarda bu bunalım daha da büyük; zira belirli bir inanç sisteminin yokluğu onları bireysel düzeyde silâhsız bırakmış ve kollektif düzeyde güçsüz kılmış bulunuyor. Vahşi bir çağın oldukça yeni bir ürünü olan beyaz yakalı, kendisini doğuran ve kendisine karşı gittikçe daha fazla yabancılaştırmak için çaba sarfeden kitle uygarlığını saymazsak, kendine özgü bir kültüre de sahip değildir. Kendisini güvenlik içerisinde hissetmek için bağlar aramakta, ancak hiçbir topluluk, hiçbir örgüt onun bu gereksinmesine cevap verebilmek için oluştuğu izlenimini vermemektedir. Bu yanlızlığı onu, basın, sinema, radyo ve televizyon gibi ucuz halk kültürünün yapay ürünleri için, bulunmaz bir müşteri haline getirmektedir. Genellikle kentlerde oturduğundan, onu prefabrike eğlencelerin gelenekçiliği ve tutuculuğu içinde tutmak kolay olmaktadır: Beyaz yakalı, yaratmadığı bir dünyada yaşamaktadır.

(52) MİLLS, C.W. — Les cols blancs — a.g.e., s. 11

Beyaz yakalının içinde yaşadığı dünyada, işçinin kendi emeğinin ürünlerine göre yabancılaşması, kafkavari bir mükemmeliyet içerisinde doruğuna erişmektedir. Elinden, çok arzu ettiği ve hiçbir zaman sahibolamıyacağı çok şey geçmesine rağmen, kendisi bizzat yaratmamakta, üretmemektedir. Çalışırken veya çalışmadan sonra zevk ile, hüşu ile ve hayranlıkla seyredebileceği hiçbir nesne üretmemektedir. Emeğinin ürününe göreli olarak yabancılaşmış olduğundan ve bütün gün ve saatlerini alışageldiği hep aynı angarya işle doldurmak zorunluluğunda bulunduğundan, boş zamanlarını istiyerek, ona satılan düşük nitelikli yapay eğlencelere vermekle değerlendirmektedir. Bu sentetik coşkunluk içerisinde ne sıkıntısını dindirebilmekte, ne de gerçek anlamda sükûnet bulabilmekte, dinlenebilmektedir. İşi onu sıkmakta, eğlenceleri onu sinirlendirmekte, bu kısır döngü ise onu tüketmektedir.» (53)

Mills çağdaş toplumdaki yabancılaşmanın en tipik görünümlerini yansıtan beyaz yakalılar üzerindeki çalışmasının yanısıra, Amerikan toplumundaki güç ilişkilerini ve siyasal yapıyı incelediği bir başka yapıtında da yabancılaşmaya değinir. Kitle toplumu olarak nitelediği Amerikan toplumunda görünürde demokratik bir nitelik taşıyan mekanizmanın, sosyolojik anlamda hiç bir geçerliliği ve işlerliği olmadığı savını öne sürer. Bugünkü koşullarda aslında özerk, etkin ve söz sahibi gibi görünen kitle örgütlerinin, meslek kuruluşlarının, derneklerin ve diğer kamu kuruluşlarının toplumsal karar almada ve uygulamada söz sahibi olmadığını vurgular; çünkü Amerika'da bir kamu toplumunun varlığından söz etmek artık mümkün değildir. Bunun yerini siyasal ve toplumsal açıdan yabancılaşmış bireylerin oluşturduğu kitle toplumu almıştır. (54) Mills'e göre «kitle toplumunda şu özellikleri görüyoruz: 1) Başkalarının fikir, düşünce ve kanaatlarını dinleyenler pek çok, buna karşılık kendi fikir, düşünce ve kanaatlarını ifade edebilenler pek azdır; tamamen toplama bireyler yığını durumuna indirgenen kamu, kitle haberleşme araçlarınca etkilenip biçimlendirilmektedir. 2) Kitle haberleşmesinin örgütlenme biçimi, bireylerin anında ve etkinlikle yanıtta bulunmalarına olanak bırakmamaktadır. 3) Kamu oyunun, bir kez oluştuktan sonra kendini realize etmesi için kamuca girişilmesi gereken eylemler, bu eylem kanal-

(53) İbid., s. 12-13
(54) MİLLS, Charles Wright — İktidar seçkinleri — Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974, s. 412-422

larını örgütleyen ve kontrolu altında tutan resmi makamlarca, ya da iktidar çevrelerince denetlenmektedir. 4) İktidar kurumları karşısında kitleleşmiş kamunun bağımsızlığı kalmamakta, iktidar kurumlarının ve resmi makamların görevlisi olan kimseler kitleler üzerinde açık ya da örtülü yollardan nüfuzlarını kullanmakta, kişilerin karşılıklı ve özgür tartışma yoluyla kamu oyu yaratabilme özgürlüklerinin daha oluşmadan önlenmek istendiği ve önlendiği görülmektedir». (55) Kitle koplumunda özellikle kitle haberleşme araçlarının merkezileşmesini, bunun yanısıra insan yaşamındaki belirleyici ve etkileyici rolünün artmasını temel etkenlerin en önemlisi olarak değerlendiren Mills, insanlar arasındaki birincil etkileşimin yok olmasından yakınır. Bu da sonuçta bireyleri, Marcuse'nin de değindiği umutsuzluğa iter. Artık orta sınıfların en geniş toplumsal tabakaları oluşturduğu bu tür toplumlarda, askeri, ekonomik ve siyasal seçkinlerden meydana gelen oligarşiler insanları «insanlara rağmen» yönlendirebilmektedirler. «Günümüzün etkin iktidar kuruluşları, sırasıyla dev şirketler, erişilmesi güç devlet aygıtı ve yanına kolay kolay yaklaşılamıyan ordudur. Bir yandan bunların, bir yandan da ailesinin, küçük ve yakın topluluklarının baskıları altında kalan birey, kendini güvenceye kavuşturacak ve kendini güçlü hissetmesini sağlayacak ana kuruluşlardan yoksundur. Bu nedenle kitle toplumunda birey için gerçekten canlı, gerçekten anlam taşıyan bir siyasal mücadele olanağı kalmamıştır. Bugün, bu nitelikte bir siyasal hayatın yerini tepeden yönetim almış, altlarda ise bir siyaset boşluğu meydana gelmiştir» (56). Görüldüğü gibi Mills, siyasal yabancılaşmadan hareket eder ve bu yabancılaşmanın altında yatan etkenler olarak genellikle sosyolojik değişkenlerin önemi üzerinde durur. Ona göre teknoloji ve bunun gerektirdiği örgütlenme biçimleri, kapitalist toplumda insanların kendilerini geliştirebilmelerine, bu amaçla düşünce üretip bunları realize etmelerine olanak tanımamaktadır. Ernest Becker, Mills'in sosyal psikoloji ve yabancılaşmaya ilişkin tamamlanmamış çalışması üzerine yaptığı yorumda da bunu belirtir. Mills'e göre yabancılaşma, «toplumsal bireyin keşfedilmemiş gücünü uygulamaya koymasının sağlıksız bir sonucu olarak düşünül-

(55) İbid., s. 425
(56) İbid., s. 432

melidir» (57). Becker'in değerlendirmesinden anladığımıza göre tamamlıyamadığı bu çalışmasında yabancılaşma kavramını ilk kez derinlemesine ve tüm boyutlarıyla ele alan Mills, bir «ruhsal yapı» kavramı geliştirir. Marksist düşünceye sadık kalarak bu yapının boyutları olan algılamanın, zaman ve mekân anlayışının, yönelimlerin ve ben kavramının toplumla ilişki içerisinde ve toplum tarafından belirlendiğini söyler. (58) Mills'de birey, Freud'dan farklı, ancak Marx'a benzer biçimde «bir bütün», ya da kendi deyimiyle «tarihsel bunalımların bir aktörü» olarak ele alınır. Ve algılanan dışsal gerçekliğin içselleştirilmesi süreci toplumsal bir olgu olarak irdelenir. Fakat bir anlamda Freud sonrası akımın etkisi altında, çocukluk yıllarının sosyalleşmesi ile daha sonraki kişilik yapısı arasında bir ilişki olduğunu vurgulayan Mills, bunun oluşmasında toplumsal ve tarihsel etkenlerin önemine dikkati çeken o dönem Amerikan sosyologları arasında en seçkin bir yer ve kişiliğin sahibidir (59). Sözü edilen ilk sosyalleşme ile kazanılan ve toplumsal etkenlerin de belirlemesiyle oluşan ruhsal yapı, insan kendi dışındaki nesne ve süje yığını ile ilişkilerinde edilgin kaldığı ölçüde, yabancılaşmanın olumsuzlukları ile bozulur ve sağlıksızlaşır.

Görüldüğü gibi soruna çok boyutlu bir açıklama getirmeye çalışan C.W. Mills, sosyolojik olduğu kadar bir ölçüde psikolojik ve sosyal psikolojik bir nitelik de içeren çalışmalarında, yabancılaşmayı belli bir diyalektik anlayışla ele alıp önemli katkılarda bulunmuştur. Genellikle sosyolojik araştırmaları ile bilim dünyasına ismini duyurmuş olan bu ünlü sosyoloğun, psikoloji alanında ayrıntılı bir biçimde söylemek olanağını bulamadığı görüşler, kuşkusuz üzücü bir eksiklik olarak değerlendirilecektir.

II. KAVRAMSAL AÇIKLIĞA DOĞRU...

A. Anomi, sapma ve yabancılaşmanın genel nitelikleri

1) İdeolojik uyarı:

Daha önceki bölümlerde yabancılaşma ve anomi kavramlarının ideolojik içeriklerini kuramsal çerçevelerinden kalkarak kısaca

(57) BECKER, Ernest — Mills' social psychology and the great historical convergence on the problem of alienation — in HOROWİTZ, İrving Louis (ed.) — *The new sociology: Essays in honor of C.W. Mills* — New York, Oxford University Press, 1965, s. 108-133, s. 133

(58) İbid., s. 112

(59) İbid., s. 114

açıklamaya çalıştık. Bu kavramları kullanırken ne Marx'ın, ne de Durkheim'ın yansızlık, nesnellik ya da ideolojik çerçeveyi aşma gibi bir sorunsal veya arayış içinde olmadıklarını, aksine kendi görüşleri doğrultusunda bireysel ve toplumsal sorunlara çözüm aradıklarını yer yer açık olarak, yer yer de zımnen göstermek istedik. Bunun yanısıra, çağdaş sosyal bilimler literatürüne genel bir bakışla, anomi gibi yabancılaşma kavramının da, daha ziyade bireysel psikoloji ve davranışları içeren bir sosyolojik yaklaşım türü içerisinde kullanıldığını kanıtlamıya yöneldik. Sorun böyle çerçevelendiğinde, yabancılaşmanın da genellikle ideolojik ve felsefi özünden soyutlanarak nesnel bir kavram gibi değerlendirildiği kanısında olduğumuzu kolayca söyliyebiliriz. Yabancılaşma giderek salt psikolojik ve bireysel düzeyde ele alınmakta ve bu «ruh haline» neden olan etkenler ortadan kaldırıldığında, başka herhangi bir yapısal değişmeye gerek kalmadan soruna çözüm getirilmiş olacağı düşüncesi üstü kapalı olarak öne sürülmektedir. İncelediğimiz araştırmacıların büyük bir çoğunluğu, özellikle Amerikan sosyoloji ekolüne dahil olanlar, yabancılaşmayı hep operasyonel tanımlar haline getirmeyi amaçlamakta, ancak bunu yaparken de ekonomik ve maddi alt yapı, teknolojik gelişme düzeyi, kültürel ve tarihsel özgüllük gibi boyutları bilinçli ya da bilinçsiz olarak ihmâl etmektedirler. Powell örneğinde gördüğümüz gibi bazıları, yer yer sınıf değişkenini dikkate alarak tarihsel ve kültürel özgüllüğü kısmen de olsa çözümlemelerine katsalar bile, büyük bir çoğunluk salt tutum ve bireysel eylemlerin açıklanması amacı ile sınırlı kalmışlardır. Kuşkusuz bu tür girişimler ve benzeri çalışmalar, toplumsal gerçekliğin belirli kat ve düzeylerinin veya bazı ayrıntılarının anlaşılması için yararlı, hattâ gerekli olabilir. Biz bunların tümünün yanlış ya da anlamsız ve yararsız olduğu iddiasında değiliz. Ancak bilimsel çalışmanın her zaman ve durumda kuramsal bakış açısı tarafından temellendirildiği gerçeğinden hareketle, sözü edilen çalışmaların ve daha genel bir deyişle klâsik Amerikan sosyoloji ekolünün kuramsal yanlışlık ve eksikliklerine dikkati çekmek gereğini duyuyoruz.

Anomi ve yabancılaşma açısından, kuşkusuz neden Amerikan sosyolojisi üzerinde bu kadar çok durduğumuz sorusu akla gelecektir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bilimsel çalışma, kuramsal bakış açısı üzerinde temellenirken, bir ölçüde belirli bir ideolojik tutumu da yansıtır. Tabiî burada ideolojiden söz ederken, bu kavramı aşağılayıcı anlamda ele almak yerine epistemolojik bir zorun-

luluk olarak düşündüğümüzü parantez içerisinde belirtmeliyiz. Kuramsal çerçeve, sınanması büyük ölçüde olanaksız varsayımlardan, felsefi tercihlerden, çalışmanın yöneldiği nihai amaçlardan ve kuşkusuz yaşanmış ve yaşanmakta olan somut gerçekliklerden oluşur. Bu boyutların soyutlandığı, tümüyle nesnel ve araştırmacının ideolojik yönelimlerinden bağımsız olduğu öne sürülen bir bakış açısının varlığını savunmanın tam anlamıyla ideolojik bir tutum olduğunu daha önce de belirtmiştik. Dolayısıyla Amerikalı sosyal bilimcilerin, aslında ideolojik içerikleri veya potansiyelleri tartışılmaz ölçüde belirgin kavramları ele alarak, yansız ve nesnel anlamda bilim yaptıklarını öne sürmeleri, özü boş bir savdan, ya da bilimsel saflıktan öte bir anlam taşıyamaz. Bu doğrultuda, anomi konusunda olduğu gibi yabancılaşma da ideolojik çerçevesinden soyutlanmış, bu amaçla anlamı ve içeriği değiştirilmiştir. Bu yönelimin temel nedenini araştırırsak, Amerikalı sosyal bilimcilerin tarafsızlık bir yana, sistemin sürdürülmesi ve yeniden üretilmesi sürecinde çok önemli bir işleve sahibolan kişiler olduklarını görürüz. Örneğin bir meslek olarak sosyolojinin en önemli üst kuruluşu olan American Sociological Association'ın bütçesinin yüzde 80'i, 1960 lı yıllarda doğrudan hükümet tarafından karşılanmaktaydı. 1968'den önce Vietnam savaşına ilişkin stratejik araştırmalar, «yürütmenin» veya ona bağlı «bazı» organların isteğiyle yine bu örgüt tarafından gerçekleştirilmiş, «Pentagon»un bir çok araştırmasında da örgüt üyesi sosyologlar görev almışlardır. Bu somut örneklerden başka, sosyal bilim dallarında çalışan Amerikalı araştırmacıların büyük bir bölümü sanayi kuruluşları, reklâmcılık şirketleri, siyasal partiler v.b. örgütlerde doğrudan ya da dolaylı olarak görev almış bulunmaktadırlar (60). Ancak gene de kendileri tarafından ısrarla ve sürekli olarak vurgulanan yansızlık ve nesnellik gibi deontolojik ilkeler, yukarıda açıklamıya çalıştığımız ilişkiler ağının özellikleri çerçevesinde değerlendirilmek zorundadır. Böyle bir çabanın ideolojik kılıftan sıyrılma ve arınma derecesini de, sanırız, kolayca anlamak mümkündür.

İdeolojiden arınmış bir bilimin, hele sosyal bilimin, ontolojik ve epistemolojik eleştiriye dayanamıyacağını vurgulamıya çalıştık. Ancak bir ideolojinin, bir dünya görüşü veya öğretinin de tek bi-

(60) NİCOLAUS, Martin — The professional organization of sociology: a view from below — in BLACKBURN, Robin (ed.) — *İdeology in social science* — Fontana Collins, Bungay, Suffolk, 1973, s. 45-60

limsel yöntem olduğundan hareket edilerek oluşturulan açıklamaların da, aynı ölçüde eleştiriye açık olduğunu hemen belirtmek gerekmektedir. Özellikle yabancılaşma kavramının tarihsel gelişimine baktığımızda, bu kavramın bilim dışı ve salt anlamda felsefi olduğu yargısının uzun süre «resmi» Marksist ideoloji tarafından öne sürüldüğünü görüyoruz. Felsefi öğenin bilimsel çalışmada yeri olamıyacağı görüşünden hareketle, Marx'ın yabancılaşma kavramını gençlik yıllarında kullanmasının da bu doğrultuda kanıt olarak gösterilmesi, ardından Marx'ın düşünsel gelişiminin ve zihinsel ürünlerinin genç-olgun şeklinde ikili bir sınıflandırma içerisinde ele alınması, hep bu çarpıtma ve zorlamaların sonucu olarak belirmektedir. Özellikle Sovyetler Birliği'nde Stalin döneminde yaygınlaşan bu bilinçli eğilim ve girişimler yüzünden, örneğin Marx'ın başlıca yapıtlarından olan ve Kapital'deki temel düşüncelerin bir taslağını oluşturduğu herkesçe kabul edilen Grundrisse uzun bir süre hasır altı edilmiş ve basılmamıştır. Oysa, hem de artık genç Marx'ın değil, olgunlaşma yolundaki Marx'ın kaleme aldığı bu yapıtda, Marksist bir yabancılaşma kuramının varlığı hiçbir kuşkuya yol açmıyacak ölçüde belirgin ve kapsamlı bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Sovyet Rusya dışında da bu yapıt 1970'lere dek bilinmezliğini korumuş ve bu nedenle Marx'ta yabancılaşma kuramı gereğince tartışılıp aydınlatılamamıştır (61). Bunun yanısıra gene Sovyetler Birliği'nde Marx ve Marksizm, entellektüel-felsefi içeriğinden soyutlanıp kurumsal-resmi ve «bilimsel» bir doktrin haline sokuldukça, diyalektiği tümüyle reddeden bir anlayış içerisinde her türlü eleştiri ve katkı yasaklanmış ve resmi görüşün «en doğru, yanılmaz ve tartışılmaz» sınırlarının kısır çerçevesi içerisinde mekanik bir Marksizm anlayışı geliştirilmiştir (62).

«Demek ki bir sosyal bilimin, belirli ölçüler içinde ideolojik olmaması düşünülemez. Bu durum, yaptığı çözümlemelerde, ya da bu çözümlemelerin sonuçlarının ekonomi ve yönetim alanındaki karar mekanizmalarında etkin olan kişiler veya gruplarca kullanılmalarında açıkça ortaya çıkar. Bir sosyolojik çözümlemenin uygu-

(61) MANDEL, Ernest — Yabancılaşmanın sebepleri — in MANDEL, E. ve NOVACK, G. — *Marksist yabancılaşma kuramı* — a.g.e., s. 28

(62) Bu yönteme bizzat karşı çıkan bir bilim adamından eleştirisel bir yaklaşım ve ilginç gözlemler için bak. KOLAKOWSKİ, Leszek —Marxism and beyond— Paladin, London, 1971, özellikle s. 191-205

lamadaki başarısı, herhangi bir grup için sahibolduğu ideolojik değere bağlıdır. Böyle bir çözümleme sözkonusu grubun günlük eyleminde mantıksal çerçeve niteliği taşır. Bu nedenle yakın bir tarihe kadar Sovyet Rusya'da gerçek bir sosyoloji yapılmamıştır; zira toplumun mantıksal çerçevesi, tanımı gereği, aynı zamanda hem bilim hem de öğreti olarak marksizm tarafından belirlenmişti. Günümüzde Sovyet Rusya'da da gelişmekte olan sosyoloji, toplumsal mekanizmaları etkinlik ve verimlilik açısından daha mükemmel bir düzeye yükseltmeyi amaçlıyan teknokratik bir sosyolojidir. Bu yaklaşım birçok yönden Amerikan sosyolojisindeki egemen akımların niteliğini andırmaktadır» (63)

Tabiî bu gelişmelerden en çok yara alan ve bu sapmaların faturasının bedelini ağırlıkla ödeyen, Marksist kuramın temel öğelerinden yabancılaşma kavramı olmuştur. Ancak bunun yanısıra, Batı düşünce sisteminin en doğrusal bir gelişime sahip akımı olan hümanizmanın en temsil edici ve gerçekçi öğesi olarak nitelenebilecek Marksizm (64), «ekonomizm» ve «prodüktivizm» ile suçlanan basit bir materyalist ideoloji olarak eleştirilebilmiştir. Bu oluşumun en ilginç yanı, bazı marksistlerin ve özellikle «resmi» marksistlerin de Marx'ın düşüncelerini bu doğrultuda yorumlamalarıdır. Bu durum öylesine belirginleşmiştir ki, Lefèbvre bu «düşüncesiz düşünürlere», çok basit bir düzeyde Kapital'in alt başlığını anımsatma gereğini duymuştur: «Ekonomi politiğin eleştirisi» (65).

Ekonomik öğelerin etkilerine tanıdığı ağırlık nedeniyle Marx'a yöneltilen eleştiri, bir ölçüde geçerli olsa bile, aslında Marx, bu etkilerin kapitalist toplumdaki ağırlığına değinmek istemiştir; yani bu, onun bir özlemi değil, gözlemidir. Başka bir deyişle Marx'ın belirtmek istediği, kapitalist toplumda ekonomik unsurların diğer toplumsal unsurlara göreli olarak giderek önem ve özerklik kazandığı, değişim değerinin kullanım değerini yitirdiği ve zamanla içerdiği, nitelin yerini nicelin ve hattâ insanın yerini metanın almaya başladığıdır. Marx bununla, kapitalist toplumda ekonomik unsu-

---

(63) TOLAN, Barlas — Toplum bilimlerine giriş — a.g.e., s. 291 Ayrıca bak. MENDRAS, Henri — Eléments de sociologie — A. Colin, Paris, 1967, s. 227

(64) İSRAEL, Joachim — L'humanisme dans les théories de Marx — in FRANKEL, Boris (ed.) — *Freudo-Marxisme et sociologie de l'aliénation — U.G.E.* - Anthropos, Paris, 1974, s. 239-278

(65) LEFEBVRE, Henri — Sociologie de Marx — a.g.e., s. 11

run, bireysel ve toplumsal bilinçleri giderek edilgin ve etkisiz bir duruma dönüştürdüğünü göstermek istemiştir. Yani Marx için ekonomik determinizm bir özlem ve zorunluluktan çok, kapitalist ekonominin bir sonucu olarak belirmekte ve kapitalist toplumun temel sınıfsal öğesi olan burjuvazide yansımaktadır. Nitekim bir önceki tarihsel aşamada, yani feodalizmde, toplumsal ilişkilerin belirleyicisi ekonomik unsurlardan ve özellikle paradan çok yüzyüze kişisel ilişki türü olmuştur. Feodal dönemde meta, para ve sermaye arasındaki ilişkileri belirleyen husus, bu dönemin kendine özgü kişisel ilişkileri olmuştur; oysa kapitalist toplumda meta, para ve sermaye ve bunlar arasındaki bağlar, kişiler arasındaki ilişkileri biçimlendirmektedir. Demek ki Marx'ın tarihsel maddeciliği kapitalist toplumun ana özelliği olan ekonomik bütünün ağırlığı ile özdeşleştirilemez. (66)

Kısaca belirtmek gerekirse hiç bir kuramsal çalışma ideolojik özünden soyutlanarak tek ve en doğru bilimsel yol olarak değerlendirilemez. Bu ilkenin, bir zamanlar egemen olan düşüncenin tersine, artık doğal bilimler için de geçerliliğini yitirmeğe başlamasından sonra, toplum bilimleri için böyle bir savda bulunmak yersizdir. Ancak bu, bilimsel çalışma yapılmamalı anlamına gelmez. Sadece vurgulamak istediğimiz, kendi tavrımızın sorunu algılamada bizi yönlendirdiğini, seçimlerimizi, yöntemimizi ve hatta çıkardığımız sonuçları etkilediğidir.

2) Epistemolojik bakış açısından anomi, sapma ve yabancılaşma

a) Anomi üzerine:

Anomi kavramının Durkheim'ın sosyolojik çözümlemelerinde nasıl kullanıldığını ve Durkheim sosyolojisinde «kilit» bir özellik taşıyan bu kavramı psikolojik çözümlemelerde kullanmanın hatalı olabileceğini daha önce belirttik. Amerikan sosyolojisinin temel yanlışı, hem anomiyi hem de yabancılaşmayı kendi kuramsal ve tarihsel çerçevelerinden soyutlayarak davranışları açıklamaya yönelmesi ve anomi ile yabancılaşmayı böyle bir sosyolojik düzeyde incelemeye çalışması olmuştur (67). Biz bu tutuma karşı çıkar-

(66) TOLAN, Barlas — Toplum bilimlerine giriş — a.g.e., s. 23

(67) BESNARD, Philippe — Merton à la recherche de l'anomie — in *Revue Française de Sociologie*, Ocak - Mart 1978, C. 19, No. 1, s. 3-38, özellikle s. 23-35

ken, anominin Durkheim'ın kullandığı biçimde, ağırlıkla sosyolojik bir kavram olarak ele alınmasından yanayız. Ancak bu tutumumuz, Durkheim'ın temel varsayımları, felsefi ve ahlâksal tercihleri ve sosyolojide geliştirdiği tüm yöntem ve teknikleri aynen benimsediğimiz anlamına gelmez. Bize göre anomi, «hızlı toplumsal dönüşüm dönemlerinde değerler sistemi ve normatif yapının toplumsal yapı ile ilişki ve uyumunun bozulması ve toplumu oluşturan bireylerin davranış, düşünce ve eylemleri üzerindeki belirleyici ve yönlendirici niteliğinin yitirilmesi» halidir. Anomi kavramı böyle bir çerçeve içerisinde ele alındığında, tekil bireyin davranış ve yönelimlerinden ötede, toplumsal yapının bir yanının bireyler üzerindeki etkisi de göz önüne alınmış olur.

b) Sosyoloji ve sosyal psikolojide sapma

i) **Sosyal psikolojide sapma ve sapmış davranışlar:** Sosyalleşmenin bütün bireyleri birbirine benzer kılamıyacağı tabiidir. Belirli bir toplumdaki davranışlarda genelleşmiş çizgilerin yanısıra, farklılaşmış görünümler de yer almaktadır. Her toplumda, kültürce «normal»in sınırı olarak belirtilen çizgiyi aşan bireysel davranışlara rastlanmakta ve bu durum «sosyal sapma» olarak tanımlanmaktadır (68). Antisosyal veya asosyal olarak da nitelenen sapmış davranışlar, bununla birlikte, kültürel modelle uyuşabilmektedir. Batı'da veya özellikle Fransa'da, bir şizofrenin kendini genellikle Napolyon sanması bu yargıyı destekler niteliktedir (69). Sapma biçimleri bir toplumdan diğerine değişmekle birlikte, hemen her durumda bu topluma özgü belirli bir çerçevenin içinde yer almaktadır. Hattâ Linton, bir kültür iyi bilindiği ve tanımlandığı takdirde, o toplumda oluşabilecek psikoz ve isteri biçimlerinin önceden söylenebileceğini ileri sürmektedir (70). Toplumlar genellikle sapmanın varlığını açıkça kabûl ederler ve belirli bir ad takarak ayrı bir statü ayırırlar. Örneğin Fransız toplumunda ve hattâ bazı Türk köylerinde «köyün delisi» bu tür bir statüye sahiptir (71)

---

(68) STOETZEL, Jean — La psychologie sociale — Flammarion, Paris, 1963, s. 70

(69) İbid., s. 71

(70) LİNTON, Ralph — Culture and mental disorders Charles C. Thomas, Springfield, İll., 1956, s. 132

(71) STOETZEL, J. — La psychologie sociale — a.g.e., s. 71

ii) **Uyum, sapma ve hoşgörü.**

Normların varlığı ve bu normlara harfiyen uyulması farklı sorunlardır. Öyle normlar vardır ki herkes bunları kabul etmekle birlikte, bunlara tam olarak uyanlar hiç yok denecek kadar azdır. Her toplumda her zaman bazı kimseler bu toplumda geçerli olan normlara çeşitli nedenlerle uymıyabilirler; bu olguya, sosyalleşme için sosyal psikolojide kullanılan deyimden biraz farklı bir anlamda sapma adı verilir. Sapma ve uyumluluk olguları karşıt anlamlar içerir. Zaten gerçekte, hiçbir toplumsal sistem bireylerden bütün normlara harfiyen uymalarını talep etmez; normlara uyumda gevşeklik veya hoşgörü ölçüsü, bir toplumsal grup veya sistemin belirgin özelliklerinden birini oluşturur. (72)

Bu hoşgörünün düzeyi önce bireyin grup içerisinde yeniliğine veya eskiliğine göre değişir. Gruba yeni dahil olan işçinin, öğrencinin veya askerin gayretkeşliği herkesin bildiği bir olaydır. Bu gibi kimseler grubun üyesi olduklarını kabul ettirebilmek ve grup içerisindeki statülerini sağlamlaştırabilmek için gayretkeş olmaları gerektiğine inanırlar; bu olguya aşırı uyumluluk diyoruz. Bu aşırı uyumluluğu açıklayan bir diğer neden de, yeni gelenlerin ilk aşamada normların sadece resmi veya kurumsallaşmış tanımını bilmeleri ve bu normun pratik veya gerçek tanımını öğrenecek kadar grupsal tecrübe yaşamamış bulunmalarıdır. Hoşgörü düzeyi bireyin grup içerisindeki mevki veya statüsüne göre de değişebilir. Papaz veya imamın işlediği bir günah basit müminlerin işledikleri günahlardan farklı bir biçimde değerlendirilecektir. Yüksek düzeyde bir politikacı kendi partisini herhangi bir militandan daha kolay ve rahat bir şekilde eleştirebilir. Ayrıca bireylerin bütün eylemlerinin tam bir açıklıkla değerlendirildiği ve normlara göreli olarak yaptırım gücüyle desteklendiği ve cezalandırıldığı hiçbir toplum yoktur. Bireysel eylemlerin bu göreli saklılığı, normların uygulanmasında diğer bir hoşgörü türü doğurmaktadır. Bu yönde, servisinde olup biten herşeyi bilen bir büro şefinin, bu servisi kolayca yönetemiyeceğini öne sürebiliriz. (73).

iii) **Sapma nedenleri**

Normlardan sapmanın gerçek nedenleri genellikle farklıdır ve hoşgörü çerçevesinde açıklanamaz. Bunlardan biri, bireyin her-

(72) MENDRAS, Henri — Eléments de sociologie — a.g.e., s. 110
(73) TOLAN, Barlas — Toplum bilimlerine giriş — a.g.e., s. 244-245

hangi bir nedenle grubunun dışında veya uzağında kalmasını ifade eden marjinâlite olgusu, bir diğeri de norm çatışması içerisinde bulunan bireyin bunlardan birini uygulamak için diğerine karşı çıkma zorunluluğunda bulunmasıdır. Marjinâliteyi yaratan nedenler büyük bir çeşitlilik gösterebilir. Ancak normların çiğnenmesi genellikle normlar veya roller arasındaki çatışmalardan doğar. Bireylerin sahiboldukları roller çeşitli yön ve düzeylerde norm çatışmaları içerir. Bireyin kendisi için giderek öncelik ve önem kazanan bir referans grubuna, doğal olarak diğer gruplardan daha fazla ilgi duyması, bu gruplarda marjinâl bir statü işgal etmesine neden olabilir. Her fabrikada, işverenin her zaman haklı olduğunu, disipline uyulmadığını veya sendikanın yararsız ve hattâ zararlı olduğunu öne süren işçiler bulunur. Diğer işçilerden çok, işveren ve yöneticilerle özdeşleşen bu gibi kimseler, genellikle dikey toplumsal mobilite sürecinde bulunan işçilerdir. Üye olmak için özlem duyulan bir grubun normlarını zamanından önce benimseme ve uygulama açısından, bu mekanizma önceden sosyalleşme olarak tanımlanır. (74)

Bazı sapma biçimleri de, toplumun temel değerleri ile bireyin mensup olduğu toplumsal kategori veya sınıf açısından bu değerleri gerçekleştirmek için sahibolduğu araçlar arasındaki uyuşmazlıklardan veya çatışmalardan doğmaktadır. Merton sapma'yı, toplumdaki kültürel amaçların ve bu amaçlara varmak için saptanmış olan yolların kabul edilmesi olarak tanımladığı uyumla karşıtlaştırmaktadır. Daha önce de değindiğimiz gibi Merton, temel değer olarak ekonomik başarıyı vurgulayan Amerikan toplumunun, toplumsal farklılaşmanın alt tabakalarındaki başarısız ve başarı kazanma olanağına sahip bulunmayan kimselere bir ümit kapısı bırakmadığını belirtmektedir. Büyük bir çoğunluk bu çatışmayı, egemen toplumsal değerlerle içinde bulundukları fiili durum arasındaki karşıtlığa göreli olarak yaşamaktadır; o zaman herkes üyesi bulunduğu grubun normlarına uymakta, erişilmesi olanaksız görülen temel değerler ise ideal değerler olarak algılanmaktadır. Ancak böyle bir tutum bireyleri çoğu kez «biçimci» davranışlara sürükler. Çatışmayı çok derin bir biçimde duyan bazı kimseler de uzaktaki bu değerlere ulaşmak için «yeni yollar ve buluşlar» ge-

---

(74) **MENDRAS, Henri — Eléments de sociologie** — a.g.e., s. 112-113

liştirmeye çalışırlar. Çatışmadan kurtulmak isteyenlerin de hem toplumsal değerleri, hem de grup normlarını reddederek bir tür «gerileme» veya «kaçma» davranışını tercih ettikleri görülür. Bu davranışın bir karşıtı olarak beliren «isyan» davranışında ise birey, toplumun ve grubun değer ve normlarını kabul etmediği gibi, bu değer ve normları yenileriyle değiştirerek başka bir toplumsal düzen yaratma amacını güder. Gerçekte bu mekanizmaların hepsi, bireyin kendi durum ve özelliklerine göre toplumla farklı bir bütünleşme yapabileceğini gösterir. En uç bütünleşme düzeyinde bulunan yersiz yurtsuz avarenin statüsü bile, toplumca kabul edilmiş belirli normlarla düzenlenmiştir; onun nasıl davranması gerektiği ve ona karşı nasıl davranılacağı normlarla belirlenmiş bulunmaktadır. (75)

iv) **Sapmanın epistemolojik analizi**

Anomi konusunda olduğu gibi aynı şekilde burada da, Amerikalı araştırmacıların anladıkları doğrultuda, varolan değer sisteminin etkisini yitirmesi, ya da bu sistemin teknolojik gelişmelere ve altyapısal değişimlere ayak uyduramaması halini, sadece mevcut toplumsal statükoya aykırı bir durum olduğu için sapma olarak nitelendirmiyoruz. Sapma, rol ve statü kavramları çerçevesinde olması istenen veya beklenen davranışlara her aykırı durum ya da olasılık için biraz da gelişigüzel kullanılan bir kavram niteliği taşımaktadır. Bunun da aşırı bir tutuculuğa yolaçtığı ve bu ideolojik tutumun sonunda, belirli bir anda varolan ilişkilerin ve yapıların bağnazca savunulmasına neden olduğu bilinen bir gerçektir. C.W. Mills bu durumu açıkça şöyle vurguluyor: «Bugün Amerika'da sosyal hizmet görevlileri orta sınıf düşünce, davranış ve eylemlerinin dışına çıkan her şeyi sapma olarak nitelemektedirler». (76) Bu durumda araştırmacının özellikle sapma konusunda, tanımı bile kesinlikle belirlenmemiş yansızlığını ve nesnelliğini koruması güçleşmektedir. Ayrıca bu kavramın salt olumsuzluk yüklü bir sıfat olarak ele alınmaması gereğini de önemle belirtmeliyiz. Hattâ daha da ileri giderek, sapma olarak betimlenen birçok tutum, davranış ve düşünceyi, Merton'ın «bile» değindiği

(75) TOLAN, Barlas — Toplum bilimlerine giriş — a.g.e., s. 246-247
(76) Nakleden NİSBET, Robert A. — The social bond. An introduction to the study of society — Alfred A. Knopf, New York, 1970, s. 261

gibi, varolan ilişki ve yapının köklü bir eleştirisi ve toplumsal değişme ve ilerlemenin habercisi olarak değerlendirmek de mümkündür. Ancak bu değerlendirme de bir başka aşırı tutum olarak düşünülebilir. O zaman bu kavrama nesnel bir içerik kazandırmak gerekirse, sapmayı «belirli bir toplum ve dönemde mevcut değer sisteminin ahlâksal düzleminin dışına düşen davranışlar» olarak yeniden tanımlamak gerekmektedir. Bu durumda sapma, anomiden farklı olarak, mevcut genel değer sisteminin sadece toplumun bazı kesimleri, grupları ve özellikle bireyleri için yönlendirici ve belirleyici niteliğini yitirmesi hali olacaktır. Oysa anomiden söz ederken, onu, birey, grup ve dar toplumsal kesimleri aşan tümel bir kavram olarak tanımlıyoruz.

Anomi ve sapma kavramlarının toplumun kültürel sisteminin etkisi ve işlevine ilişkin sosyolojik kavramlar olduğunu böylece belirtmiş olduk. O zaman karşımıza çıkan temel sorunlardan biri, kültürler ve toplumlar arasındaki farklılaşmaların, özünde bilimsel olması gereken bu kavramların genelleme özelliğini ne ölçüde etkilediğidir. Örneğin çağdaş sanayi toplumlarına bakarak anomik olarak niteleyebileceğimiz bir durum, sanayileşmemiş toplumlar için kuşkusuz aynı bağlamda düşünülemez. Değer ve norm sistemlerinin, toplumda varolan teknolojik düzey ve üretim ilişkilerinden bağımsız olmadığı gerçeği de göz önüne alındığında, her toplumun kendine özgü verilerini anomi ve sapma çözümlemelerinde hesaba katmanın zorunluluğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Özellikle ampirik çalışmaların sonuçlarından kalkarak yapılan genellemelerde bu noktanın önemi kesinlikle göz önüne alınmalıdır.

c) Yabancılaşma üzerine

Daha önce de değindiğimiz gibi, yabancılaşma kavramı çağdaş sosyolojide çok kullanılan bir kavramdır. Durkheim'da anomi kavramı gibi, yabancılaşma da Marksist kuramda kilit bir konuma sahiptir. Anacak Marx'ın çözümlemelerinde yabancılaşma, Durkheimcı anomi gibi salt sosyolojik bir kavram olarak yer almaz. Bunun yanısıra, iki düşünürün kuramlarının ana hatları incelendiğinde, Durkheim'ın varolan yapının sürdürülmesini ve ortaya çıkan aksaklıkların giderilmesini amaçladığını, Marx'ın ise varolan yapıyı tümden eleştirerek yeni bir düzeni ve değişimi hedef aldığını görürüz. Bu nedenle sözkonusu iki kuram gibi, bu iki kurama bağlı olarak yaratılan anomi ve yabancılaşma kavramları,

işlevleri, içerdikleri değer yargıları ve normatif boyutları açısından da birbirinden ayrılırlar. Ancak genel bir değerlendirme ile, Marx ve Durkheim'ın kendi bakış açılarından «kafalarında oluşturdukları ideal düzenden bir sapma olarak gördükleri toplumsal olumsuzluk veya bozuklukları inceledikleri» (77) ileri sürülebilir. Her ikisi de kendi kuramlarında ahlâksal ve siyasal doğrular saptarlar, farklı ideolojileri savunurlar; dolayısıyla toplum, kültür, değer sistemi ve insan-toplum ilişkileri hakkında farklı varsayımlardan yola çıkarlar. Ancak bu varsayımlar salt ütopya düzeyi ile sınırlı kalmaz; belirli bir tarihsel dönemin somut toplumsal koşullarından yola çıkılarak oluşturulur. Bununla birlikte Durkheim, özlediği düzenin, mevcut toplumsal yapının bozukluklarını ve aksıyan yanlarını düzeltmekle kurulabileceğini düşünürken, Marx çözümü, varolmayan ama kurulması mümkün ve gerekli yeni bir toplum türünde aramaktadır. Durkheim ve Marx arasındaki bu temel fark, onların yöntemlerini, çalışma ve muhakeme biçimlerini de belirler. Durkheim varolan toplumsal yapı içerisinde ve sadece sosyal ilişkiler düzeyinde çözüm aradığından, ayrıca toplumu yeniden kurmak gibi bir sorunu olmadığından, somut sosyolojik kavramlar kullanır. Oysa Marx öncelikle, mevcut olanın yerini almasını istediği yeni toplumun temel felsefi doğrularını belirler ve içinde yaşadığı toplum türü olan kapitalizmin eleştirisini bu felsefi seçime göre yapar. Kapitalizm, insan ilişkilerinin insani özünden soyutlanması olarak tanımlanan yabancılaşmanın en ileri halidir. Bu olgunun aşılması ise ancak, toplumun alt yapısal ve buna bağlı olarak üst yapısal, yani kurumsal, kültürel ve tinsel ilişkilerinin sınıfsız toplum biçiminde yeniden örgütlenmesiyle mümkün olacaktır. Marx buradan hareketle soruna salt sosyolog olarak bakmaz; o hem iktisatçıdır, hem sosyal ve siyasal bilimcidir, hem de filozoftur... Bu nedenle Marksist kuramın temel kavramlarından olan yabancılaşma da, bütün bu yönelimleri belirleyen felsefi bir kavramdır. Azımsanamıyacak felsefi bir yönü olmasına rağmen Durkheim'ın bu düzeyde bir sorunu yoktur; çünkü nihai çözüm kapitalist toplum içinde bulunacaktır. Durkheim'ın anomi olarak nitelediği, son tahlilde normatif ve moral düzeyde bir kuralsızlık veya kargaşa hâlinden ibarettir. Anomi ile savaşmak için bazı toplum-

(77) HORTON, John — The deshumanization of anomie and alienation: a problem in the ideology of sociology — in *The British Journal of Sociology*, 1964, C. 15, No. 4, s. 283-300, s. 284

sal kuralların işlerliğe kavuşturulması gerekmektedir; bu da, bazı kısıtlama ve düzenlemeler yoluyla sağlanabilecektir. Aslında Durkheim da Hobbes gibi, insani bir düzenin ancak toplumsal kontrolun yaygınlaşması ve etkinlik kazanması ile gerçekleşebileceğini düşünür. Bu yeni kurallar ve düzenlemeler, yozlaşan normatif ve ahlâksal sistemi, işbölümünün ulaştığı bu aşamada yerinde işlerliğe ve sağlığa kavuşturacaktır. Farklılaşma ve uzmanlaşma, yani organik dayanışma üzerine kurulu yeni tür işbölümü, kendisiyle uyum sağlayacak bir normatif ve ahlâksal yapı ile bütünleşirse, Durkheim için sorun çözümlenmiş olacaktır. Başka bir anlatımla Durkheim'ın temel felsefi tercihi, bazı olasılıkların gerçekleşmesi koşuluyla statükoyu savunmaktan ibarettir. Bu nedenle Durkheim pratik ve somut sorunlarla, salt sosyolojik verilerle uğraşırken, Marx, daha soyut, geleceğe dönük ve yaşadığı toplumunkinden tümüyle farklı bir yapı ile ilgili sorunları çözme çabası içerisindedir. Bu doğrultuda kapitalizmin oluşturduğu insan - insan, insan - doğa, insan - toplum, toplum - doğa arasındaki tüm ilişki biçimlerini yadsır ve kendi felsefi tercihleri yönünde hepsinin yeniden kurulmasını amaçlar. Buna göre Marx'ın kilit kavramı yabancılaşma, yalnızca ekonomik, toplumsal veya siyasal ilişkilerdeki bir bozulmanın ürünü ya da sonucu değildir. Yabancılaşma aksine, bütün bu ilişkilerdeki bozukluk ve aksamaların sonucunda insanın kendi özüne ters düşmesidir; yani bu kavramın marksist felsefenin temel simgesi olarak anlaşılması zorunludur. Böyle bir çerçeve içerisinde Marx'ın, kendi yabancılaşma kavramını dar ve kısır ilişkiler düzeyinde sınamak, bunun için de operasyonel tanımını yapmak gibi bir sorunu yoktur. Marx, yabancılaşmanın varlığını kendi kavramları ve yöntemi ile kuramsal düzeyde çözümler ve kanıtlar. Gençlik çağından yaşamının en büyük yapıtı olan Kapital'e kadar, giderek daha belirgin bir biçimde bu düşünsel çizgiyi izler.

Fakat sosyolojinin bir bilim olarak gelişme sürecini incelediğimizde, yabancılaşma kavramının da ampirik çalışmalara konu olduğunu, kavramın kuramsal ve uygulama alanlarında sürekli tartışıldığını ve geliştirildiğini görüyoruz.

B. Yabancılaşma ve anomi: (78)

Yabancılaşma kavramı üzerinde belirtilmiş olan düşünceler tekrar dikkatle okunduğunda, bu deyimin ne kadar geniş bir kapsama sahibolduğu görülüyor. Felsefi - dinsel bir kökenden geldiğini daha önce vurguladığımız bu deyim, marksizmdeki öneminin yanısıra, sosyoloji ve hattâ modern sosyal psikolojinin de ampirik bir kategorisi durumuna gelmiştir. Böyle bir evrimin, deyimin anlam ve kullanılışında açık bir belirsizleşmeye yol açmış olması her halde şaşırtıcı olmasa gerekir; zira filozof ve bilim adamlarının çoğu, bu kavramı kendi düşünceleri açısından yorumlayıp, deyimin kökendeki anlamına kendi anlayışlarını da eklemektedirler. Öte yandan, yabancılaşma ve bu kavrama yakın sayılabilir diğer kavramlar, özellikle marksistlerin kullandığı şeyleşme ve fetişizm ile genel sosyolojideki anomi kavramları arasındaki ayırımın da her zaman açık olmaması, bu karışıklık ve belirsizliği daha da arttırmaktadır. Bu belirsizlik, bir çok düşünürün, «enflasyonist» bir biçimde kullanımı nedeniyle yabancılaşma kavramını bilimsel bakımdan değerini yitirmiş geçici bir moda olarak görmeleri sonucunu yaratmıştır. (79)

Kavramın bu tarihsel evrimi, yabancılaşmaya açık ve seçik yeni bir tanım göstermeyi ve farklı alanlardaki özgül kullanımları saydamlaştırmayı gittikçe ivedileşen bir zorunluluk hâline getirmektedir. Yabancılaşma kavramının ilgili ilgisiz her olay veya olgu ile ilişkilendirilmesine ancak bu şekilde bir son verilebilir. Biz burada yabancılaşmanın «geleneksel» tanımından hareket edeceğiz; ancak daha önceki yorumları yeniden yorumluyarak çağımız toplumunu daha iyi anlama yolunda bize temel bir varsayım niteliği taşıyabilecek olanını ortaya çıkartmaya çalışacağız. Bunu yapabil-

---

(78) Bu bölümü yazarken ROSNER'in, düşüncelerimizle büyük ölçüde çakışan önermelerinden yararlandık. Bak. ROSNER, Menachem — Aliénation, fétichisme, anomie — in FRAENKEL, Boris (ed.) — *Freudo-marxisme et sociologie de l'aliénation* — Anthropos, U.G.E., Paris, 1974, s. 183-237

(79) Bell, psikoloji ve sosyolojide kullanım açısından yabancılaşma kavramı içerisinde ilgisizlik, yetkecilik, uyumculuk, siyasal hareketsizlik ya da aşırı derecede siyasal etkinlik, önyargı gibi birbirinden fevkalâde farklı olguların ileti̇ldiğini bir daha vurguluyor. Bak. BELL, Daniel — Sociodicy — in *The American Scholar*, Sonbahar 1966. Ayrıca: Crime as an American way of life — in BELL, D. (ed.) — *The End of ideology* — New York, The Free Press of Glencoe, 1960

mek için, bir yandan marksist düşüncenin çeşitli görünümlerine, diğer yandan da modern ve klâsik sosyolojiye başvurmak gerekiyor; zira yabancılaşma kavramı marksizmle marksist olmayan toplum bilimleri arasında bir buluşma noktası oluşturur. Bu durumda analizimiz, yabancılaşma kavramını toplumsal yaşam alanında yoğunlaştırmış olmaktadır. Arıcak yabancılaşmanın epistemolojik ya da felsefî-antropolojik sonuçlarını burada ele almamamız, kavramın dar, pozitivist ve ampirist bir tanımıyla kendimizi sınırlandıracağımız anlamına gelmez. Gerçekte, yabancılaşma kavramının bu iki görünümü birbirinden farklıysa da, ikisi arasında zorunlu bir ilişki bulunmaktadır: «yabancılaşma sorunları üzerindeki felsefî düşüncenin sınanması praxis, yani yabancılaşmanın belirtileri ile savaşım içerisinde gerçekleşir ve yabancılaşmanın somut toplumsal belirtileri ile ilgili ampirik araştırmaların bir anlam kazanabilmesi, ancak bu araştırmaların belirli bir toplumsal ve ahlâksal değerler çerçevesi ile doğrudan ilişkili olmasından kaynaklanır». (80) Çok genel bir nitelik taşıması ve toplumsal yaşamın bütün alanlarında meydana gelen bir sürecin ortak paydası olması nedeniyle tanımlanması fevkalâde güç olan bu kavramı, biz burada şu açılardan ele almak istiyoruz:

— Yabancılaşma sürecinin çeşitli evrelerinin belirlenmesi,

— Yabancılaşmanın toplumsal yaşamın özgül alanlarındaki belirtilerinin incelenmesi ve bunların ortak yönlerinin araştırılması,

— Yabancılaşmanın şeyleşme veya fetişizm ile anomi kavramları arasındaki farklarını ayırdetmek,

— Yabancılaşma kavramının nesnel ve öznel görünümleri arasındaki ilişkileri incelemek.

Yabancılaşmayı «insanın emeği tarafından yaratılan şeyin aynı insana, kendisini köleleştiren yabancı bir öz olarak geri dönme süreci» olarak tanımladığımızda, Marx'ın ve özellikle genç Marx'ın yazılarındaki anlamdan fazla uzaklaşmamış olacağımızı düşünüyoruz. Bu tanımın avantajı, bu süreç içerisinde çeşitli evrelerin varlığını vurgulamasıdır; bu evrelerden yalnızca üçüncüsü olan köleleşme, yabancılaşma olayını tanımlar; diğerleri, yani nesneleşme ve

(80) ROSNER, Menachem — Aliénation, fétichisme, anomie — a.g.y., s. 185

dışsallaşma, yabancılaşma olayının ön koşullarını oluştururlar. Bu durumda, sürecin bu üç evresini ayrıntılı olarak incelemek durumundayız.

1) Yabancılaşma sürecinin evreleri

Marx'ın tanımlamasına sadık kalarak birinci evre olan nesneleştirme ile, bizatihi yaratma eylemini, yani insan emeğinin insanın dışında bir gerçeklik olarak somutlaşmasını kasdediyoruz. Bu, bir bütünlüğün çözülmesi, insanı ürününe bağlayan bağın kopması, dolayısiyle de yeni ve farklı bir niteliğin yaratılması sürecidir. Hernekadar yabancılaşmanın koşullarını yaratıyorsa da, bu birinci evreyi yabancılaşmayla özdeşleştirmek mümkün değildir. Ikinci bir aşamada ise, yaratılmış olan ürün kendisini yaratanın kontrolünden çıkar ve bağımsız, kendisini yaratana dışsallaşmış bir güç, yabancı bir öz haline dönüşür. Tam anlamıyla yabancılaşmadan söz edebilmemiz ise ancak, yaratıcının yarattığı nesne tarafından köleleştirilmesi aşamasında, yani sonuncu kritik evreye ulaşıldığı anda mümkün olur.

Yukarıda belirttiklerimizin ışığında yabancılaşmayı, yaratan insan ile yarattığı ürün arasındaki ilişkinin bu üç farklı evresinin sürekli evrimiyle tanımlıyabiliriz. Bu evrelerden herbiri kendisini izliyen evrenin gelişmesini hazırlar; ancak izleyen evrenin gerçekleşmesini bir zorunluluk olarak düşünmemek gerekir. Gerçekte, sürecin devam etmesini ya da kesilmesini belirleyen husus, bazı öznel etkenlerin varlığı ya da yokluğudur. Örneğin üretim sürecindeki nesneleştirme, yani maddenin dönüştürülmesi aşaması, zorunlu olarak belirli bir işbölümünü getirir. İnsanlar bu işbölümünü genellikle bağımsız bir güç gibi kabul etme eğilimi içerisindedirler; oysa başka toplumsal koşullarda işbölümünün türü ve düzeyi, emekçilerin seçimine bağlı olarak belirlenebilir. İnsanlar işbölümünü, kendilerini köleleştiren ve kendisine boyun eğilmesi gereken bir güç olarak algıladıkları zaman ancak yabancılaşmadan söz edilebilir (81). Oysa bu durum teknolojik düzey ve sosyo . ekonomik örgütlenme biçimi gibi nesnel koşullara ve diğer bazı öznel etkenlere bağlıdır. Demek ki yabancılaşma sürecinin gelişimi, seçeneksiz bir oluşum olarak değerlendirilemez. Başka bir örnek daha

---

(81) Marx'ın gerek 1844 Felsefe Yazıları'nda, gerekse Alman İdeolojisinde bu tanımı vurguladığına bir çok kez değindik.

verelim. Insanlar arasındaki geleneksel aile ve topluluk bağlarının çözülmesi, bireyi referans çerçevesinden koparır. Bu çözülme bir yandan bireyin kişiliğinin saydamlaşması ve belirginleşmesi sonucunu doğurabilir; ama diğer yandan da, kendisini çevreleyen insanlar karşısında bir dıştalık, topluluk içinde ise yalnızlık duygusuna kapılmasına yol açabilir. Bununla birlikte, bu dıştalık ve yalnızlığın, sadece kaçınılması olanaksız karşıt bir güç tarafından yaratıldığı izleniminin duyulduğu durumlarda yabancılaşmadan söz edebiliriz.

Bu örnekler, yabancılaşma sürecinin birinci evresi olan nesneleştirme ile modern sosyolojinin temel kavramlarından olan toplumsal farklılaşma kavramı arasındaki benzerliği ortaya koymaktadır. Durkheim ve Spencer'den Parsons'a kadar marksist olmayan tüm kuramcılara göre toplumsal farklılaşma, evrimleşme içerisinde farklılaşmalara uğrayan her toplumsal sistemin gelişme biçimidir. Yukarıda işbölümü ve geleneksel topluluğun çözülmesi olarak gösterilmiş olan bu toplumsal farklılaşma sürecini, yabancılaşmanın belirmesi için bir önkoşul olarak değerlendirmek yanlış sayılmaz. Ancak yabancılaşma kavramı gibi toplumsal farklılaşma kavramı da, çok genel niteliği olan bir kavramdır. Bu kavram, hem çeşitli olaylar için ortak ve genel bir süreci, hem de belirli bir alanda meydana gelen özel olayları çözümlemeye olanak vermesi bakımından özgül bir süreci ifade etmektedir. Aynı şekilde değerlerin ve fonksiyonların farklılaşması, toplumsal işbölümü, toplumsal tabakalaşma ve sınıflaşma kavramlarını da toplum yaşamının çeşitli alanlarındaki farklılaşma sürecini tanımlayan özgül kavramlar olarak kabûl edebiliriz.

2) Yabancılaşmanın boyutları:

İnsan etkinliğinin farklı alanlarında özel yabancılaşma tiplerinin varlığını öne sürmek acaba mümkün olabilir mi? Marx'ın emeğin yabancılaşması alanındaki önerilerini andırır bir biçimde, bazı Amerikalı sosyologların bu alandaki yabancılaşma türü için başlıca dört öğe tanımladıklarına daha önce değinmiştik. (82) Güçsüzlük, süreci bütünlüğü içerisinde algılıyamama, yalnızlaşma ve kendini özüne karşı yabancı hissetme şeklinde özetlenebilecek bu dört öğeden herbiri, insanın bu etkinlik alanındaki nesnel ko-

(82) Burada özellikle SEEMAN ve onu izliyenleri kastediyoruz.

numuna bir tepki niteliği taşır. Maddesel üretim, zihinsel yaratma ve insan ilişkileri olarak sıralıyabileceğimiz temel etkinlik alanlarını ele aldığımızda, güçsüzlük öğesi emekçi ile kendisi tarafından yaratılan nesne arasındaki köklü farklılaşmayı ve emekçinin bu nesneye boyun eğişini gösterir. Süreci bütünlüğü içerisinde algılıyamama öğesi ise, emekçinin zihinsel yaratma ile olan ilişkisini ortaya koyar. Toplumsal açıdan tecrit edilme ve yalnızlaşma ile ölçüt yoksunluğu da, insan ilişkileri alanındaki yabancılaşmayı belirtir.

a) Maddesel yaratma yoluyla yabancılaşma:

Maddesel yaratma yoluyla yabancılaşma konusunda en klâsik örnek, insanın makine tarafından köleleştirilmesi, yani bir yandan üretim araçları karşısında, diğer yandan da bu üretim araçlarına sahip olamama sonucunda köleleşmesidir. Her iki durum için ortak olan yön, insanların etkinlik ve varlıkları için zorunlu olan araçlar karşısındaki yabancılaşmadır. İnsan, bilimsel araştırma, kültürel yaratma gibi araçlardan da koparılmış olabilir. İnsanın, varolması ve etkinlikte bulunması için zorunlu araçlara yabancı olması, köleleşmesine yol açar; bu köleleşmenin öznel düzeyde bir güçsüzlük duygusu biçiminde ortaya çıkması doğaldır.

İnsanın maddesel varlıklar veya para olarak üretim araçlarından kopmuş ve onların bir kölesi haline dönüşmüş olması, aslında çok daha genel bir olayın özel bir durumundan başka bir şey değildir. Marx, insanın kendi varoluşu ve etkinliği açısından temel bir nitelik taşıyan üretim araçları yoluyla, kendi ürünü tarafından köleleştirilme tehlikesinin varlığını vurgulamıştır. İnsan ile üretim araçları arasındaki kopuşun, nesnenin kendisini üreteni egemenliği altına alması sonucunu kendiliğinden ve otomatik olarak doğurmadığını, ancak böyle bir olgunun gerçekleşme olasılığını yarattığını bir kez daha yinelemekte yarar var. Güçsüzlük duygusu böyle bir egemenliğin gerçekleşmiş olması ile ortaya çıkar.

b) Zihinsel yaratma yoluyla yabancılaşma:

Yabancılaşmanın ortaya çıkabileceği ikinci bir etkinlik alanı da, yaratıcı ile onun zihinsel ve tinsel ürünü arasındaki ilişkiler alanıdır. İlk kez Hegel ve Feuerbach tarafından dinle ilişkili olarak incelenen bu olayı Marx da, emeğin yabancılaşmasından önce ele

almış ve ilk olarak dinsel yabancılaşmayı incelemiştir; daha sonraki çalışmalarında, yabancılaşmanın bu iki türü arasındaki koşutluğu görmek mümkün olmaktadır.

Bu alanda gerçek anlamıyla bir nesneleştirme evresinden söz edilemez; zira yaratıcı etkinliği somutlaştıran unsur bir «nesne» değildir. Ancak bazı zihinsel ve tinsel olguların insan üzerinde egemenlik kuran yabancı bir güç olarak belirme olasılığı, maddesel nesnelerden daha düşük değildir. Bu alanda da farklılaşma ve yabancılaşma süreçlerini birbirleriyle ilişkilendirerek, varlık nedenleri olan araştırma hedeflerine ulaşacaklar: yerde, bu hedefleri gizler hale dönüşen ileri derecede uzmanlaşmış bazı bilimleri ve teknolojinin gelişmelerini örnek olarak gösterebiliriz. Anlamsızlık öğesine bundan daha tipik bir örnek kolayca bulunamaz. İnsanın zihinsel ve tinsel ürününün kendisine egemen olması kuşkusuz bir güçsüzlük duygusu yaratacaktır. Ancak gerçekte böyle bir egemenlik tehlikesini yaratan husus, dinsel, bilimsel v.b. alanlarda insan yaşam ve etkinliğinin anlamını büyük ölçüde yitirmiş olması ve doğal ve toplumsal güçlerin etkinliğinin açıklanmıya çalışılmasıdır.

c) İlişkiler yoluyla yabancılaşma:

İnsan etkinliğinin üçüncü alanı olan insanlar arası ilişkilerdeki yabancılaşma, bu ilişkilerin insanlar veya insanlarla toplum arasında olmasına göre farklı biçimler kazanır. Bu sonuncu durumda toplum ve kurumlar, toplumu oluşturan insanlar arasındaki toplumsal ilişkilere görece bağımsız ve bu ilişkileri aşan bütünler haline dönüşürler; insanlar, yasalar veya toplumsal normlar yoluyla kurallara boyun eğme zorunda bırakıldıkları andan itibaren, toplumun veya kurumların bir bakıma şeyleşmesi sözkonusu olacaktır. Bu durumda yabancılaşma, bireyin kendi arzusuna karşın toplumsal yasa ve anlaşmalara boyun eğip, aşırı uyumcu bir tutumu benimsemesi biçiminde kendisini gösterir.

Toplumsal yabancılaşma sadece toplumsal normlara köleleşme veya körükörüne itaat olarak tanımlanamaz. Belirli normların varolduğunu bilmeme, çelişen normlar karşısındaki şaşkınlık veya belirgin bir biçimde tanımlanmış normları bilmezden gelme ve çiğneme de, toplumsal yabancılaşmanın çeşitleri arasında yeralır. Bu durumda yabancılaşma, normları yaratan toplumsal birlik ve bü-

tünlüğün çözülmesinden veya sistemin evrimleşmesi sonucu çelişen ve karşıtlaşan normların belirmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum modernleşmeye özgü olmakla birlikte, modern toplumun içinde de sık sık görülmektedir. Bu yabancılaşma türü toplumca beklenen davranışların sınırlarının açık ve seçik bir biçimde belirlenmemiş olmasından kaynaklanmakta ve bu durum, ölçütlerin yetersizliği veya yokluğu nedeniyle öznel bir tepkiye yol açmaktadır. Toplumsal normların varlığı ile doğrudan ilişkili olmayan diğer bir yabancılaşma türü de, insanın toplumsal grup veya diğer insanlarla olan ilişkilerinin gönüllü bir seçim sonucu oluşmaması hâlinde ortaya çıkan bir dıştalıktır. Bu dıştalık durumu ise bir toplumsal yalnızlık duygusu yaratmaktadır.

3) Dıştalık ve köleleşme

Yabancılaşmanın öznel boyutları olarak kabul edebileceğimiz güçsüzlük, anlamsızlık duygusu ile ölçüt yokluğu, toplum içinde yalnızlık ve aşırı uyumculuk, insanın maddesel, zihinsel ve toplumsal ürünlerinden kopması ve onlar tarafından köleleştirilmesi sürecinden kaynaklanmaktadır. Bu durumda Marksist anlamda şu ayırımların yapılabilmesi mümkün olmaktadır:

i) Üretim araçlarından ve ürünlerden kopma ve onlar tarafından köleleştirilme,

ii) İdeolojik üst yapılardan kopma ve onlar tarafından köleleştirilme ve zihinsel - tinsel yaratmanın engellenmesi.

iii) Belirli bir toplumsal ilişki türünden ibaret olan üretim ilişkilerinden ve bu üretim ilişkilerini belirleyen toplumsal normlardan kopma ve bunlar tarafından köleleştirilme.

Sosyoloji diliyle bu ayırım daha genel bir biçimde yapılabilir ve etkinlik için zorunlu araçlardan, değerlerden ve normlardan kopma ve bunlar tarafından köleleştirilme deyimlerini klâsik sosyolojinin çerçevesi içerisinde kullanmış oluruz.

Marx'ın yazılarında merkezi bir konumu olan bir yabancılaşma türü de, insanın kendisini özüne karşı yabancı hissetme olgusudur Bu durumda, insan ürününden kopmuş olmakla kalmaz; kendi etkinliği de kendisine yabancı düşer ve onu köleleştirir. Sosyoloji dilinde insanın toplumsal rolünden kopması ve bu rol tarafından köleleştirilmesi deyimlerini pekâlâ kullanabiliriz. Belirli bir etkinlik

alanı içerisinde toplumun bireyden beklediği tüm davranışları kapsayan toplumsal rol kavramı, bilindiği üzere modern sosyolojinin temel kavramlarından biridir. Marx bu kavramı açık bir biçimde kullanmamış ise de, Grundrisse'de «kölenin veya yurttaşın toplumsal tanımı»ndan (83), Kapital'de de «burjuvanın maskesi»nden söz etmiştir. Her iki yapıtında da Marx, üretim ilişkileri, daha genel bir deyişle toplumsal sistem içerisindeki konumuna bağlı olarak bireyden beklenen davranış biçimini kastetmektedir.

Modern toplumun niteliklerinden biri de, toplumsal farklılaşmanın bir sonucu olarak bireyin çok sayıda toplumsal rolü yerine getirmesi zorunluluğudur. Bir yandan bu rollerin gerektirdiği zorunluluklar, diğer yandan da bu rolleri belirleyen normlar arasında çatışmaların oluşması her zaman mümkündür. Örneğin bir subayın aile içindeki babalık rolü ordudaki rolünden tümüyle değişiktir; rekabete dayanan bir pazar ekonomisi çerçevesinde bireyin ekonomik etkinliğini belirleyen normlar, dostluk ilişkilerinde temel olan normlardan tümüyle farklı olacaktır. Bu durum farklı roller arasında çatışmalara yol açar: bireyin rollerinden biri ya da diğeriyle özdeşleşememesi, yerine getirilmesi gereken roller tarafından köleleştirilmiş olma izlenimi, insanın öz etkinliğinin kendisini egemenliği altına aldığı duygusu, bu çatışmaya verilebilecek örneklerden birkaçıdır. Sonuçta insanın çeşitli etkinlik alanları ile yabancılaşmayı oluşturan öğeler arasındaki ilişkileri şu şekilde kurabileceğimizi düşünüyoruz:

(83) Bu vurguyu Rosner belirtiyor ve bu açıdan şaşırtıcı bir Parsons-Marx koşutluğu kuruyor. Bak. ROSNER, M. — Aliénation, fétichisme, anomie — a.g.y., s. 194-195, 235-236

YABANCILAŞMANIN BOYUTLARI VE YARATTIĞI TEPKİLER (84)

ETKİNLİK ALANLARI	*NESNEL BOYUT*	*ÖZNEL BOYUT*
Maddesel yaratma	Üretim araçları karşısında yabancılaşma	Güçsüzlük
Zihinsel ve tinsel yaratma	Zihinsel yaratma karşısında yabancılaşma	Anlamsızlık duygusu
Diğer insanlar ve toplumla ilişkiler	Toplum ve insan karşısında yabancılaşma	Toplumsal yalnızlık. Ölçüt yokluğu veya yetersizliği. Aşırı uyum
İnsanın öz etkinliği ile ilişkisi	Toplumsal rol karşısında yabancılaşma	Kendini özüne yabancı hissetme olgusu

Belirli bir nesnel ve öznel boyutun belirli bir alanda ağırlık kazanması, bu boyutla başka alanlarda da karşılaşmıyacağımız anlamına gelmez: ancak bu durumda, adı geçen boyutların bu alan içerisinde ikincil bir öneme sahip olmaları söz konusu olabilir. Örneğin zihinsel ve tinsel yaratma alanına giren dinle ilişkilerde öznel bir güçsüzlük tepkisi ile karşılaşılabileceğini daha önce de belirtmiştik. Maddesel yaratma alanında yer alan çalışma yaşamında, anlamsızlık duygusu büyük bir önem kazanabilir. Bazı durumlarda ölçüt yokluğu veya yetersizliği de toplumsal ilişkiler alanına özgü bir nitelik taşıyabilir. Bununla birlikte tabloda gösterilen kategorilerin, yabancılaşmanın boyutları ile insanın yaratıcı etkinliğinin yarattığı temel sorunlar arasındaki ilişkilerin ayırımını kolaylaştırdığından kuşku duyulamaz. Ancak bu yargı, her nesnel veya öznel yabancılaşma durumunun belirli bir alanda yoğunlaşma derecesini belirleme gereğini de ortadan kaldırmaz.

4) Yabancılaşma kavramının özgül alanlara uygulanması:

Yukarıda vermiş olduğumuz tanımların doğrultusunda ve özellikle Seeman'in izinde gerçekleştirilmiş ampirik araştırmalardan bazı örnekler vermek yararlı olabilir. Modern endüstrideki yabancı-

(84) Tabloyu Rosner'ın çalışmasından aldık: İbid., s. 196 Aslında Rosner'ın da büyük ölçüde SCOTT'un yazısından esinlendiği anlaşılıyor. Bak. SCOTT, Marvin B. — The social sources of alienation — a.g.y.

laşma olgusunu inceleyen Blaumer (85), yabancılaşmanın boyutları ile bu boyutları nitelendiren olaylar arasındaki ilişkileri şöyle kurmaktadır:

Güçsüzlük: Çalışma süreci üzerinde her türlü yönetim ve denetim olanağından yoksunluk, yönetimi etkileme gücünün bulunmaması, üretilen nesne karşısında dıştalık ve ona sahip olamama durumu.

Anlamsızlık izlenimi: Çalışma sürecinin parçalanmışlığı, üretimin nihaî amacını bilememe.

Toplumsal yalnızlık duygusu: Bürokratik bir yapı içerisinde üretim ilişkilerinin anonim niteliği, otomasyonun geliştiği fabrikada işçilerin birbirleri ile ilişkilerinin azlığı.

Kendi özüne karşı dıştalık: Işçinin yetenek ve becerilerini geliştirip ilerletmesinin olanaksızlığı.

Levin de bir büyük kentteki belediye seçimlerini kapsıyan çalışmasında (86) dört tip yabancılaşma tanımlamaktadır:

Güçsüzlük: Yönetenlerle yönetilenler arasındaki farkın sonsuza dek süreceği duygusu.

Anlamsızlık izlenimi: Çeşitli adaylar arasında yapılan seçimi meşrulaştırmak için gereken tüm bilgilere sahip olmama durumu ve başta gelen iki aday arasında önemli bir fark bulunmadığı izlenimi.

Toplumsal yalnızlık duygusu ve ölçüt yokluğu: Seçimlerde ancak meşru olmıyan yollarla başarılı olunabileceği kanısı.

Kendi özüne karşı dıştalık: Oy kullanma hakkını yurttaşa yüklenmiş zorunlu bir ödev olarak değerlendirme.

Bu iki inceleme, yabancılaşmanın çeşitli görünümlerinin somut bir durumda meydana çıkabileceğini, ancak bunun bir zorunluluk olmadığını göstermektedir. Gerçekten de bu görünümlerin belirginleşmesi veya belirginleşmemesi, bir yandan birinci araştırmada üretim tekniği, ikincisinde ise seçim sistemi ile ifade edi-

(85) BLAUMER, R. — Alienation and freedom — The University of Chicago Press, 1964 — Zikreden ROSNER, M. — a.g.y., s. 197

(86) LEVİN, Murray — Political alienation — in JOSEPHSON, E. ve M. (ed.) *Man alone* — a.g.e., s. 227-239

len özgül bir alana, diğer yandan da bütünsel ekonomik, toplumsal ve siyasal sisteme ilişkin koşullara bağlıdır.

Buraya kadar söylediklerimiz, çeşitli yabancılaşma düzeylerini belirlemede bir hareket noktası oluşturabilir.

Bu şekilde, genel olarak yabancılaşmanın varlığından söz etmek yerine, belirli bir somut durum içinde yabancılaşmanın bütün öğelerinin veya sadece bazılarının bulunduğunu saptamak mümkün olmaktadır. Böyle bir yaklaşım ayrıca, yabancılaşmanın yoğunluğunu belirlemeye olanak sağlamakta ve bu yoğunlukla yabancılaşmanın çeşitli görünümlerinin dağılım derecesi arasında bir ilişki bulunup bulunmadığını anlamaya yöneltmektedir. Örneğin aynı zamanda hem güçsüzlük, hem de anlamsızlık olarak beliren bir öznel yabancılaşma tepkisi, acaba bu boyutlardan yalnız birine sahip bir tepkiden zorunlu olarak daha büyük bir yoğunluğa mı sahiptir? Bu türden bir sorunun sorulması, yabancılaşmanın farklı tür ve boyutları belirlendiği ölçüde mümkün olabilir. Yukarıda sözünü ettiğimiz ve birinci bölümde derinlemesine eleştirdiğimiz türdeki incelemelerin yararı bu noktada ortaya çıkar. Ancak bu alanda Amerikalıların yaptığı ampirik araştırmalar, daha önce özellikle belirttiğimiz gibi nesnel durum ile öznel tepkiyi ayırdetme konusunda yeterince açık değildir. Bununla birlikte, tablodaki tipolojinin Blaumer ve Levin'in araştırmalarına uygulanması, bu ayırıma belirli bir açıklık getirmektedir.

A — YABANCILAŞMANIN BOYUTLARI VE ÇALIŞMA ALANINDAKİ TEPKİLER (87)

GENEL OLARAK		ÖZEL DURUMLAR	
ETKİNLİK ALANI: MADDESEL YARATMA		ÜCRETLİ ÇALIŞMA	
Nesnel durum	*Öznel tepki*	*Nesnel durum*	*Öznel tepki*
Üretim araçlarından kopma	Güçsüzlük	Çalışma süreci üzerinde kontrola sahip olamama	Makine tarafından köleleştirilme
İşçinin yönetime katılamaması	Anlamsızlık izlenimi	Çalışma sürecinin parçalanması	Çalışmanın nihai hedefini anlamama
Çalışma sürecinde toplumsal ilişki yokluğu	Ölçütlerin yokluğu veya yetersizliği	Üretim grubunun parçalanması	Yalnızlık
Toplumsal role göre yabancılaşma	Kendi özüne karşı dıştalık	İşçinin yeteneklerini geliştirmesinin olanaksızlığı	Çalışmayı içsel bir zorlama olarak algılama
EGEMEN BOYUT			
Üretim araçlarından kopma	Güçsüzlük	Çalışma süreci üzerinde kontrola sahip olamama	Makine tarafından köleleştirilme

(87) Bu tabloyu ufak bazı düzeltmelerle Rosner'dan aldık a.g.y., s. 199

B — YABANCILAŞMANIN BOYUTLARI VE SİYASAL ALANDAKİ TEPKİLER (88)

GENEL OLARAK		ÖZEL DURUMLAR	
ETKİNLİK ALANI: ZİHİNSEL YARATMA		SİYASET	
Nesnel durum	*Öznel tepki*	*Nesnel durum*	*Öznel tepki*
Yönetim araçlarından kopma	Güçsüzlük	Sınıfsal yönetim	Yöneten - yönetilen ayırımı
Yurttaş ile Devlet arasındaki ayırım ve kopma	Anlamsızlık izlenimi	Amerika'daki partilerin siyasal yapısı	Adaylar arasında fark olmaması
Çatışma toplumu	Ölçütlerin yokluğu veya yetersizliği	Yozlaşmış bir siyasal sistem	Tek başarı yolu olarak meşru olmayan yollar
Toplumsal role göre yabancılaşma	Kendi özüne karşı dıştalık	Temsilî demokrasi sistemi	Seçimde oy kullanmanın bir dış zorlama olduğu duygusu
EGEMEN BOYUT			
Zihinsel yaratma karşısında yabancılaşma	Anlamsızlık izlenimi	Yurttaş ile Devlet arasındaki ayırım ve kopma	Siyasal sistemi algılıyamama

Bu sınıflandırma denemesi, her alanda nesnel koşullar ve öznel tepkiler arasındaki ilişkiyi belirlememize de olanak sağlamaktadır. Böylece etkenlerden yalnızca birinin belirginleştiği durumları ayrıntılarıyla incelemek ve bu tür bir durumu açıklamak için

(88) İbid.

yeni hipotezler oluşturmak da mümkün olmaktadır. Ayrıca bu sınıflandırma ile yabancılaşmanın, bir yanda insan etkinliğinin farklı alanları için ortak bir payda oluşturan genel bir kavram, diğer yanda ise özgül durumları incelemeye olanak tanıyan analitik bir kavram olarak iki görünümü arasındaki bağı açık bir biçimde algılamak da kolaylaşmış olmaktadır.

5) Yabancılaşma, şeyleşme ve anomi arasındaki ilişkiler:

Yabancılaşma ile şeyleşme arasındaki ilişkiler sorunu her zaman için marksist düşüncenin odaklaşma noktalarından biri olmuştur. Buna karşılık öteden beri yabancılaşma ile anomi arasındaki ilişkileri irdeleyen klâsik sosyolojinin dikkati ancak çok sonraları bu alana kaymıştır. Şeyleşme kavramını ilk olarak çözümlemelerinin merkezine yerleştiren Lukacs (89) olmuş ve onu Fransa'da L. Goldmann izlemiştir. Burada şu soruyu sormak gerekiyor: Lukacs'ın şeyleşme ile ilgilendiği dönemde henüz Marx'ı tam olarak okumamış olmasından ötürü, fetişizm ve şeyleşmeye verilen önem sadece tarihsel bir raslantıdan mı ibarettir? Yoksa bu iki kavram arasında daha derin bir fark bulunmakta mıdır? Bu soru, son zamanlarda marksist kuramcıların yabancılaşma kavramını ve bilimselliğini tartışma konusu yaparak onun yerine, daha büyük bir özgüllüğe sahip olması, nesnelliği ve ahlâksal değerler içermemesi nedenleriyle şeyleşme kavramının tercih edilmesini vurguladıkları ölçüde büyük önem kazanmaktadır. Bu kuramcıların başvurdukları Lukacs, bu deyimi tercih ederken acaba aynı nedenlere mi dayanıyordu? Gerçekte Lukacs, şeyleşmeyi bilimsel bir kavram olarak kabûl etmemiş, daha ziyade kapitalist sistemin en temel ve yaygın niteliği olarak değerlendirmiştir. Kapitalist toplumda şeyleşme, gerçek toplumsal ilişkilerin eşyalar arasındaki bir ilişki niteliğinde belirmesi ve algılanmasıdır; şeyleşme böylece gerçek ekonomik ve toplumsal ilişkiler üzerindeki bilinçlenmeyi de engellemiş olmaktadır. Şeyleşme, burjuva toplumun bütününü kapsıyan yapısal ve temel bir olgudur. Lukacs'a göre biçim ve parçanın, içerik ve bütünlük üzerinde giderek büyüyen bir egemenlik kurması, şeyleşmenin belirtilerinden biridir; biçim ve parçanın bu üstünlüğü aynı zamanda burjuva bilimin de temel özelliğidir. Şu

(89) LUKACS, Georg — Histoire et conscience de classe — a.g.e.

halde şeyleşme, eşyalar arasındaki ilişkilerin, toplumsal ilişkilerin gerçek içeriğini maskelemesinden kaynaklanmaktadır.

Bu çözümlemeden hareket eden P. Berger ve S. Pullberg şeyleşme kavramını oldukça genişlettiler (90). Bu iki sosyoloğun savlarını somutlaştırmak için kullandıkları örneklerden biri de sosyolojideki toplumsal rol kavramıdır. Onlara göre, toplumun bireylerden değil, toplumsal rollerden oluştuğu görüşü, gerçekte şeyleşmenin bir belirtisinden ibarettir; zira bu düşünce, yaşayan insanları ve gerçek kimliklerini soyutlayıp, onları yalnızca rolleri aracılığıyla ele almaktadır. Sosyolojik bir araç olarak yararlı olabilen rol kavramı böylece şeyleşmiş olmakta ve gerçek içeriğinden soyutlanmış bulunmaktadır. Bu durumda şeyleşme kavramının da giderek genişliyen bir anlam kazanma tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğu anlaşılıyor; çok geniş bir alana yayılan yabancılaşma kavramına tercih edilmesine neden olan özgül, belirli ve sınırlı bir temele sahibolma niteliğini de böylece yitirmiş oluyor. Henri Lefèbvre'in bu konudaki görüşü anlayışımıza en yakın olanıdır; çünkü Lefèbvre, yabancılaşma kavramını şeyleşme ve fetişizm kavramları ile ikame etmiyor, fakat daha ziyade yabancılaşmanın en köklü belirtileri olarak değerlendiriyor. (91)

Ürünün üretici üzerindeki egemenliğini, yabancılaşmanın özgül niteliklerinden biri olarak düşündüğümüzü daha önce belirtmiştik. Bu yeni çerçeve içerisinde, ürünler arasındaki ilişkinin, üreticiler arasındaki gerçek ilişkileri gizlediği özgül bir durum karşısında bulunuyoruz demektir. Burada cansız nesneler dünyasının kişileştirilmesi söz konusudur ve insanın türsel açıdan insani özü ortadan kalkmış olmaktadır. Bu bakış açısından fetişizm ya da şeyleşme, yabancılaşmanın en son evresi olarak değerlendirilebilir, ancak onunla özdeşleştirilemez; zira bu düzeye ulaşmayan başka yabancılaşma türleri de bulunmaktadır. Bu durum, toplumsal etkinlik alanları konusunda daha önce belirttiğimiz kategorileştirmenin kullanılabileceğini gösterir. Fetişizm ve şeyleşme genel olarak, şeyleştirilmiş ürün toplumsal ilişkileri maskelediğinde maddesel yaratma alanında; ve toplumsal kurumlar gibi zihinsel ürün-

(90) BERGER, P. ve PULLBERG, S. — Reification and the sociological critique of consciousness — in *New Left Review*, Şubat 1966, s. 61. Zikreden ROSNER, M. — a.g.y., s. 202

(91) LEFEBVRE, H. — Sociologie de Marx — a.g.e. ve La vie quotidienne dans le monde moderne — Gallimard, Paris, 1968

ler, insan etkinliğinden bağışık eşya veya veriler olarak kabul edildiklerinde zihinsel yaratma alanında belirir. Bu iki alanda nesnel olarak beliren fetişizm veya şeyleşme olayı öznel düzeyde bir güçsüzlük ve anlamsızlık tepkisi doğurur. Bazı özel koşullarda iki öğeden yalnızca biri ortaya çıkıyorsa da, kuramsal açıdan olay, kendisi tarafından yaratılan öznel tepkiden koparılamaz.

Fetişizm ve şeyleşme ile maddesel ve zihinsel yaratma alanları arasında bir ilişki olduğu gibi, anomi kavramı da daha ziyade diğer insanlara karşı yabancılaşma ve kendi özüne karşı dıştalık durumlarının oluştuğu insanlararası ilişkiler alanına yaklaşmaktadır. Hernekadar anomi kavramının kaderi yabancılaşmanınkine benziyorsa da, burada da bu iki kavram arasında tam bir özdeşleşmeden söz edemeyiz. Daha önce de uzun uzun belirttiğimiz gibi anomi kavramı aşırı ölçüde genel, geniş ve çok-anlamlıdır. Kavramı belirginleştirme çabalarına ise yakın bir tarihte girişilmiş bulunmaktadır. Belirli bir toplumda normatif kuralların gücünü veya geçerliliğini yitirmesi durumu ile, davranışların hangi ölçütlere göre belirlendiğini algılıyamamaktan doğan kararsızlık ve güvensizlik duygusunun somutlaştırdığı öznel bunalım arasındaki ayırımın zorunluluğu yeni yeni anlaşılmaya başlanmıştır. Bu açıdan Merton'ın toplumsal sistemin nesnel durumunu «anomie», bireyin öznel tepkisini ise «anomia» olarak tanımladığına değinmiştik.(92) Merton temel nesnel etken olarak, toplumun tümünce benimsenmiş hedeflerle, bu doğrultuda bireylerin ancak bir bölümünün sahibolabildiği araç ve olanaklar arasındaki dengesizliği göstermektedir. Kapitalist bir toplumda bu dengesizlik en somut bir biçimde, herkesin ekonomik güce ulaşmayı düşlemesi, ancak gerçekte sadece küçük bir azınlığın bunu başarabilmesi olgusunda somutlaşır. Bu durumda anomi, bu hedefe mevcut toplumsal çerçeve içinde ulaşmanın olanaksız olduğu izlenimi ile belirginleşir ve bu duygu normatif sisteme karşı belirli bir ilgisizliğin doğmasına yol açar. Bu duruma göre anomi kavramı ile toplumsal sapma olayı arasında bir ilişki bulunmaktadır. Durkheim'den sonra Merton da, hernekadar ustasının düşüncelerini oldukça saptırarak benimsemiş olsa bile, bu tür bir oluşumun kişiler arası bağların zayıfladığı ve toplumsal atomlaşma sonucunda bireyin geleneksel ilişkilerden kopmuş olduğu bir toplumda daha kolay meydana geleceğini be-

(92) MERTON, Robert K. — Anomie, anomia and social interaction: context of deviant behavior — a.g.y.

lirtmiştir. Bununla birlikte, atomlaşma veya toplumsal ilişkilerin ufalanması ve parçalanması olgusu, anominin zorunlu koşullarından sadece birisidir ve anominin bütünüyle özdeşleştirilemez. Bireyin diğer insanların tepki ve davranışlarını öngörememesini vurgulayan Rose'un anomi tanımında ise, atomlaşma etkeni daha önemli bir rol oynamaktadır. (93) Gerçi, davranış modellerini artık yeterince açık bir biçimde belirleyemiyen normatif sistemin zayıflaması, gücünü ve geçerliliğini yitirmesi olgusu burada da sözkonusudur; ancak anomi durumunda bu haliyle toplumsal yapının rolü çok daha önemlidir. Zira bütünleşmiş bir toplumda, başkalarının davranış biçimlerini öngörebilme olasılığı ve diğer insanlara duyulan güven, atomlaşmış bir toplumdakinden daha büyük olacaktır.

Burada şu soruyu sormamız gerekiyor: Anomi olgusu bizim tanımladığımız biçimdeki yabancılaşma kavramı ile acaba herhangi bir şekilde ilişkilendirilebilir mi? Burada nesneleştirme evresi bulunmakta mıdır? Ürünün üretici üzerindeki egemenliğinden söz edilebilir mi? Gerçekte bir bakıma, anominin tanımında egemenlik öğesi mevcuttur. Kendisi böyle bir yorumu düşünmemiş olsa bile, Mertoncı yaklaşımda insan üzerinde egemenlik kuran ve onun davranışlarını belirleyen öğe toplumsal hedef, yani somut olarak ekonomik başarıdır. Oysa bu hedeflerin kendileri de insan ürünleridir; ya da en azından insan tarafından yaratılmış bir sistemin ürünleridir. Rose'un tanımında ise, kapitalist pazarın ve ona egemen olan rekabetin kendine özgü doğal anarşisinin sonucu olarak diğer insanların davranışlarını öngörmenin olanaksızlığı ile, çağdaş toplumdaki kentleşme sürecinin doğurduğu toplumsal ufalanma arasında açık bir bağlantı bulunmaktadır. Böylece Marx'ın, toplumsal alandaki yabancılaşmanın, yani insanın benzerlerine karşı yabancılaşmasının, diğer yabancılaşma türlerinin bir sonucu olduğu yolundaki önermesi bir kez daha açıklık kazanmış olmaktadır.

---

(93) ROSE, Gordon — Anomie and deviation: a conceptual framework for empirical studies — in *British Journal of Sociology*, Mart 1966, c. 17, No. 1, s. 29-45

6) İnsanın topluma yabancılaşması olarak anomi:

a) Toplumsal kurallar ve birey - toplum ilişkisi

Bize göre bu durumda anomi, insanın topluma yabancılaşması kategorisine girmesi nedeniyle yabancılaşma olgusunun içinde yer alır. Bu yabancılaşma türü, yukarıda belirttiğimiz öznel boyutlardan bazılarını, yani aşırı uyumculuk ve toplumsal yalnızlık öğelerini içermektedir. Bu durumda adı geçen kavramlarla anominin ilişkilerini incelemek gerekmektedir.

Biz anomiyi, normatif sistemin zayıflaması, gücünü ve geçerliliğini belirli ölçülerde yitirmesi olarak tanımlamış bulunuyoruz. Buna karşılık pek çok sosyolog, toplumsal kurallara aşırı bir biçimde uymayı, modern toplumdaki yabancılaşmanın başlıca belirtilerinden biri olarak değerlendirir; zira reklâmlar, moda ve kitle haberleşme araçlarının güdümündeki kamu oyu, bireye gerçek seçeneklerin bulunmadığı çok küçük bir bağımsız ve özerk alan bırakmış, yaşam biçimini ve davranışlarını doğrudan belirlemiye başlamıştır. Burada yanıtlanması gereken soru, norm yokluğu ile normlara aşırı derecede ve körükörüne uyum gibi birbiriyle açıkça çelişir görünen olayları, birer yabancılaşma boyutu olarak ele alıp alamıyacağımızdır. Bu soru, yabancılaşmanın derecelerini ampirik olarak saptamaya giriştiğimiz anda bütün önemiyle karşımıza çıkacaktır. Toplumsal normlara olağan bir biçimde uyma ile körükörüne uyma arasında yapılacak bir ayırım, aradığımız yanıtın bir öğesi olabilir. Burada ayırımın ölçütü artık yalnızca öznel değil, aynı zamanda nesneldir. Yani hem bireyin kendisini ne ölçüde baskı altında hissettiği, hem de farklı davranış biçimleri arasında ne ölçüde bir seçim yapma olanağına sahibolduğu anlaşılmış olacaktır. Böyle bir çerçeve içerisinde yabancılaşmadan söz edebilmemiz, ancak seçim olanaklarının sınırlı olduğu ve uyumcu olmayan bir tutumu benimsemenin toplumsal bedelinin çok yüksek göründüğü durumlar için sözkonusu olabilecektir.

Toplumsal yalnızlık olayı ise, anomik oluşumun bir koşulu olduğunu belirttiğimiz atomlaşmanın belirtilerinden birisidir; tabii burada, toplumsal ilişkilerin zayıflaması anlamındaki atomlaşmanın, normların zayıflamasına yol açtığını varsaymış oluyoruz. Ancak toplumsal yalnızlığın, göreli olarak durağan bir normatif sistem içerisinde de belirmesi mümkündür. Gerçekte toplumsal yalnızlığın yabancılaşmaya dönüşmesi, bireyin kişiliğinden veya diğer

özgül koşullardan değil, ancak genel ve kapsamlı bir toplumsal süreçten kaynaklanabilir. Toplumsal yapının ufalanması yalnızlığı toplum içerisinde yaygınlaştırdığı, ve toplumsal koşullar bireyin toplumsal ilişkilerini geliştirmesini engelliyerek köleleştirdiği durumlarda yabancılaşmadan söz etmemiz mümkün olacaktır.

Bu üç toplumsal yabancılaşma türünün, yani anomi, aşırı uyum ve toplumsal yalnızlığın analizi, ortak öğeyi vurgulamamıza olanak verir; bu ortak öğe insanın toplumsal koşullar karşısındaki güçsüzlüğünden başka birşey değildir. Nitekim şeyleşme veya fetişizmden söz edildiğinde, insanın kendi maddesel ve zihinsel yaşamının koşulları üzerinde hiç bir denetim ve yetkiye sahip olmadığı vurgulanmış olmaktadır. Toplum karşısındaki yabancılaşmadan söz edildiğinde vurgulanacak olan nokta ise, insanın kendi toplumsal ilişkilerini denetleme ve yönetme gücünden yoksun olmasıdır. Tabii bu arada, anomi kavramının farklı ve bazen de çelişkili biçimlerde yorumlanabildiğini gözden kaçırmamak gerekir.

Yabancılaşma deyimini Marx'ın anladığı anlamda kullanarak, insanın kendi toplumsal ilişkilerini kontrol altında tutmasının olanaksızlığını ve yabancı ve düşmanca bir görünüm kazanan toplum karşısındaki yabancılaşmasını belirtmiş olduk. Buna karşılık anomi deyimini yaratan ve geliştiren Durkheim toplumun birey ve etkinlikleri üzerindeki kontrol olanaklarının azaldığını vurgulamaktadır (94).

Durkheim'ın tutucu görüşü, anomiyi geleneksel kuralların gücünü yitirmesinin bir sonucu olarak tanımlamaya yöneltmiştir. Bu kuralların gücünü yitirmesi de toplumun birey ve onun etkinlikleri üzerindeki kontrol olanaklarının zayıflamasından ileri gelmektedir. Marx ise, insanın soyut bir kavramdan ibaret olan toplum tarafından köleleştirildiği düşüncesine karşı çıkar; zira aslında toplumu yönetenler, karşıt çıkarlara sahip sınıf ve gruplardır. Normsuzluk, anarşi, çelişen ya da zorlayıcı bir nitelik taşıyan normların varlığı, sınıf çatışmalarının sonucundan başka bir şey

(94) Marx ve Durkheim arasındaki bu karşılaştırmayı daha önce de yapmıştık. Daha ayrıntılı bilgi için bak. HORTON, John — The deshumanization of anomie and alienation: a problem in the ideology of sociology — a.g.m. Ayrıca bak. LUKES, Steven — Alienation and anomie — in LASLETT, P. ve RUNCİMAN, W.G. (ed.) — *Philosophy, politics and society* — Oxford, Blackwell, 1967, s. 134-153

değildir. Anomi kavramını irdeleyen bu iki düşünür de normsuzluk olayını eleştirirler; ancak bunu birbirlerinden çok farklı felsefî ve ahlâksal görüş açılarından hareket ederek yaparlar. Sonuç olarak, yabancılaşma kavramı ile şeyleşme ve anomi kavramları arasındaki ilişkiler aşağıdaki gibi kurulabilir:

YABANCILAŞMA - ŞEYLEŞME VE ANOMİNİN BOYUTLARI ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Yabancılaşma için nesnel koşullar	Yabancılaşmaya öznel tepkiler
ŞEYLEŞME	
Etkinlik olanakları karşısında yabancılaşma	Güçsüzlük
Zihinsel yaratma karşısında yabancılaşma	Anlamsızlık izlenimi
ANOMİ	
Toplum karşısında yabancılaşma	Ölçüt yokluğu Toplumsal yalnızlık Aşırı uyumculuk

b) Bireysel öznellik ve toplumsal nesnellik ilişkisi açısından yabancılaşma

Burada yabancılaşmayı niteleyen unsur, nesnel koşullar ile öznel tepkilerin birliğidir; kavramı bu iki boyuttan yalnızca birine indirgeme yolundaki her girişim, yabancılaşmanın ancak tek yanlı bir görünümünü yansıtır. Yabancılaşmaya ilişkin birçok çalışmada bu tür yönelimlerin varlığını saptadık. Örneğin bazı marksist kuramcılar nesnel koşullara ayrıcalık tanırken, Amerikalı ampirist sosyolog ve psikologların büyük bir bölümü öznel tepkiler alanında aynı tutuma sahip bulunmaktadırlar. Nesnel koşullarla öznel tepkilerin birliğinden söz ettiğimizde, bunlardan birinin diğeri olmaksızın beliremiyeceğini, ya da aralarında her zaman bir uygunluk bulunduğunu söylemek istemiyoruz. Aksine, nesnel koşullarla

öznel tepkilerin birbirlerine uygun olmadıkları durumlara oldukça sık rastlanır; zaten temel soru da, nesnel koşulların hangi durumlarda kendilerine uygun öznel tepkilere yol açtıklarıdır.

Marx nesnel yabancılaşmanın yoğunlaşması ile insanlarda otomatik olarak bir yabancılaşma duygusunun oluşacağını ve bu durumun onları, kendilerini yabancılaştıran koşullara ve kurulu düzene karşı başkaldırmaya yönelteceğini düşünüyordu. Ancak yine Marx'a göre, yabancılaşmanın dayanılmaz bir baskı unsuru, yani kendisine karşı devrim yapılan bir güç hâline dönüşmesi için, insanlığı tümüyle mülkiyetten yoksun bir kitle durumuna indirgemiş olması gerekiyordu. Demek ki burada, somut ve nesnel koşullar oluştuğunda, yani kitleler tümüyle mülkiyetten koparıldıklarında, devrime götüren öznel bir duygunun, yani güçlü ve dayanılmaz bir yabancılaşma duygusunun ortaya çıkacağı varsayımı öne sürülmüş olmaktadır.

Lukacs nesnel bir yabancılaşmanın varlığına rağmen, insanların böyle bir duygu içerisinde olmıyabileceklerini düşünen ilk marksist kuramcı olmuştur. Bu olasılık iki nedenle açıklanabilir:

i) Mülkiyetten koparılmış proleter, şeyleşme süreci çerçevesinde kendisini mülkiyete sahip olarak algılıyabilir; yani şeyleşmiş emek kendi mülkiyeti hâline gelmiş olur. Bunun sonucunda da proleter, kendisini çalıştıran sermayedar tarafından sömürüldüğünü düşünmiyebilir; zira para karşılığında sattığı emeğini, kapitalist pazarın kurallarına göre, mülk sahipleri arasında gerçekleşen değişim sürecinin bir parçası olarak kabûl edecektir. Biz bu durumun özellikle, el emeklerinin yanısıra, bilgi birikimi olarak da bir «sermaye»ye sahip olan nitelikli işçiler, memurlar ve kafa emekçileri için de geçerli olduğunu düşünüyoruz.

ii) Kapitalist pazar, feodal sistemde birbirlerinden kopuk olan bütün ekonomik birimleri biraraya getirmiştir. Bununla birlikte kapitalist pazar, her bireyin kendisini toplumla bütünleştiren karşılıklı ilişkileri görmeksizin kendi varlığına dönmek zorunda kalması ile toplumun atomlaştığı yolunda bir yanılgı yaratmış olmaktadır.

Lukacs nesnel koşullara uygun öznel tepkilerin ortaya çıkmasını engelleyen unsurları belirledikten sonra, bireyin duygularının temel alınamıyacağı ve bireysel bilinçten ziyade sınıf bilincinin, sis-

temin gizine nüfuz ederek bireyleri ona karşı başkaldırmaya yöneltebileceği sonucuna varır. Bu kuramın zayıf noktası, yabancılaşmış bireylerin nasıl yabancılaşmamış bir sınıfa dönüşebilecekleri sorusudur ve Lukacs bu soruya doyurucu bir yanıt getirememektedir.

Fromm'un görüşü ise tümüyle farklıdır; zira bireyden ve öznel duygularından hareket eder. Ancak yine de yabancılaşmanın derecesini ölçmede öznelliğin sınırlı kalacağını söyler. Örneğin, eğer bir işyerinde işçilerin büyük çoğunluğu işlerinin kendilerini tatmin etmediğini söylüyorlarsa, bundan yaptıkları iş tarafından yabancılaştırıldıkları sonucu çıkarılabilir. Ancak Fromm tatmin olduklarını söyliyenlerin çalışma koşullarının diğerlerininkinden daha az yabancılaştırıcı olmadığını da dikkate alır. Ardından yabancılaşma için «insan doğası» olarak nitelediği yeni bir ölçüt önerir. Birey, yabancılaşmış olmasına rağmen pekalâ bunun bilincinde olmıyabilir. Araştırmacı belirli bir toplumda ya da belirli bir etkinlik alanındaki nesnel koşulların «insanın özü»ne ters düştüğü sonucuna vardığında bu olguyla karşılaşılmaktadır. Fromm'un verdiği özgül tanıma göre bu durum, nesnel koşulların, insanın kendisini dışsallaştırmadaki yaratıcı etkinliğini, sevme, kendini geliştirme yeteneklerinin gerçekleşmesini engellediğini göstermektedr.

Fromm'u eleştirenlerin ve yabancılaşma kavramını reddedenlerin büyük bir bölümü, «insan doğası» ve «insanın özü» deyimlerinin bu şekilde kullanılmasına karşı çıkmışlardır. Söz konusu düşünürler, ileri sürülen gerekçelerin, yabancılaşmanın ampirik olarak kanıtlanamıyacağının kanıtları olduğunu savunurlar; onlara göre yabancılaşma, metafizik ve bilimsel olmayan bir kavramdır. Bu eleştiri aslında yalnızca Fromm'a değil, gençlik yazılarında yabancılaşmanın, insan türünün bir parçası olarak insanın özüne aykırı olduğunu belirten Marx'a da yapılmış olmaktadır. «Marksist olduklarını belirten» bazı düşünürler de bu durumu ileri sürerek, yabancılaşma kavramının «marksizm öncesi Marx düşüncesine» ve Feuerbach'ın etkisinde bulunduğu döneme ait bir kavram olduğunu vurgulamışlardır. Bununla birlikte Marx, gerçek ve hiçbir tarihsel niteliği olmayan soyut bir insanla ilgilendiği için daha sonraları Feuerbach'a karşı çıkmıştır. Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi yabancılaşma kavramını, Marx'ın düşünsel gelişiminin belirli bir evresi ile ilişkilendirmek, nereden kaynakla-

nırsa kaynaklansın ideolojik bir tutumu simgeler; zira Marx, «Kapital»i yazdığı dönemde de, insanın yaratıcı yeteneklerinin ve tasavvur ve düşüncelerini uyguluyabilme gücünün, onun diğer canlılara üstünlüğünü açıkça gösterdiğini düşünüyordu.

Tabii aslında buradaki sorun, Marx'ın marksist olup olmadığı değil, insanın yaratıcı ve etkin özüne ilişkin gerekçenin bilimsel ve ampirik bir geçerliliğe sahip olup olmadığıdır. Modern psikiyatri araştırmaları, sorunun ele alınmasını bu şekilde destekler bir nitelik taşımaktadırlar. Buna göre bireyler «yaparak ve yaratarak» d'şsallaşamıyorlarsa, yaratıcı güçlerinin sonucunu yansıtan bir dış dünya ile karşı karşıya değillerse, depresyon içine girmektedirler; Amerikalı psikiyatr Ernest Becker, şizofreni üzerine yapmış olduğu bir incelemede bu sonuca varmıştır. (95) Bazı modern psikoloji çal'şmalarında da benzer sonuçlarla karşılaşılmaktadır: bireyin potansiyel yeteneklerini somutlaştırma gereksinimi üzerinde Maslow'un yaptığı çalışmaları buna örnek gösterebiliriz. (96)

Demek ki bu özlem, insanı niteliyen evrensel ve ebedî bir temel olarak kabûl edilebilir. Hatta bu doğrultuda dönemler ve toplumlar arasındaki farklılaşmaların, insanın henüz açığa vurmamış doğal yeteneklerinin gelişme derecesine ve bu yeteneklerini geliştiremiyeceğine ilişkin olumsuz duygunun güçlülüğüne göre oluştuğunu bile ileri sürebiliriz. Marx'ın kendisi de, aynı gereksinmenin dönem ve toplumlara göre farklı biçimlerde dışsallaştığını vurgulamıştır: «Açlık her yerde ve her zaman açlıktır; fakat bu açlık, iyi hazırlanmış ve çatal bıçak kullanılarak yenen bir et yemeğiyle giderilmişse, elle, tırnakla ve dişlerle parçalanarak yutulan çiğ etle giderilmiş bir açlıktan farklıdır» (97) Bu durumda her dönemin, ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişme düzeyine bağlı farklı bir nesnel temele sahibolduğu sonucuna varabiliriz. Araştırmacı, belirli bir toplumdaki yabancılaşmanın ölçeğini, bu temelden hareket ederek ve bireylerin öznel duygularından bağımsız bir şekilde değerlendirebilir. Böylece nesnel yabancılaşmayı öznel tepkilerden ayıran mesafenin geçici bir olay olması mümkün hâle gelmektedir; zira bireyin, toplumsal sınırlamaların etkisi altın-

(95) BECKER, Ernest — Mills' social psychology and the great historical convergence on the problem of alienation — a.g.y., s. 129

(96) Maslow'un düşünceleri için bak. TOLAN, B. — Toplum bilimlerine giriş — a.g.e., s. 144-148

(97) Zikreden ROSNER, M. — Aliénation, fétichisme, anomie — a.g.y., s. 215

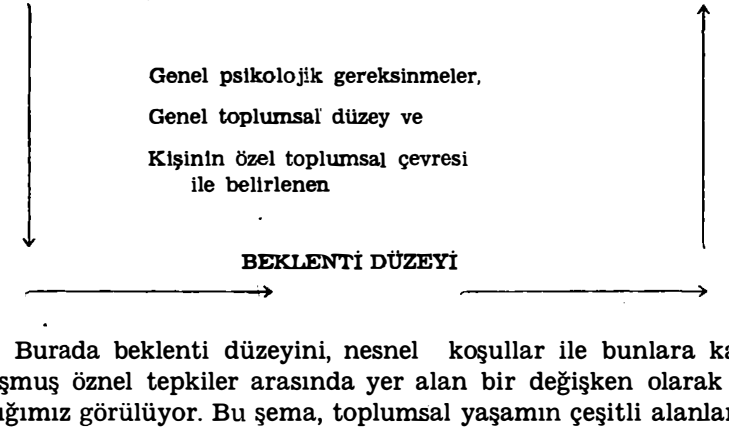
da tümüyle dışsallaşamıyan yeteneklerinin gelişmesine yol açan koşullar, aynı zamanda, bir önceki evreye oranla daha yüksek bir özlem ve beklenti düzeyinin de oluşmasına yol açmışlardır. Daha önceleri «normal» olarak kabûl edilen koşulları şimdi «dayanılmaz» kılan ve bir yabancılaşma duygusunun ortaya çıkmasına neden olan unsur, işte beklentiler düzeyindeki bu yükselmedir. Bir toplumdaki beklenti düzeyi ise, genel ekonomik, toplumsal ve kültürel düzey ile o toplumda geçerli olan rejimin özgül niteliğinden kaynaklanmaktadır.

Örneğin bu durumda, bir montaj bantı üzerinde çalışmanın verdiği yabancılaşma duygusu, işçinin temel doyum ölçütünün yapılan işe karşı duyulan ilgi olarak belirlendiği bir toplumda, bu doyumun daha çok maddi bir nitelik taşıdığı bir toplumdakine oranla çok daha derin olacaktır. Ancak aynı zamanda, eğitim, toplumsal çevre, sınıfsal aidiyet gibi bireysel etkenler de beklenti düzeyini belirlemektedir. Belirli bir toplumda öznel yabancılaşma duygusu yaratan olayların başka bir toplumda aynı sonucu doğurmaması da bunu göstermektedir. Ayrıca aynı toplumun içinde bireylerin nesnel tepkileri arasında da toplumsal etkenlere bağlı büyük farklar görülebilir. Tabiî bireylerin kişiliklerine bağlı olan etkenler de dikkate alınabilir; ancak böyle bir çizgi izlediğimiz takdirde giderek psikolojiye kaymamız sözkonusu olacağından, burada bu etkenleri incelemekten kaçınıyoruz.

Demek ki yabancılaşmanın çeşitli biçimler içerisinde beliren nesnel koşulları ile, neden olduğu öznel tepkiler arasında bir mesafe veya boşluk bulunması sık rastlanan bir olgudur ve bu durum, kavramın değerini düşürmez. Bir toplumu inceleyen araştırmacı veya içinde yaşadığı toplumu bilimsel olarak çözümlemeyi deneyen birey, nesnel koşullara uygun düşen hiçbir öznel tepkiye rastlamasa da yabancılaşmanın varlığını kanıtlıyabilir. Bunu da ancak, toplumun gelişmişlik ölçüsünün belirlediği insanın yetenek düzeyinin, dışsallaşma ve etkinlik olarak insan varlığının gelişmesi için bazı koşulları gerekli kıldığı varsayımına dayanarak yapabilirler. Bu koşulların yeterince oluşmaması halinde bile nesnel bir yabancılaşmanın varlığını bilimsel olarak kanıtlamak mümkündür. Normal koşullar altında, nesnel bir yabancılaşmanın varlığını belirlemek için temel bir ölçüt olarak kullandığımız gelişme düzeyinin, beklenti düzeyinin yükselmesinden kaynaklanan öznel tepkilerin doğmasına da neden olacağını dikkate almamız gere-

kir. Diğer yandan doyumsuzluk, güçsüzlük gibi öznel duygular, kendilerine genel ve yaygın bir nitelik kazandırması için gerekli olan nesnel koşullar gerçekleşmemiş olsa da ortaya çıkmışlarsa, bunları yabancılaşma veya yabancılaşmanın göstergeleri olarak tanımlamak bilimsel açıdan sakıncalı olacaktır. Sonuçta nesnel koşullarla öznel tepkiler arasındaki ilişkileri şöylece şemalaştırabiliriz :

NESNEL KOŞULLAR İLE ÖZNEL TEPKİLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Burada beklenti düzeyini, nesnel koşullar ile bunlara karşı oluşmuş öznel tepkiler arasında yer alan bir değişken olarak ele aldığımız görülüyor. Bu şema, toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında farklı nesnel koşul ve öznel tepki çeşitleri üzerinde ampirik araştırmaya yönelik özgül varsayımlar kurmada bir hareket noktası işlevini yerine getirebilir.

C. Anomi ve yabancılaşma bir yazgı mı ?

1) Yabancılaşmanın temel nedenleri ve bunları yoketme şansı üzerine:

Yabancılaşmanın nedenlerine ilişkin her tartışmada ilk olarak yapılması gereken şey, sorunu ele alış biçimleri arasında bir ayırım yapmaktır:

i) Felsefî - varoluşsal ele alışa göre yabancılaşma, insanın psikolojik doğası ve yazgısına bağlı olarak sonsuza dek sürecek bir olay olarak kabûl edilir.

ii) Sosyolojik ele alışa göre, en azından toplumsal kurum ve rollerin yarattığı yabancılaşma olayları ebedi bir nitelik taşır; zira modern toplumsal örgütlenme biçimleri bunlardan kaçınmaya olanak vermemektedir.

iii) Sosyolojik - tarihsel ele alışa göre yabancılaşma, insanlığın gelişmesinin bedeli olarak değerlendirilir. (98)

iv) Marksist metinlerin çoğunda rastlanan ve kapitalizmi yabancılaşmanın temel sorumlusu olarak ele alış biçimi (99).

Varoluşçuluğun felsefî tartışmasını yapmanın yeri kuşkusuz burası değil... Burada sadece, örneğin Sartre'cı varoluşçuluğun yabancılaşma olaylarını açıklarken psikolojik etkenlerden çok, giderek artan bir biçimde tarihsel ve toplumsal etkenleri vurguladığına dikkati çekmek istiyoruz. Bu paragrafta sorunun özellikle sosyolojik açıdan çözümlenme biçimleri üzerinde duracağız; yabancılaşmanın, sanayileşme ve modernleşme sürecinin doğasından kaynaklanan bir olay olup olmadığını, eğer böyleyse ne ölçüde kapitalist sisteme özgü olduğunu yanıtlamaya çalışacağız. Bunun yanısıra, yabancılaşma olasılığının her türlü toplumsal örgütlenmenin ve kurumsallaşma sürecinin bir parçası olup olmadığını incelemek gerekiyor; zira toplumun bireyleri belirli ölçüde katı kuralları izlemeye zorlaması ile, kurumsallaşma sürecinin, bireyler ve çeşitli alanlardaki toplumsal kurumlar arasında bir uçurum yaratması söz konusudur.

Toplumsal farklılaşma süreci ile yabancılaşma olayları arasında bir ilişki bulunduğunu daha önce belirtmiştik. Bu noktadan hareketle toplumsal birimlerin boyutlarının büyümesi ve yapısal karmaşıklığının gelişmesi sonucunda, her farklılaşma sürecinin şu koşulları doğurduğuna da değinmiştik:

i) Bireyin üretilen nesne üzerindeki yetkesini yitirmesinden doğan, birey ve üretim arasındaki kopma.

---

(98) Weber ve marksist olmıyan araştırmacıların büyük bir çoğunluğu bu yaklaşım içerisinde bulunuyorlar.

(99) Daha önce de belirttiğimiz gibi Marx bazen işbölümünü, bazen de özel mülkiyetin varlığını yabancılaşmadan sorumlu tutuyor ve çoğu kez, örneğin Alman İdeolojisinde bunların birbirine bağlı ve «benzer ifadeler» olduğunu vurguluyor.

ii) Her türlü bütünsel kavrayışı engelliyen ve böylece her türlü anlamlılığı ortadan kaldıran, alanlar arasındaki çeşitlileşme ve hattâ karşıtlık.

Bu koşullar yabancılaşma sürecinin ilk iki evresini, yani nesneleşme ve dışsallaşma evrelerini oluşturur. Yabancılaşma açısından en önemlisi olan üreticinin ürettiği nesne tarafından köleleştirilmesi evresinin gelişip gelişmemesi ise, artık doğrudan doğruya toplumsal farklılaşmaya değil, daha ziyade bu farklılaşmayı oluşturan ekonomik ve toplumsal sistemin özelliklerine bağımlı olacaktır. Modernleşme, sanayileşme, kentleşme gibi oluşumlar, daha büyük bir toplumsal farklılaşmaya yol açarlar; bu nedenle de yabancılaşmanın gelişmesine elverişli bir ortam yaratmış olurlar. Fakat bu, sadece bir olasılıktan ibarettir ve bu olasılığın gerçekleşmesi toplumsal sistemin niteliğine bağlıdır. Örneğin çalışma sürecinin parçalanması, yani ileri derecede bir farklılaşma yoluyla gerçekleşen zanaatın modern endüstriye dönüşümü, işçinin makine karşısında yabancılaşmasının koşullarını yaratır. Bununla birlikte, bu yabancılaşmayı çeşitli yollardan azaltmanın kapitalist sistem içerisinde bile mümkün olduğu ileri sürülmektedir; insanların refah ve mutluluğunu sağlamak için ekonomik açıdan gereken maddesel bedeli ödemeye gerçekten kararlı bir sistemde, bu yabancılaşmanın en aza indirilebileceği düşünülebilir.

Geleneksel kırdan büyük kentlere akının doğurduğu toplumsal parçalanma süreci de, başka bir toplumsal farklılaşma örneği oluşturur. Şimdiye kadar, geleneksel aile yapısının parçalanmasında büyük bir payı olan anomi olayından kaçınmak mümkün olmamıştır. Fakat ilke olarak bile anomi bir yazgı niteliği mi taşımaktadır? Bu olaydan bir ölçüde kaçınmak kuşkusuz ödenecek ekonomik bedele ve sosyal plânlamanın özelliklerine ve gücüne bağlıdır.

Yabancılaşmanın, insanın refah ve mutluluğunun bedelini ödemek için yeterli ekonomik olanakların bulunmamasından kaynaklandığı düşüncesi, bu örneklerle belirli bir destek kazanmış olmaktadır. (100) Yabancılaşmayı yoketme umutlarının sosyalist ülkelerde bile gerçekleşememiş olması, belki de bu nedene bağlıdır. Bu ülkelerde de bağlayıcı ekonomik üretim hedefleri, bireyleri

(100) Zaten Marx da komünist topluma geçişin ön koşullarından biri olarak maddesel refah etkenini vurgulamamış mıdır?

aşırı bir yabancılaşmaya itmiştir; oysa sosyalizmin en üst ve temel hedefinin insanın mutluluğu, yaratıcılığının gelişmesi ve zihinsel gereksinmelerinin tatmin edilmesi olduğu pek kolay unutulmaktadır.

Ancak ekonomik bedel savı, gerçekte doyurucu olmaktan uzak bulunmaktadır. Kaynak ve olanakların kıtlığı etkeni kuşkusuz soyutlanamaz; burada yanıtlanması gereken temel soru, belirli bir toplumun ekonomik koşulları çerçevesinde yabancılaşmanın belirtilerini asgariye indirme yolunda yapılabilecek her şeyin yapılmış olup olmadığıdır.

a) Yabancılaşmanın aşılması ve yeni sorunlar:

Toplumsal farklılaşmanın gelişmesinin, zihinsel üretimin çoğalması ve daha karmaşık bir hale gelmesinin, boyutlarının genişlemesi ile toplumun daha zor kavranır olmasının zorunlu olarak yabancılaşmaya yol açacağı düşüncesi de bizi daha fazla tatmin etmiyecektir. Bu durumda yabancılaşma düzeyleri arasında dikkatli bir ayırım yapmak zorunluluğu doğmaktadır. Yabancılaşma türleri ve bu yabancılaşmaların boyutları arasındaki farklar ile yabancılaşmanın genel toplumsal görünümü ve özel ve sınırlı alanlardaki görünümü arasındaki farkları daha önce belirtmiştik. Şimdi yabancılaşmanın nedenlerini incelerken bu ayırımları kullanacağız. Kuşkusuz kurumsallaşmanın bir zorunluluk olarak ortaya çıkması bile, birey ile toplumsal kurumlar arasında bir karşıtlık olasılığı yaratıyor; ayrıca geleneksel grupların özgül toplumsal ilişki ve değer biçimlerinin başka biçimlere dönüşümünü hazırlıyor. Bu sonuçlar belirli bir alandaki toplumsal farklılaşma süreci için ödenecek toplumsal bedeli oluşturur. Ancak bu belirli alanda bile sözkonusu bedelin zorunlu olup olmadığı ve gerekli vadeden önce ödenip ödenmediği soruları akla gelmektedir. Bununla birlikte, sınırlı bir toplumsal birim içindeki sınırlı yabancılaşma olayları ile kapitalist sistemin getirdiği kapsamlı bir olay olarak yabancılaşma arasında çok büyük bir fark olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Marx, sanayi devrimi ve modernleşmenin yarattığı yabancılaşma ile kapitalist sistemin doğurduğu yabancılaşmanın belirtilerinin birlikte oluştuğu bir dönemde yaşamıştı. Bu iki olgu arasındaki farkı her zaman açıklıkla belirtmiyen Marx, yabancılaşmanın sorumluluğunu genel olarak meta toplumuna, özel olarak da ka-

pitalist sisteme yüklemiştir. Modern sosyolojinin kurucuları da Marx gibi, yabancılaşmanın iki farklı nedeni arasında yapılması gereken ayırımı yapmaksızın, özellikle işbölümü, rasyonalizasyon ve bürokrasi etkenlerini vurgulamışlar ve kapitalist pazar ekonomisinin getirdiği yeni öğelere değinmemişlerdir. Vurgulanan olgular arasındaki bu farklılık, doğal olarak farklı sonuçlara varılmasına yol açmıştır. Bir yandan özel mülkiyetin varlığının yabancılaşmanın temel nedenlerinden biri olması nedeniyle, sadece sistemi değiştirmenin yabancılaşmayı ortadan kaldırmaya yeteceği düşüncesi öne sürülmektedir. Diğer yandan da, bir rejim değişikliğinin yabancılaşmanın temel nedenlerini ortadan kaldıramıyacağı, zira bu nedenlerin, hangi rejime tabi olursa olsun modern sanayi toplumlarının tümü için ortak geçerliliği olan süreçlerden kaynaklandığı savına dayanılmaktadır. Geçmiş deneyimlerin ışığında, bu iki dizi etken, yani modernleşme süreci ile birlikte gelişen farklılaşma süreçleri ve kapitalist sistemin doğasından kaynaklanan süreçler arasında çok dikkatli bir ayırım yapmanın zorunluluğu böylece ortaya çıkmış oluyor.

Kapitalist sistemin özgüllüğü, kârlılık kuralının, farklılaşmadan doğan parçalanmanın yabancılaşmaya dönüşmesini önleme çabalarına karşı bir engel oluşturmasında yatmaktadır. Bunun da ötesinde, aşırı bir parçalanma ve kopma olgusu zaten bu sistemin temelini oluşturmaktadır; emekçinin bir yandan üretim araçlarından, diğer yandan da emeğinin ürününden kopması, ulusal gelirden daha fazla pay almak için birbirleriyle mücadele eden karşıt sınıflar arasındaki parçalanma ile farklı toplumsal, ulusal ve etnik gruplar arasındaki parçalanmalar burada verilebilecek örneklerden yalnızca birkaçıdır. Ancak kapitalist sistemin ortadan kaldırılması, bu sistemin getirdiği yabancılaşmaların da otomatik olarak yokolması olanağını ve sonucunu yaratmaz. Bazı toplumlarda bu sistemin ortadan kaldırılması, modern toplumun getirdiği yabancılaşmaları yoketme yolunda dahi bir ilerleme sağlanması sonucunu doğurmamıştır.

Bu durumda, sistemler arasında hiçbir fark olmadığı ve yabancılaşmadan kurtulmanın ütopyacı bir düş olduğu sonucuna mı varmalıyız? Tüm yabancılaşmaların yokedilebileceği ve tam anlamıyla ahenkli bir toplumun kurulabileceği inancı, mevcut rejimi daha iyi bir rejimle değiştirme savaşımını yalnız başına doğrulayabilir mi? Bu sorulara yanıtımız olumsuz olacaktır. Yakın bir

gelecekte bazı yabancılaşma türlerinin ortadan kaldırılma olasılığının, giderek karmaşıklaşan bir toplumsal örgütlenme biçiminin getirdiği avantajlardan vazgeçmeksizin gerçekleşemiyeceği ve modern toplumsal yaşamın yarattığı yabancılaşmaların yokedilmesi için kısa ve kestirme yolların bulunmadığı bir gerçektir; ama bu gerçekler bile, mevcut yabancılaşmaları asgari düzeye indirecek ve insan yaratıcılığını geliştirmenin koşullarını yaratacak bir toplum için mücadele etme zorunluluğunu hiçbir şekilde etkilemez. Bu yeni toplumda bugüne kadar görülmemiş değişik yabancılaşma türlerinin belirme olasılığı da, yeni toplumu kurma yolundaki mücadeleyi etkilememelidir. Çağdaş yabancılaşma türlerini iyice biliyoruz; gelecekte ortaya çıkabilecek ve belki de çok kolaylıkla ortadan kaldırılabilecek yeni yabancılaşmaları düşünerek bugünden korkuya kapılmamamız gerekir. Bugün için bize düşen görev, mevcut yabancılaşmaları azaltmak ve ortadan kaldırmak için mücadele vermektir. Mevcut yabancılaşmalara karşı savaşmak için sistemin değişmesini beklememeliyiz; fakat bugünkü durum ile sistemin değişmesinden sonra ortaya çıkacak durum arasında temel farklılıklar bulunacağını da dikkate almalıyız. Bu farklılık sadece yabancılaşma ile mücadele olanaklarının artması anlamına gelmez. Gerçekte yabancılaşma sorunu, sosyalizmin de en temel sorunudur (101). Zira kapitalist rejimle karşılaştırıldığında sosyalist rejim için en önemli tehlike, rejim değişikliğinin yanısıra yabancılaşma türlerinin de değişmiş olmasıdır. Gerçi kapitalist pazarın anarşisi ile yoğunlaşan yabancılaşma, ekonomik plânlama yoluyla bir ölçüde azalmış bulunmaktadır; ancak bu yabancılaşma, para ve pazar var olduğu sürece bütünüyle ortadan kalkmış olmamaktadır. Diğer yandan demokratik bir sosyalizmin kurulamayışı ile, zihinsel yaratma alanındaki yabancılaşma tehlikesi de bireyin siyasal iktidardan kopma duygusuna kapılması halinde artmış olacaktır.

b) Yabancılaşmanın aşılmasının bedeli üzerine

Bu koşullar dikkate alındığında, sosyalist bir sistemde iktidar biçimleri, toplumsal yaşamın çeşitli alanlarına ilişkin kararların alınmasına bireylerin katılma derecesi gibi konular temel bir önem kazanmaktadır. Örneğin Yugoslavya'da işçilerin sanayi kuruluşla-

(101) Sosyalist ülkelerde yabancılaşma sorununa ileride ayrıntılı olarak değiniyoruz.

rındaki yönetime katılmaları gibi çeşitli katılma biçimlerinin araştırılması ve uygulanması, yabancılaşma ile mücadeleye büyük katkıda bulunmaktadır. Demek ki bu mücadele birçok cephede verilmek zorundadır ve her kesim, bu mücadeleye özgül bir katkı ile katılmak durumundadır. İnsanın diğer insanlara karşı yabancılaşmamış biçimde davranması, yani onları kendi amaçlarına ulaşmada kullanılacak araçlar olarak algılamaması ve onlara karşı davranışlarını sadece toplumda sahip oldukları kurumsallaşmış statüye göre belirlememesi, insanlığın yarısını oluşturan ve çifte bir yabancılaşma içinde bulunan kadınları bu gerçeklerin bilinci içerisinde değerlendirmesi gerekir. Bunlar hep yabancılaşmaya karşı mücadelede belirli bir öneme sahip birer katkı niteliği taşımaktadır.

Sorunlara bu bakış açısı her toplumdaki gelişme süreçlerini kavramamıza olanak vermekte, ayrıca bu süreçlerin sınırlarını ve getirdiği tehlikeleri görmemizi sağlamaktadır. Kendi çerçeveleri içinde olumlu bir nitelik taşıyan sanayileşme, kentleşme ve yaşam, kültür ve bilim düzeylerinin yükselmesi gibi süreçlerin bedelini çoğu zaman yabancılaşma ve şeyleşme yoluyla ödeten iç diyalektiği de böylece daha sağlam bir biçimde anlamış olacağız. Olası tehlikeleri ve sonuçlarını öngörerek ödenecek insani bedelin asgariye indirilmesine de bu yolla olanak sağlanmış olacaktır. Bir kez, yabancılaşmanın belirmesini önlemek için gelişmenin getirdiklerinden vazgeçmenin, sağlıklı ve gerçek bir çözüm olmadığı açıktır. Gelişmeyi yabancılaşmaya bağlıyan diyalektik bağın bilincinde olmak kaydıyla, en az yabancılaşmayla en fazla ilerlemeyi denemek zorundayız; bu da ancak, sosyal plânlamanın geliştirilmesi, anarşinin de asgari bir düzeye indirilmesi yoluyla gerçekleştirilebilir. Bu bakış açısından, yabancılaşma kavramı ile ilgilenen Amerikalı sosyolog White'a belki de hak vermemiz gerekecek. Ona göre yabancılaşma olayı, farklılaşmadan doğan kopma, bölünme ve parçalanmanın kontrol altına alınmasına yönelik toplumsal bütünleşme mekanizmalarının gelişmesiyle ortadan kalkacak olan geçici bir olaydır(102). Fakat bu düşünce ancak kısmen doğrudur. Gerçek bir diyalektik anlayış içerisinde yabancılaşmayı, gelişmenin belirli bir evresinin ancak daha ileri bir evredeki bütünleşme ve karşıtların birleşmesi yoluyla çözümlenebilecek çelişkisi olarak

(102) Zikreden ROSNER, M. — Aliénation, fétichisme, anomie — a.g.y., s. 227-228

düşünmek gerekir. Ancak bu birleşme de geçicidir; zira gelişmenin evrimi, büyük bir olasılıkla yeni yabancılaşmalara neden olabilecek yeni farklılaşma süreçleri doğurabilir.

Geniş bir tarihsel perspektif içinde ele alındığında, kapitalist toplumdaki yabancılaşma süreci ve sosyalizmin ilk evreleri, bütünleşmeden önceki geçiş dönemleri olarak kabul edilebilirler. Burada asıl sorun, hem bu geçiş döneminin süresini, hem de bunun insani bedelini nasıl asgariye indirebileceğimizdir. Kapitalist toplumun önce serbest rekabet, sonra tekelci ve devlet kapitalizmi aşamalarındaki yabancılaşma olayları arasındaki farkları inceliyen bir kimse, bu sistem içinde de çeşitli bütünleşme süreçlerinin varlığını saptayabilir; fakat bu süreçlerin çoğu yeni yabancılaşma türlerinin tohumlarını da içermektedir.

Şimdi yabancılaşmanın azaltılıp yokedilmesi yolunda mücadeleye kararlı insanların bulunup bulunmadığı sorusuna bir cevap bulmak gerekiyor. Wright Mills, Marcuse ve Fromm gibi yabancılaşma ile en çok uğraşan düşünürler bile bu soruya kesin bir yanıt getirememekte, ya da son derece kötümser bir görüşün ardına sığınmaktadırlar. Bu konuda tam anlamıyla iyimser bir yanıt beklemek kuşkusuz saflık olur. Zira yabancılaşma ile mücadelede başarı şansının, insanların şu andaki bilinç durumları ile değerlendirilemiyeceği düşüncesi tümüyle doğru gibi görünmektedir. Daha önce de değindiğimiz gibi, yabancılaşma ile mücadelenin başarı şansı «insan doğası» ve «insanın özü» gibi tarih dışı soyut kavramlarla değil, devamlı evrimleşen gerçek toplumsal koşulların biçimlendirdiği insan varlığının olanaklarıyla ölçülebilir. Böylece Marcuse tarafından ortaya atılmış sorular yeniden gündeme gelmiş oluyor; ileri sanayi ülkelerindeki toplumsal koşullar insanları birer robota dönüştürmemiş midir? Bu koşullar onun düşün ve muhakeme yapısını, yöneten sınıf ne isterse onu benimseyecek biçimde belirlemeyi başarmamış mıdır? Yine bu koşullar insanın beklenti düzeyini, artık yabancılaştığının bile bilincine varamıyacak ölçüde alçaltmamış mıdır? Bu sorulara evet ya da hayır diye cevap verilemiyeceği kanısındayız. Bu soruları sorarken yabancılaşmanın derecelerini ve oluştuğu alanları da dikkate almamız gerekmektedir. Somut araştırmalar yapıldığında, beklenti düzeyinin düşmüş olduğu alanların yanı sıra, bu düzeyin yükselmiş olduğu alanların da bulunduğu görülecektir. Yabancılaşma duygusunun azaldığı alanların yanısıra, bu duygunun eskiye

oranla daha da güçlendiği alanların varlığı ortaya çıkacaktır. Yabancılaşma duygusu üretim araçlarının mülkiyeti konusunda belki daha zayıftır; fakat bağımsızlık derecesi ve yapılan işin getireceği doyum açısından daha fazladır. Bu duygu ekonomik eşitlik konusunda daha zayıf, insan hakları konusunda ise daha güçlü olabilir. Sayıları çoğaltılabilecek bütün bu örneklerin ötesinde, sosyalist stratejinin temel sorunu, önemi azalmış olan büyük sorunlar ile geleceğin olası sorunları arasında gerekli ayırımı gerçekleştirmektir. Böyle bir stratejinin belirlenmesinde yabancılaşma kavramının değeri nedir? Bilimsel bir deyimin bu amaçla kullanılması mümkün müdür? Bu kavramın eleştirel ve ahlâksal içeriği, aslında bilimsel bir niteliği olamıyacağının bir kanıtı olarak yorumlanamaz mı? Şimdi bu soruların aydınlatılmasına çalışacağız.

2) Yabancılaşma kavramının bilimselliği üzerine:

Yabancılaşma kavramının bilimsel bir değere sahip olup olmadığı çok tartışılan bir konudur ve bu konuda ileri sürülen gerekçelerin hepsi dünya görüşleri ve bilimsel yaklaşım biçimlerindeki farklardan kaynaklanmamaktadır. Fromm'u eleştirenlerden biri olan Schaur, kavramın bilimselliğinin ölçütünün, olayı ampirik olarak ölçebilme gücü olduğunu belirtmekte, Marksist sosyolog Henri Lefèbvre, yabancılaşma biçimlerinin bir tipolojisini yapmanın mümkün olup olmadığını sormaktadır. Muhafazakâr White'ın yanısıra komünist Simon, eleştirel bir içeriğe sahip olduğu ve ahlâksal sonuçlara götürdüğü için, yabancılaşma kavramının bilimden ziyade ideolojiye ait olması gerektiğini öne sürmektedirler (103).

Yapılan ampirik araştırmalar, nesnel koşullar ile öznel tepkiler arasındaki korelâsyonu ölçmenin mümkün olduğunu kanıtlamıştır. Hatta toplum yaşamının farklı alanları için özgül, ya da birçoğu için geçerli olacak sentetik ölçüm endeksleri belirlemenin de mümkün olduğu ortaya konmuştur. Bu veriler, alanlar arasındaki ilişkileri belirginleştirebileceğimizi gösterir. Örneğin, güçsüzlük duygusu ile anlamsızlık izlenimi arasında belirli bir korelâsyon var mıdır? Farklı alanlarda saptanan bu tür korelâsyonlar birbirlerinden farklılık gösterirler mi? Belirli bir alanda, örneğin

(103) Bu karşılaştırmaları Rosner yapıyor. İbid., s. 231

çalışma yaşamındaki yabancılaşma duygusu ile başka bir belirli alandaki, örneğin siyasal etkinlik alanındaki yabancılaşma duygusu arasında ne gibi bir ilişki vardır? Bu duyguların farklı nesnel koşullar ve toplumlardaki içerikleri de farklı mı olacaktır?

Beklenti düzeyinin yabancılaşma açısından önemi nedir? Bu sorular da gösteriyor ki önemli olan, yabancılaşmanın varlığı veya yokluğu üzerinde tartışmak değil, belirli bir alanda ortaya çıkmasının nedenlerini ve somut belirtilerini incelemektir.

Böyle bir çözümleme, yabancılaşma kavramının bilimsel veya ideolojik bir nitelik taşıyıp taşımadığı sorusunu yanıtlamayı mümkün kılabilir. Gerçekten de bu kavramın özgüllüğü felsefî perspektifi ile ampirik çözümlemeye yatkınlığı arasındaki bağlardan ileri gelmektedir. Bilim ile değerler arasındaki ilişkiler sorununu tartışmanın yeri kuşkusuz burası değil; ancak bu iki unsur arasındaki ayırımı en katı şekliyle savunanlar bile, değerlerin, gerek sorunların seçiminde, gerekse varsayımların belirlenmesinde oynadıkları rolü yadsıyamazlar. Demek ki yabancılaşma kavramının yadsınamaz felsefî niteliği ile ampirik çalışmaya yatkın operasyonel özelliği arasındaki bağın bu noktada aranması gerekmektedir. Araştırılacak sorunların seçimini yöneten ve perspektifi belirleyen felsefî düşüncelerdir. Araştırmanın çoğu zaman görüldüğü gibi ikincil alanlara değil de, toplum yaşamının temel alanlarına yönelmesine olanak veren de yine bu felsefî düşünce ve değerlendirmelerdir. Ayrıca eleştirel-ahlâksal bir anlama sahip olmak, bir kavram için gerçekten bilimsel bir eksiklik midir? Örneğin sömürü kavramının daha bilimsel, zira daha nesnel olduğunu ileri süren marksistlerin varlığı insanı gerçekten şaşırtmaktadır. Sömürü kavramının yabancılaşma kavramından daha açık ve kesin bir ölçülebilirliğe sahibolduğunu, giderek daha nesnel olduğunu kabul etsek bile, yüklü olduğu ahlâksal anlamın yabancılaşmadan daha az olduğunu kesinlikle öne süremeyiz. Üstelik sosyal bilimlerdeki tartışma ve araştırmaların odak noktalarını oluşturan demokrasi, eşitlik gibi kavramların da eleştirel - ahlâksâl bir anlamları olmadığını söyliyebilir miyiz?

Sonuç olarak yabancılaşma kavramının bilimsel olmadığı savının kabûl edilebilir bir ağırlık taşımadığı kanısındayız. Hatta bu savı, kapitalist veya sosyalist ülkelerdeki yabancılaşmayı incelemeye girişmekten kaçınanların kendilerini temize çıkartmak için

ardına saklandıkları kelime oyunları olarak değerlendirmek pek yanlış bir tutum olmıyacaktır. Böyle bir oyuna girişme hakkını kapitalizmin savunucularının elinden alamasak da, yabancılaşma kavramını kullanmayı reddetmekle sosyalizme hizmet ettiklerini sananların aslında bunun tam tersini yaptıklarını belirtmeliyiz. Sosyalist sistemin üstünlüğü, onun hata ve sapmalarını soyutluyarak değil, aksine bunları düzeltmek için mücadeleye girerek kanıtlanabilir. Bu açıdan yabancılaşma kavramının önemi, fevkalâde kapsamlı oluşundan, bütün sistem ve rejimlerle insan varlığının ve tüm yaratılarının incelenebilmesine olanak vermesinden kaynaklanmaktadır. Bütün rejimleri ve tüm insan yaratılarını yabancılaşma kavramını kullanarak incelerken dayanılacak tek ölçüt ise şu olacaktır: İnsanlara yararlı mıdırlar, yoksa onu egemenlikleri altına mı alırlar? İnsana kendi yazgısının efendisi olma olanağını mı verirler, yoksa bu olanağı yok mu ederler? İnsanın yaratıcı yeteneklerini geliştirmesine katkıda mı bulunurlar, yoksa bu yetenekleri kısırlaştırırlar mı?

III. ÇAĞDAŞ TOPLUMLARDA ANOMİ VE YABANCILAŞMA ÜZERİNE

Çalışmamızın mantıksal düzenini izliyerek bu alt bölüme gelindiğinde, anomi ve yabancılaşmanın çağdaş toplumdaki somut görünümlerini ele almamız düşünülecektir. Yani bir önceki alt bölümde verilmiş olan kuramsal anomi-yabancılaşma modelinin somut gerçeklere uygulanması, hatta bu kuramsal verilerin ampirik bir çalışma ile irdelenmesi çalışmanın tutarlılığını sağlaması bakımından gerekli idi. Ancak bu kadar geniş bir çalışmanın daha ziyade bir takım çalışmasını gerektirdiğini düşündük ve eksik ve hatalı olması büyük ölçüde olası bireysel bir alan çalışması yapmaktan kaçındık. Bu çerçeve içerisinde bu alt bölümün amacı, anomi ve yabancılaşmanın çağdaş toplumlardaki varlığı ve evrenselliği ile ilgili bazı ipuçları vermek ve tipik görünümler sergilemekten ibaret olmaktadır. Bu bakımdan daha önceki bölümler ile bu alt bölüm arasında zorunlu ve kesin bir mantıksal bağın varlığı söz konusu olamaz.

A. Anomi ve yabancılaşma açısından toplumsal değişme ve zaman boyutu:

Gerek anomi, gerekse yabancılaşma konusunda şimdiye dek değindiğimiz, ama derinlemesine ele almadığımız bir etken daha bulunmaktadır. Bu etken de zaman boyutudur. Zaman boyutu toplumsal değişme sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak her anomi veya yabancılaşma ortamında dikkate alınması gereken bir etken niteliğini taşımaktadır. Kuşkusuz zaman boyutu toplumdan ve onun özelliklerinden bağımsız olarak ele alınamaz; son tahlilde zamanı, Gurvitch'in deyişiyle toplumsal zamanları (104) yaratan zaten toplumun kendisidir. Yani ne zaman, ne de onun bir öğesi olan hız, bağımsız değişkenler olarak nitelenemez. O zaman akla şu soru gelebilir: Zaman bağımsız bir değişken değilse, onu ayrı bir alt bölümde ele almanın ne anlamı olabilir? Zaman boyutuna böyle bir ayrıcalık tanımamızın temel nedeni, çağdaş toplumun doğasının en önemli göstergesi olmasından ibarettir. Bu açıdan hem anomi, hem de yabancılaşma olgularıyla doğrudan ilişkili bulunmaktadır. Başka bir anlatımla insanların dayandıkları ölçütler ve destekler sürekli ve hızlı bir dönüşüm içerisinde olunca, hangi ölçüt ve desteğin geçerli olduğu algılanamıyor; ya da algılanıncaya kadar yeni bir ölçüt ve destek oluşuyor. Bu veriler anomik bir ortamda yaşıyan bireyin yabancılaşma koşullarını, ama aynı zamanda da yabancılaşmış bireyin anomik koşullarını hazırlamış oluyor. Zaman boyutunu burada dört örnekle dört farklı açıdan ele almak istiyoruz; tabiî bu sayı kısıtlayıcı değildir. Bu örnek ve kategorileri çoğaltmak her zaman için mümkündür.

1) Ogburn ve kültür boşluğu:

Zaman boyutu ile ilgili olarak vermek istediğimiz ilk örnek kültür boşluğu veya kültürel gecikme kavramı ile Ogburn'e aittir. Ona göre toplumsal değişme, kültürel evrim sonunda ortaya çıkar. Kültürel evrimi açıklayan öğeler ise, buluş, birikim, yayılma ve uyum sağlama olarak dört tanedir (105). Ondokuzuncu yüzyıl sonu Avrupa sosyolojisinin ve özellikle Spencer ve Tarde'ın izleri-

---

(104) GURVİTCH, Georges — La vocation actuelle de la sociologie (C.I.) — PUF, Paris, 1968, s. 317-319

(105) OGBURN, William F. — Social change — Viking Press, New York, 1950, s. 375 - 393 — Nakleden KONGAR, Emre — Toplumsal değişme — Bilgi yayınevi, Ankara, 1972, s. 138-141

ni taşıyan bu kuramda bizim açımızdan önem taşıyan bu sonuncu öğedir. Ogburn'e göre uyum sağlama, tüm toplumsal ve kültürel sistemin teknolojik veya toplumsal bir niteliğe sahip olabilecek yeni buluşa göre kendisini yeniden düzenlemesidir. Kültürel sistemin tüm öğeleri birbirleriyle uyumlu bir şekilde bütünleşmiştir. Bu bütünleşme ancak uzun bir süre durağan olan ilkel, ya da tümüyle geleneksel toplumlarda görülür. Hiçbir yeni buluş veya herhangi bir yeniliğin ortaya çıkmamış olması, bu uyumlu bütünlüğün nedenidir. Yeni bir buluş ortaya çıktığı zaman, kültürel sistemin bazı öğeleri değişir. Öteki öğeler ise, bir süre sonra değişen bu öğelere uyum sağlar. Ancak bu uyum sağlama otomatik ve bütün öğeleri kapsıyacak bir biçimde oluşmaz. Hernekadar tarihsel evrimin bütünlüğü içerisinde ortaya çıkabilecek uyumsuzluğun yarattığı sorunlar soyutlanabilirse de, bu sorunların kısa dönemde şiddetli bir biçimde varlığını duyurabilmesi büyük ölçüde olasıdır. İşte Ogburn'ün kültür boşluğu kavramı ile belirttiği durum bu durumdur. Ona göre kültür boşluğu, «bir kültürün birbiriyle ilişkili olan iki parçasından biri, öbüründen daha önce ya da daha fazla değiştiğinde ortaya çıkan uyuşmazlık durumu» olarak tanımlanabilir. (106)

Kültür boşluğu, kendisini oluşturan her iki değişkenden de bağımsız bir nitelik taşır. Birbiriyle ilişkili olmak suretiyle, herhangi iki kültürel öğe arasında çıkan uyuşmazlık bir kültür boşluğu oluşturur ve bu boşluk kültürün niteliklerine göre çok uzun bir süre devam edebilir. Bu süreyi kısaltmak ve kültürün birlik ve bütünlüğünü yeniden sağlamak zorunlu olmaktadır. (107)

Ogburn, kültürel bütünün çeşitli parçaları arasındaki değişme hızının ve zamanının farklı oluşuna ve bu farklılığın doğurduğu sonuçlara dikkati çekerek en önemli katkısını yapmıştır. Kıray'ın tampon mekanizma kavramı ile, Kongar'ın da belirttiği gibi (108) Merton'ın kültürel yapı-toplumsal yapı uyuşmazlığı ilkesinin esaslarını, belki de Ogburn'ün kültür boşluğu kavramında bulmak mümkündür. C.W.Mills'in de değindiği gibi (109), biz burada Og-

---

(106) Nakleden KONGAR, E. — Toplumsal değişme — a.g.e., s. 139
(107) OGBURN, W. F. — Social change — a.g.e. — s. 200-204 — in BİRNBAUM Pierre ve CHAZEL, François (ed.) — Théorie sociologique — PUF, Paris, 1975, s. 538-540
(108) KONGAR, E. — Toplumsal değişme — a.g.e., s. 141
(109) MİLLS, Charles Wright — L'imagination sociologique — a.g.e., s. 93-96

burn'ün bu kavramının ideolojik içeriği üzerinde durmayı yararsız buluyoruz. «Neye göre» veya «neye yönelik» boşluk ve gecikme sorularının sorulmasıyla hemen kendini belli eden bu ideolojik içerik, Mills'in ehven-i şer olarak değerlendirdiği Thorstein Veblen'deki «gecikme» deyimiyle veya daha yapısal bir çözümleme ile ortadan kalkmış olmamaktadır. Bizim açımızdan burada önemli olan, iki ya da daha fazla kültür arasındaki diyakronik ve hatta anokronik durumdur.

Kültür öğelerinin hızlı bir toplumsal değişme sürecinde bütünsel ve doğrusal bir biçimde evrimleşememeleri, mevcut olan anomi ve yabancılaşmayı hızlandırıcı, ya da başka etkenlerin de bileşimiyle bireysel veya toplumsal düzeyde yeni bir anomi veya yabancılaşma ortamı yaratıcı bir rol oynıyacaktır. Sözkonusu kültür öğelerinin norm ve değerleri kapsaması halinde, bu rol daha da belirginleşir. Mertoncı anlamda anomiye bu doğrultuda şöyle bir örnek verebiliriz: Hızlı bir toplumsal değişme sürecinde toplum tarafından belirlenmiş nihai hedeflerin hızla başkaları tarafından ikame edilmesi, buna karşılık bireyleri yeni hedeflere götürecek yeni norm ve araçların henüz toplumca saptanmamış olması.. Şöyle bir örnek bize bunu daha da somut bir biçimde gösterebilir. Yalnızca değer sistemlerini ele alarak, ekonomik değerlerle ahlâksal değerler arasındaki diyakronik kopukluğa dikkati çekelim. Merkantilist toplumdan örgütlü veya başıbozuk kapitalist toplum türlerine kadar, ahlâksal değerler, ekonomik değerleri bazen uzunca bir süre ile daima geriden izliyebilmişlerdir. Liberal burjuva toplumunun temel metafizik değerlerinden olup bugün hâlâ nominal geçerliliğini koruyan doğruluk değerini benimsemiş ve içselleştirmiş bir kimsenin, başıbozuk bir kapitalizmin egemen olduğu bir toplumdaki iş hayatında başarılı olması mümkün değildir. Hangi yollardan geçerek o noktaya gelmiş olursa olsun, parasal gücün yüceleştirildiği ve hatta meta fetişizmi yoluyla kutsallaştırıldığı bir toplumda, bu ekonomik değerlere uyumlu yeni ahlâksal değerlerin yaratılması ve bu iki değer sistemini uyumlu ve dengeli bir biçimde içselleştirmiş bir kişilik yapısının oluşması, oldukça uzun bir zaman alacaktır. İşte hem Mertoncı, hem de Durkheimcı anomi kavramı ile kısmen de olsa Marksist yabancılaşma kavramını, fevkalâde basit bir örnek içerisinde ve zaman boyutunu da içeren kültürel gecikme veya boşluk kavramı sayesinde böylece yanyana getirmiş oluyoruz.

2) Kıray ve tampon mekanizmalar:

Zaman boyutu ile ilgili olarak vermek istediğimiz ikinci bir örnek de, tampon mekanizma kavramıyla Kıray'a ait. Kıray'a göre (110), oluştuğu mekân ve yerleşme biçimi, nüfusunun özgül nitelikleri, örgütlenme türü ve derecesi ve bu etkenlerle ilişkili belirli bir değer sistemi ile her toplumsal yapı bir bütün oluşturur. Bu bütün bize toplumsal ilişkiler ve değerler aracılığıyla yansır. Bu bütünün içerdiği bazı öğelerin değişmesi diğer öğeleri de etkiler; hattâ bütün öğelerin birbirlerine bağlı olmaları nedeniyle bir öğenin değişmesi toplumsal yapının tümünü değişmeye zorlıyabilir. Ancak bütün öğelerin değişme yönü, hızı ve ölçüsü aynı olmıyabilir; bu durumda ortaya çıkabilecek boşluklar, toplumsal yapının bütünlüğünü bozmadığı gibi, bazı denge koruma mekanizmaları yaratır. İşte tampon bir nitelik taşıyan ve tampon kurumlardan doğan geçiş mekanizmaları esas itibariyle bunlardır.

Başka bir anlatımla Kıray'da toplumsal değişme, aynı zamanda çeşitli düzeylerde oluşabilir ve ancak belirli bir düzeyden itibaren yapısal bir nitelik kazanır. Bu nedenle belirli bir toplumsal değişme sürecinde değişme, bazı toplumsal öğeler için yapısal bir farklılaşma, diğer bazı toplumsal öğeler için de yalnızca ölçek farkı olarak belirir. Değişmenin, tüm toplumsal öğeleri aynı zaman kesiti, aynı ölçek, aynı hız ve yön çerçevesinde kapsıyamaması nedeniyle, belirli bir zaman kesiti içerisinde bir toplumda hem eski-geleneksel, hem de yeni-modern toplumsal yapıya ilişkin özelliklerin birarada bulunması olağandır. Yani geleneksel - feodal veya modern - kapitalist toplum gibi farklı toplumsal yapı türlerine ait niteliklerin aynı toplumsal yapı içerisinde bulunmaları ve hattâ bütünleşebilmeleri mümkündür; zaten toplumsal gerçek içinde çoğu kez bu türde bileşimlerle karşılaşılır.

Değişme sürecinde tampon kurumlarla birlikte oluşan yeni tip ilişkiler, değerler ve fonksiyonlar, eski ve yeni yapı arasında bir çeşit köprü görevi yaparlar. Toplumun fonksiyonel bütünlüğünü tampon kurumlar aracılığıyla sağlıyan bütün bu yeni oluşumlar tampon mekanizmalar adıyla anılmaktadır. Yani tampon kurumlar, değişmeye yönelmiş, dengesini yitirmiş toplumsal yapıyı yeni-

(110) KIRAY, Mübeccel Belik — Ereğli: ağır sanayiden önce bir sahil kasabası — DPT yayını, Ankara, 1964, s. 1-8

den dengeliyecek mekanizmaları doğurmuş olmaktadır. Böylece fonksiyonalist yaklaşımın temelini oluşturan denge kavramı sürekli bir nitelik kazanmakta, dengenin bozulması halinin aynı anda yeni bir dengenin kurulması ile telâfi edildiği düşüncesi doğmaktadır. Başka bir anlatımla, toplumun fonksiyonel bütünlüğünün değişme süreci boyunca da geçerli olduğu belirtilmiş olmaktadır. Kıray, klâsik fonksiyonalist yaklaşımın aksine, değişme sürecine girmiş toplumsal yapıdaki uyumsuzluk ve tutarsızlıkları bir varsayım olarak ele almaktadır. Başka bir anlatımla Kıray için, toplumsal değişme kaçınılmaz bir oluşum, toplumsal yapının birim ve öğeleri arasındaki uyumsuzluk da temel bir varsayım olarak ele alınmaktadır.

Tampon kurum ve mekanizmalar kavramını Türkiye gerçeklerine uygulayan Kıray, bir kasabayı ve bu kasabanın çevre köylerle ilişkilerini inceliyerek bazı sonuçlara varmıştır. Kıray'ın bu araştırmada daha çok kasaba tüccarı ile köylüler arasındaki ilişkileri vurguladığı görülmektedir. Tüccar ve köylü yüzyüze kişisel ilişki içerisinde bulunurlar. Köylü ürününü tüccara teslim eder; tüccar da bunun karşılığında ona borç olarak ihtiyaç duyduğu krediyi verir; doğum, düğün, ölüm gibi durumlarda destekler; mahkeme, hastahane, okul gibi çeşitli devlet örgütleriyle ilişkilerinde yardımcı olur. Aslında bu tür ilişkiler çerçevesinde tüccar ürünü ucuza alarak çıkar sağlamakta, buna karşılık köylünün bir toplumsal güvenlik ihtiyacına cevap vermektedir. Başka bir anlatımla yüz yüze kişisel ilişkilerin egemen olduğu geleneksel feodal düzenden, hasta-doktor, vatandaş-memur, öğretmen-öğrenci ilişkileri gibi toplumsal roller üzerine kurulu anonim ilişkilerin egemen olduğu modern kapitalist düzene geçiş halinde bulunan bu kasabada, modern bir toplumun gerektirdiği tüm toplumsal kurumlar ve bunların somut görünümü olan modern örgütler henüz oluşmamış bulunmaktadır. Köylü pazarlama, banka, devlet ve toplumsal güvenlik hizmetlerine anonim bir ilişkiler bütünü içerisinde ulaşamamıştır. Toplumsal ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçları karşılayacak kurumlar aynı yön, hız, ölçek ve zamanda değişme sürecine girememişlerdir. Bu durumda toplumsal yapı ne geleneksel feodal, ne de modern kapitalist toplumsal ilişki biçimleri içerisinde düşünülebilecek bir ilişki türü yaratmıştır; işte tampon kurumlar ve mekanizmalar bu geçiş döneminin toplumsal öğeleri veya birimleri olarak belirirler. Kıray incelediği kasaba ve çevre köylerde, toplumsal değişme sürecinde beliren özgül tampon ku-

rum ve mekanizmaların, yani yeni kurumsal oluşumların, yeni değer ve ilişkilerin, en geniş anlamda toplumsal güvenlik çerçevesi içerisinde oluştuğu, ya da ağırlıkla bireyin güvenliği ile ilgili konulara yöneldiği sonucuna varmaktadır.

Kuramsal örgüsü açısından kültürel boşluk veya gecikme kavramından da oldukça esinlendiği izlenimini bırakan bu araştırmasında Kıray, ne anomi ne de yabancılaşma deyimlerini hiç kullanmamıştır. Buna karşılık Durkheimcı doğrultudaki anomi deyimiyle eşanlamlı olarak kabul edilebilecek çözülme veya toplumsal çözülme deyimlerine özellikle sonuç bölümünde sık sık başvurulduğunu görüyoruz (111). Demek ki geleneksel para-feodal (112) toplumun çözülmesi sözkonusudur. Bu çözülme aile ilişkilerinde, komşuluk ve yardımlaşma ilişkilerinde, iş ve özellikle feodal toplum biçiminin geleneksel üretim ilişkilerinde, değer sistemlerinin çeşitli öğelerinde belirgin bir biçimde gözlenebilmektedir. Ancak geleneksel yapının çözülmesi bu yapının tümünü kapsamadığı gibi, geçerliliğini kısmen veya tamamen yitiren öğeler de yeni toplum düzeninin öğeleriyle henüz ikame edilmemişlerdir. Toplumsal çözülmenin bu iki görünümü sonuçta, geleneksel ve modern toplum arasında yer alan, her ikisine de hem benziyen, hem de benzemiyen melez kurum ve ilişkiler yaratmıştır. Böyle bir ortam gerek anomi, gerekse yabancılaşmanın doğması ve gelişmesi için fevkalâde elverişli bir nitelik taşımaktadır.

Bu savı örneklemek için Kıray'ın verdiği özel toplumsal gerçeği genelliyerek düşünmeye çalışalım. Geleneksel düzene özgü ilişkilerin ve yapının çözülmesi, tarımsal üretim, mekân ve zamandan sınai üretim, mekân ve zamana geçiş çok kısa bir süre içerisinde oluştuğunda, yeni toplumsal norm ve değerlerin üretilememiş olması normatif bir boşluk yaratacak ve bu durum değer sistemlerini, yani özellikle simgesel sistemi yıpratacak ve onun da çözülmesine yol açacaktır. Ancak bu tür bir anomik durumun göstergeleri bununla da bitmiyor. Çünkü bu durumda kural yokluğu bir bakıma kural çokluğu anlamına gelmektedir. Başka bir anlatımla, aynı toplumsal yapı içerisinde artık hem geleneksel, hem modern, hem de tampon kurumlar egemen olmaktadır; ancak egemenlik alanları farklılaşmıştır. Kı-

(111) İbid, s. 6, 7, 116, 139, 188, 231-237

(112) Kıray'ın feodal deyimini biz para - feodal deyimiyle ikame etmeyi, terminolojik yanlış anlamaları engellemesi bakımından daha uygun buluyoruz.

ray'ın somut araştırmasına dönersek, geleneksel tüketim kalıplarının kendi içerisinde de farklılaştığını, örneğin aynı toplumsal grupların gıda tüketimi patterninin kırsal ve geleneksel özelliklerini koruduğunu, giyim tüketimi patterninin geçiş dönemine uygun tampon bir nitelik aldığını, kültür ve eğlence tüketimi patterninin ise modernleştiğini göreceğiz. Demek ki karşımızda sınıfsal bakımdan farklılaşmamış bir grup insanın, geleneksel biçimde yediğini, geçiş dönemine uygun giyindiğini ve oldukça modern biçimler içerisinde kültür ve eğlence tüketimi yaptığını anlıyoruz.

Bireysel düzeyde durum daha da karmaşıklaşmaktadır. Çünkü bütün kişisel faaliyetlerin bu üçlü yapıya dağılımı benzer olmaktan uzaktır. Bazı kişiler için gelenekselin ağırlığı diğerlerinden daha fazla veya daha az olabilir ve bu, bir eylem alanından diğer bir eylem alanına büyük bir değişiklik gösterebilir. Ama bu durum değerler ve normlar alanında bireysel açıdan kelimenin tam anlamıyla dramatik sonuçlar doğurmaktadır. Geleneksel yapının değerlerini içselleştirmiş kişi, artık yaşamak zorunluluğunda olduğu ve henüz çözemediği modern yapının değerleri ile karşı karşıya bulunmakta, tampon yapının doğal tutarsızlığı ise onu biraz daha anomik kılmaktan başka bir şeye yaramamaktadır. Veya aksine, oluşan modern yapının yeni değerlerini çeşitli toplumsal veya bireysel nedenlerle hemen benimseyip içselleştirmiş bir başka kişi, çevrenin karşıtlığı ve hatta düşmanlığı nedeniyle bu değerleri davranışlarına yansıtamamaktadır.

Görüleceği gibi hızlı değişen bu tür toplumlarda en azından üç kişilik tipinin varlığını kanıtlamak mümkün olmaktadır. Bu üç tip aynı toplum, sınıf veya grup içerisinde gözlenebileceği gibi aynı kişide de ortaya çıkabilir. İşte bu durumda şiddetli bir anomi halinin en güçlü bireysel göstergeleri ile karşı karşıya bulunuyoruz demektir; çünkü kişi parçalanmış, çeşitli değer ve eylemlerinde kendisini farklı kişiliklerin güdüsüne terketmiş, yani kimliğini yitirmiştir. Değerleri ve eylemleri tutarsız bu kişinin artık kendi özüne de yabancılaşmış olduğunu söyliyebiliriz. Yabancılaşmanın bir başka boyutu da tarımsal üretimden tarım dışı üretim faaliyetlerine geçişte kendini gösterecektir. Tarımsal üretimde, üretici ve ürünün bütünlüğü kuşkusuz tarım dışına oranla çok daha büyüktür ve insanın emeğine ve emeğinin ürününe yabancılaşması, henüz meta fetişizminin tam olarak egemenlik kura-

madığı yarı kapalı öztüketim toplumlarında çok daha düşük bir düzeydedir. Tarım dışı modern faaliyetlerin ani bir biçimde ve kuşak farkı bile olmaksızın gelişmesi, bireysel düzeydeki yabancılaşma olgusunun daha da şiddetli ve dramatik bir biçimde ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Tampon mekanizma kavramından ve bu doğrultuda gerçekleştirdiği araştırmasından hareketle, Kıray'ın toplumsal değişme kuramını kendisinin dahi kolayca öngöremiyeceği boyutlara kadar götürdük. Ancak yine bizzat kendisi, özellikle araştırmasının sonuç bölümünde, yeni oluşan tampon kurum ve mekanizmaların ağırlıkla geniş anlamda bireysel güvenliği ilgilendiren alanlarda oluştuğunu vurguluyarak (113), anomi ve yabancılaşmanın egemen olduğu, ya da en azından hızla geliştiği bir ortamın varlığını, zımnen de olsa kabul etmiş olmaktadır. Zira, anomi ve yabancılaşmanın varlığını sezgisel yolla kavrıyan kişinin temel çabası, toplumsal ve ruhsal güvenliğini güvence altına almak olacaktır. Kanımızca bu tür bir çözümleme, bu tür bir yapısal dönüşüm içerisinde olan tüm toplumlar ve o toplumlarda yaşıyan insanların büyük bir çoğunluğu için geçerlidir.

3) Duvignaud ve gelecek toplumu bugünkü toplumda yaşama olgusu olarak anomi

Zaman boyutu ile ilgili olarak vermek istediğimiz üçüncü örnek ise Duvignaud'ya ait.. Duvignaud fevkalâde basit, fakat basit olduğu oranda da özgün bir anomi ve toplumsal değişme kavramına sahip bulunmaktadır. Hareket noktasının düşsel veya gerçekdışı yaratıcılık ile kollektif yaşam arasındaki ilişkilerin anlamı olduğunu ve bu amaçla çeşitli araştırmalar (114) yaptığını belirten Duvignaud, anominin daima bireysel düzeyde belirginleşen toplumsal bir olgu olduğu savını öne sürmektedir. Ona göre psikanalizciler «konuşan siz değil, direnciniz» veya marksistler «sizi dışarıya yansıtan özbeniniz değil, sizin aracılığınızla görüntüleşen toplumsal sınıfınız» dediklerinde aşağı yukarı aynı mantığı izlemektedirler (115).

---

(113) İbid., s. 239

(114) DUVİGNAUD, Jean-Les ombres collectives: sociologie du théâtre — PUF, Paris, 1973 — Sociologie de l'art — PUF, Paris, 1972

(115) DUVİGNAUD, Jean — L'anomie: hérésie et subversion — Anthropos, Paris, 1973, s. 12

Duvignaud'ya göre tiyatro alanındaki büyük yaratıcılık dönemleri, tarih boyunca hep belirli bir toplum biçiminden yeni bir toplum biçimine geçişi içeren evrimsel kopukluk dönemlerine rastlamaktadır (116). Aynı şekilde bir toplum türünden diğerine geçiş dönemlerinde sapma ve karışıklık olaylarının da hızla çoğaldığını görüyoruz. Bu olaylar eski toplumun kültürel sistemi ile ne bütünleşebilir, ne de bu sistem içerisinde açıklanabilir; ancak çoğu kez yeni oluşan toplumun değerler sistemi ile bütünleşmeleri veya açıklanabilmeleri de mümkün olamaz. Duvignaud şöyle devam ediyor: «Benim için önemli olan, bazı bunalım dönemlerinde, yeniliklerin, sürtüşmelerin, düşsele yönelik davranışların hem bireysel hem de grupsal düzeyde sonsuza doğru uzanan bir arzu olarak adlandırabileceğim bir gücü temsil ettiklerini sezinlemem olmuştur. Bu güç veya arzunun ortaya çıkışı, eskidenberi benimsenmiş sınıflandırmaları tahrip ve yok eder; ve düşsel bir yaratıcılık şekli içerisinde o zamana dek düşünülmemiş öneriler getirerek yeni toplumun henüz bilinmiyen önceden yaşanmışlığını sunar. Demek ki bu bileşim içerisinde dikkate alınması gereken birçok öğe bulunuyor; bunları şöylece sıralıyabiliriz:

— Toplumun muhafaza ve idamesi ile bireysel güvenliği sağlayan, herkesçe kabul edilmiş değerler sistemi,

— Evrim sürecinde aniden veya tedricen oluşan bir kopukluk,

— Önceki dönemin düşünsel sınıflandırma sistemi tarafından açıklanması mümkün olmıyan düşsel yaratıcılık davranışları,

— Bu davranışların herhangi bir veya birkaç bireyde belirmesi ve belirginleşmesi ile ani bir düzensizlik ve karışıklığın ortaya çıkması (117).

---

(116) Duvignaud bu savını özellikle «Sociologie de l'art», a.g.e. başlıklı yapıtında uzun uzun kanıtlıyor. Tiyatro ve anomi arasında kurulan bir başka tip ilişki için bak. ALBANESE, Ralph-Théâtre et anomie: le cas du Misanthrope — in *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 1978, C. 64, s. 113-126

(117) Duvignaud'nun izinden giden Maffesoli de anomiyi aynı zamanda yıkıcı ve yapıcı bir toplumsal olgu olarak ele alıyor. Bak. MAFFESOLİ, Michel - Dynamique de la dissidence — in *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 1978, C. 64, s. 103-111

— Bir grup veya toplumun bu yıkıcılığı yoketmeye yönelik tepki veya girişimleri (118).

Duvignaud anomi kavramını belirginleştirmek için güney Tunus'un Sahra'ya yakın ücra bir köyü olan Chébika'da yaptığı araştırmaya başvurur (119). Ona göre bütün toplumlarda anomi, belirginleşmemiş ve hatta gizli olduğu oranda daha önemli bir nitelik almaktadır. Ülke yönetimince bir kenarda unutulmuş ve neredeyse kaderine terkedilmiş olması nedeniyle bütüne göre zaten anomik bir konuma sahip bu köyde, radyo, kentten gelen ilköğretmen, arada bir gözüken kamu görevlileri, turistler ve askerler yeni bir toplumun doğmakta olduğunu kanıtlıyan ilk belirtiler olmaktadır. Başka bir anlatımla ne sömürgecilik öncesi, ne de sömürgeci döneme benzemiyen, ama daha henüz somut olarak kendini göstermemiş yeni bir dünyanın varlığı sezinlenmiye başlanmıştır. İşte böyle bir ortamda Rima adlı yetim bir genç kız hiç görmediği ve algılamadığı bu yeni dünyadan etkilenmiş bulunmaktadır. Yeğeninin defterlerinden, okul kapısı ardında öğretmenden gizlice duyduklarından ve bakkalda bulduğu eski gazete kâğıtlarından kendi kendine okuma yazmayı öğrenir. Araştırmacılar kendisinden kenti betimlemesini istediğinde, onlara tüm boyutları ile abartmalı, cıvıl cıvıl kaynaşan hareketli bir kalabalığın, devasa yol ve binaların bulunduğu, çalışma ve yiyecek bulma kaygısından uzak mutlu insanların yaşadığı bir mekânı anlatır. Köyünden kaçıp kurtulmak, kente gitmek, bir başkası olmak istemektedir. Ancak köyü çevreleyen çöl, kentin uzaklığı, bilinmiyenlerin çokluğu, törelerin katılığı, ona olduğu yerde bir hapishane cefası çektirmektedir. Onun yaşında bir genç kız için kente gidebilmenin yolu ya göçmeye karar vermiş biriyle evlenmek, ya da fahişe olmaktan geçmektedir. Rima bunların bilincinde değildir; yalnızca gitmeyi düşünmektedir.

---

(118) DUVİGNAUD, Jean — L'anomie: hérésie et subversion — a.g.e., s. 14-15

(119) DUVİGNAUD, Jean — Chébika — Pantheon Books, Gallimard, Paris, 1968. Bu yapıttan esinlenerek, Duvignaud'nun da katkılarıyla yönetmen Bertolucci tarafından gerçekleştirilen «Les remparts d'argile» (Kilden yapılmış surlar) adlı film, özgün bir toplumsal çerçeve içerisinde oluşan anomi gerçeğini, hem de ses öğesini kullanmaksızın, çok güzel yansıtmaktadır.

Bu bükülmez iradenin Rima'da yarattığı değişiklikleri köyün kadınları da sezinlemeye başlamışlardır. Üstelik Rima, kurban bayramında izlenmesi gereken bazı yerel töreler, yaşlılara tartışmasız gösterilmesi gereken saygı, dinsel inançlar gibi normatif bir ağırlığı olan geleneklere de artık açık bir biçimde karşı gelmektedir. Köy ona akli dengesi yerinde olmıyan bir kimse, giderek bir deli gözüyle bakmaktadır. Hattâ diğerlerinden farklılaştığı, kurulu düzenin normlarına uymadığı ve toplumun idamesini sağlayan biçimlerin çözülmesine yol açması olası bir yeniliği simgelediği oranda şeytanın ta kendisi olmaktadır. (120)

Duvignaud Rima'nın tutumunu şöyle yorumluyor: «O kuşkusuz freudo-marksistleri okumadı ama, tıpkı W. Reich gibi bir mantık izliyordu; bu bölgenin ekonomik bakımdan gelişmesi belki yüzyıllar alacak; biz değişmek için onun gelmesini mi beklemeliyiz? Biz şimdiden değişmeye başlıyalım, genel değişim ardımızdan gelsin. Ve işte Rima'yı normlara aykırı bir davranışa ve sapmaya götüren düşünce budur. Oysa aynı anda, köylü deneyimsel olarak tam karşıt bir diyalektik izlemektedir: ekonomik gelişme henüz görünürlerde yoktur; kaçınılmaz olarak günün birinde buraya da gelecektir; ama o zamana dek, atalarımızın yaşadığı kadar kötü olsa bile yine de yaşamak, toplumsal varlığı idame ettirmek gerekmektedir. Köylü için önemli olan geleneksel yaşam biçimini sürdürmek, önceden ne iseler öyle kalmaktır.» (121)

Duvignaud'ya göre henüz belirgin olarak ortaya koyulmamış, ama simgesel olarak gözlemlenebilen bu iki karşıt muhakeme biçiminin karşı karşıya gelmesi, Rima'yı anomik bir kişi olarak belirlemektedir. Rima'yı bu kadar katı ve isyankâr kılan bireysel ve iradi bilinci değildir; onu belki de istemediği ve hattâ hiç düşünmediği bu kişiliğe yönelten, toplumsal gelişmenin doğasında bulunan iki karşıt mantığın savaşımıdır. Başka bir anlatımla köylünün delilik veya cin çarpması olarak tanımladığı olgu, tarihsel gelişmenin evrimci niteliğinin kırılması ve değişme mantığı ile toplumsal bütünlüğün muhafazası ve idamesi mantığının Rima'nın kişiliğinde bireyselleşmesidir (122).

---

(120) DUVİGNAUD, Jean — L'anomie: hérésie et subversion — a.g.e., s. 17-19
(121) İbid., s. 20
(122) İbid.

Duvignaud'ya göre anomi Durkheim veya Merton'ın anladıkları kadar basit bir toplumsal olgu olmaktan uzak bulunmaktadır. Birincinin sözünü ettiği «aşırı tutkular» veya diğerinin öne sürdüğü hedef-araç ayrışması anominin ne kadar karmaşık ve derin bir toplumsal anlama sahip olduğunu açıklıyamaz. «Zira kollektif düşsel yaşamın tümünü kapsayan bu olgu, geçici olarak bazı bireylerde belirginleşmekte, ayrıca belirli ortamlara, dünya görüşlerine veya ideolojilere indirgenmezliğini onları aşmakla kanıtlamaktadır...

Buradan da, bir olaya, bir olguya, bir ortama veya bir bireye bağlı olarak anominin ikili niteliği ortaya çıkıyor: Yıkıcılık (subversion) ve önceden yaşama (anticipation). Bu ikili nitelik de daima simgesel olarak ortaya çıkar... Yıkıcılık anominin en belirgin özelliğidir. Anominin ürettiği kavramlar içerisinde en üretken ve verimlisi olduğunun bilincine bile varmayan Durkheim (123) ve onun dediklerini, hem de saptırarak tekrarlamaktan başka bir katkısı olmıyan Merton (124) belki de bu nedenle kavramdan çıkarılabilecek tüm anlamları ortaya koymaktan ürkmüşlerdir. Zira anomik belirtiler toplum veya kültürlerin muhafaza ve idamesinden ziyade yokolmalarına yol açacak potansiyeli içerir. Kuşkusuz yıkıcılık çok çeşitli görünümler içerisinde belirebilir ve hemen bir bomba veya bir şiddet hareketi olarak düşünülmemelidir... Bu anlamdaki yıkıcılığın bir yasası veya bir doktrini de yoktur; onu kurulu düzenin bir karşıtı olarak almak da yanlıştır. Zira anominin yıkıcılığı hiçbir düzen ve meşrulaştırmanın bulunmadığı yerde ortaya çıkar.» (125)

«Anomi yıkıcı olmanın yanısıra, belirli bir dönemin veya belirli bir toplum türünün ötesinde yeni bir çağın veya yeni bir toplumun önceden yaşanmasını da içerir... Oysa geleneksel yaşanmışlığı aşmak, kültür ve geleneklerin belirlediği model ile bireysel olanaklar arasındaki güven verici ilişkiyi bulandırmak anlamına gelir. Bu, insanlara sahibolduklarından ve yaşadıklarından başka bir şeylerin arayışı içerisinde olmalarına yol açmak demektir.»

---

(123) İbid., s. 33

(124) DUVİGNAUD, J. — Anomie et mutation sociale — in BALLANDİER, Georges (ed.) — *Sociologie des mutations* — Anthropos, Paris, 1970, s. 63-81, s. 69

(125) DUVİGNAUD, J. — L'anomie: hérésie et subversion — a.g.e., s. 21-23

(126) Anomide geleceği şimdiden yaşama daima bireysel düzeyde saydamlaşır ve belirginleşir (127). Bu nedenle de sosyoloji, bireyseli kollektife indirgememek, ama bireyselin ve yeniligin kollektiften nasıl ve neden doğduğunu araştırmak zorundadır.

Bu kısa açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Duvingnaud'nun toplumsal dönüşüm ve anomi kavramları özgün bir nitelik taşımaktadır. Bourdin'in de belirttiği gibi (128), aynı zamanda oldukça karmaşık bir niteliği olan Duvignaud'nun anomi kavramını şöyle özetliyebiliriz: Hızlı ve köklü toplumsal dönüşüm dönemlerinde, bazı bireylerin halen geçerli norm ve değer sistemlerini reddederek düşsel yaratıcılıklarıyla sezinledikleri yeni toplumun henüz daha belirginleşmemiş norm ve değerlerini önceden yaşaması hali... Ya da kısacası, yarının toplumunu somut olarak bugünün toplumunda yaşamaya çalışan bireyin dramı... Duvignaud'nun anomi kavramı bu haliyle, Durkheimcı ve Mertoncı anomi anlayışlarıyla hem uyuşmakta, hem karşıtlaşmaktadır. Örneğin, genç Rima Mertoncı anlamda bir «isyan davranışı» içerisindedir; ama yeni toplumun yaratılmasında bir öncü olduğu oranda bu davranışı aynı zamanda «yenilik yaratıcı» olarak da niteleyebiliriz. Aynı şekilde gerek Durkheim, gerekse Duvignaud temelde belirleyici etken olarak önemli toplumsal dönüşümleri ve bir kuralsızlık ortamının varlığını vurgulamaktadırlar. Ama bu kuralsızlık ya da kuralların yetke ve geçerliliğini yitirmesi hali Durkheim'da toplumsal, Duvignaud'da ise bireysel bir nitelik taşımaktadır. Ancak bu bireysellik de kollektif yaratıcılığın bir yansıması değil midir?

Nihayet birçok açıdan birbirlerine yakınlaşan Durkheim'ın ve Duvignaud'nun anomi kavramları, bu iki düşünürün temel toplumsal felsefeleri ya da ideolojilerinin karşıtlığı nedeniyle bir kez daha uyuşmazlık içerisine düşmektedirler. Başka bir anlatımla, Tiryakian'ın da bir diğer açıdan değindiği gibi (129), toplumsal bütünlüğü zedelediği oranda tutucu Durkheim için «kötü» bir

---

(126) İbid., s. 24-25

(127) DUVİGNAUD, J. — Anomie et mutation sociale — a.g.m., s. 75-76

(128) BOURDİN, Alain — Trois ouvrages de Jean Duvignaud — in *Cahiers İnternationaux de Sociologie*, 1974, C. 57, s. 359-367, s. 367

(129) TİRYAKİAN, Edward A. — Remarques sur une sociologie du changement qualitatif — in BALLANDİER, Georges (ed.) — *Sociologie des mutations* — a.g.e., s. 83-94, s. 86-87

şey olan anomi, olgunun yıkıcı ve yenilik yaratıcı yönünü vurgulayan Duvignaud için toplumsal değişme açısından kaçınılmaz ve «iyi» bir şeydir.

İşte Duvignaud'nun anomi kavramının özgünlüğünü oluşturan temel öğe de kanımızca bu noktadan başlıyarak ortaya çıkmaktadır. Kuramsal olarak birbirlerine karşıt olan yabancılaşma ve yıkıcı yaratıcılık Duvignaud'nun anomi kavramında yanyana, hatta giderek içiçe yer almaktadırlar. Yeniden Rima örneğine dönersek, iki zamanı ve dolayısıyla iki toplumu birlikte yaşıyan genç kız, yalnızca bu durumun getirdiği doğal zorunluluk nedeniyle bile hem kendisine, hem de içinde fiilen yaşadığı somut toplumsal gerçeğe yabancılaşmış bir konumdadır. Ama aynı zamanda, bir başkaldırma ve yenileşmenin itici gücünü ve bireysel gerçekliğini de temsil etmektedir. Büyük bir olasılıkla Duvignaud'nun kendisinin de farkında olmadığı ve birçok toplumda çok sayıda Rima'ların dramını oluşturan bu durum, kanımızca anomi ve yabancılaşma arasındaki ilişkilerin henüz daha incelenmemiş yepyeni bir yönünü ortaya koymaktadır.

4) Toffler ve «kalıcılığın ölümü»:

Zaman etkenini ön plâna çıkartan yazarlardan biri de Toffler'dır. Aslında yazar, zaman kavramı üzerinde durmaktan çok, soruna Gurvitch gibi bakıldığında hızlanan bir toplumsal zamanı veri olarak almakta ve bunun uzantılarına eğilmektedir. Hızlanan toplumsal zamanın uzantıları ise, geçicilik, buna bağlı olarak yenilik, ve geçicilik ile yeniliğin birlikte yolaçtıkları çeşitliliktir. Toffler'a göre değişim süreci yabansı, aykırı kişilikler oluşturmaktadır.

«Artık oniki yaşındaki çocuklar yaşlarının gerektirdiği gibi davranmıyorlar; elli yaşındaki büyüklerse oniki yaşındaki çocuklar gibi davranıyorlar. Yoksul gibi davranan zenginler, LSD almadıkça kafası çalışmayan bilgisayar programcıları var çevremizde. Kirli gömlekleri içinde anarşistlik taslayan konformistler, düzenli konformist görünümleri altında yaşayan anarşistler var.» (130) Buna benzer olgular sözü edilen bu değişimle ve bunun hızıyla açıklık kazanmaktadır. Çünkü bu hızlı değişme bireyleri «ge-

(130) TOFFLER, Alvin — Gelecek korkusu: Şok-Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1975 (2. Baskı), s. 15-16

lecek korkusu» olarak adlandırılabilecek bir psikolojik hastalığa götürmektedir. «Kültür şoku» da buna paralel bir deyimdir. Ama gelecek korkusundan daha ılımlıdır. «Gelecek korkusu bir zaman olayıdır» (131). Değişimin hızı arttıkça yeni kültür eskisinin üstüne yüklenmekte, gelecek korkusu bundan oluşmaktadır.

İleri sanayileşme çağının özelliğini anlamak için «hız süreçlerini» çözümlemek ve «geçicilik kavramıyla» yüzyüze gelmek durumundayız. **Değişimin hızı geçiciliği yaratmaktadır:** Hız ve geçicilik ikiz güçlerdir. Değişim giderek öylesine hızlanmaktadır ki, çoğu kişi değişimin artık denetimden çıktığı kanısındadır. Ne var ki değişim her kürede aynı hızla gerçekleşmez. Nitekim yukarıda değindiğimiz Ogburn'ün «kültürel boşluk veya gecikme» kavramı, ya da Kıray'ın «tampon mekanizma» deyimi işte bu türden değişim hızlarındaki eşitsizliği belgeleyen bir unsurdur.

Peki, değişimin ardında ne var? Toffler'a göre «önemli ekonomik gerçeklerin arkasında, değişimin o büyük homurdanan makinesi teknoloji yatıyor.» Kuşkusuz bu, teknolojinin toplumdaki tek kaynak olduğu anlamına gelmez. «Yine de hız dürtmesinin ardındaki en büyük güç, kuşkusuz teknolojidir.» (132) Teknolojinin kendi kendisiyle beslendiğini, başka bir deyişle kendi kendini hızlandırdığını belirten yazar, bu noktada teknolojik gelişmenin sadece teknik küresinde kalmadığını, bunun başka etkileri olduğunu da ileri sürmekte ve toplumsal, düşünsel, hatta kişisel sorunlara yeni çözümler öngördüğünü belirtmektedir. Değişen sadece makineler değildir; teknoloji ile birlikte insanoğlunun tüm çevresi de değişir. Teknolojinin kökeninde ise bilgi vardır. «Yaklaşımımız bu olunca, toplumdaki hızlandırıcı sürecin özüne ulaşıyoruz demektir.» (133)

Bu değişme hızı bir psikolojik baskı doğurur. Bireyin yaşamını sürdürebilmesi ve gelecek korkusuna kapılmaması için şimdi daha kolay uyum yapabilmesi gereklidir. Hızlanan bu süreç geçiciliği yaratmaktadır. İlişkilerin dönme hızı artmaktadır. «Geçiciliği bireyin yaşamındaki değişik ilişkilerin dönme çabukluğu olarak tanımlıyabiliriz.» (134) Bireyler kendilerine özgü dönme

(131) İbid., s. 17
(132) İbid., s. 29
(133) İbid., s. 33-34
(134) İbid., s. 47

çabukluğu ile özgülleştirilebilirler. Bireylerin kişisel dönme çabuklukları birbirinden farklıdır. Şimdi bu doğrultuda, geçmişin ve şimdiki zamanın insanlarını, düşük geçiciliği olan varlıklar biçiminde tanımlıyabiliriz. Yani onların ilişkileri uzun süreli olmuştur. Oysa geleceğin insanları yüksek geçiciliği olan koşullarda yaşayacaklardır. «Çevredeki artan yenilenme ve karmaşıklıkla birleşen bu dönme çabukluğu uyum yapma yeteneklerini zorlayarak gelecek korkusu, şoku tehlikesini yaratacaktır». (135) Toffler'a göre özetliyerek yazmak gerekirse, insan toplulukları sürekli bir değişim içindedir ve bu değişimin hızı sürekli olarak artmaktadır. Hızı artan bu değişme, uyum sorunları ortaya çıkartmaktadır. Çünkü değişme nedeniyle insan ilişkilerinde geçicilik ortaya çıkmakta, ilişkilerin dönüş hızı da artmaktadır. Değişimin kökeninde kendi kendini hızlandırabilen teknoloji vardır; bunun da ardında bilgi bulunur. Böylece özü belirlenebilecek değişim, daha doğrusu hızlı değişim, bireylerde psikolojik baskı yaratır. Bireyin bu baskıya dayanabilmesi, yani gelecek korkusundan uzak kalabilmesi için uyum yapma yeteneğini zorlaması gerekir.

Toplumsal zamanın hızlanmasının sonuçlarından biri olan geçiciliğin bir görünümü, ileri derecede sanayileşmiş toplumlardaki «kullan ve at» davranışıyla belirlenebilir. Birçok şey tek bir kez kullanılmakta ve sonra atılmaktadır. «Toplumdaki genel değişim hızı artınca, kalıcılığa dayalı ekonomi yerini zorunlu olarak geçiciliğe dayalı ekonomiye bıraktı» (136). Sadece bira şişeleri, oyuncaklar, giysiler, kalemler, çakmaklar değil, binalar da geçici olarak yapılmaktadır. Mimarlıkta modülarizm de bu geçiciliğin bir başka görünümüdür. Otomobil değiştirme bir başka görünümüdür. Çeşitli dayanıklı tüketim mallarının kiralanması da geçiciliğin görünümlerindendir. Ama geçicilik sadece metalara özgü değildir.

Geçiciliğin bir başka görünümü coğrafi ya da alansal niteliklidir. İnsanlar giderek hem işleriyle evleri arasındaki günlük, kimi zaman haftalık sarkaç hareketlerini daha büyük boyutlarda gerçekleştirmekte, hem sık sık yaşadıkları yerleri terkedip başka yerlere göçmekte (137), hem de uluslararası düzeyde bir göç ha-

(135) İbid., s. 47-48
(136) İbid., s. 54
(137) Amerika'da her beş aileden biri her yıl oturduğu kenti değiştirmektedir.

reketi oluşturmaktadırlar. Bu coğrafi devingenlik toplumdaki hız dürtüsünün sonuçlarından biridir. Nasıl mallarda bir geçicilik söz konusu ise, aynı şekilde yaşanılan yerlerde de giderek artan bir geçicilik söz konusudur.

Geçiciliğin bir başka görünümü insan ilişkilerinde belirginlik kazanmaktadır. Kent insanı çevresindeki insanlarla sınırlı ilişkiler kurar; bunlar belirli işlevleri olan ilişkilerdir. Çoğu kez karşımızdaki bireyin bütünüyle değil, onun sadece belirli bir yönüyle ilgileniriz. Burada da modüler bir insan söz konusudur. İnsan ilişkilerinin parçalanması sonucu yabancılaşma doğmaktadır. «Varoluşçulukta ve öğrenci ayaklanmalarının temelinde bu parçalanmalar yatmaktadır» (138). İnsanlarla yeterli ilişkiler kurulamadığı söylenmekte, milyonlarca genç insan «köklü ilişkiler» kurma yollarını aramaktadır. Burada geçicilik, bir yandan ilişkilerin çokluğu ve kesikliğinde, bir yandan artan mobilite ile birlikte daha çok sayıda ve gene aynı şekilde geçici ilişkiler kurulmasında, örgütlerde çalışanların sık sık yeni yerlere atanmasında, geçici personel istihdamında da ortaya çıkmaktadır. Kısacası ilişkiler geçicidir; çabuk kurulmakta ve bozulmaktadır. Başka bir deyişle çevremizdeki insanlar da ileri derecede geçicidir. Bunlara bakarak Toffler şu sonuca varmaktadır: «Gittikçe artan kurma-bozma eylemine insan ilişkilerimizi uydurabilmek için şimdiye değin görülmemiş bir uyum düzeyinde olmamız gerekir... Yerlerin, varlıkların ve insanların yaşam içindeki rotasyon hızını birleştirdiğimizde, insanlardan beklenen uyum yapma eyleminin ne denli zor ve karmaşık olduğu ortaya çıkmaktadır. Gitmekte olduğumuz yolun sonunda kuşkusuz geçici ilişkilere dayalı bir toplum bulunmaktadır.» (139)

Örgütlerin yapılarında da sık sık değişmeler oluyor; örgüt biçimleri değişiyor, rotasyon çabukluğu burada da kendini gösteriyor. Bunun yanısıra proje işletmeciliği biçiminde **ad hoç** örgütler kurulup belli bir işi bitirinceye kadar yaşamlarını sürdürüyor, sonra dağılıyorlar. Bu türden ad hoc örgütlerin çoğalmasının nedeni de toplumdaki değişme hızıdır. Çünkü durağan toplumların sorunları ve gereksinmeleri önceden görülebilir ve bunlar kalıcı örgütlerle çözümlenebilir. «Oysa değişim hızlı bir biçimde arttıkça sorunlar çoğalır ve yeni koşullar altında geleneksel örgüt biçim-

(138) İbid., s. 90
(139) İbid., s. 109

leri yetersiz kalır. Artık çevreye ayak uyduramaz olurlar. Durum böyle olunca kendi kendini yok eden örgütler yaratmak gereği duyulur. Mimarlıkta olduğu gibi idari yapıda da uzun süreli biçimlerden kısa süreli biçimlere, kalıcılıktan geçiciliğe doğru bir hareket vardır. Bürokrasiden adhokrasi'ye doğru yol almaktayız.» (140) Günümüzün adhokrasileri kökten değişik insan özelliklerinin peşindedirler. Kalıcılığın yerini geçicilik almaktadır. Örgütler arasında yüksek devinim, sonu gelmeyen yeniden örgütlenmeler, sürekli doğup ölen özel iş toplulukları geçerlidir. «Modası geçmiş sadakatın, örgütlere bağlılığın çöküşüne tanık olmaktayız» diyor Toffler... Bunun kişi için anlamı, yaşamındaki örgütsel ilişkilerin artan bir dönme çabukluğuna ulaşması demektir. «Böylece yüksek geçiciliğe sahip olan toplumumuzda bir parça daha yerine oturmaktadır. Artan ivmenin varlıklar, yerler ve insanlarla olan ilişkilerimizi kıstığı gibi, örgütlerle olan bağlarımızı da zayıflattığı ortaya çıkmaktadır. Böylece bir kez daha uyum sorunu ortaya çıkmakta, dolayısıyla gelecek korkusunun tehlikesi sezilmektedir.» (141)

Aynı hız bilgi üretiminde de söz konusudur. Bilgiler giderek daha hızla yenilenmektedir. Bu üretim, bireyleri daha dar biçimde uzmanlaşmaya itmektedir. «Bilgi daha bollaşıp daha az kalıcı olmaya başlayınca, eski deri ciltlerin yerini önce bez ciltler, sonra da karton kapaklar aldı. Kitap da taşıdığı bilgiler gibi geçici bir görünüm kazandı.» (142) Hızlanan bilgi üretiminin yanı sıra bu bilgilerin ve genel olarak her türlü mesajın yayılma yoğunluğu da artmaktadır. Dilde kullanılan sözcükler değişmekte, dilde de dönme çabukluğu artmaktadır. Sanat da kendini bu geçicilikten ve

---

(140) İbid., s. 121

(141) Aslında örgütsel ilişkilerle ilgili bu düşünceler biraz eleştiriye açık gibi gelir. Birincisi ad hoc örgütlerin gerçekliği tartışmalı bir konudur. Çünkü bu ad hoc örgütler, başka örgütlerin parçalarıdır. İkincisi, örgüt içinde ve örgütlerarası devinim, örgüt içindeki ilişkilerin türünü, yani formel, hiyerarşik v.b. «örgütsel ilişki»yi değiştirmez. Gerçi hiyerarşinin muhtelif kademelerini işgal eden kişilerin eskiye kıyasla değişik nitelikli olduğu ifade edilebilirse de, bu ayrı bir konudur. Nihayet, örgütsel ilişkilerdeki geçicilik aslında yazarın daha önce incelediği genel olarak insan ilişkilerindeki geçiciliğin bir görünümünden ibarettir; yazar bu açıdan yeni birşey ortaya koymuyor. Örgüt içi ve örgütlerarası devinim sadece yatay devinimin bir bölümüdür.

(142) İbid., s. 141

devingenlikten kurtaramamaktadır. Bir kez yaratılan «happening», sanatın kâğıt mendili sayılır.

Toffler'a göre dış dünyadaki hızı arttırarak, kişiyi yeniden çevresini öğrenmeye zorlamaktayız. Bu durum sinir sistemine yeni zorunluluklar yüklemektedir. Gerçek kavramımızı, zihinsel görüntülerimizi artan bir hızla yenilemek zorundayız. Demek ki geçicilik sadece dış dünyanın koşullarıyla ilgili değildir; insanın zihnine de yansımaktadır.

Geleceği belirleyen unsurlardan biri de yeniliktir. Nasıl kullanılan objeler bir geçiciliğe sahipse, yaşanan olaylar da giderek artan oranda yeni olacaktır. Çevredeki fiziki, ya da biyolojik yeniliklere koşut olarak, psikolojik yenilikler bireyi kuşatacaktır. Bu meyanda aile, birey için bu istikrarlı birim de sarsılacak, yeni boyutlar kazanacak, yeni, yabansı ve alışılmamış türlere dönüşecektir. (143)

Aile, evlenme ve boşanma kuşkusuz toplumun bütünsel sorunlarından ayırdedilemez, soyutlanamaz. Mekânın, doğanın ve hatta zaman ve insanın metaya dönüştüğü bir toplumda, evlenme ve boşanmanın alınabilir ve satılabilir bir değişim değeri içeren bir tüketim maddesi halini alması sistemin rasyoneli içerisindedr. Muhakkak ki aile, bir kurum olarak normlaştırıldığı ve simgeleştirildiği oranda tutucu bir kurumdur ve insan özgürlüğünü kısıtladığı ölçüde bir yabancılaşma unsurudur. Ancak bazı yabancılaşma türlerini diğer uçtaki yabancılaşma türlerine göreli ve bağlı olarak tanımlamak ve reddetmek de bir başka yabancılaşmanın varlığını kanıtlar. İyi-kötü ayırımından özellikle kaçınan sosyoloji, bugün en azından Batı dünyasında bir tüketim metaı haline dönüşmüş evlenme ve boşanma kurumları üzerine kurulu ailenin, hissedarlarının ortak çıkarlarına dayalı bir anonim şirket görünümü aldığını kanıtlamakta ve eski aile tipinin hızla çöktüğünü ve istisnaileştiğini göstermektedir. Yeni toplum ve kültür biçimleri yeni kurumlar doğururlar. Kuşkusuz oluşmakta olan bu yeni toplum ve kültür de, eskisinden zamanda ve mekânda çok farklı yeni bir aile fonksiyonu tanımlamak üzere bulunmaktadır. (144)

---

(143) Bu konuda bak. COOPER, David — Mort de la famille — Seuil, Paris, 1972

(144) TOLAN, Barlas — Toplum bilimlerine giriş — a.g.e., s. 218

B. Kapitalist ülkelerde anomi ve yabancılaşma

Daha önceki bölümlerde anomi ve yabancılaşma kavramlarının ortaya çıkışını ve Durkheim ve Marx'ın bunları ele alış biçimlerini değerlendirdik. Marx öngördüğü sosyalist toplumun kuramını bile tamamlayamadan, Durkheim ise ilginç bir rastlantı sonucu 1917'de Sovyet devriminin gerçekleştiği yıl ölmüştür. Demek ki her iki düşünür de kuramlarını kapitalizmin doğuş ve yükseliş dönemlerinde oluşturmuş bulunuyorlar. Ancak 1950'ler sonrasında kapitalizm, dünya ölçeğinde yaygınlaşmasını ve güçlenmesini sürdürürken, ileri kapitalist toplumlar ve bu ilerlemenin bedeli olarak düşünülebilecek az gelişmiş ülkeler kutuplaşması hız kazanmıştır. Sonuçta ileri kapitalist toplumlar, yani Amerika ile Batı Avrupa ülkeleri, diğer birçok toplum için şu anda sözü edilmeyen, ya da kısa dönemde ortaya çıkma olasılığı yüksek olmayan sorunlarla karşı karşıya gelmişlerdir. Ancak bu durum, ileri kapitalist örgütlenmeyi gerçekleştirememiş az gelişmiş ülkeler ve sosyalist düzeni kurma uğraşındaki ileri endüstri ülkeleri ile bu uğraşa henüz adım atmış ülkelerin sorunlarının ve bunalımlarının daha az olduğu anlamına gelmez. Tersine bu ülkelerin sorunlarının, diğerlerine oranla daha ağır ve çözümü güç hale dönüştüğü bile öne sürülebilir. İlerideki bölümlerde ayrı ayrı ele alacağımız bu toplumların kendi özgül koşullarını incelerken de belirteceğimiz gibi, bu ülkelerdeki bunalım belki de daha ağır bir biçimde ortaya çıkmakta, kısa dönemde bir çözüm olanağı da görülmemektedir. Fakat gene de bir umut belirtisi olarak, ileri endüstri toplumunun sorunlarının gelişmekte olan ülkeler için öngörülebileceği, gerekli önlemlerin şimdiden ele alınması halinde belki de yaşanmadan önlenebileceği düşünülebilir. Belirli bir olasılık düzeyinde bu durumu, gelişmekte olan, ya da azgelişmiş ülkeler için bir şans olarak yorumlamak da mümkündür.

İleri kapitalist ülkeler bugün vardıkları aşamaya salt kendi olanaklarının ve kaynaklarının elvermesi ile ulaşmamışlardır. Bu ülkeler, kapitalizmin 16. ıncı yüzyıldan sonra dünya ölçeğinde bir sistem olarak genişlemesinin ve yayılmasının kendilerine sağladığı tarihsel avantaj sonucu, kendi olanak ve kaynaklarının ötesinde, diğer toplumların yarattığı değerleri ve kaynakları da kendilerine aktarabilmişlerdir. Sonuçta bu avantaj, bir ayrıcalığa ve sürekliliğe dönüşmüştür. Günümüzde azgelişmiş ülkelerle ileri kapitalist ülkelerin çelişkisi işte bu ayrıcalıktan kaynaklanmak-

tadır. Kapitalizmin önkoşulu olan pazar ekonomisi, dünyadaki tüm iktisadi ilişkileri belirlediğinden, sosyalist olduğunu iddia eden ülkeler de, pazar ekonomisinin kuralı gereği aynı çelişkiyi yaşamaktadırlar. Her toplum kendi çıkarını en üst düzeye çıkarabilmek için ödenmesi gereken insani bedele bakmaksızın, maddi gereksinmelerini ön plâna çıkarmış ve bu amaçla mümkün olan en fazla maddesel zenginliği gerçekleştirmeyi amaç edinmiştir.

1) Tüketim toplumunda anomi ve yabancılaşma

İşte bu maddesel zenginlik bazı toplumlarda akıl almaz boyutlara ulaşırken, diğerlerinde insanların açlıktan ölmesini engelliyememektedir. Bugün Amerikan toplumunun ulaştığı maddesel bolluk ve refaha tüm toplumların ulaşabilmesi için, dünyadaki tüm kaynakların en az beş kat daha fazla olması gerekmektedir. Bu ise, en azından yeni kaynak yaratmanın güçlüğü göz önüne alındığında, şimdilik olanaksız görünmektedir. İleri kapitalist ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasındaki maddi farkın ekonomik açıdan saptanması, kuşkusuz bu çalışmanın sınırlarını aşan bir konudur. Ancak bu maddi varlığın insan ilişkileri ve insanların ruhsal yapısı üzerindeki etkilerine baktığımızda, pek de iç açıcı bir manzara ile karşılaşmadığımız da bir gerçektir. Suçluluk, alkolizm, ruh hastalığı, uyuşturucu madde kullanımı, ırkçılık ve benzeri psikolojik ve sosyo-psikolojik rahatsızlıkların yanısıra, sınıfsal farklılaşma ve refahtan pay alma alanlarındaki toplumsal rahatsızlıkların da en yoğun olduğu toplumlar gene bu ileri endüstri toplumları olmaktadır. İnsanların artan yalnızlığı, aşırı atomlaşma ve tecrit duygusu, birbirlerine olan güvenin yok olması ve bunun sonucu gelişen bireycilik, kısacası insanların toplumsal yaşama ilişkin olarak geliştirdikleri tüm tinsel ve insani değerlerin yitirilmesi ile maddi refahın paralel bir biçimde geliştikleri tartışılmaz bir gerçektir. Sonuçta «maddi değerler, maddi olmayan değerlerle eşleşmekte» (145) ve hatta onları da aşarak tümüyle egemen olmaktadır.

İnsan, kendisini diğer canlılardan ayırdeden temel özellik olan yaratıcılığına ve bununla birlikte toplumsal yaşamına ve oluşturduğu insani değerlere giderek tümüyle ters düşen ve

(145) WENKART, Antonia — Anomie or new order — in *American Journal of Psychoanalysis*, 1968, C. 28, No. 2, s. 196-200, s. 197

Marx'ın deyimiyle yabancılaştıran bu maddi refaha ve onun kaynaklandığı rasyonalizm ve prodüktivizm ideolojisine başkaldırıp eleştirmekten de geri kalmaz. Bu karşı çıkma, toplumsal zamanın artan hızından dolayı yeni kurallar ve değerler oluşturmayı engeller ve anomik ortamı hızlandırır. Toffler'ın deyimiyle artık «yaşamın her alanında kalıcılık ölüp, geçicilik egemen olmaya başlar» (146). Diğer yandan bu aşamada insanın ürettiği nesneyle, diğer insanlarla, kendi emeği ve doğa ile bütünleşebilmesinin koşulları, artan işbölümü, teknokratik örgütlenme ve örgütsel karmaşıklık ortamında gerçekleşememekte, yabancılaşma giderek kalıcı ve yoğun bir hale dönüşmektedir. (147) Refahın, çok tüketebilmekle özdeşleştiği ileri kapitalist ülkelerde amaç, mümkün olan en fazla hem maddi, hem de maddi olmayan metayı pazara sürebilmek ve tüketilmesini sağlamaktır. Artan tüketimin amacı, insanların insani özünü geliştirmeye yönelik olmaktan çok, onları düşünmekten, yaratmaktan alıkoyan ve yabancılaştıran bir kısır döngü haline gelir. Bu kısır döngünün bir anlamda bu tür toplumların dinamiğini oluşturduğu da düşünülebilir. Prodüktivizm ve rasyonalizm ideolojisi, pazar koşulları içerisinde en fazlayı üretmeyi amaçlayan bir toplumsal örgütlenme biçimi geliştirirken, bu örgütlenme içerisinde insanlar, sadece makinaların bir parçası, ya da doğrudan bir üretim, ama çoğunlukla tüketim aracı niteliğine dönüşürler. İnsanlar arası ilişkileri belirleyen kurallar da, bu teknokratik örgütlenme türünün gerekli kıldığı doğrultuda oluşur; eski kurallar ise etkinliğini kısmen ya da tümüyle yitirir. Bir insanın en fazla tüketebilmek için her şeyi yapmasının olağan olduğu bir toplumsal yapıda, sınır sadece diğer insanların bu özgürlüğünü, yani tüketme özgürlüğünü kısıtlamamaktır. Böyle bir toplumda herşey tüketim boyutunda anlam kazanır. Zaman, me-

---

(146) TOFFLER, A. — Gelecek korkusu: Şok — a.g.e., s. 9-49

(147) Sanayi toplumlarında çalışma yaşamının iç çelişkileri ve yabancılaştırıcı görünümü için bak. RİCHTA, Radovan — La civilisation au carrefour — Seuil, Paris, 1974, s. 125 vd.; TOURAİNE, Alain et. al. Au - delà de la crise — Seuil, Paris, 1976; SEEMAN, Melvin — Les conséquences de l'allénation dans le travail — in *Sociologie du Travail*, 1967, C. 9, No. 2, s. 113-133; özellikle FRİEDMANN, Georges — Le travail en miettes — Gallimard, Paris, 1964 ve La puissance et la sagesse — Gallimard, Paris, 1970

kân, eğlence (148) ve hatta cinsellik (149) bile metalaşıp tüketilirken, bunların insani içeriklerinden soyutlanarak pazarda satılan nesneler ve anlamını yitirmiş etkinliklere dönüştüğünü görürüz. Bu anlamda ileri kapitalist toplumun bir'eyi, her türlü yaratıcılıktan uzak, tüm toplumsal değerlere yabancılaşmış ve tek kuralın daha fazla tüketmek olduğu bu ortamda, «temel hedef olarak tekdüzeliği (routine) içselleştirmek ve benimsemek durumunda kalmaktadır.» (150) Tekdüzeliğin dışındaki eylemler, yine özünden soyutlanmış arayışlardan ibarettir. Örneğin spor, artık insanın fiziksel gelişmesini ve sağlıklı yaşamasını hızlandıran bir eylem değil, onu oyalamak ve vakit geçirtmek için dev örgütlerin tekeline aldığı bir meta alanı olmuştur. Sanatsal yaratı, ancak pazardaki değişim değerine bağlı olarak bir anlam taşımaktadır. Müzik, dev plâk şirketlerinin tek merkezden oluşturduğu beğeni standartlarını aşamazken, dinleyicinin duygulanmasının derecesi çoğu kez aldığı uyuşturucu maddenin dozuna bağlıdır. Kadınlığın ya da erkekliğin ölçütleri ve nitelikleri, tekelleşmiş moda evlerinin ve kozmetik sanayiinin pazar savaşımında belirlenirken, değişimin hızı daha yüksek bir tüketim sağlamayı amaçlamaktadır. Toplumsal başarı, her alanda yüksek tüketim ile özdeşleşirken, tüm insani ilişkiler, sevgi, aşk, dostluk, ticareti yapılabilen birer nesne olmuşlardır. (151) Artık bu toplumlarda «homosapi-

---

(148) Boş zamanların değerlendirilmesinin nasıl bir meta haline dönüştüğünü gösteren birçok yapıt bulunuyor. Bak. TOURAİNE, Alain — La société post - industrielle — Denoël, Paris, 1969, s. 261-306; FRİEDMANN, G. — La puissance et la sagesse — a.g.e., s. 81-109. Richta boş zamanların değerlendirilmesinde giderek gerçek bir tüketim sanayii haline dönüşen ve bireylerin tatil günlerinde evlerinde oyalanmalarını sağlıyan gereçleri yabancılaşmaya bir tepki olarak değerlendiriyor. Bu durum kanımıza göre «ikinci dereceden bir yabancılaşma» dan başka bir anlam taşıyamaz. Bak. RİCHTA, Radovan — La civilisation au carrefour — a.g.e., s. 204-210

(149) PACKARD, Vance — Le sexe sauvage — Calmann - Lévy, Paris. 1969

(150) GANS, Herbert — Routine - seekers and action - seekers — in RİESSMAN, Frank et. al. (ed) — *Mental health of the poor* — Glencoe, İll., The Free Press, 1964, s. 155-158

(151) Daha önce de belirttiğimiz gibi gerek Marx gerekse Durkheim, zaten kapitalist toplum aşamasına özgü bunalım ve sorunları irdelemişlerdir. Onların, bugün de geçerliliğini sürdüren çarpıklık ve olumsuzlukları yaşadıkları dönemde sezinleyerek karşı çıktıklarını biliyoruz. Bu bölümde vurguladığımız gözlem ve düşünceler, kapitalizmin kronikleşen bunalım ve sorunlarının bir ölçüde daha ayrıntılı bir incelemesi oluyor. Bu sorunları günümüz koşullarında irdeleyen

enslerin rasyonalitesi, giderek yokedilmesi olanaksız bir anlamsızlıklar yığını oluşturmakta» (152), kapitalist pazarda bolluk ve tüketim, insanın doğa ve toplumla uyumlu yaşaması yerine kaynakların kötü kullanımına ve israfa yol açan bir kaosa neden olmaktadır. (153)

Bu toplumlarda artık önlenemez bir hale gelen ruhsal yorgunluk ve gerilim, giderek amaçsızlığı ve anlamsızlığı egemen kılmaktadır. Tüketim kahramanları yorgun düşmüşlerdir. (154) Manen yorgun bu insanlar maddi doyumu sağlamakta, fakat ruhsal doyumda büyük bir boşluk yaşamaktadırlar. Yokolan birincil ilişkiler, yani, aile, akrabalık, komşuluk ilişkileri, başka biçimde oluşturulan dernekler, klüpler, hippilik gibi kurumlarla dengelenmeye çalışılırken, ikili bir yabancılaşmaya düşülmektedir; alt-kültürler halinde oluşan yeni kural bütünleri de etkisini hızla yitirmektedir. Kişisel ilişkilerin ve etkileşimin sıcak ve içten geleneksel yapıları çözülürken, yerine konmaya çalışılanlar da etkili, yönlendirici ve kalıcı olamamaktadır. Sonuçta bireylerin büyük bir bölümü için, rol sistemleri düzeyinde bir kopukluk söz konusu olmaktadır. Bu kopukluk, kişiliğin neredeyse şizofrenik bir biçimde parçalanmasına yol açmaktadır. (155)

2) Tüketim toplumunda baskı ve sınırlılık:

Baudrillard'a göre bolluk, baskıcı ve sınırlayıcı bir düzenin göstergelerinin ortaya çıkmasını önleyememektedir. 1960'lı yıllarda adından çok söz ettiriren, bir kısım Batı Avrupalı (156) ve Ku-

---

çağdaş Amerikan sosyologları ile Marksistlerin yanısıra edebiyat, sanat ve felsefe alanlarında da çağdaş literatür kapsamlı bir eleştiri getirmektedir.

(152) GANS, H. — Routine - seekers and action - seekers — a.g.m., s. 157

(153) PACKARD, Vance — L'art du gaspillage — Calmann - Lévy, Paris, 1962 ve Une société sans défense — Calmann - Lévy, Paris, 1965, passim.

(154) BAUDRİLLARD, Jean — La société de consommation — a.g.e., s. 278-297

(155) DREİTZEL, Hans Peter -- Sur la signification politique de la culture — in TOURAİNE. Alain et. al. (ed) — Au - *delà de la* crise — Seuil, Paris, 1976, s. 87-135, s. 121-122

(156) Bir anomi görünümü olarak 1968 öğrenci olaylarının sosyolojik analizi için bak. BOUDON, Raymond — La crise universitaire française: essai de diagnostic sociologique — in *Annales Economie, Sociétés, Civilisations,* 1969, C. 24, No. 3, s. 738-764

zey Amerikalı öğrencinin kendisine rağmen düşünce babası konumuna gelmiş Alman kökenli Amerikalı düşünür Herbert Marcuse, ulaşılması hayli güç bir incelik düzeyini yansıtan Tek Boyutlu Insan adlı yapıtında, bu kısıtlayıcı ve baskıcı toplumu ustalıkla betimlemektedir. Marcuse ileri kapitalist toplumlarda artan refahla ve etkinlikle birlikte gelişen yabancılaşmayı şöyle anlatıyor: «Baskıcı toplumun yönetimi, ussal, üretken, teknik ve bütüncü biçimlere girdikçe, bu toplumun bireyleri, kurtuluşlarını ve özgür olmalarını sağlayacak araçları bulabilmekte güçlük çekerler» (157). Marcuse, bireyler üzerindeki denetimin, bolluk ve teknolojik gelişme düzeyinde ulaştığı yeni konumu da şöyle belirliyor: «İleri sanayi toplumunun en sinirlendirici yanlarından birinin karşısında bulunuyoruz: akıldışılığın akılsal özelliği... Bu uygarlık üretiyor; bu uygarlık konforu arttırmaya ve yaymaya yeteneklidir; gereğinden fazla olanı ihtiyaç haline getirmeye, yıkımı yapıcı kılmaya yeteneklidir; bu uygarlık «dünya-nesneyi» insan aklının ve bedeninin bir boyutu haline getirdiği ölçüde, yabancılaşma kavramı sorun haline geliyor. İnsanlar birbirlerini mallarıyla tanıyorlar; ruhlarını otomobillerinde, ses aygıtlarında, iki katlı evlerinde, mutfak eşyalarında buluyorlar. Bireyi topluma bağlayan mekanizma da değişti; toplumsal denetim, toplumun yarattığı yeni ihtiyaçlar arasında en önemli yeri aldı» (158)

Marcuse'ye göre birey ve toplum arasındaki ilişkileri düzenleyen mekanizma, toplumsal denetim, hatta bir anlamda teknolojik bir denetimdir. Bu toplumsal denetimler öylesine benimsenmiştir ki, bireyin karşı koyucu güçleri de büyük ölçüde etkilenmektedir. Giderek tek boyut ortaya çıkmaktadır: «Şunu öne sürmüştüm: Bireyler kendilerini, benimsetilen yaşayışla, gerçekleşmeyi ve doygunluğu buldukları yaşayışla özdeşleştirdikleri zaman, yabancılaşma kavramı zorunluluk haline gelir. Bu özdeşleşme hayâl değil, bir gerçekliktir. Gene de, bu gerçeklik, özü bakımından, yabancılaşmanın oldukça ileri bir evresinden başka bir şey değildir; bu gerçeklik tümüyle nesnelleşmiştir; yabancılaşan kişi, yabancılaşmış olan yaşamında özümlenmiştir. Tek bir boyut vardır artık; bu tek boyut her yerde her biçimdedir. İlerlemenin gerçekleşmeleri, meşrulaştırmalara olduğu kadar ideolojik suçla-

(157) MARCUSE, Herbert — L'homme unidimensionnel — a.g.e., s. 34
(158) İbid., s. 37

malara da karşı koyar; yargı organı önünde akılsallıklarının «yanlış bilinci» doğru bilinç haline gelir.» (159)

Kısacası Marcuse'de, ilerleyen teknoloji, bireysel özgürlüğün kısıtlanmasına yol açmakta, bütüncü (totaliter) bir toplumun ilk görüntülerini sergilemektedir. Burada, Orwell tipinde bir toplum söz konusudur. Oysa yukarıda da değindiğimiz gibi, Toffler için aynı olay, yani teknolojik ilerleme, seçme olanaklarını daraltmamakta, özgürlüğü kısıtlamamakta, tam tersine bireyi aşırı seçim zorunluluğuyla karşı karşıya bırakmaktadır. Gerçekten de hızlı değişimin bir sonucunun geçicilik olarak belirlendiğine bir önceki alt başlıkta değinmiştik. Ama bu hızlı değişimin bir başka sonucu da yeniliktir. Yenilik tek başına ele alındığında olumluluk yüklü görünmesine rağmen, niteliği ve niceliği açısından olumsuz da olabilir. Zaten tüketim toplumunun temel dürtüsü de bu yapıyı sürekli kılacak biçimde «yeni»ye özendirmek ve yararsız gereksinmeler yaratmaktır. Bu nedenle, salt yenilik boyutunun öne sürülmesi yoluyla tüketim toplumunun yüceltilmesi girişimine, kuşku ile bakmak gerekir. İnsanın yaratıcı yanını geliştirici değil de köreltici olduğu oranda bu yeniliğin yadsınması zorunludur. Dolayısıyla bu tür savunmaların ardındaki ideolojik tutumun iyi teşhis edilmesi gereğine de dikkat edilmelidir.

Sonuç olarak tüketim toplumu, düşlenen toplumdan çok farklı apayrı bir toplum türüdür. Her zaman bir baskı sistemine yol açabileceği düşünülürse, bolluk da çağdaş kölelik ve yabancılaşmanın aşılması için yeterli olmamaktadır. Kalkınma veya gerçek bir toplumsal değişmenin tek boyutunun maddesel bolluk olarak belirtilmesi, en büyük yanılgı olacaktır. (160) Hele bu bolluğun bedeli, daha çok insanın maddesel ve tinsel yoksulluğu olacaksa...

C. Sosyalist ülkelerde anomi ve yabancılaşma:

1) Sosyalist ülkelerde yabancılaşma olgusuna genel bir bakış:

Şimdiye dek anomi ve yabancılaşmanın varlığını, genel olarak meta toplumunun doğuşuna ve hızla gelişimine ve özellikle

(159) İbid., s. 39

(160) RİCHTA, Radovan — La civilisation au carrefour — a.g.e., s. 193 vd., s. 210-256

kapitalist toplumun yaygınlaşmasına bağladık. Oysa yarım yüzyılı aşkın bir süredir kendilerine «sosyalist» etiketini lâyık gören toplumlar da var; acaba Marx'ın öngördüğü gibi bu sosyalist toplumlarda, anomi sorununu şimdilik bir yana bırakırsak, yabancılaşma olgusu aşılabildi mi? Stalin mitosunun yıkılmasından sonra bu soru söz konusu ülkelerde de gündeme geldi ve 1965 lerde Polonyalı filozof Adam Schaif, «Marxismus und das menschliche Individuum» adlı yapıtında, «yabancılaşmanın sosyalist toplumda mümkün olup olamıyacağını ve özel mülkiyetten başka bir nedene bağlanıp bağlanamıyacağı sorusunu» (161) ortaya attı. Aynı sırada Sovyet Ansiklopedisinde bir yazar, işbölümü ve özel mülkiyetin varlığından kaynaklanan yabancılaşmanın ortadan kalkmakta olduğunu öne sürüyordu (162). Novack ise sosyalist ülkelerdeki yabancılaşmayı acımasızca şöyle betimliyordu: «Özgürlüğün araçları kapitalizmde kazanılamaz. Kapitalizmi yıkmış geçiş toplumlarında da henüz yaratılmış değildir bu araçlar. İşçiler en sade yaşama gereklerini elde etmek için günün büyük bir bölümünde çalışmak ve birbiriyle yarışmak durumunda kaldıkları sürece toplumun genel işlerini idare edemez ve özgür insan varlıkları olarak yaratıcı yetilerini bütünüyle geliştiremezler. Hükümet, sanayinin idaresi, bilimsel ve sanatsal pratik gibi toplumsal işlevler uzmanlara teslim edilmek zorunda kalır. Mevkilerinin ayrıcalıklı durumundan yararlanan bu uzmanlar da, görüldüğü gibi, kendilerini kitlelerin üzerine çıkarmışlar ve onlara egemen olmuşlardır.» (163)

Burada temel kuramsal sorun, üretim araçlarının özel mülkiyeti, işbölümü ve emeğin bir meta olması şeklinde üç kategori içerisinde toplanabilecek yabancılaşma nedenlerinin birbirleri ile bağımlı olup olmadığının Marx'ın kuramında da açık bir biçimde ortaya koyulmuş olmaması... Ancak uygulama ve gerçekler bu soruya kendiliklerinden bir yanıt getiriyor. Schaff'ın da belirttiği gibi, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin kaldırılması, yabancılaşmanın da ortadan kalkması için yeterli olmamıştır. Ona göre sosyalist toplumda yabancılaşma başlıca dört alanda yoğun-

---

(161) Nakleden İSRAEL, Joachim — L'aliénation de Marx à la sociologie contemporaine: une étude macrosociologique — a.g.e., s. 380

(162) İbid., s. 381

(163) NOVACK, George — Yabancılaşma sorunu — in MANDEL, E. ve NOVACK, G. — *Marksist yabancılaşma kuramı* — a.g.e., s. 119

laşarak devam etmektedir. Bu alanlar, Devlet ve bürokratik bir biçimde örgütlenmiş kontrol gücü ve yetkisi, meta niteliğini taşımaya devam eden emek, işbölümü ve nihayet aile kurumunun varlığıdır (164).

2) Aile ve yabancılaşma:

Önce aile kurumunu ele alan Schaff. (165) köklü değişmelere rağmen aile kurumunun geleneksel biçimini koruduğunu vurguluyarak, sosyalist toplumun, «ikiyüzlülüğü ve protestan katılığı içerisinde sanki burjuva aile türünü kabul etmiş» gibi davrandığını belirtmektedir. Ama geleneksel değerleri ve tutumları ile bu burjuva aile biçimi, en önemli işlevlerinden birisini, yani çocukların sosyalist modele göre sosyalleşmesini nasıl gerçekleştirebilecektir? Başka bir anlatımla, toplumun genel hedef ve değerlerinden kopmuş, diğer toplumsal kurumlardan bağımsızlaşmış ve kendi varlığı üzerine kapanmış bu aile, Lukacs'ın deyimiyle «şeyleşmiş» olmamakta mıdır?

3) Emek ve yabancılaşma:

Schaff ve Israel daha sonra emeğin yabancılaşması konusuna eğiliyorlar (166). Üretim araçlarında özel mülkiyetin kaldırılmış olmasına karşın emek, üreticinin bir başka meta olan para karşılığında sattığı bir meta olmaya devam etmektedir. Bunun sonucu olarak insan emeğinin ürünleri de meta niteliğini korumaktadır. Bunun anlamı, kapitalist toplumlardakinden çok farklı olsa bile sosyalist toplumlarda da kendine özgü kuralları ile bir pazarın varlığının kanıtlanmasıdır. Ayrıca, çalışma ister genç Marx'ın öne sürdüğü gibi özgür, isterse olgun Marx'ın savunduğu gibi zorunlu bir nitelik taşısın, önemli olan üretici bireyin işi, emeği ve emeğinin ürünüyle sağlıyacağı doyum değil midir? Bu açıdan Yugoslav sosyoloğu Vranicki, bireyler üretimin yönetimine ve ürünlerin dağıtımına etkin bir biçimde katılmadıkça, arzulanan doyumun sağlanamıyacağını öne sürüyor (167). Ona göre özyönetim biçiminde örgütlenmemiş sosyalist ekonomilerde, mer-

(164) İSRAEL, J. — L'aliénation de Marx à la sociologie contemporaine — a.g.e., s. 382
(165) İbid., s. 383-385
(166) İbid., s. 385-387
(167) İbid., s. 386-387

kezi plânlamanın ister istemez merkezi ve güçlü bir bürokrasi doğurduğunu ve sonuçta Devlet aygıtının siyasal gücünün artması oranında bireyin güçsüzleştiğini ve dolayısıyla yabancılaştığını kanıtlamak kolay olmaktadır. Örneğin Novack'a göre «işçiler emek süreci içinde, enerjilerini ne özgürce öne sürebiliyorlar ne de kullanabiliyorlar. Plânlamanın başlamasına, formülleştirilmesine katılamıyor, paylaştırılmasında karar sahibi olamıyor, işleyişini ve sonuçlarının uygulamasını, gözetimini ve kontrolunu yapamıyorlar. Görevlerini daha iyi yapmaları için sert baskılara maruz kalan edilgin nesneler durumuna indirgeniyorlar.» (168).

4) İşbölümü ve yabancılaşma:

Yabancılaşmanın bir diğer etkeni olan işbölümü de sosyalist ülkelerde bütün canlılığını korumaya devam etmektedir. (169) Kuşkusuz bir montaj bandında sürekli olarak hep aynı tekdüze görevi yerine getiren bir işçi ile, ileri bir otomasyon düzeyinde bir kontrol tablosundan üretimi yöneten işçi arasında önemli bir fark bulunduğu öne sürülebilir. Gerçekten de otomasyonun gelişmesi bu tür geleneksel bir işbölümünü giderek ortadan kaldıracaktır. Ama Schaff'ın da belirttiği gibi bunun gerçekleşmesi kapitalist ya da sosyalist olsun, toplumun ulaştığı teknolojik düzeye bağımlıdır ve bu açıdan işbölümü ile toplum türü arasında doğrusal bir ilişki kurulamaz. Bununla birlikte, Macar düşünürü Almasi'nin değindiği üzere (170), tekdüzeleşmiş bir çalışma türü, bireyin kendi yetenek ve bilgilerini kullanarak toplumsal gelişmeye etkin bir biçimde katılması halinde, zorunlu olarak yabancılaşmaya yol açmıyabilir. Önemli olan, bireyin çalıştığı örgütde önemli kararların alında fiilen söz sahibi olması ve toplumsal yapıda değişim yaratmaya yönelik tüm faaliyetlere katılmasıdır. Demek ki özyönetim yabancılaşmanın doğurduğu bazı sorunları çözmede fevkalâde etkin bir araç olarak ortaya çıkıyor. Ancak Vranicki daha da ileri giderek, emekçinin şimdi olduğu gibi bir makine çarkı olmaktan çıkması ve toplumun gerçekten etkin bir öğesi durumuna gelmesi için, işbölümü, üretimin plânlanması, artık değerin dağılımı ve

---

(168) NOVACK, George — Yabancılaşma sorunu — a.g.y., s. 112
(169) İSRAEL, J. — L'aliénation de Marx à la sociologie contemporaine — a.g.e., s. 387-389
(170) İbid., s. 388

kullanımı konularında alınacak kararlara katılmasının kuşkusuz zorunlu, ama yetersiz bir nitelik taşıdığına dikkati çekiyor. (171)

5) Bürokrasi, Devlet ve yabancılaşma:

Sosyalist ülkelerde yabancılaşmanın en önemli ve önemli olduğu oranda da en çok eleştirilen etkeni Devlet ve bürokrasi olarak gösterilmektedir. Almasi'ye göre gereğinden çok güçlü bir bürokrasinin varlığı, bireylerin toplum içerisinde gerçekten aktif bir rol oynamalarını engelliyen başlıca etken olarak belirmektedir. Örneğin üretimi arttırmaya yönelik olarak sosyalist bir yarışma anlayışı içerisinde, işyerinde kendiliğinden oluşan «Stakhanovizm» hareketi hemen «resmi» bir nitelik kazanmış, üretim miktarını önceden saptayan, işçilere gelişigüzel vaadlerde bulunan bürokratik bir özelliğe bürünmüştür. (172) Novack özellikle Sovyet bürokrasisinin yabancılaşmaya katkısını daha da sert bir biçimde dile getiriyor: «Burada kapitalist toplumdaki gibi bir emek sömürüsü yoktur. Ama, küçük bir azınlık olan zenginlerle, çalışan nüfusun çoğunluğunu oluşturan yoksullar arasında keskin ayrılıklar vardır. Varolan mal ve kolaylıkların bölüşümündeki açık eşitsizlik, nüfusun çeşitli kesimleri arasındaki dayanışma bağlarını aşındırıyor ve genel olarak biraz yükselmiş de olsa, hayat standartlarında derinlere inen farklılıklar yaratıyor. Bu anlamda, emeklerinin ürünleri hâlâ üreticilerin denetiminin dışındadır. Ürünleri bölüşüm alanına girdiği zaman, denetlenmeyen bürokrasinin denetiminden geçer. Bu şekilde mutlak yetki sahibi idarecilerin elinde toplanan kendi üretimleri, kitlelerin karşısına gene yabancı ve zıt bir güç olarak dikilir.» (173)

Bürokratik aygıtın bu gelişmesinde şeyleşme olarak yabancılaşma kavramının en tipik örneklerinden biri ile karşı karşıya geliyoruz.. Çünkü burada insanın yarattığı güçlerin kendisinden bağımsız ve onun kontrolu dışında varlığını sürdürdüğü bir dünya sözkonusu.. Bunun başlıca nedeni de teknolojinin hızla gelişmesi ve giderek merkezileşen bir otorite tarafından denetlenmesi olarak gösteriliyor. Nitekim Schaff'a göre teknoloji geliştiği oranda, Devlet aygıtının tüm yaşam alanlarını daha kapsamlı ve daha

(171) İbid., s. 389
(172) İbid.,
(173) NOVACK, G. — Yabancılaşma sorunu — a.g.e., s. 109-110

derinlemesine bir biçimde denetim altına aldığını görüyoruz; yani yönetimin merkezileşmesi teknolojinin getirdiği teknik bir zorunluluk halini alıyor (174). Ama Lefèbvre'in Devlet fetişizmi (175). Marcuse'nin prodüktivite üzerine inşa edilmiş ahlâk (176) olarak tanımladıkları, bizim ise teknolojik totalitarizm olarak betimliyeceğimiz bu durum, nesnel bir olgu olarak kabul edilemez. Çünkü burada insan, kendini aşmak için yarattığı güçlerin kölesi olmakla kalmıyor, aynı zamanda bu güçlere bireysel çıkar sağlıyan bir mekanizmanın basit bir çarkı haline de indirgenmiş oluyor. Nitekim, Marcovic'in de belirttiği gibi, sosyalist ülkelerde ve özellikle Sovyetler Birliği'nde (177) Devlet ve Parti aygıtı olarak bürokrasi, yalnızca teknolojik zorunlulukların bir ürünü olarak düşünülemez. Zira bürokrasi büyük ölçüde, profesyonel politikacılardan oluşmaktadır; ayrıca kendi kendisini denetliyen, yani demokratik denetim olanaklarını fiilen ortadan kaldıran homojen bir toplumsal grup haline dönüşmüştür; nihayet, üretimin dağılımı ve kullanımı aşamasında aslan payını kendisine saklıyarak, giderek artan ayrıcalıklar sağlamaktadır. (178) Perroux da Sovyet aydınlarının yabancılaşmayı giderecek sosyalist kurumların gerçekleştirilemediğinden yakındıklarını ve üretim araçları üzerinde özel mülkiyetin kaldırılmasının sanayi, devlet ve parti aygıtlarındaki yabancılaşmaya bir çözüm getiremediğini açıkça kabul ettiklerini belirtmektedir. (179)

Ayrıca siyasal eylem, Marx'ın öngördüğü anlamda yaratıcı eylem olma niteliğini hızla yitirmektedir. Aksine, etkin bir biçimde

---

(174) İSRAEL, J. — L'aliénation de Marx à la sociologie contemporaine — a.g.e., s. 391. Ama bu zorunluluk son tahlilde, Marksizmi materyalizm - prodüktivizm - ekonomizm olarak yorumluyanlara, ya da eleştirenlere hak vermek anlamına gelmiyor mu? Bak. FROMM, Erich — La conception de l'homme chez Marx — a.g.e., s. 19-21

(175) LEFEBVRE, Henri — De l'Etat: C.I. L'Etat dans le monde moderne — U.G.E., Paris, 1976, s. 191-238 ve 281-296

(176) MARCUSE, Herbert — Le marxisme soviétique — a.g.e., s. 343-372

(177) Lefèbvre diğer sosyalist ülkelerde merkezileşmenin ve bürokrasinin Sovyetler Birliğindeki kadar katı olmadığını öne sürüyor. Bak. LEFEBVRE, H. — De l'Etat: C. 3, Le mode de production étatique — U.G.E., Paris, 1977, s. 359-360

(178) Nakleden İSRAEL, J. — L'aliénation de Marx à la sociologie contemporaine — a.g.e., s. 393

(179) PERROUX, François — Aliénation et société industrielle — a.g.e., s. 110-111

siyasal yaşama katılanlar, kendi gerçek gereksinmelerine ve kendi özlerine ters düşerek yabancılaşmaktadırlar. Sosyalist politikacı, bürokrat veya teknokrat olsun, böylece siyasal yaşamı olan insan - özel yaşamı olan insan olarak toplumsal ve ruhsal bütünlüğünü parçalamakta, Marx'ın nefret ettiği burjuva politikacı tipinden farksızlaşmış olmaktadır. Novack'ın yargısı bu savı daha geniş bir kapsam içerisinde destekler nitelikte.. Ona göre «Stalinist rejimlerin özelliği olan iki yüzlülük, aldatmacılık ve yalanın diktatörlüğü Sovyet hayatının bütün kesimlerine sızmıştır. Yukarıdan aşağıya kadar Sovyet halkı ikili bir hayat yaşamak zorundadır; birisi, günün resmi çizgisine uyan bir genel, herkese açık görünüş; öteki Engizisyon'a götürülme korkusuyla gerçek düşünce ve duygularını anlatamadıkları için maruz kaldıkları bastırılmış öfke ve tatminsizlik..» (180).

Vranicki, insanoğlunun tam olarak denetleyemiyeceği güçler yaratmaya devam ettiği sürece, yabancılaşmanın bütün toplum türlerinde temel bir sorun olarak kalmaya mahkûm olduğunu öne sürmektedir. Marcovic ise özyönetimin bu alanda önemli bir çözüm olduğunu belirterek, Yugoslavya'da merkezi bir plânlamanın varlığının, işletme düzeyinde üretim kararları ve kârın kullanımı konularında söz sahibi olan işçi konseyleri ile dengelendiğine dikkati çekmektedir. Bireysel etkiler böylece, varlığı bugün için zorunlu olan merkezi bürokrasinin daha fazla güç kazanmasına kolayca aşılmaz bir engel oluşturmaktadır. «Özyönetim, doğal olarak bürokratikleşme eğilimleri içeren devlet sosyalizminin diyalektik bir yadsıması niteliğini taşımaktadır» (181).

6) İşe karşı tutum ve Küba örneği:

Sosyalist ülkelerde yabancılaşma konusunda ampirik çalışmalara pek rağbet edilmediği anlaşılıyor. İsrael, devrimden bir süre sonra Amerikalı araştırmacı Zeitlin'in Kübada hükümetin izniyle gerçekleştirdiği bir araştırmayı örnek veriyor (182). Yabancılaşmadan ziyade işçilerin yaptıkları işten sağladıkları doyu-

(180) NOVACK, G. — Yabancılaşma sorunu — a.g.y., s. 113
(181) İSRAEL, J. — L'aliénation de Marx à la sociologie contemporaine — a.g.e., s. 395
(182) ZEİTLİN, Maurice — Revolutionary politics and the Cuban working class — Princeton University Press, Princeton, New York, 1967. Nakleden İSRAEL, J. — a.g.e., s. 395-404

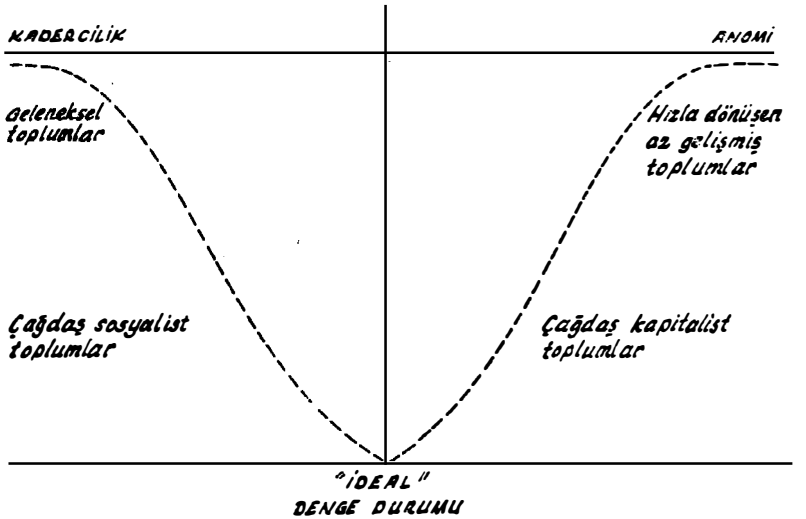
mu ve doyum düzeyi üzerinde devrimin etkisini ölçen bu araştırmada, yaptıkları işe karşı olumsuz bir tutum içerisinde olan işçilerin büyük bir bölümünün işletmelerin devletleştirilmesinden sonra işleriyle tatmin olduklarını görüyoruz. Ayrıca devrim ile ilgili tutumların işe karşı olan tutumları da büyük ölçüde belirlediği anlaşılıyor. Ancak yapılan işe karşı takınılan olumsuz tutumun nedeni yabancılaşma olabileceği kadar, yaptıkları işi sevmemeleri, ondan zevk duymamaları da olabilir. Tabii bu durumu tümel yabancılaşma olgusu ile eşanlamlı veya eşdeğerli olarak yorumlıyamayız. Zeitlin'in verilerini değerlendiren İsrael sonuçta işcilerde sınıf bilincini yaratan unsurun yabancılaşma olmadığı, fakat daha ziyade sınıf bilincine sahip işçilerin yabancılaşmayı yaşıyarak algıladıkları sonucuna varıyor (183).

7) Sosyalist ülkelerde anominin varlığı üzerine bazı varsayımlar:

Sosyalist ülkelerde yabancılaşmanın varlığını böylece kısa ve şematik bir biçimde betimledikten ve kanıtladıktan sonra anominin varolup olmadığı sorusunu ortaya atabiliriz. Kanımızca halen oldukça totaliter bir nitelik taşıyan bu ülkelerde, Durkheimci anlamda bir anominin varlığından söz edilemez. Başka bir deyişle her iki rejimi de yaşamış olan kuşakları bir yana bırakırsak. bu toplumlarda kuralların yokluğu veya geçerliliğini yitirmesi halinin söz konusu olamıyacağı açıktır. Aksine kuralların gereğinden çok güçlü olması, yani aşırı bir normatif düzenlemenin varlığı öne sürülebilir. Rejimin baskıcı niteliği de zaten bunu göstermektedir. İşte bu doğrultuda yeniden Durkheim'ın sosyalleşme kuramını, yani anominin simetriğinde kadercilik olgusunu karşımızda buluyoruz. (Bak. Şekil)

Gerçekten de somut araştırmalardan ziyade sağlam gözlemlere dayanan bazı yorumlar, sosyalist ülkelerde ve özellikle Sovyetler Birliğinde büyük bir çoğunluğun kaderci ve içine kapanmış bir görünüm içerisinde olduğu izlenimini bırakmaktadır. Eğer Merton'ın deyimlerini kullanacak olursak, toplumun hem kendisi hem de bireyler için koyduğu hedeflerin, bireylerin büyük bir bölümü tarafından içselleştirilmemiş bile olsa kabul edilmiş olduğu-

(183) İbid., s. 403

Bireysel anarşinin toplum üzerinde veya devlet totalitarizminin birey üzerinde egemenlik kuramadığı durum

nu söyliyebiliriz. Ancak bu kitleler, hedeflere varılmada izlenen kurumsallaşmış araçların bireysel ve kurumsal açıdan iyi çalışmadığı, hatta tıkanık olduğu düşüncesi içerisinde bulunmaktadırlar. Bu durumda bir açıdan Mertoncı sapma türlerinden hem şekilcilik, hem de çekilme ve kaçış davranışlarına benziyen, ama aynı zamanda da benzemiyen atipik bir davranış türünün egemen olduğunu söyliyebiliriz. Tabii somut araştırmalara dayanmıyan bu yorumlar her zaman tartışmaya açıktır; ancak gerçek durumun çizdiğimiz tablodan büyük oranda sapmıyacağı kanısında olduğumuzu da vurgulamak isteriz.

D. Az gelişmiş ülkelerde anomi ve yabancılaşmanın bazı görünümleri: Kültürel yabancılaşma

Gelişmiş kapitalist ve sosyalist ülkelerde anomi ve yabancılaşma olgusunu inceledikten sonra az gelişmiş ülkelerdeki anomi ve yabancılaşmaya da kısaca eğilmek istiyoruz. Gerçekte az gelişmiş ülkelerdeki yabancılaşma ve anomi bir alt başlık içerisine sığ-

dırılamıyacak kadar geniş bir konu.. Biz burada bu konuya toplumsal gerçekleri sadece şematize ve hattâ karikatürize ederek ve kültürel yabancılaşma ile anominin belirli görünümlerini vurguluyarak değinebileceğiz. Anomi ve yabancılaşmayı kültürel yabancılaşma açısından iki düzeyde ele alabiliriz. Kuşkusuz bu toplumsal düzey veya çerçeveler sınırlayıcı değildir ve bu sayı istendiğinde çok daha fazla arttırılabilir. Örneğin göçmen işçilerin gerek gelişmiş ülkelerde bulundukları sürede, gerekse yurtlarına döndükten sonra yaşadıkları anomi ve yabancılaşmayı nasıl ele almıyabiliriz? (184) Geniş bir kamu oyuna, günlük gazete sütunlarına veya reklâm filmlerine yansıyacak ölçüde kapsamlı bir olgudur bu.. Bu örneğin de gösterdiği gibi kültürel yabancılaşmayı bir kaç alan ve konu ile sınırlamak olanaksızdır. Bizim burada önerdiğimiz çerçeveler bir bütün olarak az gelişmiş toplumun yabancılaşması ile kentleşmenin doğurduğu anomi ve yabancılaşmayı kapsamaktadır.

1) Bir bütün olarak toplumun yabancılaşması: (185)

Bir bütün olarak az gelişmiş toplumun kültürel yabancılaşması, Batı uygarlığının, kapitalizmin ve sanayi devriminin temelinde yatan ve Weber'in de üzerinde ısrarla durduğu etkinlik - rasyonalite - prodüktivite düşüncesinden, daha doğrusu aksiyomatik dogmasından kaynaklanmaktadır. Bu aksiyomatik dogma normatif ve değersel sistemini bu bütüne göre oluşturmamış az gelişmiş toplumlara ulaştığında, söz konusu toplumların, hem toplumsal hem de bireysel düzeyde hızla çözülme sürecine girdikleri gözlenmektedir (186). Bu oluşumun temelinde kuşkusuz, Batı uygarlığının kendi aksiyomlarını, teknolojik, ekonomik, toplumsal, siyasal, askeri ve kültürel gücünü kullanarak, yani her alanda sömürgeciliği gideıek daha rafine biçimler altında yaygınlaştırarak doğal

---

(184) Le problème de l'aliénation et la situation des travailleurs étrangers en France — in GABEL, ROUSSET ve VAN THAO — L'aliénation aujourd'hui — a.g.e., s. 181-201

(185) Bu olguya tipik bir örnek olarak bak. BOURRİCAUD, François — Les règles du jeu en situation d'anomie: Le cas péruvien — in *Sociologie du Travail*, 1967, C. 9, No. 3, s. 329-351

(186) PİRSON, Ronald — Déstructuration et restructuration de la société tunisienne: du groupe à la classe sociale — in *Cahiers İnternationaux de Sociologie*, 1978, C. 64, s. 147-178

bir görünüm altında sunması yatmaktadır. Fevkalâde karmaşık bir niteliği olan bu oluşumu çözümlemenin, yani kapitalizmin doğuşunu, yayılmasını, sömürgeciliğin çeşitli görünümlerini ,ve bunlara bir kılıf oluşturan kültürel sömürgeciliği, örneğin Kipling'in yapıtlarını vurgulamanın yeri herhalde burası değildir. Biz burada yalnızca, kendi bütünsel varlıklarını fiilen ifade etme potansiyelleri çok farklı olan iki toplum biçimi karşı karşıya geldiklerinde, güçlünün kendi yasasını güçsüze nasıl kabul ettirdiğini salt kültürel yabancılaşma açısından göstermek ve sonuçta oluşan anomik ortamı betimlemek amacını güdüyoruz.

a) Kültürel yabancılaşmanın genel görünümü:

Kültürel yabancılaşmanın ilk görünümü göreli olarak kapalı bir ekonomiden kapitalist türde bir pazar veya meta ekonomisine geçişte ortaya çıkmaktadır. Pazar ekonomisinin gerekleri çoğu kez geleneksel yapının öğeleri ile karşıtlaşmakta, bu mücadeleden çoğu kez değişim değeri ve meta fetişizminin galip çıktığı görülmektedir. Geleneksel sistemin köylüsü, esnaf veya zanaatkârı değişim ekonomisinin getirdiği kurallara, emek, zaman ve mekânın yeni algılanma ve kullanım biçimlerine ayak uyduramamaktadır. Zamanla toplum içerisinde ekonomik, toplumsal ve kültürel yönden hem geleneksel, hem Batı'nın istediği doğrultuda modernleşmiş ve nihayet ikisi arasında bir geciş dönemi yaşıyan kesimler ortaya çıkmaktadır. Bu kesimler sanki farklı toplumların parçaları imişcesine birbirlerinden bağımsız ya da asgari bir ilişki düzeyi içerisinde varlıklarını sürdürmektedirler. Ancak kapitalizmin para-feodal yapıya üstünlüğü hızla somutlaşarak değişim değerinin yaygınlaşmasına yol açmakta, ekonomik faaliyetler başta olmak üzere toplumun tümü kapitalizm doğrultusunda dönüşüme uğramaktadır.

Bu arada toplumsal farklılaşmanın gelişmesi, özellikle meslek sayı ve türlerinin artışı, uzmanlaşma, eğitim kurumlarının daha büyük kitleleri ve daha uzun bir süre için kapsar duruma girmesi, kitle haberleşme araçlarının o zamana dek bütünlük ve tutarlılığını koruyabilmiş ücra kırsal yerleşme birimlerine kadar ulaşması, ulaşım altyapısında gerçekleştirilen önemli aşamalar ve bunun sonucu coğrafi mobilitenin hızlanması, geleneksel yapının çözülmesinde rol oynıyan diğer etkenler olmuşlardır. Kısa bir sürede oluşan bu değişme, geleneksel sistemin normatif yapısı ile değerler sisteminin gücünü ve geçerliliğini sarsmış, hattâ yer yer

yıkmıştır. Buna karşılık kapitalist sistemin zorunlu olarak beraberinde getirdiği yeni kural ve değerler çoğunlukla yüzeyde kalmış, toplum katlarının derinliklerine nüfuz edememiştir. Ayrıca kapitalizme geçişle birlikte geleneksel sınıfsal yapının çöküşünün, yeni sınıfsal yapının da açık ve seçik bir biçimde belirmeyişinin, bunda önemli bir rolü olduğundan kuşku duyulamaz.

Bu köklü dönüşüm içerisinde bireyler, birkaç yüzyıllık bir ekonomik, toplumsal ve kültürel mesafeyi bazen bir kuşaklık dönemde almak ve sindirmek zorunda bırakıldıklarından, büyük bir uyumsuzluk bunalımı ve giderek kargaşa içine sürüklenmişlerdir. Çoğu alanda hem geleneksel toplumun, hem de yeni oluşan modern toplumun norm ve değerleri aynı zamanda geçerli olduğundan, bireyler hangi norm ve değerleri davranışlarına yansıtacaklarını bilemez hale gelmişlerdir (187). Geleneksel toplumun değerlerine göre belirlenmiş hedefler anlamını yitirirken, kapitalist değerlerin oluşturduğu hedefler kitlelerce özümsenememiştir. Aynı şekilde, her iki sistemin kendi hedeflerine varmak için belirledikleri kurumsallaşmış yollar gelişigüzel kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin kapitalist toplumun hedefleri için geleneksel araçların, geleneksel toplumun hedefleri için de modern araçların kullanılması sık sık rastlanan olağan olaylardan sayılmaya başlanmıştır. Demek ki azgelişmiş toplumlarda hem Durkheimci, hem Mertonci, hem de Parsonsçı anlamda bir anomi ortamının varlığından kuşku duyulamaz. Bu aşırı kargaşa halinin varlığı, bireyleri ve grupları kendi sorunlarına kendilerinin çözüm aramasına yöneltmiş ve ekonomik, toplumsal ve kültürel kargaşa böylece siyasal boyutuyla tamamlanmıştır.

Yabancılaşma olgusunun da bu toplumlarda hem Marksist, hem Amerikan sosyologlarının tanımladıkları anlamda varolduğunu görüyoruz. Kısa bir süre içerisinde kırdan kopmak zorunluluğunda kalan kitleler için emeğin yabancılaşması, özel mülkiyetin yaygınlaşması, değişim değerinin kullanım değeri üzerinde ege-

(187) Kente yeni göçen bir Cezayirli şöyle diyor: «Şimdi artık hergün pirzola yiyip yaşlı babanın sokakta dilenmesine göz yumulabilir. Günümüzde artık herşey mübahtır... Şerefsizliğin hiçbir anlamı kalmadı. Toprağını ellere satıp ana babasını sefalete terketmek doğal bir şey oldu..»
BOURDİEU, Pierre ve SAYAD, Abdelmalek — Le déracinement: la crise de l'agriculture traditionnelle en Algérie — Minuit, Paris, 1964, s. 149

menlik kurması, mekân ve zaman kullanımının başkaları tarafından denetlenmesi, bireylere herhangi bir uyum olanağı ve zamanı bırakmıyacak kadar hızlı bir biçimde oluşmuştur. Örneğin Seeman'in belirttiği güçsüzlük, anlamsızlık, normsuzluk, tecrit edilme ve kendine yabancılaşma duygularının böyle bir ortamda en sivri noktalara ulaştığından da kuşku duyulamaz.

Yeni kuşakların Batı kapitalizminin istediği doğrultuda bir eğitime tabi tutulması, böylece sosyalleşmenin de kısmen bile denetim altına alınması, kültürel yabancılaşmanın başka bir boyutunu oluşturmaktadır. Bunu Fransız Batı Afrikası Valisinin resmi bir beyanından izliyelim: «Sömürgecinin ödevi ve siyasal ve ekonomik zorunluluklar, eğitim çabamıza iki yükümlülük getirmektedir. Bir yandan bütün alanlarda yardımcımız olma durumunda bulunan yerli halkların formasyonunu gerçekleştirmek ve kitle içerisinden özenle seçilmiş bir seçkin grubunun yetiştirilmesini sağlamak gerekiyor. Diğer yandan ise kitleyi bize yaklaştırmak ve siyasal açıdan yaşam biçimini değiştirmek amacıyla eğitmek sözkonusudur; yani yerlilerin Fransızların yaşamı içerisindeki yerlerini almaları doğrultusundaki çaba ve isteklerimizi bilmeleri gerekmektedir. Ekonomik açıdan eğitimin işlevi de yarının üretici ve tüketicilerini hazırlamak olmalıdır.» (188) O tarihten bu yana sömürgelerin hukuki statüleri değişmiş, bunlar bağımsız birer ülke olmuşlardır ama, her yönüyle kendisini yeni koşullara uydurmasını bilen sömürgecilik daha rafine biçimler içerisinde ayakta kalmayı başarabilmiştir. Dolayısıyla kültürel yabancılaşma bu açıdan da süregelmektedir; ancak kalkınma ideolojisinin kılıfı içerisinde rasyonalite öğesinin ve hümanizma ideolojisinin örtüsü altında, içeriği Batı'dan alınma bir evrensel uygarlık öğesinin vurgulanmasıyla görünürde belki biraz daha yumuşatılmış olarak...

---

(188) 8 Nisan 1933 tarih ve 702 no. lu sirküler — Bulletin de A.O.F., No. 83, Nisan 1933. Nakleden GABEL, J., ROUSSET, B. ve VAN THAO, T. (ed.) — L'aliénation aujourd'hui — Anthropos, Paris, 1974, s. 209 Özellikle bak. Bl. V : Sur un aspect de l'aliénation culturelle: la sociologie scolaire en Afrique Noire, s. 205-220

b) Az gelişmiş ülkelerde kültürel yabancılaşma ile ilgili bir örnek: bilimsel yabancılaşma ve sosyoloji (189)

i. Batı toplumlarında yeni bir bilim dalı olarak sosyolojinin doğuşunu belirleyen özgül etkenler:

Sosyolojinin yepyeni bir bilim olarak ortaya çıkışı, yayılması ve gelişmesi, Batı ülkelerinde her şeyden önce, toplum yapısı, yaşam biçimi, değerler ve normlar sistemi ve bunların değişmesi doğrultusunda oluşan bir toplumsal gereksinme ve talep ile çok yakından ilişkilidir. Rönesans ve Reform hareketleri, İngiltere'de 17 ve 18 inci yüzyılların toplumsal ve siyasal felsefe akımı, Fransa'da aydınlık çağı düşünürleri, Almanya'da idealist felsefe ekolü, birtakım toplumsal gereksinmelerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde Saint-Simon, Comte, Spencer, Hegel veya Marx, düşünceleri ve önerileri ile bir hiçten varolmamışlardır. Batı dünyasının iki - üç yüzyıl süresince çeşitli aşamalardan geçerek ulaşğı ekonomik ve toplumsal yapının yarattığı sorunların araştırılması ve aydınlatılması ve çoğu acil bir nitelik taşıyan bu sorunlara, sistemi kökünden yıkmaksızın bilimsel çözüm yollarının getirilmesi zorunluluğu, çok boyutlu yeni bir sosyal bilime duyulan toplumsal ihtiyacı belirlemiş ve sosyoloji işte bu koşullar altında ve bir toplumsal felsefe niteliğinde oluşmuştur.

Batı kültürünün kapsadığı gelişmiş ülkelerde bugün geçerli olan yeni endüstriyel ve hattâ endüstri sonrası toplumunun yapısı, düzeni ve değerler sistemi işte bütün bu ekonomik ve toplumsal olayların ve fikir akımlarının ve bunlar arasındaki etkileşimin sonucunda ortaya çıkmıştır. Sürekli olarak gelişen ve değişen bu çok boyutlu yeni düzen, etkilerini, önceleri yavaş yavaş, sonraları da ulaşım ve haberleşme olanaklarının hızla gelişmesiyle daha çabuk bir biçimde bütün dünyaya yaymağa başlamıştır. Başka bir deyişle yavaş yavaş gelişerek dünya üzerinde güçlü bir egemenlik oluşturmuş olan Batı'nın ortaya koyduğu ekonomik, siyasal, kültürel ve düşünsel düzen, nüfuz alanını giderek artan bir hızla diğer toplum ve kültürleri de kapsıyacak biçimde genişletmiştir. Bu nüfuz alanına giren toplum ve kültürlerde geleneksel yapılar ve yeni gereksinmelere cevap veremiyecek kadar eskimiş değer sis-

(189) Bu konudaki düşünce ve çözümlemelerimizi bir başka çalışmamızdan yararlanarak aktarıyoruz. Bak. TOLAN, B. — Toplum bilimlerine giriş — a.g.e., s. 87-91

temleri derece derece zayıflıyarak çöküntü sürecine girmişlerdir. İşte böyle bir çerçeve içerisinde Batı kültürü ve toplumlarının bir düşünsel ürünü olarak beliren sosyoloji, Türkiye'de olduğu gibi Batı kültürü dışında kalan diğer bazı toplumlarda da ortaya bazı epistemolojik sorunlar çıkarmıştır. Bu sorunları kültürel, ideolojik ve pratik sorunlar olarak farklılaştırmak mümkündür.

ii. Sosyoloji ve kavramsal - kültürel çerçeve :

Burada ilk olarak Batı sosyolojisinin bütünüyle Batı kültürü içinde yer almıyan toplumlarda benimsenmesinden ve özgül bir toplumsal gerçeğe aynen uygulanmasından doğan kültürel sorunlara, başka bir deyişle kavramsal sorunlara değinmek istiyoruz. Her kültür belirli konulara ağırlık ve öncelik tanır; ayrıca bu konuların belirli görünümlerini veya kesimlerini dikkate alır, diğer görünüm veya kesimleri kavramlaştırma ihtiyacını duymaz Hattâ Çince gibi bazı diller, örneğin teşbih ve analojik sezgi üzerine kurulu olduklarından kavramlaştırmalara karşı ilgi duymazlar, ya da çok az ilgi duyarlar. Burada sadece belirtmekle yetindiğimiz sorunun, aslında hayat görüşlerine ve mantık - muhakeme biçimlerine dek tüm düşünsel ve duygusal alanları kapsadığını hatırlatmakta yarar vardır.

iii. Sosyoloji ve gelişmişlik çerçevesi:

Ancak sorunun bir de pratik diye nitelendirebileceğimiz bir diğer görünümü bulunmaktadır ki, bu iki görünümün ortak etkisi, sorunun daha da ciddi bir nitelik kazanmasına yol açmaktadır. Bu ikinci görünüm daha çok sanayileşmiş - sanayileşememiş veya gelişmiş— az gelişmiş ülke farklılaşmasına dayanmaktadır. Başka bir anlatımla, Durkheim'ın da belirttiği gibi «bazı toplumsal olaylar, bütün bir toplumca çözümleri ancak, ivedilikle ve öncelikle gerekli görüldüğü zaman bilgi konusu olurlar.» Bu düşünce aslında bilgi sosyolojisinin temel öğelerinden birinin meydana getirmektedir; yani herhangi bir bilim dalında bir bilgi veya kavram, bu bilgi veya kavramın oluştuğu toplumun özgül koşullarına bağlı olmaktadır. Nitekim sosyolojinin, o zamanlar hızla sanayileşmekte olan Avrupa ülkelerinde doğması ve gelişmesi, sosyolojideki kavramların önemli bir bölümünü bu ülkelerin özgül gerçeklerine göre oluşturmuştur. Sonuçta bugünkü sosyoloji, bilgi, kavram, yaklaşım, yöntem ve teknikleriyle Avrupa toplumlarına

özgü bir gelişmenin damgasını taşımaktadır. Oysa az gelişmiş ülkelerin ve özellikle Batı kültürü dışındaki az gelişmiş ülkelerin bugün karşılaştıkları sorunların niteliği büyük ölçüde farklıdır. Bu nedenle, Batı ülkelerindeki toplumsal oluşumları anlamak ve açıklamak için ortaya atılan ve ancak böyle bir çerçeve içerisinde doğruluğu ve geçerliliği saptanmış kavram, bilgi ve yöntemlerin az gelişmiş ülkelerin özgül gerçeklerine uygulanması, anlamlı ve tutarlı sonuçlar vermemektedir (190). Aralarında büyük yaklaşım farkları olsa bile, hep sanayi toplumlarının sorunlarına eğilen Batılı sosyologların oluşturdukları kavramlar, sonunda birer zihinsel alışkanlık niteliğini almıştır. Bu zihinsel alışkanlıkları, incelemek istedikleri az gelişmiş ülke gerçeklerine uygulamaları genellikle başarısızlıkla son bulmaktadır. Aslında Batı ülkelerinin yüksek öğrenim kurumlarında yetişen aydınların da, böyle bir çerçeve içerisinde edindikleri bilgi ve kavramları, artık çok iyi bildiklerini düşündükleri özgül gerçeklere uygulamak istemeleri çoğunlukla aynı sonucu vermektedir.

iv. Sosyoloji ve sorunsalın çerçevesi:

Bu kültürel ve pratik sorunların kümülâtif etkileri birlikte ele alındığında, birkaç Batı ülkesinin tekelinde bulunan sosyal bilimlerdeki gelişmenin, özgül bir problematik ve kültürel bütün düzeyinde oluştuğunu söylemek mümkündür; bu gelişme ağırlıkla Batı toplumlarının ihtiyacına cevap vermektedir. Bu konuda daha da somut olabilmek amacıyla kent sosyolojisini ve şehirciliği örnek olarak ele alabiliriz. Bu iki sosyal bilimle ilgili entellektüel üretim daha şimdiden kentsel dönemin, yani tarım ve sanayi dışı ekonomik faaliyetlerin ağırlık kazandığı dönemin sorunlarına eğilmektedir; sınai dönemle ilgili sorunlar bile artık birer uyum ve dönüşüm sorunu olarak ele alınmaktadır. Kırsal unsurun içerildiği sorunlar ise yalnızca boş zamanların değerlendirilmesi, tatiller veya yazlık ev, çevre sorunları, bölge plânlaması, yeni kentlerin yaratılması v.b. açılardan ele alınmaktadır. Batının kırsal toplumdan sınai topluma geçişinin bu yüzyıl ortalarından önce, yani ağırlıkla ondokuzuncu yüzyıl sonu ile yirminci yüzyıl başlarında gerçekleşmiş olmasına karşılık, sanayileşememiş ülkeler her üç dö-

(190) Connaissance scientifique, aliénation et libération du Tiers - Monde — in GABEL, J., ROUSSET, B. ve VAN THAO, T. (ed.) — L'aliénation aujourd'hui — a.g.e., s. 223-249

nemi de tarihsel sürecin aynı kesitinde yaşama gibi çelişkili bir durum içerisinde bulunmaktadırlar. Bu durumda sanayi ötesi, ya da kentsel dönemin veya bu döneme girişin sorunları ile ilgilenen kent sosyolojisi ve şehircilik bilimleri bu doğrultuda bilgi, kavram ve yöntem üretme zorunluluğundadır. Bu çerçeve içerisinde, evrensel nitelikten yoksun bir kent sosyolojisi ile, Batı dışı sanayileşmemiş ülkelerin gerçeklerinin irdelenmesi veya çözümlenmesi beklenemez. Bu tür bilimsel araçların sözkonusu ülkelerde doğrudan doğruya kullanılması ideolojik bir içerik oluşturmaktadır. Nitekim sanayileşememiş ülkelerde kentleşme sorunları ile ilgilenen Batılı sosyologların, sözbirliği etmişçesine dikkatlerini bu özgül kentleşme türünün kendi açılarından patolojik bir nitelik taşıyan görünümleri üzerinde yoğunlaştırmaları ilgi çekicidir. Oysa bu kentleşme türünde gecekondu, favella, barriada veya vecindade, bu ülkelerdeki toplumsal gerçeğin doğrusal ama kesitsel bir görünümüdür. Demek ki bütün bilimsel görünümü ile kullanıldığında bile sosyoloji, ideolojik bir içerik alabiliyor; yani özgül bir tarihsel sürecin bilimsel ürünleri olan bilgi, kavram ve yöntemler farklı bir ekonomik, toplumsal ve kültürel oluşumun doğurduğu bir duruma uygulandığında ideolojik bir anlam kazanabiliyor. Batı kültürü dışında kalan sanayileşememiş toplumların sosyal bilimcileri özellikle kavramsal konularda bu gerçeğin tam bilincinde olmak zorunluluğundadırlar.

v. Sosyoloji ve ideolojik çerçeve:

Bu ülkelerde sosyolojinin bir başka epistemolojik sorunu da dar anlamda ideolojik sorundur ve diğer iki sorun türünün doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Başka bir deyişle, Batı'ya özgü tarihsel gelişme süreci sonucu olarak ortaya çıkan ve Batı kültürel sistemi içerisinde anlam taşıyan ideolojiler, çeşitli adlar altında sosyolojik düşünceye girebilmektedir. Zaman zaman örtülü, zaman zaman da açık bir biçimde oluşan bu sızma olgusu her zaman bilimsel ve evrensel bir görünüme bürünmüş kavram ve bilgilerin eşliğinde belirmektedir. Özellikle sosyal bilimciden, toplumsal sorunlar ve çözüm yolları karşısında tarafsız kalması istenemez; aksi halde sosyal bilimci bilimselcilik ideolojisinin karanlık oppurtünizmine itilmiş olur. Önemli olan, sosyal bilimciyi, toplumsal sorunlar ve bu sorunlar için önerdiği çözümler karşısındaki tutumunun bilincine yöneltmek ve onu, tutumunun ta-

rihsel ve kültürel temellerini, bu temellerin doğal niteliklerini görmeye zorlamaktır.

vi. Sosyologlar ve anomi

Amerikan ampirizminin hızla gelişip yayılması, üretim alanında ampirik yapıtların giderek çoğalması ve araştırma fonlarının ağırlıkla bu tür yapıtlara yöneltilmesi, az gelişmiş ülkelerde de ampirizmin, hem de çok ilkel bir ampirizmin ön plâna çıkmasına neden olmuştur. Aslında bunun temelinde de rasyonalite - prodüktivite düşüncesi yatmaktadır. Başka bir anlatımla, bir araştırmanın ancak ampirik, istatistiksel ve sayısal göstergelere sahibolmasıyla bilimsel olarak nitelenebileceği yaygın bir değer yargısı olarak kurumsallaşmış bulunmaktadır. Oysa özellikle sosyal bilimlerde kuramsal katkı esastır; kolayca inanmak ve inandırılmak istendiği gibi Marx, Durkheim, Weber v.b. «büyükler» kuramsal alanda herşeyi söylememiş, hattâ bunu açıkça ifade de etmişlerdir. Ampiristlerin çok sevdiği Weber bile şöyle diyebilmiştir: «Her bilim adamı, çalışmalarının on, yirmi ya da elli yıl içinde eskiyeceğini bilir. Bilimin kaderi, hattâ bilimsel çalışmanın anlamı... budur. Görevini gerçekleştiren her bilimsel çalışma, yeni sorular ortaya atar ve aşılmak isteğini de beraberinde getirerek, günün birinde eskir. Bilime hizmet etmek isteyenler, bu gerçeği kabul etmelidirler... Başkalarının bizi aşacaklarını ümit etmeksizin, bilimsel çalışma yapamayız.» (191) Buna rağmen kuramsal çalışmaya yönelmek sonunda, «lâf ebeliği» yapmakla suçlanmaya dek varılmış, ampirik çalışmanın «piyasa değeri», olması gerekenin çok üzerinde belirlenmiştir. C.W. Mills bu bilimsel değer kargaşasına hangi yönde çeki düzen verilmesi gerektiğine, ampiristleri şöyle acımasızca eleştirerek bir yanıt getirmiş oluyor: «Aşağı yukarı hepsinin yaklaşımı aynıdır. İstedikleri bilgileri örneklem yoluyla seçtikleri kişilerle yapılan az çok klişeleşmiş mülâkatlarla toplarlar. Cevaplar tasnif edilir ve kolaylık olsun diye delgi kartlara işlenir; sonra da istatistiki yöntemlerle cevaplar arasındaki ilişkiler aranır. Herhangi bir orta zekâlı kişinin güçlük çekmeden anlıyabileceği bu yöntemin bu kadar kolay olması belki de başarısını, neden geniş bir grup tarafından benimsenmiş olduğunu açıklıyabilmektedir. Elde edilen sonuçlar istatistiki bir dil ile ifade edilirler; bu sonuçlar en basit düzeyde birtakım oranlarla, yüz-

(191) Nakleden SAN, Çoşkun — Max Weber'de hukukun ve meşru otoritenin sosyolojik analizi — a.g.e., s. 36

delerle ifade edilir. En karmaşık görünen düzeylerde ise cevapların kombinasyonuna gidilir; burada amaç çok katlı karşılaştırmalara gitmek ve bunları çeşitli yöntemlerle birtakım ıskalalara indirgiyerek soyutlamaktır. Karmaşıklık düzeyi ne olursa olsun, işlem gören verilerin hep aynı tür veriler olduğunu unutmamak gerekir...» (192)

Neyin, hangi tür araştırmanın bilim ve toplum açısından daha anlamlı, yararlı ve değerli olduğunun sosyologlarca açık ve seçik olarak algılanamaması, onları bizzat yaşadıkları bir değer kargaşasına itmekte, sonunda çoğu kez her iki tip araştırmayı da belirttiğimiz gerekçelerle reddeden nihilist bir tutum içerisine girmektedirler. Demek ki bu alanda da kuralsızlık ve değerler kargaşasının yani anominin varlığından söz edebiliriz. Tabii sosyal bilimlerde bu anomik ortamın varlığının bir diğer nedeni de, bir kısım sosyologların kuram örtüsü altında, kolayca ideolojik yönelimlerini dışa vurmaları, en azından saklıyabilmeleridir. Bu anlamda kuramsal çalışmaların artması, zaten toplumda varolan değer çatışmalarının daha üst bir düzeye yansımasına ve hızla çoğalmasına neden olarak, anomik ortamın bilimsel açıdan da yaygınlaşması sonucunu doğurmaktadır.

2) Az gelişmiş ülkelerde kentleşme ve kentleşmenin doğurduğu anomi ve yabancılaşma

En geniş anlamıyla kentleşme, gelişmiş - gelişmemiş, Batılı - Doğulu, sosyalist - kapitalist tüm çağdaş toplumlarda izlenen belki de en kapsamlı ve önemli bir toplumsal olgu olarak belirmektedir. Ancak bu olgunun az gelişmiş ülkelerdeki görünümü diğerlerinden temelde farklılaşmaktadır. Çünkü kırdan kente göç eden kişiler, hem bir bütün olarak toplumun yaşadığı yabancılaşma ve anominin etkisi altında bulunmakta, hem de bizzat kendisi kapsamlı ve derin bir anomi ve yabancılaşma ortamı içerisinde bulunan ve bu doğrultuda hızla dönüşen büyük kentin yeni bir üyesi olmaktadırlar (193). Gerçekte birbirinin içinde, doğrudan ve

---

(192) MİLLS, Charles Wright — İmagination sociologique — a.g.e., s. 55-56

(193) Bu anomi ve yabancılaşma türünün en keskin bir biçimde duyulduğu yer kuşkusuz Afrika toplumlarıdır. Bak. DENİEL, Raymond — De la savane à la ville — Aubier, Paris, 1968, özellikle s. 138-185. Ayrıca bak. TEFFT, Stanton K. — Anomie, values and culture change among teen - age Indians: an exploratory study — in *Sociology of Education* 1967, C. 40, No: 2, s. 145-157

karşılıklı ilişkili olan bu iki süreç, yeni kentliyi çoğu kez uyum bunalımı olarak adlandırılan ve psişik, hattâ giderek psikiyatrik bir nitelik kazanan bir bunalımın içine sürüklemektedir. Ancak burada kullanılan uyum bunalımı deyimini ideolojik bir içerikle kullanmamaya dikkat etmek gerekir. Aksi halde çoğu kez görüldüğü gibi, kente yeni gelen insanın uyması «zorunlu» olan yeni kurallara ve benimsemesi «gereken» yeni değerlere uyamaması «kötü» bir şey olarak değerlendirilmiş olur (194); zira kapitalist sistemin rasyonalite ve produktivite ile beraberinde getirdiği bu yeni kural ve değerlerin eskilerinden daha geçerli ve tutarlı olduğu yargısı bütünüyle tartışmaya açıktır. Başka bir anlatımla, önemli olan, bir meta toplumunun verileri çerçevesinde insanın makinaya uyumu değil, makinanın insana, onu yabancılaşmanın her türünden uzaklaştıracak bir biçimde uyumudur; yani üretim aracı, insan ve ürün arasındaki bütünleşmedir.

Bu anomi ve yabancılaşma ortamının temel ekonomik, toplumsal ve kültürel verileri nelerdir? Bu verileri gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerdeki kentleşme türlerini karşılaştırarak ve Türkiye örneğini kullanarak ortaya koymaya çalışalım. Kentleşmenin tüm insanlık için ne kadar kapsamlı bir olgu olduğunu bazı demografik göstergelerle bile kavramak mümkündür. Örneğin Fransa'da 1800'lerde yüzde 15 olan kentleşme oranı günümüzde yüzde 75'e, Türkiye'de ise 1950 de yüzde 18.5 ten 1975 de yaklaşık olarak yüzde 40'a yükselmiş bulunmaktadır. Bu oranın 1995'ler Türkiyesinde yüzde 75'i aşacağı öngörülmektedir. Bu oluşumun bir başka görünümü de dev boyutlu kentlerin, «megapolis»lerin ortaya çıkmasıdır. 1964 de Avrupada nüfusu milyonu aşan otuz kadar kent bulunmasına karşılık ondokuzuncu yüzyıl başlarında hiçbir kentin nüfusu bu miktarı bulmuyordu. Ancak bu rakamlar, bir kentin yalnızca kapsadığı nüfusun veya yayıldığı alanın önemi ile tanımlanamıyacağı gerçeğini gözden kaçırmamalıdır. Bir kenti oluşturan, ona özgül bir nitelik kazandıran husus, kapsadığı onbinler, yüzbinler veya milyonlar değil, toplumsal bir varlık olarak örgütlenme biçimidir. Kentin demografik nicel bir bütünden farklı bir nitelik taşıdığına dikkati çeken L. Mumford, özellikle İlkçağ

(194) Bu tutuma iki tipik örnek için bak.. HAUSER, Philip M. (ed.) — Le phénomène de l'urbanisation en Asie et en Extrême - Orient — UNESCO, Calcutta, 1959 ve L'urbanisation en Amérique Latine — UNESCO, Paris, 1962

ve Ortaçağ sitelerinin genişleyen ve büyüyen birer köy olmadıklarını, derin bir tarihsel değişimin sonucu ortaya çıktıklarını belirtmektedir. H. Lefèbvre ise toplum-mekân ilişkileri açısından iki büyük dönem ayırdetmekte, sınai dönemin, yalnızca kırsal dönemden yeni oluşan kentsel döneme bir geçiş aşaması olduğunu öne sürmektedir. Ona göre kent, üretim ilişkilerinin, ideolojilerin ve toplumsal pratiğin mekâna yansıması ve onu oluşturması, şekillendirmesi açısından ele alınmalıdır. Mekân gerçekte soyut bir nesne değil, toplumsal bir olgudur.

a) Batı toplumlarında kentin gelişimi ve kentleşme

Gerçekten, İlkçağ siteleri ile birlikte yepyeni bir siyasal düzenin kurulduğunu görüyoruz. Daha önceki patriarkâl topluluklarda, grubun birliği, bütünlüğü, uyumu ve toplumsal kontrol mekanizmaları, ailenin oluşturduğu çekirdek çevresinde ve akrabalık ilişkilerinin temeli üzerinde oluşuyordu. Site, bu akrabalık ilişkilerinin yerine siyasal nitelikte bir toplumsal kontrol, statüye dayanan hukukun yerine de sözleşmeye dayanan bir hukuk düzeni getirecektir. Site ile birlikte böylece hemşehri - vatandaş tipi doğacak ve kentsel devrim insanı kan ilişkisine dayanan topluluk türünden sıyırarak birey haline dönüştürecektir. İlkçağdan sanayi devrimine kadar kurulan bütün kentler gerçek bir özerklik, hatta bağımsızlık içerisinde gelişmişlerdir. Her siteye özgü bir toplumsal kişilik içeren bu özerklik, kentsel toplumun, kendisini oluşturan birey ve grupların davranışları üzerinde belirli bir kontrol mekanizması kurmasını gerektiriyordu. Bu kontrol, her kentsel topluluğa özgü stereotiplerden yerel yaşamı örgütleyen düzenlemelere kadar fevkalâde çeşitli biçimler altında uygulanmıştır. Böylece tam bir toplumsal kişilik oluşturan kent, sınırları belirgin bir mekânı sürekli olarak işgal etmesiyle kişiliğini tamamlamış oluyordu. Yerleşme birimleri arasındaki yakınlık, dinsel etkenin de yardımıyla komşuluk ve cemaat ilişkilerini geliştirdi. Kentsel mekân üzerinde mahalleler, pazar yerleri, meydanlar, bahçe ve parklar, dinsel ve siyasal anıt ve yapılar, belirli bir toplumsal yaşam türünün odakları olarak ortaya çıktı. Karşılaşma ve toplanma yeri olan meydanlara doğru uzanan sokaklar, özgüllükleri ile belirginleşen mahalleler, kentsel dokunun başlıca öğeleri olarak görülüyordu. L. Wirth'ün de belirttiği gibi fevkalâde yoğun ve

farklılaşmış olan bu doku, bireyin, günlük yaşamını çerçeveleyeri mekânla tam olarak bütünleşmesini sağlıyordu. (195)

Ancak ondokuzuncu yüzyılda rekabetçi sınai kapitalizmin doğuşu, kentsel cemaati ortadan kaldırmakla tehdit eden yepyeni olgu ve olayları da beraberinde getirmiştir. Merkeziyetçi ve birleştirici ulusal olgunun gelişmesi, yerel toplulukların idari özerkliğine son vermiş ve böylece bireylerin yerel yaşama katılmaları, ulusal düzeydeki siyasal sorunlara göreli olarak, giderek önemini yitirmiştir. Bunun yanısıra kentleşmenin hızlanması, toplumsal ilişkilerin ve özel yaşamın anonim bir nitelik almasını kolaylaştıran mekânsal genişleme ve demografik büyüme, yatay toplumsal hareketliliğin artması sonucu yeni gelenlerde Sitenin bir üyesi oldukları bilinç ve duygusunun beliremememesi, yani bu kişilerin Siteyle özdeşleşememeleri kenti giderek salt bir mekânsal gerçeğe indirgemiştir. Bu toplumsal çözülmeyi ondokuzuncu yüzyıldaki ani ekonomik patlamanın bir sonucu olarak değerlendirmek gerekir. Bu yüzyılda kentler her türlü toplumsal kontrolun dışında sağlıksız bir biçimde genişlemişler, işgücüne yoğun talep gibi sınai üretimin acil gereksinmeleri ve ucuz ve asgari koşullardan yoksun konut mahallelerini doğuran kârlılık ilkeleri, bu yönde belirleyici etkenler olmuşlardır. Böylece oluşan büyük kentlere özgü patolojik özellikler giderek önem kazanmış ve kent, deyim geçerli olduğu oranda ruhunu yitirmiştir.

Yirminci yüzyılda, özellikle İkinci Dünya Savaşından bu yana, rekabetçi sınai kapitalizmin meydana getirdiği anarşi, sosyal Devlet anlayışıyla hareket eden yönetimin müdahalesi ile bir ölçüde kontrol altına alınmış, maddi yönden asgari yaşam koşulları sağlanmıştır. Ancak bu arada eski Siteleri oluşturan temel etken, yani kentsel ruh varlığını yitirmiş bulunmaktadır. Filozof Alain'i «artık ne gerçek müzik, ne de gerçek dans kaldı; kentler dönemi de geldi geçti» demeye zorlayan işte bu gerçektir. Banliyöleri, bir uydu yaşamı sürdüren kenar ve uzak birimleri, gitgide birbirini andıran kişilikleri kalmamış mahalleleri ile bugünkü kent özerkliğini ve özgüllüğünü büyük ölçüde yitirmiş bulunmaktadır. Bu kent şimdi kendisine birey ve Devlet arasında bir aracı unsur fonksiyonu verecek ve kentlilerin kentsel yaşama aktif bir biçimde katılmalarını sağlıyacak yeni bir toplumsal kontrol türü-

(195) WIRTH, Louis — Urbanism as a way of life — in *American Journal of Sociology*, Temmuz 1938, C. 44, s. 1-24

nün arayışı içerisindedir. Kuşkusuz Site ölmüştür; onunla birlikte birçok toplumsal unsur da varlığını yitirmiştir. Örneğin Batı dillerinde kentsel sıfatı aynı zamanda toplumculluğu, nezaketi, hemşehrilik anlayışını ve en geniş anlamıyla görgü kurallarını ifade eder. Oysa bugünkü Batı kentleri, kökenlerini «toplumsal»ı, «kentsel»i öldüren yeni anomik düzende bulan ve toplumsal gerçeğe «getho»larla, veya aksi yönde teknokratik şehircilik yaklaşımı ile, bir tür örgütlenmemiş dağınık kentsel gerilla ile yansıyan bir sorunlar silsilesi ile karşı karşıya bulunmaktadır. Başka bir anlatımla Siteler ölmüş, ama megapolisleri ile kentsel dönem ve bu dönemin kapsadığı içeriği belirsiz kentsel devrim yeni başlamıştır.

b) Az gelişmiş ülkelerde büyük kent gerçeği:

Burada ayrıca «büyük kent» deyimine de gerek kuramsal düzeyde, gerekse Türkiye gerçeği ışığında kavramsal bir içerik kazandırmak gerekmektedir. Büyük kent deyimi Türkçede Batı dillerindeki metropolis karşılığında kullanılmaktadır. Metropolis belirli bir coğrafi, ekonomik, toplumsal, kültürel, idari, siyasal organizasyon ve kontrol sisteminin mekânda odaklaşma noktasıdır. Bir başka anlatımla metropolis, fonksiyonunu ve gücünü çok yönlü çevre-çekirdek alışverişinde veya ilişkilerinde ağırlığını duyurmakla ve karar mekanizmaları aracılığıyla çevrenin çeşitli alanlardaki gelişmesini denetlemekle kazanmaktadır. Bu özelliklerine ek olarak büyük kent, ülkenin dış dünya ile ilişkilerini kendi süzgecinden geçirerek çevresine yayma fonksiyonuna da doğal olarak sahip çıkmaktadır. Bu açıdan özellikle az gelişmiş ülkelerde büyük kent bir tür «emme borusu» niteliği taşımaktadır. Gelişmiş Batı ülkelerindeki metropolislerin çevre-çekirdek ilişkilerinde belirli bir denge gözetmek zorunluluğunda bulunmalarına karşılık, az gelişmiş ülkelerdeki büyük kentler, çevreden sağladıkları çok yönlü çıkarlara ve bunun sonucu hızlanarak yığılan birikimlere ancak pazar, tüketim, istihdam ve bunlarla doğrudan veya yakından ilgili hizmetlerle cevap verebilmektedirler. Türkiye gerçeğinde İstanbul'un aldığı yer ve oynadığı rol, sorunlara bu açıdan bakarak değerlendirilebilir.

Kuşkusuz büyük kentin bu fonksiyonları belirli ölçüde Türk toplumu hızlı bir kentleşme sürecine girmeden önceki dönem için de söz konusuydu. Ancak tarihsel perspektif çerçevesinde Batı'da

sanayi devrimi ile eşgüdümlü olarak başlayan kentleşme hareketi, sanayileşemeyen diğer ülkelerdeki büyük kentlerde yeni özellikler, fonksiyonlar ve sorunlar ile ortaya çıktı. Batı'nın ekonomik ve toplumsal gelişme modelini ve rasyonaliteye, etkinliğe ve prodüktiviteye dayanan Batı ideolojisini ya da felsefesini ister istemez benimseme durumunda bırakılan az gelişmiş ülkeler, kendilerini daha çok sakıncaların, sorunların ve yabancılaşmanın ağırlık kazandığı bir kentleşme süreci içerisinde buldular. Avcılık ve toplayıcılıkla geçinen ve yerleşik olmayan topluluklarla başlayan kırsal dönem, bir geçiş dönemi niteliği taşıyan sınai dönem ve nihayet yeni yeni içerik ve biçim kazanmaya başlayan kentsel dönem, Batı'nın tarihsel gelişme sürecinin üç ana doğal aşaması olarak nitelenebilir. Bugün Batı'da kentleşme ve kentler ile ilgili sorunların incelenmesinde değil sadece kırsal dönem, sınaî dönem ile ilgili özellikler de birer «bakiye» olarak ele alınmaktadır. Oysa diğer ülkelerin çağdaş sorunu, bu üç dönemi tarihsel sürecin aynı kesitinde yaşamaları ve bunun sonucu sanayileşemeden kentleşmeleridir. (196) Birçok Afrika ve Lâtin Amerika ülkesinde ve kısmen Asya'da kentleşmenin başlamasının ve büyük kentlerin doğuşunun ondokuzuncu yüzyılın sömürgeciliğiyle aynı zamanda oluşmasının nedeni, tarihsel bir rastlantıdan çok, Batı ideolojisinin kendisini diğer kültür ve uygarlıklara karşı daha güçlü ekonomik, toplumsal, kültürel ve politiko - militer araçlarla kabul ettirmesinde aranmalıdır. Üçyüz yıldır gelişerek batılaşma değil de, batılaşarak gelişme çabasında olan Türkiye için bu gözlemlerin önemi açıktır.

Bölünmez ve parçalanmaz bir bütün olarak nitelendirdiğimiz toplumsal gerçek, özellikle gelişmekte olan ülkelerde en açık bir biçimde kentsel mekâna yansımaktadır. Büyük kentlerde bu yansıma, hızlı kentleşme nedeniyle daha da belirgin bir niteliğe bürünmektedir. Büyük kentler, ekonomik, toplumsal, kültürel, siyasal vb. yönleriyle toplumun tüm verilerini içeren toplumsal gerçeğin olumlu ve olumsuz unsurlarıyla yansıdığı ve saydamlaştığı birer toplumsal mekân olarak belirmektedirler.

---

(196) Hargous, Peru ile ilgili çalışmasında az gelişmiş ülkelerdeki kentleşmenin büyük yerleşme birimlerine ittiği insanlar için «Dördüncü dünyanın yozlaşmışları — köksüzleşmişleri» diyor. Bak. HARGOUS, Sabine — Les déracinés du quart monde — Maspéro, Paris, 1972

c. Az gelişmişlik sürecinde bir kentleşme örneği: Türkiye (197)

i. Kırsal bir toplumun kentsel bir topluma dönüşme süreci olarak kentleşme

Bu dönüşüm sürecinin önemini ilk plânda demografik bir çözümleme ile irdelemek, yani kentleşmenin hangi ölçekte oluştuğunu, mekânda dağılımını ve kutuplarını araştırmak gerekmektedir. Daha sonra bu süreci oluşturan nedenlerin başında gelen kırsal yapıdaki değişmeler ve kırın itimi üzerinde çalışılmalıdır. Örneğin, Türkiye'de kırsal yapıdaki değişmeler 1950 yılı dolaylarından başlıyarak tarımda hızlı makinalaşma, elverişli bir niteliği olmıyan yeni alanların tarıma açılışı ve bunun sonucu prodüktivitenin düşüşü, tarımsal ürünlere ağırlık tanıyan bir fiyat politikası, entansiv tarım eğilimleri, nedenleri henüz pek kesin olarak bilinmeyen «nüfus patlaması» olayı, tarımsal işletmelerin hızla ikili bir parçalanma ve toplanma sürecine girmeleri ve küçük işletmenin artan nüfusu beslemedeki yetersizliği ve nihayet bütün bu etkenlerin para-feodal toplumsal yapıyı değişime zorlaması olarak belirmiştir. Kırsal yapıdaki değişmelerin bir kesiti ve kısmî bir görünümü olan tarımda modernleşme, kendi kendine yeterli ve sosyo-ekonomik açıdan kapalı bir yapıdan pazar için üreten, diğer sektörlerle bağınlaşan ve uzmanlaşan bir başka yapıya dönüşüm anlamı taşır. Tarımın yapısı 1945 - 1950'lerden başlayarak tarım kesimine uygulanan politikaların etkisiyle, bugün büyük ölçüde pazar ekonomisine açılmış bulunmaktadır. Buna rağmen gerçekte, kırın itiminde temel sorun nüfus-kaynak dengesizliği değil, kaynaklar ve kaynakları işleme araçları mülkiyetinin nüfus arasında dengesiz bir şekilde dağılmış olmasıdır. Başka bir deyimle kentleşme sürecindeki insan düşük geliriyle, topraksızlığıyla, eğitim ve sağlık gibi ana hizmetlere yeterli düzeyde kavuşamamış olmasıyla bir varoluş savaşı veren insandır. Bu nedenle bu insanın kente göçü, esasen mevcut olmayan alternatifler arasında yapılmış bir seçim değildir. Büyük kentlerimizin gecekondu alanlarında yaşayan nüfusun büyük çoğunluğu (ki bu oran araştırmalara göre yüzde 65 - 80 arasında değişmektedir), kente göç etmelerini top-

(197) Bu paragraf için bak. TOLAN, B. — Büyük kent sorunlarına toplu bir bakış — A.İ.T.İ.A. Yayınları No. 99, Ankara, 1977 ve Toplum bilimlerine giriş — a.g.e., s. 149-162

raksızlık, fakirlik, v.b. iktisadi nedenlerle ifade etmişlerdir. Nitekim toplam gelirin tarım ve tarım dışı sektörlere göre dağılımı bile kırdan kente göçün bir seçim sonucu olmadığını kabaca göstermeye yeterlidir. Ancak burada vurgulanması gerekli bir nokta, çalışan başına ortalama tarımsal gelirin tarım dışı gelire oranının sadece yüzde 18.8 olmasının ve bu oranın giderek azalmasının nüfus hareketinin salt bir nedeni olmadığıdır. Bu gelir farklarının en aza indirgenmesi halinde bile, tarım kesimindeki kaynak ve üretim araçları mülkiyetinin adil bir şekilde dağılmamış olması ve ekonomik, toplumsal ve siyasal faaliyet mekanizmalarının kontrol noktalarının adı geçen dağılımla yakından ve karşılıklı ilişkili bulunması, kente yönelen nüfus hareketlerini etkilemekte devam edecektir.

Türkiye'de sanayileşmeye bağlı olarak kentsel çekim incelendiğinde görülecektir ki, hiç olmazsa son onbeş yıla gelinceye kadar sanayileşme, niteliği, kapsamı ve dağılımı bakımından kentleşmede etkili olamamıştır. Ancak ücretlerdeki nominal artışların göreli önemi, göçeden kitlenin çoğunluğunda nominal-reel ücret artışı farklılığının algılanmamış olması ve bu kitlenin özellikle göçün ilk aşamalarında kırsal asgari tüketim kalıplarını korumaları, tüketim sanayii sektörlerinde yabancı sermaye yatırımlarının hızla gelişmesi, kentin çekim gücünü sanayileşme yoluyla ifade edebilmesinde belirli ölçüde etkin olmuşlardır. Başka bir deyişle, sanayileşmenin kentlere göç eden nüfusu çekecek güçte ve ölçüde gerçekleşmemiş olmasına bakılarak, kentsel yapının çekim gücünü azımsamak ve önemsememek yanlış bir tutum olmaktadır. Kaynakların ve üretim araçlarının toplumsal dağılımındaki adaletsizlik sonucu biriken fonlar, sınırlı sayıdaki kentsel alanlara transfer olarak, kent modern sektörü dışındaki geleneksel, prodüktif olmayan ve belirli alanlardaki spekülâtif faaliyetleri içeren sektörleri geliştirmekte, böylece kentsel yörelerde iş bulma olanakları söz konusu sektörlerde hızla artmaktadır. Artan istihdam olanakları aynı zamanda kırsal itimi hızlandırıcı etkide bulunmaktadır. Gerçekte kentin çekimini oluşturan etkenler birikim olgusunda toplanmaktadır. Bir yandan ekonomik, toplumsal, kültürel, siyasal v.b. açılardan çevre-çekirdek ilişkileri tek yönde yoğunlaşırken, öte yandan bu yoğunlaşmada sermaye ve sermaye ile doğrudan ilişkili unsurların birikimi yanısıra, ağırlıkla dış dünya ile bağlantılar çerçevesinde, teknoloji, «innovation» ve bilgi birikimi de bu yoğunlaşmayı pekiştirmektedir. Ortaya koyulan bütün bu

bulgular çerçevesinde kentleşmenin, tarımdaki yapısal değişmeler ve kentsel birikim ile olduğu kadar sanayileşmenin türü, yapısı, hızı ve dağılımı ile de yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Kuşkusuz sanayi kesiminin gelişme türü ne olursa olsun sanayide iş bulma olasılığı «ümidinin» psikolojik olarak kırdan kente akımı hızlandırdığı bir gerçektir.

Burada ayrıca sosyo-kültürel sorunların görünüş biçimlerini, büyük kentin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı ile ülkenin dış dünyayı içeren ilişkilerinde oynadığı rol arasındaki bağlantılar açısından ve davranış ve değer sistemlerindeki değişmeler türünden belirtmekte yarar vardır. Ekonomik ve sosyo-kültürel davranış biçimlerindeki gelişmeler ile toplumun değer sistemleri arasındaki bağıntının kurulması, değişme yönünün belirlenmesi açısından önem kazanmaktadır. Değer sistemleri açısından Türk toplumu bugün iki ana zıtlaşma ya da kutuplaşma süreci içindedir. Bu süreçler Türk toplumunun Batı dünyası ile bütünleşmesini içeren bir gelişme yönünde olup, dış dünya açısından başkalaşma, ulusal ölçekte ise yabancılaşma görünümündedir. Başka bir deyişle, ulusal düzeyde kültürel - tarihsel birikimle ekonomik ve kültürel sömürgeciliğin çatışması, ahlâk, dünya görüşü, yaşam biçimi, özlemler ve temel kavramlar açısından değer sistemlerindeki ana değişmenin yönünü tayin etmiştir.

Bu soruna sadece değer sistemleri yönünden bakılmayıp bütünsel bir bakış açısı seçildiğinde büyük kentin, toplumun değişme doğrultusunun belirlenmesinde oynadığı organik rolü vurgulamak gerekecektir. Nitekim, toplumun dış dünya ile ekonomik ve siyasal ilişkileri büyük kentler aracılığıyla oluştuğu gibi, geniş anlamda kültürel ilişkileri de büyük kent süzgecinden geçmekte ve kültür ithalâtının mevcut yapıya uydurulması, ya da yamanması burada gerçekleştirilmektedir. Diğer yandan, haberleşme ve ulaşım araçlarında meydana gelen büyük teknolojik gelişme yoluyla dış dünyanın, özellikle Batı dünyasının kültür unsurları ve bu unsurların değişme sürecinin özellikleri, günü gününe toplumumuza ulaşma olanağını bulmaktadır. Batı dünyası ile olan ekonomik ve siyasal ilişkilerin özelliklerine uygun olarak ithâl edilen kültür unsurları, bunları içten bir itina ile kullanmaya hazır, bu amaca uygun bir eğitim görmüş ve ekonomik olarak güçlü toplumsal kategoriler aracılığıyla evrensel görüntülü bir model biçimine sokulmakta ve bu model, büyük kentlerden yurdun diğer

yörelerine dağıtılmaktadır. Kitle haberleşme araçlarının ve mesaj kontrolünün büyük kentlerde yoğunlaşmış olmasının, bu dağıtımın kapsamı ve şekli üzerinde önemli rolü vardır.

Kitle tüketimi, hattâ tüketim ötesi aşamasına varmış Batı toplumlarından gelen kültür modelinin ilk anda göze çarpan etkileri tüketim dalında görülmektedir. Yüksek gelir gruplarının büyük kentlerde yoğunlaşmış olması ve Batı tüketim norm ve kalıplarının bu gruplarda kullanılması, ulusal kalkınmaya ayrılabilecek fonların bu kalkınma için gereğince yönlendirilememesine yol açmaktadır. Başka bir deyişle, büyük kentsel alanlar, bir yandan özellikleri çoğunlukla içsel nedenlere dayanan ekonomik ve toplumsal alt yapı ile, özellikleri çoğunlukla dışsal kökenli üstyapı modelinin karşılaştıkları ve kaynaştıkları, diğer yandan da metaya dönüşerek hızla kullanım değerini yitiren bir toplumsal mekân olarak belirmektedir.

Öte yandan, büyük kentsel alanlarda oluşan ikili toplumsal farklılaşma, yukarıda söz konusu edilen kültürel nedenlerle kentsel bütünleşme olasılıklarını giderek daha da zayıflatmaktadır. Bir yandan kırsal gecekondu ve salt anlamda batılı burjuva kent arasında yer alan geleneksel kent kaybolma sürecine girerken, öte yandan ekonomik ve toplumsal açıdan zıtlaşan gecekondu ve batılı kentin bu yapısal özelliği, adı geçen kültürel unsurlarla daha da açıklık kazanmaktadır. Toplumsal yaşamın ikili bir farklılaşma ve kutuplaşma sürecine girmesi ve bu sürecin belirli etkilerle hızla evrimleşmesi, mekâna yansıyarak, bugün karşılaştığımız belli başlı kentsel sorunları görüntüleştirmektedir.

ii. Kentsel mekânın ve toplumsal pratiğin değişme ve evrimleşme süreci olarak kentleşme (198)

Kentsel sorunları burada mekâna yansımaları, mekânı oluşturmaları ve ona bir anlam vermeleri açısından ele almak gelecektir. Başka bir anlatımla buradaki yaklaşım biçimi, mekân semantiğini, semiolojik veriler yoluyla toplumun temel yapısına bağlamak olacaktır. Bu nedenle önce kentsel toplumun çelişkilerini

---

(198) Bu paragrafta ele aldığımız konuları doktora tezimizde çok daha ayrıntılı bir biçimde ele aldık. Bak. TOLAN, B. — Problématique de l'urbanisation en Turquie — Şubat 1971, Université de Paris X, teksir, s. 317-555

incelemek zorunlu olmaktadır. Burada temel varsayım bütünsel bir kutuplaşma olgusunun varlığıdır. Sözkonusu çelişkiler önce demografik düzeyde, nüfusun yenilenmesi, nüfusun ve ailenin bileşimi, nüfus yoğunluğunun dağılımı açılarından ele alınabilir. Esasen bu tür bir çalışmayı morfolojik yaklaşım olarak da tanımlıyabiliriz. Bu yaklaşımın ekonomik bir incelemeyle tamamlanması doğal bir zorunluluktur. Bu açıdan önce yine toplumun genel yapısı ile ilişkili olarak istihdam türlerini ve düzeyini, mesleklerin dağılımını ve öznel ve nesnel olarak çalışma sorunlarını, sosyo - ekonomik örgütlenme biçimlerini incelemek gerekecektir. Gelir düzeyleri, gelir dağılımı, tasarruf biçimleri kuşkusuz bu tür bir ekonomik yaklaşımın vazgeçilmez unsurlarıdır. Kentsel toplumun bu çelişkileri yaşam biçimleri düzeyinde de ortaya koyulabilir. Gelir düzeyine ve kültürel özelliklere göre geniş anlamda tüketim kalıpları yaşam biçimlerini belirlemekte ve yaşam biçimlerinin farklılaşması da toplumdaki tabakaları oluşturmaktadır. Bütün bu veriler bize gecekondu - batılı kent ikilisinin birer toplumsal gerçek olarak ortaya çıktığını ve bu iki görünümlü gerçeğin bütünleşme - ayrımlaşma mekanizmaları çerçevesinde hayatiyet kazanarak kültürel, ekonomik ve toplumsal boyutlarıyla kutuplaşma olgusunu oluşturduklarını göstermektedir. Burada ana sorun, alternatifsizlikten doğan, anonim ilişkilerin egemen olduğu genel bir güvensizlik ortamında yaşam mücadelesi veren ve bu haliyle esas çabası durumunu sağlamlaştırmak olan gecekondulunun, bu göreli tatmin olmuş tutumunu henüz yetiştirmemiş olduğu yeni kuşağa devredip devredemiyeceğidir.

Toplumsal düzeyde ortaya koyulan kutuplaşma olgusunu ikinci bir aşamada mekâna yansıtmak, daha doğrusu mekândaki anlam ve simgelerle toplumun genel yapısı arasındaki ilişkileri incelemek gerekmektedir. Örneğin çeşitli kentsel birimler (mahalleler, meydanlar, alışveriş merkezleri) ve bunların özellikleri ile toplumdaki çeşitli gruplar (yaş grupları, meslek grupları, tabakalar, sınıflar) arasındaki ilişkiler araştırılabilir. Bir gösteri yürüyüşünde izlenen yol ve seçilen meydan, çoğu kez simgeseldir; bu tür simgelerin toplumun genel yapısına göre ne ifade ettiği incelenebilir. Ya da en geniş anlamıyla, çeşitli sosyo - ekonomik kategorilerin mekânı oluşturarak, yani ona bir anlam vererek farklılaştırdıkları düşünülür ve bu farklılaşmış mekânın içerdiği simge ve işaretlerle toplumun yapısı arasında karşılıklı ilişkiler kurulur. Bizim burada ele aldığımız somut toplumsal gerçek çerçevesinde, zaten

mekân etkeni dikkate alınmadan yapılan toplumsal araştırma, yani kutuplaşma olgusu varsayımının doğrulanması, kentsel toplumun bizatihi mekân boyutunu içerdiğini göstermektedir. Bu durumda gecekonduyu dört boyut içerisinde (mekânsal bir bütün olarak, kent ve barınma hakkını arıyan bir kitle olarak, belirli bir konut ve mimari tipi olarak ve nihayet belirli bir iç düzen tipi olarak) ele alıp, kutuplaşma olgusunun içerdiği çelişkilerin gecekondu mekânını nasıl oluşturduğunu görebiliriz. Batılı kent ise önce kentsel mekân ile konut ve konut iç düzeninin Batılı biçimler alması açısından incelenebilir. Bu arada kentsel «topluluk» kavramından kentsel «bireye» geçişin konut alanındaki en somut yansımalarından ve örneklerinden biri olan, çıkmaların kaybolması ve apartman kapılarına koyulan «göz» arasındaki toplumsal koşutluğa değinmek istiyoruz. Yaşam mekânı ile kentsel mekânın belirgin bir biçimde farklılaşmasına bir tepki olarak yorumladığımız çıkma, bazen iddia edildiği gibi birkaç metrekare daha fazla yer kazanmak için gerçekleştirilmiş bir mimari detay değildir. Aksine, bireyin kendi yaşamını, bir boyutuyla sokakta oluşan kentsel-toplumsal yaşamdan bütünüyle tecrit etmemek, iki mekânın kesin bir biçimde farklılaşmasını önlemek ve böylece bireyin ve ailenin ana ölçüt ve değer olarak kutsallaşmasını engellemek için, mimariyi yaşamsal bütünü ile birleştirme çabasıdır. Oysa aksi yönde Batılı kentte, bireyi toplumdan, yaşam mekânını kentsel mekândan ayırma çabaları bir istek ve irade olarak belirmekte ve kapılara takılan «göz»ler bunu çok güzel bir şekilde göstermektedir. Ankara'da Yenişehir'in ilk kuruluşundaki bahçeli, kendi içine dönük ve kapalı evler Yakup Kadri'ye egonun ve bireyciliğin kaleleri gibi görünüyor ve yazarın kendi kendine «ulusal birlik ve bilincin kızgın ateşi bu buzdan şehir maketini mi doğurmalıydı?» diye sormasına neden oluyor, ayrıca devrimci bir kentin nasıl kurumsallaşmış bir başkent haline dönüşebildiğini gösteriyordu (199).

E. Türkiye'de anomi ve yabancılaşma:

Buraya kadar Türk toplumunda anomi ve yabancılaşma olgularını inceliyen hiçbir araştırmaya değinmedik. Aslında bunun nedeni açık; çünkü bu konularda kapsamlı hiçbir araştırma yapılmamış. Bilebildiğimiz kadarıyla hele yabancılaşma konusuna

(199) KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri — Ankara — Remzi Kitabevi, İstanbul, 3. basım. 1964

hiç değinilmemiş. Anomi konusunda ise dar kapsamlı bazı çalışmalara rastlanıyor; ama bunlar da Türk toplumunda anomi olgusunun varlığını kanıtlıyacak veya yadsıyacak nitelikte bir çalışma olmaktan uzak bulunuyorlar. Anomiye değinen bu çalışmaların en ilginç ve ortak yanı, hemen hepsinin gençlik ile ilgili olmaları... Bunun anlamı da açık; anomi fevkalâde dar bir kapsam içerisinde ve anarşi olgusu ile ilişkili olarak ele alınmış oluyor. Ancak Kışlalı'nın çalışması buna bir istisna oluşturuyor. Türkiye ve dünyada öğrenci hareketlerini ele alan bu kitapta anomi, yabancılaşma, toplumsal çözülme v.b. deyimlerden hiçbiri kullanılmamış. Örneğin «Rejime ve toplumsal düzene karşı olmak» (200) ve «Gelecek endişesi» (201) başlığını taşıyan paragraflarda bu deyimlerden hiçbirinin belirtilmemiş olması şaşırtıcı... Oysa daha özgül bir açıdan aynı konuya eğilen San, sosyal değişme ve uyum gibi geleneksel sosyolojinin deyimleriyle de olsa yabancılaşmanın varlığını vurguluyor. Nitekim ona göre «atom, elektronik beyin, uzayın fethi, organ transplantasyonu gibi konuları, sadece şöyle bir hatırlamak müspet bilimlerin çağımızda nasıl başdöndürücü bir hızla ilerlediğini ispat etmeye yeter. Birey, kendi yarattığı uygarlığı, sınırlı aklı ile kavrıyamaz hale gelmiştir. Bu, geniş anlamda modern teknolojinin bir zaferidir. Artık birey, tüm yaşamını, görüşlerini, alışkanlıklarını, zevklerini, kısaca her eylemini biçimlendiren uygarlığın esiri olma durumundadır. Bu «sosyal değişme» ortamında, yamalı bohçaya benzeyen eski düzen kuralları, özlenen, mümkün olan, ya da yeni koşullar nedeniyle gerekli olan bir düzenlemenin çok ardında kalmıştır. Oysa insanlar, robotların yaşadıkları bir dünyayı istememektedirler. Uygarlıktan kaçan, her türlü değeri reddeden, beatnik'lerin, hippy'lerin bize yabancı gelen davranışlarını, teknolojiye ve eskimiş değerlere karşı bir başkaldırma olarak görmek mümkündür. Kısaca insanlar bilinçli, ya da bilinçsiz, bir arama içindedirler. Aranan şey ise, çağımız uygarlığı ile insanlar arasındaki uyumdur.» (202)

---

(200) KIŞLALI, Ahmet Taner — Öğrenci ayaklanmaları — Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974, s. 55-66

(201) İbid., s. 147-158

(202) SAN, Çoşkun — Son yıllarda Alman Üniversitelerinde öğrenci hareketleri — in *1968 yılı öğrenci hareketleri (Dünyada ve Türkiye'de)* — Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını, No. 7, Ankara, 1969, s. 3-49, s. 45-46

1) Kâğıtçıbaşı: Kişilik etkenlerinden biri olarak anomik boyut :

Bu çalışmalardan birincisi Kâğıtçıbaşı'nın, anomiden ziyade toplumsal değişmenin psikolojik boyutlarını inceliyen bir araştırmasıdır (203). Bu araştırmada dört ana tür değişken incelenmiştir: Kişilikle ilgili psikolojik değişkenler, aileyle ilgili değişkenler, kişinin kendi geleceği hakkındaki umut ve beklentileriyle ilgili değişkenler, sosyo-ekonomik durumla ilgili değişkenler. Bu ilginç incelemenin sonucunda iki kişilik tipinin ortaya çıktığı görülüyor: Birinci tipin özellikleri, öz-otoriteryenizm, kişisel gelecek hakkında karamsarlık, anomi, pekiştiricinin dıştan kontrolüne inanç ve dinsel yönelimdir (204). İkinci tipin özellikleri de, yurtseverlik, kişisel gelecek hakkında iyimserlik, başarı güdüsü, pekiştiricinin içten kontrolüne inanç, kuvvet yönelimidir. Araştırma dilini açıklayarak belirtirsek, sosyal değişmenin iki ayrı kişilik biçiminde psikolojik boyutlara ulaştığını görüyoruz. Birinci tip kişilikte, otoriteye boyun eğme, katılık, hoşgörmezlik, ön yargılarla hareket etme, karamsar bir görüş, insan yaşamını dış güçlerin oluşturduğuna inanma ve kaderci bir yaşam yorumu vardır. İkinci tip kişilik ise, yurtsever, iyimser, başarılı olmada kişisel itki duyma, yaşamı gücüyle kurma, güç kaynaklarına yönelme vardır. Böylece, birinci kişilik tutuculuğu, kendi yetkisini otoriteye devretme özlemini, bağımlılığı, kaderciliği yansıtmakta, ikinci kişilik ise, çağdaş bir tutumu, demokratik bir tavrı, yaşama katılma isteğini belirlemektedir.

Kuşkusuz, toplumsal ilerlemenin sağlam temelini ikinci kişilik tipindeki yurttaşlar oluşturur. Demokrasiye karşıt güçler ise birinci kişilik tipindeki yurttaşları kendilerine dayanak yapmak zorundadırlar. Onun için de, bu konu, ülkemiz için olağanüstü bir önem taşımaktadır. (205)

---

(203) KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem — Sosyal değişmenin psikolojik boyutları: İzmir lise öğrencileri üzerinde bir inceleme — Sosyal Bilimler Derneği yayınları, Ankara, 1972

(204) İbid., s. 8-28. Kâğıtçıbaşı bu kavramları kısa ve öz bir biçimde tanımlama çabası içerisinde. Anomi ile ilgili olarak sosyolojik anlayışın kendisini ilgilendirmediğini, daha çok Srole'ü izlediğini belirtmekte bir sakınca görmüyor. İbid., s. 18-20

(205) ATABEK, Erdal — Demokrasinin kaynağı toplumdaki değişmedir — in *Cumhuriyet*, 2 Mart 1977

Peki, bu iki kişilik tipi hangi koşullar ile gelişiyor? Aile ve çevreden gelen hangi etkenler bu iki ayrı kişiliği yaratıyor? Araştırmacı, bu etkilerin en önemlilerinin, sosyo-ekonomik düzey, kırsal ya da kentsel kesimde yaşama, ailenin davranışı, kız-erkek farkı olduğu sonuçlarına varıyor.

Değişime daha açık olan, daha dinamik ve özerk bir davranışsal eğilimi belirleyen psikolojik tipin (ikinci tip kişilik), çocuklarını denetim altına alma yerine sevgi gösteren ailelerde geliştiği, bu tip aile ortamının da üst sosyo-ekonomik tabakalar için daha tipik olduğunu belirliyor araştırma. «Ayrıca, genel olarak sosyal değişim gösteren ailelerde (yani yukarı sosyal hareketlilik gösteren ve köyden kente göç edenlerde), sosyal değişim göstermeyen hareketsiz ailelere kıyasla daha az kontrol görülmüştür. Demek ki, köyden kente ve üst tabakaya yönelik sosyal hareketlilik, ailede kontrol ortamını azalttığından, gençlerde sosyal değişime yatkın kişilik tipini oluşturmaktadır. Diğer bir deyişle, değişen ailelerdeki çocukların, içine girecekleri sosyal sınıfa onları hazırlayan «hazırlayıcı sosyalleşme» den geçtikleri kabul edilebilir. Bu bulgular, sosyal değişimde ailenin önemli sosyal-psikolojik rolüne işaret etmektedir. Yurtseverlik, kişisel gelecek hakkında iyimserlik, pekiştiricinin içten kontrolüne inanç ve başarıyla kuvvet yönelimleri ile nitelenmiş psikolojik tip 2, değişime açık olan genel bir davranışsal eğilimi simgeler. Bu, değişime karşıt bir «kuvvet» olarak tanımlanabilecek tip 1'in, pasiflik, kadercilik, anomi, dindarlık, kötümserlik ve otoriteryenizmi ile karşılaştırılmıştır.» (206)

Demek ki, alt sosyo-ekonomik düzeyde bulunma, kırsallık, ya da sosyal hareketsizlik ailede kontrol ortamını yaratmakta, bu kontrol giderek çocuğu pasif ve bağımlı bir kişiliğe itmekte, sonuçta sosyal değişime kapalılık gelişmektedir. Üst sosyo-ekonomik düzeyde bulunma, kentsellik, ya da sosyal hareketlilik ailede kontrol yerine sevgi ortamını yaratmakta, bu da çocuğu aktif ve bağımsız bir kişiliğe yöneltmekte, sonuçta sosyal değişime yatkınlık gelişmektedir. Atabek'e göre bu «araştırmanın sonuçları bize çok

---

(206) KAĞITÇIBAŞI, Ç. — Sosyal değişmenin psikolojik boyutları — a.g.e., s. 139-140
Otoriteryenizm üzerinde daha fazla bilgi edinmek için bak. KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem — Gençlerin tutumları: Kültürler arası bir karşılaştırma — ODTÜ yayını, Ankara, 1973, özellikle s. 4-7, 12-14 ve 31-33

önemli ipuçları vermekte, insanların toplum içindeki davranışlarının hangi koşullardan etkilendiğini göstermektedir. Aktif, bağımsız, demokrasiden yana bir tavır olan kişilikte ailenin, sosyo-ekonomik düzeyin büyük rolü bulunmaktadır. Gene aynı etkenler diktatörlükten yana bir kişiliği de yaratabilmektedir.» (207)

2) Meriç: Anarşi, ya da anomi:

Cemil Meriç ise haftalık Sebil gazetesinde yayınladığı bir makalede, genç kuşağın siyasal eylemlerinin anarşiden ziyade anomi kavramıyla açıklanmasını öneriyor (208). Ancak Meriç bu makalesinde, anomiden veya anomi-anarşi ilişkisinden çok anarşizmin kuramsal anlamı ve bu konudaki siyasal polemikler üzerinde gereğinden fazla duruyor. O kadar ki, aslında yedi makaleden oluşan yazısının beşinde anarşizm konusunda ansiklopedik ve kuramsal bilgiler verildikten sonra, ancak altıncı makalede çağdaş öğrenci hareketlerine ve nihayet yedinci ve sonuncu makalede anomiye değinildiğini görüyoruz. Meriç'e göre «öğrenci hareketleri, 23 Nisan bayramında ellerine tabanca ve dinamit lokumu tutuşturulan çocukların oynamağa heveslendikleri kanlı bir oyundur. Anarşi? Belki.. Anarşizm? Hayır. Kendi kendini tahribeden bu zavallı nesil, anarşizmin belli başlı nazariyecilerinden habersizdir. Zaten ne Bakunin çevrilmiştir Türkçe'ye, ne Proudhon, ne Kropotkin, ne Elisée Reclus, ne Stirner. Bize göre bu tehlikeli maceraya vasıflandıracak kelime anarşiden çok «anomie» dir. Zira sanayileşmiş ülkelerde saman alevi gibi parlayıp sönen talebe hareketleri bizde müzmin bir hastalık gibi devam ediyor. Anarşist tedhişin hedefi devlettir. Öğrenciler birbirlerini yemekle meşgul; cinâyetten çok intihara benzeyen bir çılgınlık bu. Yabancı rüzgârların körüklediği bu yangını batılaşma faciasının son perdesi olarak görüyoruz. Anomie ama, hiç bir ülkenin benzerini görmediği vahim, şumullü ve köklerini tarihin derinliklerine dayayan bir anomie. Kâmuslardaki tariflerden hiç biri ülkemizi tehdit eden büyük tehlikeyi kucaklıyamıyor; zira Avrupa bizdeki değerler hercümercine hiç bir çağda şahid olmamış.» (209)

---

(207) ATABEK, E. — Demokrasinin kaynağı toplumdaki değişmedir — a.g.m

(208) MERİÇ, Cemil — Bir neslin intiharı, yahut anarşi değil anomi — in *Sebil*, Şubat, Mart, Nisan 1977, sayı 61, 62, 63, 64, 65, 66 ve 67

(209) MERİÇ, C. —Bir neslin intiharı, yahut anarşi değil anomi— in *Sebil*, 8 Nisan 1977, No. 67, s.6

Meriç daha sonra Durkheimcı kurama atıf yaparak anominin dayanışma ve toplumun yokoluşu anlamına geldiğini vurguluyor. Ona göre «çağdaş toplum, işbirliği ile rekabet, dayanışma ile çatışma arasında bocalamaktadır. İktisadî anarşi ve aile, kilise, korporasyon gibi ara kuruluşların zaafı yüzünden dengesizlik doğunca değerler sistemi bozulur; kişinin amaç ve araçları ön plâna geçer; çünkü içtimaî düzen içtimaî ahengi sağlayamaz artık... Anomi... yalnızlaşan insanın sonsuz ve başdöndürücü arzular içinde bocalayışını aydınlatır. Toplum, insanın kaynağında yer alan bu bunalımı kendi kurallarına boyun eğdirecek kadar güçlüyse bunalım kaybolur; ama bütünleştirici müesseselerin baskısı azalınca tekrar belirir; anomie budur işte. Anomienin izahı artık sadece sosyal düzen çerçevesi içinde yapılamaz; arzuyla kanun arasındaki münasebet ve kanunun arzuyu beşerileştirmekteki aczi de dikkate alınmalıdır. Anomie ölçüsüzlüğün hastalığıdır... Herkes bir telden çalıyorsa, fertler arasında dayanışma kalmamışsa, değerler levhası alt üst olmuşsa, cemiyet yapısı çözülmeye yüz tutar; Durkheim bu çözülüşe anomie diyor; bir nevi sosyal boşluk, içtimai adem. İntiharlar, cinayetler, kargaşalıklar birbirini kovalar; çünkü ferdin yaşayışı artık bütünleşmiş ve müstakar bir içtimai zemine kök salmış değildir; hayat faaliyeti, geniş ölçüde, mânâsını ve hikmet-i vücudunu kaybetmiştir.» (210)

Görüldüğü gibi Meriç burada, Durkheimcı karamsarlığı kendi karamsarlığı ile birleştirerek ortaya kapkara ve umutsuz bir tablo koymaktadır. Üstelik onun Durkheim'dan esinlendiği yalnızca karamsarlık değil, aynı zamanda tutucu yanıdır. Zaten bu yazının, ideolojisi apaçık Sebil gazetesinde yayınlanmış olması da bir tesadüf değildir. Ama işin ilginç yanı, Durkheim'ı eleştirirken de belirttiğimiz gibi, kuramının felsefi görüntülerinin ve kullandığı üslûbun her zaman için tutucu ideolojilere bir kaynak oluşturabileceğini söylemiş olmamız.. Burada sözkonusu durumun somut bir örneği ile karşılaşmış oluyoruz.

3) UNESCO Millî Komisyonu: Anominin ideolojik bir araç olarak kullanılması:

Meriç'in tutumuna benzer bir tutumla, UNESCO Türkiye Millî Komisyonu tarafından hazırlanan bir raporda da karşılaşıyo-

(210) İbid.

ruz (211). Rapor Türk toplumunu geleneksel, geçiş halinde olan ve değişmiş kesimler olarak üç grup içerisinde ele alıyor. Rapora göre, «Türk toplumunda, büyük çoğunluk geleneksel kesimde yaşamaktadır. Azınlığı oluşturan, geçiş halindeki ve değişmiş kesimde yaşayanlarda da geleneksel kesimin izleri vardır. Geleneksel çevrede konut durumu, beslenme, ailenin genel tutumu, ana babanın sosyal rolleri, etki ve baskıları, cinsel gelişme, gelenek, görenek ve dinsel etkilerin oluşturduğu temel toplumsal yapılar, gencin kişiliğine biçim ve renk verir. Bu yapıların etkisi altında yetişen gençler, kendilerine önceki kuşaklar tarafından aktarılan değerleri, büyük bir olasılıkla, aynen benimsemişlerdir. Düşünceleri somut ve sınırlıdır. Kişilikleri, dar çevreleri içinde, bulanık ve silik kalır. Bastırılmış, sınırları dar, duygusal yönü ağır basan bu kişilik yapısında engellenmeler ve çatışmalar, saldırgan dürtüleri kolayca yüzeye çıkarır.

Geçiş hâlinde ve değişmiş olan kesimlerde temel sosyal yapıların üzerine, değişen çevrenin sosyo-ekonomik ve kültürel olanakları gelir. Bunların gencin üzerindeki etkisi ya doğrudan doğruya, ya da dolaylı, aile yoluyla olur. Çoğunlukla iki etki olasılığı daha çoktur. Değişme, yeni değerler getirir. Ancak bunlar, önce aile tarafından kuşku ve kaygı ile karşılanır. Bu değerlere karşı güvensizlik ve kararsızlık olur. Bu güvensiz ve kararsız tutum, gençlere yansıtılır. Geçiş halinde ve değişmiş kesimlerde, önceki kuşağın gençlere karşı tutumu değişir. Sınırlı aile çevresi içinde, ya da toplumda, gençlerin dayatarak, yaşlı kuşaklara yönelttikleri karşı çıkmalar, eleştiriler hoş karşılanmaz. Yaşlı kuşaklar gençlerin kendi davranış kalıplarına, değerlerine, amaçlarına, tartışmasız uymalarını isterler.» (212)

Rapor toplumun çeşitli kesimlerini böylece betimledikten sonra kısmen Durkheim, kısmen de Merton ve Parsons'tan esinlendiği anlaşılan bir anomi tablosu çiziyor. Rapora göre «gelişmekte olan ülkemizde sosyal, politik, ekonomik değişmeler hızla birbirini izlemekte, her değişme, birçok sorunları getirmektedir. Bu değişmelerin en etkili yansıması kültür üzerine olmaktadır... Genel olarak, gelişmiş bir toplumda sosyal yapı ve kültür arasında dengeli

(211) UNESCO Türkiye Milli Komisyonu — 15 inci Genel Kurula (7-9 Eylül 1977) sunulan Yönetim Kurulu Raporu — Kalite Matbaası, Ankara, 1977, Gençlik Komitesi Raporu, s. 165-184

(212) İbid., s. 168-169

bir bağlantı vardır. Ekonomik krizler, teknolojik değişmeler, sanayileşme, şehirleşme, hızlı nüfus artışı, dengesiz gelir dağılımı, işsizlik bu dengeyi bozar. Geleneksel davranış kalıpları değerlerini yitirir. Yerine yenileri konulamaz. Kavram, değer, davranış kargaşası, tüm toplum kuruluşlarına saygısızlık, düzen bozukluğu ortaya çıkar. Buna uyumsuzluk deriz. Kültür, bütünlüğünü yitirir. Böylece tüm ülke kültürünü oluşturan değerler yanında, bölgesel, sosyal, ekonomik, etnik etkenler sonucu, «çeşitli alt kültürler» doğar. Bu, kültür çatışmalarına neden olur. «Anomie» denilen bir durum gelişir. Anomi sonucu, kişide tüm değer yargıları ve inançlar yıkılır. Tedirginlik, güvensizlik, toplumdan ayrılma, kopma eğilimleri görülür. Kişi, içinde yaşadığı topluma yabancılaşır, amaçlar kaybolur.» (213)

Görüldüğü gibi anomi, alt kültürler arasındaki çatışmaların bir sonucu olarak sunulmaktadır. Ayrıca kavram Durkheim'da olduğu gibi değer yargısı yüklüdür ve anominin «kötü» bir şey olduğu ima edilmektedir. Nitekim rapora göre «toplumumuzda yapı ve kültür arasındaki dengesizlik ve değişme, kişileri anomi içine sürüklemektedir. Bunun olumsuz etkileri, özellikleri, çağları gereği duygusal çocuklukları aşırı olan, kişilik yapılarında geleneksel kesimin izlerini taşıyan gençler arasında olmaktadır. Önce toplumu ve özellikle gençleri bu anomiden sıyırmak gerekir.» (214) Yani başka bir anlatımla, anomi ortadan kaldırılırsa, ne toplumun, ne de gençlik kesiminin büyük bir sorunu kalmamış olacaktır. İşte anominin üst yapısal ve betimleyici düzeyde ele alınmasının doğal ideolojik sonucu.. Peki anomi sorunu nasıl çözümlenecektir? Rapor ona da bir yanıt veriyor: Gençlere birtakım değerlerin aktarılmasıyla.. Ama hangi değerler? «... gençlerle ilgili sorunlara düşünülecek çözüm biçimi ve yapılacak yaklaşımda, gencin çağından ve temel kişilik yapısından gelen özellikleri, çevrenin yaşattığı kavram karışıklığını bilmekte yarar vardır. Başka bir deyişle, gençlere «elde edilebilmesi için çabaya değer ortak amaçlar» gösterilmelidir. Bu amaçlar, çağdaş düşünce ile milli kültürün bileşiminden oluşmalıdır.» (215)

Açıkça görülüyor ki Komisyon, bilimsel anomi kavramını kendi ideolojik tercihlerini doğrulamak ve meşrulaştırmak amacıyla bir araç olarak kullanmıştır. Ayrıca «çabaya değer ortak

(213) İbid., s. 169-170
(214) İbid., s. 170
(215) İbid., s. 170-171

amaçların» kimler tarafından saptanacağı belirtilmediği gibi, bu amaçların hangi doğrultuda oluşturulması gerektiği Ziya Gökalp'ın düşüncelerini andırır bir biçimde ortaya sürülmektedir. Türkiye'yi «Bilim ve Kültür» alanında ve uluslararası düzeyde «resmen» temsil eden bir kuruluşun kullandığı anomi kavramı üzerinde kuşkusuz birçok şey daha söylemek mümkündür.

4) Saran: Üniversite gençliği, anomi ve öğrenci olayları :

Gençlik ve anomi ilişkisini çok daha ayrıntılı bir düzeyde inceliyen Saran'ın araştırmasından (216) daha önce söz etmiş ve bazı temel tutumlarını eleştirmiştik. Ancak şurası muhakak ki, ne kadar psikolojist ve ampirist bir yaklaşım içerisinde olursa olsun Saran, Türkiye'de şimdiye dek anomi konusundaki en kapsamlı ampirik araştırmayı gerçekleştirmiştir ve bu nedenle yapıtının ayrıntılı olarak ele alınması zorunlu görülmektedir. Saran çalışmasına ele aldığı dört fakülteyi ve bu fakültelerde okuyan öğrencileri genel olarak betimlemekle başlıyor ve daha sonra uzun uzun öğrencilerin ve ailelerinin demografik, ekonomik, toplumsal ve ruhsal özelliklerinin tanımını yapıyor; ikinci bir bölümde öğrenci hareketlerini ele alan ve kendi görüşüne göre yorumlayan Saran, yapıtının üçte ikilik bir bölümü geçildikten sonra nihayet anomiden sözetmeye karar verebiliyor. Saran'ın bu bölümde Durkheim, de Grazia, Merton, MacIver ve Parsons ile izindekilerde anomi kavramlarını ele alıp kısaca özetlediğini görüyoruz (217). Aslında bu özetlerde de birtakım yanlışlıkların ya da yanlış anlamaların bulunduğu bir gerçek.. Özellikle yazarın Durkheim'ı daha ziyade Amerikalı sosyologlar aracılığıyla ve ağırlıkla ikinci elden okuması, kanımızca bu yanlış anlamaların kaynağını oluşturuyor. Merton ve Srole'e ayırdığı bölümlerin göreli uzunluğu Saran'ın anomi anlayışının bir öncülü olarak değerlendirilebilir. Nitekim ona göre «anomi, toplumsal düzende mevcut durum ve koşullar olup, toplumun sosyal ve kültürel bünyesi içinde gelişen kuralsızlık ve karışıklık olarak karakterize edilir; bu durum, ya geleneksel inançların birbiri ile çatışması ya da gruba ait inanç sisteminin bozulup çökmesi sonucu olup grup mensuplarında hu-

(216) SARAN, Nephan — Üniversite gençliği: Öğrencilerin sosyo-ekonomik yapısı ile öğrenci hareketlerinin teorik ve deneysel seviyede açıklanması — İstanbul Ün., Edebiyat Fak. yayını No. 2032, İstanbul, 1975

(217) İbid., s. 74-92

zursuzluk, kopma, yalnızlaşma, emniyetsizlik ve şiddetli bir korku doğurur.» (218). Saran'ın ifadesine göre bu tanımlama anomiyi sosyo-psikolojik bir olgu olarak ele almaktadır. Gerçekten de bu anomi tanımının başlarında «kuralsızlık ve karışıklık» olgularının vurgulandığını görüyor, dolayısıyla da Durkheimci anlayışa yaklaşıldığını düşünebiliyoruz. Ama tanımın ikinci bölümünde Amerikan sosyoloji ekolüne özgü, bu ekolün hem yabancılaşma hem de anomi alanındaki geleneksel tutumunu izleyen araştırmacıların defalarca vurguladıkları göstergelerin benimsendiğini gözlüyoruz. Ancak ampirik araştırmaya geçildiğinde, kuramsal bölümde söylenenlerin soyutlandığını ve ampirik bölümün olduğu gibi Srole'ün önerdiği ve daha önce de belirttiğimiz şu göstergeler üzerine kurulduğunu anlıyoruz:

«— Kim ne derse desin artık toplumumuzda kişilerin kaderi kötüye gitmektedir.

— Geleceğin ne olacağı bu kadar belirsizken dünyaya çocuk getirmek büyük hatadır.

— İstikbalin ne getireceği hiç belli olmadığından bugünkü şartlar altında fertler günlerini gün etmelidirler.

— İnsanlar bu zamanda artık kime güveneceklerini bilmiyorlar.

— Devlet büyüklerine başvurmak artık tamamiyle faydasızdır. Çünkü onlar kimsenin sorunlarıyla içtenlikle ilgilenmiyorlar.» (219)

Bu durumda Saran'ın araştırmasında, tıpkı anomi tanımında olduğu gibi, kuramsal ve ampirik bölümler arasında bir bütünlük bulmak olanaksızlaşıyor. Aynı zamanda anomi tanımı ile bu tanımın ampirik düzeye yansıma biçimi arasında da bir tutarlılık izlenemiyor. Saran da bu boşluğu farketmiş olmalı ki, ardına Merton'ı da takarak kendini şöyle savunmaya çalışıyor: «.. gerisinde yeni bir düzen yaratmak ve sosyal yapının ihtiva ettiği kültürel hedefler ile kurumsallaşmış yolları red edip, yerine bir başkasını koymak niteliğinde olan eylemler, anomik bir ortamda yetişen huzursuz, mensup oldukları gruba yabancılaşan ve mevcut sosyal düzenin güven vermez olduğu hissini şiddetle duyan öğrencilerin davranışları olarak nitelendirilebilir. Şu halde, Leo Srole'ün sos-

(218) İbid., s. 90
(219) İbid., s. 92

yolojik anomiyi sübjektif olarak hissetme halini ölçebilmek üzere geliştirdiği testi kullanmak mümkün olacaktır.» (220)

Saran tutumunu ve muhakeme biçimini böylece meşrulaştırdıktan, daha doğru bir deyişle «meşrulaştırdığını sandıktan» sonra Srole ıskalasına göre anomi ve boykotları tasvip edip etmeme durumuna göre öğrenci hareketleri arasındaki ilişkiyi gösteren iki temel varsayımını şöyle formüle ediyor:

1 — Yüksek anomi puanı ile boykotları tasvip arasında bir ilişki yoktur.

2 — Yüksek anomi puanı ile, yeni bir düzen yaratma arzusunu yansıtan «boykotları tasvip» arasında bir ilişki yoktur. (221)

Saran araştırmasını istatistiksel biçimde yeterince kanıtlanmış şu sonuçlarla bağlamaktadır. Ona göre «anomi ile boykotları tasvip arasında güçlü bir ilişki» olduğunu ve aynı tür bir ilişkinin «yüksek anomi puanı ile yeni bir düzen yaratma arzusunu yansıtan boykotları tasvip arasında da» saptandığını söylemek mümkündür. Başka bir deyişle dört fakülteden örneklem yoluyla saptanan üniversite öğrencileri, önemli sayılabilecek bir düzeyde anomik özellikler göstermekte, ayrıca bu özellikler öğrenci hareketleri ve yeni bir düzen yaratma eğilimi ile ilişki içerisinde bulunmaktadır.

Saran'ın bu araştırması, türünde tek olması nedeniyle Türkiye açısından kuşkusuz büyük önem taşımaktadır. Ancak Srole ıskalasının makro sosyolojik bir olgu olan anomiyi ne ölçüde yansıttığı her zaman tartışmaya açıktır. Ayrıca, burada öğrenci hareketleri olarak tanımlanan olayların gerçek niteliği ve yeni bir düzen yaratma eğilimi ile bu tür olaylar arasında biraz da çabukça kurulan ilişkinin gerçekliği, bu araştırmanın bilimsel açıdan kuşkulu diğer yönlerini oluşturmaktadır.

5) Yörükân: Gecekondu ve anomi

Anomi konusunu gençlik ve anarşi sorunları açısından ele almıyan tek çalışma, bir gecekondu araştırması.. (222) Bu bir ba-

(220) İbid., s. 109

(221) İbid., s. 110

(222) YÖRÜKÂN, Turhan — Gecekondular ve gecekondu bölgelerinin sosyo-kültürel özellikleri — İmar ve İskân Bakanlığı, Mesken Genel Müdürlüğü, Araştırma Dairesi yayın no. 13, Ankara, 1965

kıma mutlu bir rastlantı olarak değerlendirilebilir; çünkü Durkheim'dan beri anominin ve hattâ yabancılaşmanın sanayileşme ve kentleşmeye koşut olarak ortaya çıktığını ve giderek geliştiğini biliyoruz. Acaba hızla kentleşen, ama çok yavaş kentlileşen Türkiye'nin gecekondularında, anomik bir ortamın varlığından söz edebilir miyiz? Yörükân'a göre «gecekondulu vatandaş, büyük şehirlerin diğer vatandaşları gibi, kalabalık içerisinde yalnız kalmış bir vatandaştır. Tıpkı apartman sakinlerinin birbirlerini tanımamaları gibi, o da beş-on gecekondu ilerisindekini tanımıyabilir. Bu sebeple, bilhassa yoğun ve karmaşık gecekondu bölgelerinde, kanaat birliğine, zihniyet birliğine, inanç birliğine rastlamaya pek imkân yoktur. Normsuzluk hali, hâkim fikirlerden yoksunluk, şuurlu ve kararlı grup hareketlerinin yokluğu ve ferdî davranış çokluğu, bir şehir davranışı, hattâ aşırı bir şehir davranışı olarak bu bölgelerde de görülür... Bu bölgelerdeki boşanma sayıları, yerleşme süresinin uzunluğu ile beraber gitmektedir. Grup tesanüdünün bulunmayışı, bir anomi hali yaratmakta, dolayısıyla aile bağlarının çözülmesine sebep olmaktadır.» (223)

Ancak yoğun ve heterojen yerleşme alanları için geçerli olan bu yargılar, hemşehri gruplarının kurduğu küçük mahalleler için kesin olmamaktadır. «Şüphesiz sosyal ilimlerin ulaştığı genel bir netice olarak, bu gibi gruplarda sosyo-kültürel değişme daha yavaş olacaktır; heterojen gruplarda ise, süratle cereyan etmekte olan sosyo-kültürel değişme, Avrupa ve Amerika slum'larının birçoğunda olduğu gibi, grubu, belki de bir normsuzluk haline götürecektir. Böyle bir gecekondu grubunda ahlâkî değerlerin ne derece sarsılmış olabileceğini, kesin sonuçlu araştırmalara dayanmadıkça söylemeğe imkân yoktur. Ancak, Ankara'nın eskimiş ve oldukça heterojen bir gecekondu bölgesinde... hane reislerinin, şikâyetçi oldukları problemler konusunda, ahlâk ve yardımlaşma noksanlığı gibi iki problemden de bahsetmiş olmaları, fertlerin, mensup oldukları grupları iyi gösterme temayülüne rağmen, bu çeşit gruplarda Durkheim'ın tâbiriyle bir anomi hâlinin varlığına işaret etmektedir.» (224)

Yörükân maddi kültür öğelerinin oldukça çabuk bir biçimde değişmelerine karşın, tinsel öğelerin yeni düzene daha uzun bir süre direndiklerini belirttikten sonra, toplumsal kontrol açısından

(223) İbid., s. 36
(224) İbid., s. 37

kır-kent farkına değiniyor. Ona göre «köy cemaatinin kitle ruhu, grup ahengini ve sosyal kontrolü sağlamaya ve devam ettirmeye kâfidir... Köyde sosyal kontrol yaygındır, anonimdir. Buna mukabil gecekondu bölgeleri, heterojen olmaları sebebiyle, böyle bir atmosferden mahrumdurlar ve gecekondularda sosyal düzen, bir şehir düzeni olarak, idarî makamlar ve zabıta kuvveti tarafından sağlanır... Gecekondu bölgelerinde, kapısının önüne dökülmüş olan çöpten veya komşusunun çocuğunun, evine atmış olduğu bir taştan dolayı zabıtaya yapılmış çeşitli şikâyetler olduğu anlaşılmıştır. Demek ki bu bölgelerde, bir şehir toplumu olarak, soğuk resmî münasebetler, sıcak ve mahrem münasebetlerin, hattâ akrabalık münasebetlerinin yerini almağa başlamıştır.» (225) Yörükân anomi konusundaki değerlendirmelerini, bireyciliğin hızla geliştiğine dikkati çekerek bitiriyor (226).

Türkiye gibi büyük bir yapısal dönüşüme sahne olan bir ülkede, anomik ortamın ve hattâ yabancılaşmanın en fazla egemen olduğu kesimlerin kentlere göçen gruplar olduğundan kuşku duyulamaz. Bu gruplar içerisinde, gelenekçi dirençleri kırılıp değişme sürecine girmiş olanlar ile gecekonduda yetişen yeni kuşakların, hızlı toplumsal dönüşümün faturasını en ağır bir biçimde ödeyenler olduğu bir gerçektir.

6) Türk toplumunun geleceği üzerine kişisel bir yorum: (227)

Dünyadaki bütün topluluk ve toplum türleri gibi Türk toplumu da, uygarlık ve dünya görüşü ile ilgili başlıca değişmelerin etkisi altında ve dolayısıyla bu gelişmeleri yakından izleme durumunda bulunmaktadır. Dünyanın kültürel, teknolojik, ekonomik ve siyasal önderliğini yapma durumunda olan ülkeler bugün sanayi toplumu aşamasından tüketim toplumu aşamasına ulaşmışlar ve ürünün, mekânın, zamanın ve hattâ insanın, yalnızca değişim değeri olan ve kısa sürede tüketilebilen «geçicilik» özelliğini de içeren bir meta olarak değerlendirildiği ve kentsel dönem niteliklerinin ağırlık kazanmaya başladığı bir toplum türüne yönelmişlerdir. Toplumların gelişme sürecinin böylece yönlendirilme-

---

(225) İbid., s. 38

(226) İbid., s. 39

(227) Bu yorumumuzda başka bir çalışmamızda vardığımız sonuçtan yararlandık. Bak. TOLAN, B. — Büyük kent sorunlarına toplu bir bakış — A.İ.T.İ.A. yayını No. 99, Ankara, 1977, s. 95-96

sine ilk tepki yeni felsefe akımlarının doğuşuna ve klâsik akımlarda kaynağa dönüş ve yenileşme hareketlerine yol açmıştır. Böylece bugün insanlığın ana sorunlarının çözümü, yabancılaşmayı reddeden yeni bir dünya görüşü, yeni bir uygarlık ve yeni bir demokrasi gereğinin bilinçli olarak anlaşılmasına ve bu yöndeki önerilerin tutarlılığına ve başarısına bağlı olmaktadır. Türk toplumu bu gelişmeler çerçevesinde benliğini bulma ve yönünü belirleme durumundadır.

Evrensel uygarlık, tarihsel gelişim içerisinde sadece bir geçiş dönemi niteliği taşıdığı anlaşılan sınaî devirden kentsel devire dönüşümün sancılarını çekmektedir. Böylesine sorun dolu, karmaşık ve belirsizliğin normlaştığı bir dönemde, katılma, güvenlik ve özgürlük açısından ve maddi refah tüketimi biçiminin ve yansıttığı ilişkilerin sonucu olarak, toplumsal refahın kullanım değeri sınırlanmakta ve bu sınırlanma, toplumun çeşitli katlarında değişik ölçeklerde belirmektedir. Burada ana sorun, kişilerin ve grupların, bir yandan ekonomik, toplumsal ve siyasal güvenlik, öte yandan bireysel ve toplumsal özgürlük içerisinde ve ekonomik, toplumsal ve siyasal boyutlarıyla üretim sürecine fiilen katılabilmeleri, bu süreci biçimlendirebilmeleri ve bu sürecin kapsadığı zamanı ve mekânı toplum yararı doğrultusunda özgürce değerlendirerek kullanabilmeleri olmaktadır.

Evrensel uygarlık, üçyüz yıldır bütünleşmeğe çalıştığımız Batı uygarlığının öz çelişkileri ve yaratıcılığı ile hızla içerik ve biçim değiştirme dönemine girmiştir. Hiçbir zaman evrensel uygarlıktan bağımsız olarak düşünülemiyecek Türkiye ise, kentsel sorunlarını halâ sınaî rasyonele göre çözümleme çabaları içerisindedir ve bunda bile başarılı olamamaktadır. Özgül ve özgün bir kentsel uygarlık kuramamış olmasına rağmen, tarihsel-kültürel birikimiyle Anadolu uygarlığı sentezini yenileştirerek sürdüren Türk toplumunun, geçmekte olan dönemin özelliklerini taşıyan «Batı ideolojisi» ile henüz bütünüyle yabancılaşmamış ve başkalaşmamış nitelikleri, evrensel düzeydeki bu oluşumların ötesine sıçramağa ve evrensel uygarlığa yeni katkılarda bulunmağa elverişli koşulları yaratma potansiyeline sahip bulunmaktadır. Bu potansiyelin dışsallaşmasından doğan bunalımlar ürkütücü olarak algılanmamalı, aksine sevindirmelidir.

SONUÇ

Durkheim ve Marx 19 uncu yüzyılda sanayi devriminin hemen ardından, bu devrimin ortaya çıkardığı ekonomik, toplumsal, psikolojik ve siyasal bunalımların içinde yaşadılar. Bu çağı eleştirel bir gözle inceleyip o dönemin sorunlarını çözümlemeye yönelik önerilerde bulundular ve geleceği de kapsayan büyük kuramlarını oluşturdular. Ancak bunu yaparken, büyük ölçüde farklı varsayımlardan ve saptamalardan yola çıkarak çağdaş bir olguyu, iki farklı kuramsal yapı içerisinde iki farklı kavramla ele aldılar.

Bu farklılaşmanın temel nedenlerini iki düşünürün yapıtlarını incelerken belirtmeye çalıştık ve dünya görüşlerindeki, ideolojilerindeki, yöntemlerindeki ve vardıkları sonuçlardaki farklılaşmaları da vurgulayarak mümkün olduğu kadar ayrıntılı bir biçimde irdeledik. Durkheim ve Marx sonrası toplumsal evrimi incelediğimizde, bu düşünürlerin öngördüğü gelişmelerin büyük ölçüde gerçekleştiğini ve hattâ bu öngörüleri de aşarak yoğunlaştığını görüyoruz. Ancak temeldeki farklılaşmanın, yani hem olguya bakıştaki farklılığın, hem de somut olgudan çıkarılan sonuçlardaki farklılaşmanın çağdaş düşünürler ve sosyologlar tarafından da sürdürüldüğünü görüyoruz.

Toplumsal ve siyasal farklılaşmalara ve endüstriyel gelişimin çeşitli aşamalarına rağmen, çağdaş toplumların hemen hepsinde somut bir bunalımın belirtilerinin varlığı yadsınmaz bir gerçektir. İşte bu bunalımın tanımlanmasında, hattâ daha da ötede insan

doğası ve toplumun niteliği hakkında oluşturulan tüm çağdaş düşüncelerde, bu iki düşünürün geliştirdiği çizginin etkilerini görmek mümkündür. Tanımlama ve irdelemeden de ileride oluşturulan çözümler ve bunalımı aşmak için geliştirilen öneriler, hep bu düşüncelerin etkisi altında kalmıştır. Böyle bir çerçeve içerisinde, daha önce de belirttiğimiz gibi, biz de bu çalışma boyunca söz konusu iki düşün yapısının altında yatan varsayımları, daha sonraki etkilerini ve tekabül ettiği somut gerçekliği irdelemeye ve sonuçta özgül bir kuramsal çerçeve oluşturmaya çalıştık. Bunalımın tartışmasız bir biçimde varolduğu sonucuna varırken, bunun niteliği ve çözüm yolları üzerindeki ayrılıklara da dikkati çekmeğe çaba gösterdik. Kuşkusuz yaptığımızın tümüyle eksiksiz ve kusursuz olduğunu düşünmüyoruz; ancak daha önce bu konuda yapılanların ve yazılanların bir «yeniden okuma ve yorumlama» ile sentezleştirilmesi ve aşılması girişiminde bulunduk.

Bir yanda «toplumu en üst, aşkın bir değer olarak ele alıp, bunun birey üzerindeki etkisinin ve belirleyici özelliğinin kaybolduğundan» yakınan, tutucu olarak nitelediğimiz Durkheim'ın, diğer yandan, «insan üzerindeki tüm toplumsal, çevresel ve kurumsal zorlamaların kaldırılmasını, insanın her türlü kısıtlama ve sınırlamadan kurtarılarak bağımsız ve özgür olmasını» isteyen radikal Marx'ın, sözü edilen bunalım üzerine oluşturdukları düşüncelerin sentezleştirilmesi, ya da aşılması güç bir girişim olarak nitelenebilir. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi, ele alınan sorunun tekliği ve özgüllüğü açısından, her açıklamanın belli bir gerçeklik payı taşıdığı da unutulmamalıdır. İdeolojik ve felsefi yönelimlerin ötesinde her açıklama, olgu ile ilişkisi açısından anlamlı olabilir. Böyle bir çerçeve içerisinde, ideolojik farklılaşmaya, aradan geçen zamana ve sosyal bilimlerdeki kuramsal ve teknik gelişmelere rağmen, bu iki düşünürün ve oluşturdukları düşüncelerin belirli bir anlamlılık düzeyini koruduğunu ve bu anlamlı boyutların ele alınarak yeni açıklamalarla geliştirilebileceğini ve aşılabileceğini öne sürmek kolaylaşır. Benzer girişimler bizden önce de yapılmış, yer yer başarılı açıklamalar geliştirilmişse de, genellikle yanlış anlama, karıştırma ya da çarpıtma, bu girişimlerin ortak paydası olmuştur. Özellikle Amerikan sosyolojisinde yaygın olarak gözlediğimiz bu tutumu uzun boylu eleştirdik. Fakat bunu yaparken, ampirik çalışmanın tümüyle yadsınması gerektiğini de düşünmedik. Bu çalışmaya da ampirik bir saha araştırması gerçekleştirmek amacıyla giriştik; ancak daha sonra bunun sağlam bir

kuramsal temele oturtulması gereği, bizi zorunlu olarak böyle bir kuramsal çalışma yapmaya götürdü. Sonuçta Durkheim ve Marx'ın yapıtlarının yer yer yanlış anlaşıldığını, bazen de bilinçli olarak yozlaştırıldığını gördük. Daha önce de vurguladığımız gibi, bu yanlış anlama ya da çarpıtmanın en tipik görünümlerinden biri, Merton'ın Durkheim'ı ve anomiyi yorumlama biçimi, diğeri ise özellikle Sovyetler Birliği'nde oluşturulan «resmi» görüşün ve bu görüşün etkisinde kalan araştırmacıların Marx'ı ve Marksist yabancılaşma kavramını çarpıtmaları ve hattâ yadsımaları olmuştur. Gerek bu görüşlerin eleştirisi, gerekse temel yapıtlara yeniden dönerek yapılan okuma, anomiyi, yabancılaşma kavramı çerçevesinde yeniden ele almak gerektiği kanısına getirdi. Hem insan-toplum, insan-insan, insan-doğa ilişkisini, hem de tekil bireyin çağdaş toplumdaki ruh halini anlamada yabancılaşma kavramı ve bunun etrafında oluşturulan kuramsal çerçeve, daha anlamlı ve somut açıklamalar getirdiği gibi, anomi kuramını aşan ve farklı bir bakış açısından benzer açıklamaları içeren bir bütünlük göstermektedir. Dolayısıyla, özellikle ampirik çalışmalarda geliştirilecek operasyonel tanımların, bu bağlamda oluşturulması gerekmektedir.

İnsanlık bugün kapitalist veya sosyalist modeli izler görünüyorsa da, bu durum büyük ölçüde somut rejimlerin varlığından ve maddesel gücünden kaynaklanmaktadır. İnsanlığın gerçekte, bilinçsiz de olsa izlediği yol, muhtemelen kapitalizmin temelinde yatan rasyonalizm ve buna bağlı olarak produktivizmdir. Rasyonalizm ve produktivizm, kapitalizmin gelişmesine paralel olarak, değişim değerinin kullanım değeri üzerinde giderek artan bir egemenlik kurmasına yol açmakta, rasyonalizmin simgesi olan para, temel toplumsal ve ölçüt değer olarak mekânı, zamanı ve insan ilişkilerini belirlemektedir. Bu koşullar içerisinde, özellikle kapitalizmin iç dinamiğinin bir gereği olarak, tüketim toplumundan meta toplumunun bir ileri aşaması olan «ephemerus» toplumuna doğru hızlı bir geçiş izlenmektedir. Bundan böyle insanlar, her varlığın şeyleştiği, ama hiçbir varlığın şey olabilecek bir yaşam süresine sahibolamıyacağı bir uygarlık türüne doğru yol almaktadırlar. Her varlığın şeyleştiği ve sürenin süresizlik olacağı bu uygarlık türünde, doğal olarak kuralsızlık temel norm olacaktır; yani anominin normlaştığı görülecektir. Böylece anomi ve yabancılaşmanın giderek yoğunlaştığını izliyeceğiz. Daha bugünden bu gidişin somut belirtileri ile karşı karşıya bulunmaktayız. Ya-

bancılaşmış bolluk toplumlarında anominin normlaşması, beraberinde kargaşa ve şiddeti, hem de belirgin bir nedene bağlı olmıyan şiddeti de getirir. Bugün Amerika'da bu oluşumun somut örneklerini günlük gazete sütunlarında izlemek mümkündür.

Günümüzdeki sosyalist rejimler de, yoruma göre bir zorunluluk veya bir seçim olarak rasyonalizmin egemenliği altındadır. Bu durum onları kapitalist toplumun evrimini belirleyen aynı nedenlerle ister istemez tüketim toplumuna yöneltmektedir. Her iki rejim arasındaki fark, yakın bir gelecekte biçimsel farklardan ibaret kalacakmış gibi bir izlenim yaratmaktadır. Bu farkların azalmasının ilk göstergesi, her iki sistemde de teknokrasinin ve dolayısıyla baskının giderek artan gücü ile belirginleşmektedir. Bu durumda, günümüz sosyalist ülkelerinde yabancılaşmanın azalması ve yakın bir gelecekte ortadan kalkması bir düş olmaktadır. Marx, sosyalizmden komünizme geçiş için zorunlu önkoşulun, bir refah toplumunun yaratılması olduğunu öne sürerken acaba yanılıyor muydu?

Böylesine umutsuz ve karamsar bir tablo çizmek bugünün somut ve yarının olası gerçeklerine kuşkusuz ters düşmüyor. Ancak bir etkeni, ama etkenlerin en güçlüsünü gerçekte biraz önemsememiş olmuyor muyuz? Sınırsız bir yaratma gücüne sahibolduğunu peşinen kabul etmiş olduğumuz insan, kendi dışında olup bitenleri edilgin bir seyirci gibi nereye kadar izlemeye devam edecektir? Kendisini diğer canlılardan ayıran özelliklerin tahrip ve hattâ yok edilmesine sonuna kadar tahammül edebilecek midir? İnsan olanaklarının yaratıcılığına ve sonsuzluğuna inanan bir kimse, insanın er ya da geç bir gün kendi yokedilişine başkaldıracağını kolaylıkla öne sürebilir. Zaten her tez bünyesinde kendi karşıtını, antitezini barındırmaz mı?

GENEL BİBLİYOGRAFYA

UYARI : Bu çalışmaya başladığımızda anomi ve yabancılaşma konusunda geniş bir kaynak araştırması yaptık. Konumuzla doğrudan ya da genel olarak ilgili bulup kullandıklarımızı (+) işareti ile belirttik. Diğerlerini de bu konuda çalışma yapmak isteyen araştırmacılara yardımcı olur umuduyla yayınlamayı yararlı bulduk.

XXX

— A —

+ ALBANESE, Ralph — Théâtre et anomie : le cas du Misanthrope — in *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 1978, C. 64, s. 113 - 126

ALDOUS, Joan — An exchange between Durkheim and Tönnies on the nature of social relations — in *American Journal of Sociology*, 1972, C. 77, N° 6, s. 1191 - 1200

———————— — The value of the publication of the Durkheim-Tönnies exchange — in *American Journal of Sociology*, 1975, C. 80, N° 6, s. 1242

+ ALLARDT, Erik — Emile Durkheim et la sociologie politique — in CHAZEL, François ve BIRNBAUM, Pierre (ed.) — *Sociologie politique* — A. Colin, Paris, 1971, C. I, s. 15 - 37

+ ALTHUSSER, Louis — Genç Marx'ın evrimi üzerine — in *Soyut: Edebiyat Dergisi*, Haziran 1975, No. 80, s. 75 - 83

ANGELL, Robert C. — Preferences for moral norms in three problem areas — in *American Journal of Sociology* — Mayıs 1962, C. 67, s. 650-660

ANSBACHER, H. L. — Anomy, the sociologist's conception of «lack of social interest» — in *Individual Psychology News Letter*, 1956, N° 11 - 12, s. 3 - 5

+ ARON, Raymond — Les étapes de la pensée sociologique — Gallimard,

Paris, 1967. Kısmi Türkçe çevirisi için bak. «Toplumbilim düşüncesinde ana akımlar : Pareto, Weber, Durkheim» — Ağaç - İş Matbaası, Ankara, 1973

+ ———————— — Les désillusions du progrès — Calmann - Lévy, Paris, 1969

+ AŞKUN, Cem — Organizasyon teorileri — Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, Eskişehir, 1972

+ ATABEK, Erdal — Demokrasinin kaynağı toplumdaki değişmelerdir — in *Cumhuriyet*, 2 Mart 1977

AUBERT, Vilhelm — White - collar crime and social structure — in *American Journal of Sociology*, 1953, C. 58, s. 263 - 267

— B —

+ BALLANDIER, Georges (ed.) — Sociologie des mutations — Anthropos, Paris, 1970

BARNETT, Larry D. — Achievement values and anomie among women in a low - income housing project — in *Social Forces*, 1970, C. 49, N° 1, s. 127 - 134

———————— ve GRIFFITH, Jerry J. — Anomia and achievement values and attitudes toward population growth in the United States — in *Pacific Sociological Review*, 1970, C. 13, N° 1, s. 47 - 52

BARRON, Milton L. — Juvenile delinquency and American values — in *American Sociological Review*, 1951, C. 16, s. 208 - 214

———————— — The juvenile in delinquent society — New York, Alfred A. Knopf, 1954

BASSAND, M. — Urbanisation et loisirs (Society and leisure) — in *Bulletin for Sociologoy of Leisure, Education and Culture* (Praha), 1971, N° 1, s. 5 - 19

+ BAUDRILLARD, Jean — La société de consommation — Gallimard, Paris, 1970

BAY, Christian — The structure of freedom — Stanford, California, Stanford University Press, 1958

+ BECKER, Ernest — Mills' social psychology and the great historical convergence on the problem of alienation — in HOROWITZ, Irving Louis (ed.) — *The new sociology*, s. 108 - 133

+ BECKER, Howard S. — Normative reactions to normlessness — in *American Sociological Review*, 1960, C. 25, s. 803 - 810

+ ———————— — Outsiders : studies in the sociology of deviance — New York, The Free Press, London, Collier - Macmillan, 1963

BEISER, Morton — Poverty, social disintegration and personality — in *Journal of Social Issues*, 1965, C. 21, N° 1, s. 56 - 78

BELL, Daniel — Crime as an American way of life — in BELL, Daniel (ed.) — *The end of ideology* — New York, The Free Press of Glencoe, 1960

———————— — Sociodicy — in *The American Scholar*, Sonbahar 1966

BELL, Wendell — Anomie, social isolation, and the class structure — in *Sociometry*, 1957, C. 20, s. 105 - 116

———————— — Scale analysis of status perception and status attitude in Jamaica and the United States — in *Pacific Sociological Review*, 1961, N° 4, s. 33 - 40

BENEDICT, Ruth — The chrysanthemum and the sword — Boston, Houghton Mifflin, 1946 — Türkçe çevirisi için bak.: «Krizantem ve kılıç» — İş Bankası yay., Ankara, 1965

BENDIX, Reinhard ve LIPSIT, Seymour (ed.) — Class, status, and power — London, Routledge and Kegan Paul, 1953

BENJAMIN, Roger — Délinquence juvénile et société anomique. L'évolution de la criminalité des mineurs en France de 1954 à 1964 : données principales et essai d'explication — CNRS, Paris, 1971

BENSMAN, Joseph ve GERVER, Israel — Crime and punishment in the factory : the function of deviancy in maintaining the social system — in *American Sociological Review*, 1963, C. 28, s. 588 - 598

BERGER, P. ve PULLBERG, S. — Reification and the sociological critique of consciousness — in *New Left Review*, Şubat 1966

BERNSTEIN, Basil — Some sociological determinants of perception — in *British Journal of Sociology* — 1958, N° 9, s. 159 - 174

———————— — Social class, speech systems, and psychotherapy — in RIESSMAN, Frank et. al. (ed.) — *Mental health of the poor* — s. 194-204

BESNARD, Philippe — Merton à la recherche de l'anomie — in *Revue Française de Sociologie*, Ocak - Mart 1978, C. 19, No. 1, s. 3 - 38

BİRNBAUM, Pierre ve CHAZEL, François (ed.) — Théorie sociologique — PUF, Paris, 1975

BLACKBURN, Robin (ed.) — İdeology in social science — Fontana Collins, Bungay, Suffolk, 1973

BLACKWELL, James E. — Race and crime in Tanzania — in *Phylon*, 1971, C. 32, N° 2, s. 207 - 214

BLALOCK, H. M. (Jr.) — Status inconsistency, social mobility, and structural effects — in *American Sociological Review*, Ekim 1967, C. 21, s. 750 - 801

BLAU, Peter M. — Social mobility and interpersonal relations — in *American Sociological Review*, Haziran 1956, C. 21, s. 290 - 295

———————— — Structural effects — in *American Sociological Review*, Nisan 1960, C. 25, s. 178 - 193

BLAUMER, R. — Alienation and freedom — The University of Chicago Press, Chicago, İll., 1964

BLOOMBAUM, Milton — Mobility dimension in status consistency — in

Sociology and Social Research, Nisan 1964, C. 48, s. 340 - 347
BOHANNON, Paul (ed.) — African suicide and homicide — Princeton, Princeton University Press, 1960
BOLTANSKI, Luc — Le bonheur suisse — Minuit, Paris, 1966
BORDUA, David J. — Juvenile delinquency and «anomie» : an attempt at replication — in *Social Problems*, 1958, N° 6, s. 230 - 238

+ BOUDON, Raymond — La crise universitaire française : essai de diagnostic sociologique — in *Annales Economies, Sociétés, Civilisations*, 1969, C. 24, N° 3, s. 738 - 764

+ BOURDIEU, Pierre ve SAYAD, Abdelmalek — Le déracinement — Minuit, Paris, 1964

+ BOURDİN, Alain — Trois ouvrages de Jean Duvignaud — in *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 1974, C. 57, s. 359 - 367

+ BOURRICAUD, François — Les règles du jeu en situation d'anomie : le cas péruvien — in *Sociologie du Travail*, 1967, C. 9, N° 3, s. 329 - 351
BREED, Warren — Mass communication and socio-cultural integration — in *Social Forces*, 1958, N° 37, s. 109 - 116
———— — Occupational mobility and suicide among white males — in *American Sociological Review*, Nisan 1963, C. 28, s. 179 - 188

+ BULLOUGH, Bonnie — Alienation in the ghetto — in *American Journal of Sociology*, Mart 1967, C. 72, s. 469 - 478

— C —

CAHNMAN, Werner J. — Comment on Aldous and Cox — in *American Journal of Sociology*, 1975, C. 80, N° 6, s. 1240 - 1241

+ CARR, Leslie G. — The Srole items and acquiescence — in *American Sociological Review*, 1971, C. 36, s. 287 - 293

+ CARTWRIGHT, B. C. ve SCHWARTZ, R. D. — The invocation of legal norms : an empirical investigation of Durkheim and Weber — in *American Sociological Review*, 1973, C. 38, N° 3, s. 340 - 354

+ CARY-LUNDBERG, Isabel — On Durkheim, suicide, and anomie — in *American Sociological Review*, 1959, C. 24, N° 2, s. 250 - 252

+ CASENEUVE, Jean ve VICTOROFF, David — La sociologie — Paris, Denoël, 1970
CASHION, Barbara G. — Durkheim's concept of anomie and its relationship to divorce — in *Sociology and Social Research*, 1970, C. 55, N° 1, s. 72 - 81
CENTERS, Richard ve CANTRIL, Hadley — Income satisfaction and income aspiration — in *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1946, N° 41, s. 64 - 69

+ CHAZEL, François — Considérations sur la nature de l'anomie — in *Revue Française de Sociologie*, 1967, C. 8, N° 2, s. 151 - 169
CHILTON, Roland J. — Delinquency area research : Baltimore, Detroit, and Indianapolis — in *American Sociological Review*, 1964, C. 29, s. 71-83
CLARK, Burton R. — The «cooling-out» function in higher education — in *American Journal of Sociology*, 1960, C. 65, s. 569 - 576
CLARK, John P. ve WENNINGER, Eugene P. — Socio-economic class and area as correlates of illegal behavior among juveniles — in *American Sociological Review*, Aralık 1962, C. 27, s. 826 - 834
———— — Goal orientations and illegal behavior among juveniles — in *Social Forces*, Ekim 1963, N° 42, s. 49 - 59
CLARK, Priscilla P. ve CLARK, Terry N. — Writers, literature and student movements in France — in *Sociology of Education*, 1969, C. 42, N° 4, s. 293 - 314
CLINARD, Marshall B. — The black market : a study of white collar crime — New York, Holt, Rinehart and Winston, 1952
———— — The process of urbanization and criminal behavior — in *American Journal of Sociology*, Ocak 1957, C. 57, s. 202 - 213

+ ———— — Contributions of sociology to understanding deviant behavior — in *The British Journal of Criminology, 1962*, N° 13, s. 110 - 129

+ ———— (ed.) — Anomie and deviant behavior. A discussion and critique — New York, The Free Press, London, Collier - MacMillan, 1964

+ ———— — The theoretical implications of anomie and deviant behavior — in CLINARD, Marshall B. (ed.) — *Anomie and deviant behavior*, s. 1 - 56
CLOWARD, Richard A. — Remarks — in WITMER, H. L. ve KOTINSKY, R. (ed.) — *New perspectives for research in juvenile delinquency* — s. 80 - 91

+ ———— — Illegitimate means, anomie, and deviant behavior — in *American Sociological Review*, 1959, C. 24, s. 164-176
———— — Social control in the prison — in *Theoretical studies in social organization of the prison — Social Science Research Council Pamphlet*, Mart 1960, N° 15, s. 20 - 48

+ ———— ve OHLIN, Lloyd E. — Delinquency and oppurtunity : A theory of delinquent gangs — London, Routledge and Kegan Paul, 1961

+ COHEN, Albert Kircidel — Delinquent boys : the culture of the gang — New York, The Free Press of Glencoe, 1955

+ ———— — The study of social disorganization and deviant behavior — in MERTON, BROOM ve COTTRELL (ed.) — *Sociology today*, s. 461 - 484

+ ———— — The sociology of the deviant act : anomie theory and beyond — in *American Sociological Review*, 1965, C. 30, s. 5 - 14

+ ———————— — Deviance and control — Englewood Cliffs, N. J., Prentice Hall, 1966. Fransızca çevirisi için bak. — La déviance — Duculot, Gembloux, 1971
COHEN, Harry — The anomia of success and the anomia of failure : a study of similarities in opposites — in *The British Journal of Sociology*, 1972, C. 23, N° 3, s. 329 - 343
———
COHEN, Jere — Moral freedom through understanding in Durkheim — in *American Sociological Review*, 1975, C. 40, N° 1, s. 104 - 106

+ COLE, Stephen ve ZUCKERMAN, Harriet — An inventory of empirical and theoretical studies of anomie — in CLINARD, Marshall B. (ed.) — *Anomie and deviant behavior* — s. 243 - 324

+ COMPERE, Bernard — Intégration sociale et marginalité — in *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 1978, C. 64, s. 127 - 146

+ COOPER, David — Mort de la famille — Seuil, Paris, 1972

+ COSER, Lewis A. — Some functions of deviant behavior and normative flexibility — in *American Journal of Sociology*, 1962, C. 68, s. 172 - 181
———— — Violence and the social structure — in *Science and Psychoanalysis*, 1963, N° 6, s. 30 - 42
———— (ed.) — Sociology through literature : an introductory reader — Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1963, Bl. 16, s. 384-408
COSER, Rose Laub — Authority and decision-making in a hospital : a comparative analysis — in *American Sociological Review*, 1958, C. 23, s. 56 - 63
COX, Oliver C. — The problem of societal transition — in *American Journal of Sociology*, 1974, C. 79, N° 5, s. 1120 - 1133
———— — Reply to Cahnman — in *American Journal of Sociology*, 1975, C. 80, N° 6, s. 1241 - 1242
CRESSEY, Donald R. ve KRASSOWSKI, Witold — Inmate organization and anomie in American prisons and Soviet labor camps — in *Social Problems*, 1958, N° 5, s. 217 - 230

+ CROZIER, Michel — Le phénomène bureaucratique — Seuil, Paris, 1963

— D —

+ DAVOL, Stephen H. ve REIMANIS, Gunars — Role of anomie as a psychological concept — in *Journal of Individual Psychology*, Kasım 1959, C. 15, N° 2, s. 215 - 225

+ DAVY, Georges — Emile Durkheim — in *Revue Française de Sociologie*, Mart 1960, C. I, N° 1, s. 3 - 24

+ DEAN, Dwight G. — Meaning and measurement of alienation — in *American Sociological Review*, Ekim 1961, C. 26, s. 753 - 758
———— ve REEVES, John A. — Anomie : a comparison of a catholic and a protestant sample — in *Sociometry*, 1962, N° 25, s. 209-212

+ De GRAZIA, Sebastian — The political community : a study of anomie — Chicago, Ill., The University of Chicago Press, 1948

+ DENIEL, Raymond — De la savane à la ville — Aubier, Paris, 1968
DENTLER, Robert A. ve ERIKSON, Kai T. — The functions of deviance in groups — in *Social Problems*, 1959, N° 7, s. 98 - 107
DEUTSCH, Martin P. — The disadvantaged child and the learning process — in RIESSMAN, Frank et. al. (ed.) — *Mental health of the poor* — s. 172 - 187

+ DOHRENWEND, Bruce P. — Egoism, altruism, anomie and fatalism : a conceptual analysis of Durkheim's types — in *American Sociological Review* 1959, C. 24, s. 466 - 473

+ DREITZEL, Hans Peter — Sur la signification politique de la culture — in TOURAİNE, A. et. al. (ed.) — *Au - delà de la crise* — s. 87 - 135

+ DUBIN, Robert — Deviant behavior and social structure : continuities in social theory — in *American Sociological Review*, 1959, C. 24, s. 147-164

+ DUNHAM, H. Warren — Anomie and mental disorder — in CLINARD, Marshall B. (ed.) — *Anomie and deviant behavior*, s. 128 - 157

+ DURKHEIM, Emile — De la division du travail social (9. bas.) — PUF, Paris, 1973

+ ———— — Les règles de la méthode sociologique — PUF, Paris, 1968

+ ———— — Le suicide (4. bas.) — PUF, Paris, 1973

+ ———— — Leçons de sociologie (2. bas.) — PUF, Paris, 1969
———— — Education et sociologie — PUF, Paris, 1973

+ ———— — Montesquieu et Rousseau, précurseurs de la sociologie — Rivière, Paris, 1966

+ ———— — Sociologie et philosophie — PUF, Paris, 1974

+ ———— — L'éducation morale (Yeni bas.) — PUF, Paris, 1974

+ ———— — Journal sociologique — PUF, Paris, 1969

+ ———— — La science sociale et l'action — PUF, Paris, 1970
+ ———— (Derleyen Victor KARADY) — Textes : C. II: religion, morale, anomie — Minuit, Paris, 1975

+ DUVIGNAUD, Jean — Sociologie du théatre — PUF, Paris, 1965

+ ———— — Introduction — in DURKHEIM, E., *Journal sociologique*, s. 7 - 26

+ ———— — Anomie et mutation sociale — in BALLANDIER Georges (ed.) — *Sociologie des mutations* — s. 63 - 81

+ ———— — Sociologie de l'art — PUF, Paris, 1972

+ ———————— — (ed.) — La sociologie. Guide alphabétique — Denoël, Paris, 1972

+ ———————— — L'anomie : hérésie et subversion — Anthropos, Paris, 1973

+ ———————— — Les ombres collectives : sociologie du théâtre — PUF, Paris, 1973

+ ———————— — Chébika — Pantheon Books, Gallimard, Paris, 1968

— E —

ECKART, Dennis R. ve DURAND, Roger — The effect of context in measuring anomia — in *Public Opinion Quarterly*, 1975, C. 39, N° 2, s. 199 - 206

EMPEY, LaMar T. — Social class and occupational aspiration : a comparison of absolute and relative measurement — in *American Sociological Review*, 1956, C. 21, s. 703 - 709

———————— ve LUBECK, Steven G. — Conformity and deviance in the situation of company — in *American Sociological Review*, Ekim 1968, C. 33, s. 760 - 774

+ ERGUN, Doğan — Sosyoloji el kitabı — Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973

ETZIONI, Amitai (ed.) — Complex organizations — New York, Holt, Rinehart and Winston, 1961

+ EWING, Dorlesa B. — The relations among anomie, dogmatism and selected personal - social factors in asocial adolescent boys — in *Journal of Social Issues*, 1971, C. 27, N° 4, s. 159 - 169

— F —

+ FEUER, Lewis — What is alienation : The career of a concept — in STEIN, M. R. ve VIDICH, A. (ed.) — *Sociology on trial* — s. 127 - 147

FORM, William H. — The accommodation of rural and urban workers to industrial discipline and urban living : a four - nation study — in *Rural Sociology*, Aralık 1971, N° 36, s. 488-508

———————— — Technology and social behavior of workers in four countries : a sociotechnical perspective — in *American Sociological Review*, 1972, C. 37, N° 6, s. 727 - 738

+ ———————— — The social construction of anomie : a four-nation study of industrial workers — in *American Journal of Sociology*, 1975, C. 80, N° 5, s. 1165 - 1191

FOX, Vernon — Toward an understanding of criminal behavior — in *American Journal of Economics and Sociology*, 1962, N° 21, s. 145-158

FOX, Alan ve FLANDERS, Allan — La réforme de la négociation col-

lective : de Donovan à Durkheim — in *Sociologie du Travail*, 1969, C. 11, N° 3, s. 225 - 240

+ FRAENKEL, Boris (ed.) — Freudo-marxisme et sociologie de l'aliénation — Anthropos, Paris, 1974
FREEMAN, Howard E. ve SIMMONS, Ozzie G. — Wives, mothers, and the posthospital performance of mental patients — in *Social Forces*, 1958, N° 37, s. 153 - 159

+ FREYER, Hans — İçtimai nazariyeler tarihi (2. Bas.) — A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fak. yayını, N° 105, Ankara, 1968

+ FRIEDMANN, Georges — Le travail en miettes — Gallimard, Paris, 1964

+ ———— — La puissance et la sagesse — Gallimard, Paris, 1970

+ FROMM, Erich — La conception de l'homme chez Marx — Payot, Paris, 1977

— G —

+ GABEL, Joseph, ROUSSET, Bernard ve VAN THAO, Trinh (ed.) — L'aliénation aujourd'hui — Anthropos, Paris, 1974

+ GANS, Herbert — Routine-seekers and action-seekers — in RIESSMAN, Frank et. al. (ed.) — *Mental health of the poor* — s. 155 - 158
GIBBS, Jack P. — Suicide — in MERTON, Robert K. ve NISBET, Robert A. (ed.) — *Contemporary social problems* — Bl. 5

+ GIDDENS, Anthony — The «individual» in the writings of Durkheim — in *Archives Européennes de Sociologie* — 1971, C. 12, N° 2, s. 210-228

+ ———— — Capitalism and modern social theory : an analysis of the writings of Marx, Durkheim and Max Weber — Cambridge University Press, London, 1971
———— — Emile Durkheim : selected writings — New York, Cambridge University Press, 1972
GILBERT, J. — Delinquent (approved school) and non-delinquent (secondary-modern school) girls. Some conclusions from a comparative study in England and Wales — in *British Journal of Criminology*, 1972, C. 12, N° 4, s. 325 - 356
GLASER, Daniel ve RICE, Kent — Crime, age and employment — in *American Sociological Review*, 1959, C. 24, s. 679 - 686
GOFF, Regina M. — Some educational implications of the influence of rejection on aspiration level of minority group children — in *Journal of Experimental Education*, 1954, N° 23, s. 179 - 183
GOFFMAN, Erving — La mise en scène de la vie quotidienne (2 Cilt) — Minuit, Paris, 1973
———— — Les rites d'interaction — Minuit, Paris, 1974

+ GOLD, Martin — Suicide, homicide, and the socialization of agression — in *American Journal of Sociology*, 1958, C. 63, s. 651-661
GOLDTHORPE, J. H. ve LOCKWOOD, D. — Affluence and the British class structure — in *Sociological Review*, Temmuz 1963, C. 11, s. 133-164
GOODE, William J. — Illegitimacy, anomie, and cultural penetration — in *American Sociological Review*, 1961, C. 26, s. 910-925
GORDON, Robert A. et. al. — Values and gang delinquency : a study of street - corner groups — in *American Journal of Sociology* — Eylül 1963, C. 69, s. 109-128
GOULD, Rosalind — Some sociological determinants of goal strivings — in *Journal of Social Psychology*, 1941, N° 13, s. 461-473

+ GOULDNER, Alvin W. — The coming crisis of western sociology — Heinemann (H.E.B.), London, 1971
GRAVES, Theodore D. — Acculturation, access and alcohol in a tri-ethnic community — in *American Anthropologist*, 1967, N° 69, s. 306-321
———— — The personal adjustment of Navajo indian migrants to Denver, Colorado — in *American Anthropologist*, 1970, N° 72, s. 35-54
GREER, Scott ve KUBE, Ella — Urbanism and social structure : A Los Angeles study — in SUSSMAN, Marvin (ed.) — *Community structure and analysis* — s. 93-112
———— (ed.) — The new urbanization — New York, St. Martin's Press, 1968

+ GURVITCH, Georges — La vocation actuelle de la sociologie — PUF, Paris, 1968

— H —

HAGEN, Everett E. — On the theory of social change — Homewood, Illinois, The Dorsey Press, 1962
HAGGSTROM, Warren C. — The power of the poor — in RIESSMAN, Frank et. al. (ed.) — *Mental health of the poor* — s. 205-223
HAMPDEN - TURNER, Charles — Radical man; the process of psycho-social development — Cambridge, Mass., Schenkman Pub. Co., 1970
HAN, Wan Sang — Discrepancy in socioeconomic level of aspiration and perception of illegitimate expediency — in *American Journal of Sociology*, Kasım 1968, C. 74, s. 240-247
———— — Two conflict themes : common values versus class differential values — in *American Sociological Review*, Ekim 1969, C. 34, s. 679-690
———— — Alienation, deviation - proneness and perception of two types of barriers among rural adolescents — in *Social Forces*, 1971, C. 49, N° 3, s. 398-413

+ HARGOUS, Sabine — Les déracinés du quart monde — Maspero, Paris, 1972

+ HARTMAN, Ann — Anomie and social casework — in *Social Casework*, 1969, C. 50, N° 3, s. 131-137
HASKELL, Martin R. — Toward a reference group theory of juvenile delinquency — in *Social Problems*, 1961, N° 8, s. 220-230

+ HAUSER, Philip M. (ed.) — Le phénomène de l'urbanisation en Asie et en Extrême - Orient — UNESCO, Calcutta, 1959

+ ———— — L'urbanisation en Amérique Latine — UNESCO, Paris, 1962

+ HERPIN, Nicolas — Les sociologues américains et le siècle — PUF. Paris, 1973
HESNARD, A. — Psychologie du crime — Payot, Paris, 1963
HEWITT, J. P. — Social stratification and deviant behavior — Rondom House, New York, 1970
HILL, Clifford — Immigrant sect development in Britain : a case of status deprivation — in *Social Compass*, 1971, C. 18, N° 2, s. 231-236
HONG, Lawrence K. — A comparative analysis of extended kin visitations, cohabitations and anomia in rural and urban Hong Kong — in *Sociology and Social Research*, 1972, C. 57, N° 1, s. 43-54

+ HOROWITZ, Irving Louis (ed.) — The new sociology : Essays in honor of C. W. Mills — New York, Oxford University Press, 1965

+ HORTON, John — The deshumanization of anomie and alienation : a problem in the ideology of sociology — in *British Journal of Sociology*, 1964, C. 15, N° 4, s. 283-300
HOYLE, E. — Professional stratification and anomie in the teaching profession — in *Paedagogica Europea*, 1969, N° 5, s. 60-71
HUGUES, Charles Campbell — Anomie, the Ammassalik, and the standardization of error — in *Southwestern Journal of Anthropology*, 1958, N° 4, s. 352-377

+ HYMAN, Herbert H. — The value systems of different classes : a social psychological contribution to the analysis of stratification — in BENDIX, Reinhard ve LIPSET, Seymour (ed.) — *Class, status, and power* — s. 426-442

— I —

INKELES, Alex ve BAUER, Raymond A. — The Soviet citizen — Cambridge, Mass., Harward University Press, 1959

+ ISRAEL, Joachim — Aliénation de Marx à la sociologie contemporaine. Une étude macrosociologique — Anthropos, Paris, 1972

+ ———— — L'humanisme dans les théories de Marx — in FRAENKEL, B. (ed.) — *Freudo - marxisme et sociologie de l'aliénation*

— J —

JAMES, Gilbert — Community structure and anomia — in GREER, Scott (ed.) — *The new urbanization*
JEFFREY, Clarence Ray — An integrated theory of crime and criminal behavior — in *Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science*, 1959, N° 49, s. 533-552

+ JOSEPHSON, Eric ve Mary (ed.) — Man alone : alienation in modern society (15. bas.) — New York, Dell Publishing Co., 1972

— K —

+ KAĞITÇIBAŞI Çiğdem — Sosyal değişmenin psikolojik boyutları : İzmir lise öğrencileri üzerinde bir inceleme — Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1972

+ ———————— — Gençlerin tutumları : Kültürler arası bir karşılaştırma — ODTÜ yayınları, Ankara 1973
KARACKI, Larry ve TOBY, Jackson — The uncommitted adolescent : candidate for gang socialization — in *Sociological Inquiry*, 1962, N° 32, s. 203-215

+ KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri — Ankara - Remzi Kitabevi, İstanbul, 1964 (3. basım)
KEEDY, T. C. (Jr.) — Anomie and religious orthodoxy — in *Sociology and Social Research*, 1958, N° 43, s. 34-37

+ KELLEY, Harold H. ve SHAPIRO, Martin M. — An experiment on conformity to group norms where conformity is detrimental to group achievement — in *American Sociological Review*, 1954, C. 19, s. 667-677
KERCKHOFF, Alan C. — Anomie and achievement motivation : a study of personality development within cultural disorganization — in *Social Forces*, 1959, N° 37, s. 196-202

+ KIRAY, Mübeccel Belik — Ereğli : ağır sanayiden önce bir sahil kasabası — DPT yayını, Ankara, 1964

+ KIŞLALI, Ahmet Taner — Öğrenci ayaklanmaları — Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974
KILLIAN, Lewis M. ve GRIGG, Charles M. — Urbanism, race and anomia — in *American Journal of Sociology*, Mayıs 1962, C. 67, s. 661-665
———————————— — Race relations in an urbanized south — in *Journal of Social Issues*, 1966, C. 22, N° 1, s. 20-29

+ KITSUSE, John I. ve DIETRICK, David C. — Delinquent boys: a critique — in *American Sociological Review*, 1959, C. 24, s. 208-215
KLAPP, Orrin E. — Heroes, vilains, and fools — Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1962

KLAUSNER, Samuel Y. — Psychiatry and religion — New York, The Free Press of Glencoe, 1964
KLEINER, Robert J. ve PARKER, Seymour — Goal-striving, social status, and mental disorder : a research review — in *American Sociological Review, Nisan* 1963, C. 28, s. 189-203
KLIMA, R. — Theoretical pluralism, methodological dissension and the role of the sociologist: the West German case — In *Information sur les Sciences Sociales*, Paris, 1972, C. 11, N° 3-4, s. 69-108
KOBRIN, Solomon — The conflict of values in delinquency areas — in *American Sociological Review*, Ekim 1951, C. 16, s. 653-661
KOHN, Melvin L. — Social class and parent-child relationships : an interpretation — in RIESSMAN, Frank et. al. (ed.) — *Mental health of the poor* — s. 159-171
+ KOLAKOWSKI, Leszek — Marxism and beyond — Paladin, London, 1971
+ KONGAR, Emre — Toplumsal değişme — Bilgi yayınevi, Ankara, 1972
KORNHAUSER, Arthur, SHEPPARD, Harold L. ve MAYER, Albert J. — When labor votes — New York, University Publishers, 1956
+ KÖNIG, René (ed.) — Sociologie — Flammarion, Paris, 1972
+ KÖSEMİHAL, Nurettin Şazi — Sosyoloji tarihi — Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968
+ ———— — Durkheim sosyolojisi — Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971
+ KRILL, C. — Existential psychotherapy and the problem of anomie — in *Social Work*, 1969, C. 14, N° 2, s. 33-49

— L —

LA CAPRA, Dominick — Emile Durkheim, sociologist and philosopher — Ithaca, London, Cornell University Press, 1972
+ LACROIX, Bernard — Régulation et anomie selon Durkheim — in *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 1973, C. 55, s. 265-292
+ ———— — La vocation originelle d'Emile Durkheim — in *Revue Française de Sociologie*, 1976, C. 17, N° 2, s. 213-245
LANDER, Bernárd — Toward an understanding of juvenile delinquency — New York, Columbia University Press, 1954
LANDIS, Judson R., DINITZ, Simon ve RECKLESS, Walter C. — Implementing two theories of delinquency : value orientation and awareness of limited opportunity — in *Sociology and Social Research*, Temmuz 1963, N° 47, s. 408-416
———— ve SCARPITTI, Frank — Perceptions regarding value orientation and legitimate opportunity: delinquents and non-delinquents — in *Social Forces*, Eylül 1965, N° 44, s. 83-91
LASSWELL, Harold — The threat to privacy — in Mac IVER, Robert (ed.) — *Conflict of loyalties*

+ LEE, Alfred McClung — An obituary for «alienation» — in *Social Problems*, Yaz 1972, N° 20, s. 121-127

+ LEENHARDT, Maurice — Do kamo : la personne et le mythe dans le monde mélanésien — Gallimard, Paris, 1937

+ LEFEBVRE, Henri — Le marxisme — PUF, Paris, 1963

+ ———————— — Sociologie de Marx — PUF, Paris 1966

+ ———————— — Le droit à la ville — Anthropos, Paris, C. I. 1968, C II. 1973

+ ———————— — La vie quotidienne dans le monde moderne — Gallimard, Paris, 1968

———————— — Révolution urbaine — Gallimard, Paris, 1968

———————— — La pensée marxiste et la ville — Casterman, Paris, 1972

+ ———————— — La production de l'espace — Anthropos, Paris, 1974

+ ———————— — De l'Etat — U.G.E., Paris, C. I ve II 1976, C. III 1977

+ LEMERT, Edwin M. — Social structure, social control, and deviation — in CLINARD, MARSHALL B. (ed.) — *Anomie and deviant behavior* — s. 57-97

LENSKI, Gerhard E. ve LEGGETT, John C. — Caste, class, and deference in the research interview — in *American Journal of Sociology*, 1960, C. 65, s. 463-467

LEVENSON, Bernard — Bureaucratic succession — in ETZIONI, Amitai (ed.) — *Complex organizations* — s. 362-375

+ LEVİN, Murray — Political alienation — in JOSEPHSON, E. ve M. (ed.) — *Man alone : alienation in modern society.*

LEVY, André (ed.) — Psychologie sociale. Textes fondamentaux anglais et américains — Dunod, Paris, 1965

LEVY, Jerrold E. ve KUNITZ, Stephen J. — Indian reservations, anomie and social pathologies — in *Southwestern Journal of Anthropology*, 1971, C. 27, N° 2, s. 97-129

+ LINDESMITH, Alfred R. ve GAGNON, John — Anomie and drug addiction — in CLINARD, Marshall B. (ed.) — *Anomie and deviant behavior* — s. 158-188

+ LİNTON, Ralph — Culture and mental disorders — Charles C. Thomas, Springfield, İll., 1956

LIPSET, Seymour Martin — Trade unions and social structure — in *Industrial Relations*, 1961, N° 1, s. 75-89

LIU, William T. ve FAHEY, Frank — Delinquency, self esteem and social control : a retroductive analysis — in *American Catholic Sociological Review*, 1963, N° 24, s. 3-12

LIVERSIDGE, William — Life chances — in *Sociological Review*, 1962, N° 10, s. 17-34

LOOMIS, Charles P. — Social systems — Princeton, Van Nostrand-Co., 1960

———————— ve ZONA K. — Modern social theories — Princeton, Van Nostrand Co., 1961

LOWE, Marshall C. ve DAMANKOS, Frederick J. — The measurement of anomie in a psychiatric population — in *News Letter for Research Psychologic*, 1965, N° 70, s. 52-69

———————— — Psychological and sociological dimensions of anomie in a psychiatric population — in *Journal of Social Psychology*, 1968, N° 74, s. 65-74

+ LUKACS, Georg — Histoire et conscience de classe — Minuit, Paris, 1960

+ LUKES, Steven — Alienation and anomie — in LASLETT, P. ve RUNCIMAN, W. G. (ed.) — *Philosophy, politics and society* — Oxford, Blackwell, 1967, s. 134-153

+ ———————— — Durkheim's individualism and the intellectuals — in *Political Studies*, 1969, C. 17, N° 1, s. 14-30

LUTTERMAN, Kenneth G. ve MIDDLETON, Russell — Authoritarianism, anomia, and prejudice — in *Social Forces*, 1970, C. 48, N° 4, s. 485-492

— M —

+ MACIVER, Robert M. — The ramparts we guard — New York, The Macmillan Company, 1950

———————— (ed.) — Conflict of loyalties — Harper and Bros, New York, 1952

MACK, Raymond W., MURPHY, Raymond J., ve YELLIN, Seymour — The Protestant ethic, level of aspiration, and social mobility : an empirical test — in *American Sociological Review*, 1956, C. 21, s. 295-300

+ MAFFESOLI, Michel — Dynamique de la dissidence — in *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 1978, C. 64, s. 103-111

+ MANDEL, Ernest ve NOVACK, George — Marksist yabancılaşma kuramı — Yücel Yayınları, İstanbul, 1975

MANHEIM, Hermann — Juvenile delinquency — in *British Journal of Sociology*, 1956, N° 7, s. 147-152

———————— — Comparative criminology. A text book — Rootledge and Kegan Paul, London, 1965

+ MARCUSE, Herbert — L'homme unidimensionnel — Minuit, Paris, 1964

+ MARKS, Stephen R. — Durkheim's theory of anomie — in *American Journal of Sociology*, 1974, C. 80, N° 2, s. 329-363

+ ———————— — Durkheim's theories of anomie reconsidered. A reply to McCloskey — in *American Journal of Sociology*, 1976, C. 81, N° 6, s. 1488-1494

MARTINET, Jeanne — Clefs pour la sémiologie — Seghers, Paris, 1973
MARX, Karl — Oeuvres choisies — Gallimard, Paris, 1963

+ ———— ve ENGELS, Friederich — Alman ideolojisi — Sol yayınları, Ankara, 1976

+ ———— — 1844 Felsefe yazıları (2. Bas.) — Payel, İstanbul, 1975

+ ———— — Grundrisse — Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1973

+ ———— — Kapital (C.I) — Sol yayınları, Ankara, 1975

+ MAWSON, Anthony R. — Durkheim and contemporary social pathology — in *British Journal of Sociology*, 1970, C. 21, N° 3, s. 298-313
MAYO, Elton — The human problems of an industrial civilization — New York, The MacMillan Company, 1933

+ McCLOSKEY, David — On Durkheim, anomie, and the modern crisis — in *American Journal of Sociology*, 1976, C. 81, N° 6, s. 1481-1488

+ McCLOSKY, Herbert ve SCHAAR, John H. — Reply to Srole and Nettler — in *American Sociological Review*, 1965, C. 30, s. 763-767

+ ———— — Psychological dimensions of anomy — in *American Sociological Review*, Şubat 1965, C. 30, s. 14-40

+ McCORD, William — Portrait of transitional man — in HOROWITZ, Irving Louis (ed.) — *The new sociology* — s. 427-443
McDILL, Edward L. — Anomie, authoritarianism, prejudice and socio-economic status : an attempt at clarification — in *Social Forces*, Mart 1961, N° 39, s. 239-245
———— ve RIDLEY, Jeanne Clare — Status, anomia, political alienation, and political participation — in *American Journal of Sociology*, Eylül 1962, C. 68, s. 205-213
McGEE, Reece — Social disorganization in America — San Francisco, Chandler Publishing Co., 1962

+ McLUHAN, Marshall — Pour comprendre les media — Mame - Seuil, Paris, 1976

+ MEIER, Dorothy L. and BELL, Wendell — Anomia and differential access to the achievement of life goals — in *American Sociological Review*, Nisan 1959, C. 24, s. 189-202

+ MENDRAS, Henri — Eléments de sociologie — Armand Colin, Paris, 1967

+ MERİÇ, Cemil — Bir neslin intiharı, yahut anarşi değil anomi — in *Sebil*, 1977, N° 61-67

+ MERTON, Robert K. — Social structure and anomie — in *American Sociological Review*, Ekim 1938, C. 3, s. 672-682

+ ———— — Bureaucratic structure and personality — in *Social Forces*, 1940, N° 18, s. 1-9

———————— , FISKE, Marjorie ve CURTIS, Alberta — Mass persuasion : social psychology of a war bond drive — New York, Harper and Brothers, 1946

———————— — The socio-cultural environment and anomie — in WITMER, H. L. ve KOTINSKY, R.. (ed.) — *New perspectives for research on juvenile delinquency* — s. 63-67

\+ ———————— — Social theory and social structure — Glencoe, Ill., The Free Press, 1957. Kısmi Fransızca çevirisi için bak. «Eléments de théorie et de méthode sociologique» — Plon, Paris, 1965

\+ ———————— — Priorities in scientific discovery : a chapter in the sociology of science — in *American Sociological Review*, 1957, C. 22, s. 635-659

———————— , BROOM ve COTTRELL (ed.) — Sociology today — New York, Basic Books, 1959

\+ ———————— — Social conformity, deviation, and opportunity-structures : a comment on the contributions of Dubin and Cloward — in *American Sociological Review*, 1959, C. 24, s. 177-189

———————— ve NISBET, Robert A. (ed.) — Contemporary social problems — New York, Harcourt, Brace and World, 1961

\+ ———————— — Social problems and sociological theory — in MERTON, Robert K. ve NISBET, Robert A. (ed.) — *Contemporary social problems*

\+ ———————— — ve BARBER, Elinor — Sociological ambivalence — in TIRYAKIAN, Edward A. (ed.) — *Sociological theory, values and sociological change* — s. 91-120

\+ ———————— — Anomie, anomia and social interaction : context of deviant behavior — in CLINARD, Marshall B. (ed.) — *Anomie and deviant behavior*, s. 213-242

\+ MIDDLETON, Russel — Alienation, race, and education — in *American Sociological Review*, Aralık 1963, C. 28, s. 973-977

MILEY, James D. ve MICKLIN, Michael — Structural change and the Durkheimian legacy : a macrosocial analysis of suicide rates — in *American Journal of Sociology*, 1972, C. 78, N° 3, s. 657-673

\+ MILLER, Curtis R. ve BUTLER, Edgar W. — Anomia and eunomia : a methodological evaluation of Srole's anomia scale — in *American Sociological Review*, 1966, C. 31, N° 3, s. 400-405

MILLER, S. M. — The American lower classes : a typological approach — in RIESSMAN, Frank et. al. (ed.) — *Mental health of the poor*, s. 139-154

MILLER, Walter B. — Lower class culture as a generating milieu of gang delinquency — in *Journal of Social Issues*, 1958, N° 14, s. 5-19

\+ MILLS, Charles Wright (ed.) — Images of man. The classic tradition in sociological thinking — New York, George Braziller, 1960

+ ———————— — Les cols blancs — Maspero, Paris, 1966

+ ———————— — L'imagination sociologique — Maspero, Paris, 1968

+ MIZRUCHI, Ephraim Harold — Social structure and anomia in a small city — in *American Sociological Review*, Ekim 1960, C. 25, s. 645-654

+ ———————— ve PERRUCCI, Robert — Norm qualities and differential effects of deviant behavior : an exploratory analysis — in *American Sociological Review*, 1962, C. 27, s. 391-399

+ ———————— — Success and opportunity : a study of anomie — New York, The Free Press of Glencoe, 1964
———————— — Alienation and anomie : theoretical and empirical perspectives — in HOROWITZ, Irving Louis (ed.) — *The new sociology*. s. 253-267

+ MOHAN, Raj P. — Anomie and anomia : Towards concept integration — in *Indian Journal of Social Research*, 1970, C. 11, N° 2, 232-234
MOORE, Joan W. — Occupational anomie and irresponsibility — in *Social Problems*, 1961, N° 8, s. 293-299

— N —

NEAL, Arthur G. ve RETTIG, Salomon — Dimensions of alienation among manual and non-manual workers — in *American Sociological Review*, Ağustos 1963, C. 28, s. 599-608

+ ———————— ve SEEMAN, Melvin — Organizations and powerlessness : a test of the mediation hypothesis — in *American Sociological Review*, Nisan 1964, C. 29, s. 216-226

+ ———————— ve RETTIG, Salomon — On the multidimensionality of alienation — in *American Sociological Review*, 1967, C. 32, s. 54-64
NETT, Roger — Conformity - deviation and the social control concept — in *Ethics*, 1953, N° 64, s. 38-43

+ NETTLER, Gwynn — A measure of alienation — in *American Sociological Review*, Aralık 1957, C. 22, s. 670-677

+ ———————— — Antisocial sentiment and criminality — in *American Sociological Review*, 1959, C. 24, s. 202-208

+ NICOLAUS, Martin — The professional organization of sociology : a view from below — in BLACKBURN, R. (ed.) — *Ideology in social science*
NISBET, Robert A. — The quest for community — Oxford University Press, New York, 1953
———————— — Emile Durkheim. With selected essays — Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1965

+ ———————— — The social bond. An introduction to the study of society — Alfred A. Knopf, New York, 1970

NYE, Ivan F., SHORT, James Frank (Jr.) ve OLSON, Virgil J. — Socioeconomic status and delinquent behavior — in *American Journal of Sociology*, Ocak 1958, C. 63, s. 381-389

— O —

+ OGBURN, William F. — Social change — Viking Press, New York, 1950

+ OLSEN, Marvin E. — Two categories of political alienation — in *Social Forces*, Mart 1969, N° 47, s. 288-299

ORDES, Dale ve SUFFET, Fred — Tendencies toward deviance in competitive sports — in *Columbia University Graduate Sociological Society Journal*, 1962, N° 2, s. 13-23

— Ö —

+ ÖZKÖK, Ertuğrul — McLuhan'ı tersinden okumak — in *Yazı*, 1978, No. 1, s. 82-95

— P —

PACKARD, Vance — La persuasion clandestine — Calmann-Lévy, Paris, 1958

———— — Les obsédés du standing — Calmann-Lévy, Paris, 1960

+ ———— — L'art du gaspillage — Calmann-Lévy, Paris, 1962

+ ———— — A l'assaut de la pyramide sociale — Calmann-Lévy, Paris, 1964

+ ———— — Une société sans défense — Calmann-Lévy, Paris, 1965

+ ———— — Le sexe sauvage — Calmann-Lévy, Paris, 1969

PARSONS, Talcott — The structure of social action — Glencoe, Ill., The Free Press, 1949

+ ———— — The social system — New York, The Free Press of Glencoe, 1951

———— — Working papers in the theory of action — Glencoe, Ill., The Free Press, 1953

+ ———— — Essays in sociological theory — New York, Glencoe, 1954

———— — The distribution of power in American society — in *World Politics*, Ekim 1957, N° 10, s. 123-143

———— — Comment on «Parsons' interpretation of Durkheim» and on «moral freedom through understanding in Durkheim» : Comment on Pope and Cohen — in *American Sociological Review*, 1975, C. 40, N° 1, s. 106-111

PEABODY, Dean — Attitude content and agreement set in scales of authoritarianism, dogmatism, anti-semitism, and economic conservatism — in *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Temmuz 1961, N° 63, s. 1-11

+ PEARLIN, Leonard I. — Alienation from work : a study of nursing personnel — in *American Sociological Review*, Haziran 1962, C. 27, s. 314-326

+ PERROUX, François — Aliénation et société industrielle — Gallimard, Paris, 1970

PHOTIADIS, John D. ve BIGGAR, Jeanne — Religiosity, education and ethnic distance — in *American Journal of Sociology*, Mayıs 1962, C. 67, s. 666-672

PIERCE, Albert — The economic cycle and the social suicide rate — in *American Sociological Review*, 1967, C. 32, N° 3, s. 457-462

+ PIRSON, Ronald — Destruction et restructuration de la société tunisienne : du groupe à la classe sociale — in *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 1978, C. 64, s. 145-178

+ PIZZORNO, Alessandro — Lecture actuelle de Durkheim — in *Archives Européennes de Sociologie*, 1963, N° 4, s. 1-36

POBLETE, Renato ve O'DEA, Thomas F. — Anomie and the «Quest for Community» : the formation of sects among the Puerto Ricans of New York — in *American Catholic Sociological Review*, 1960, N° 21, s. 18-36

PONSIOEN, J. A. — The analysis of social change reconsidered — The Hague, S. Gnavenhage, Mouton, 1962

+ POPE, Whitney — Classic on classic : Parsons' interpretation of Durkheim — in *American Sociological Review*, 1973, C. 38, N° 4, s. 399-415

+ ———— — Concepts and explanatory structure in Durkheim's theory of suicide — in *British Journal of Sociology*, 1975, C. 26, N° 4, s. 417-434

+ ———— — Parsons on Durkheim, revisited : Reply to Cohen and Parsons — in *American Sociological Review*, 1975, C. 40, N° 1, s. 111-115

+ PUTNEY, Snell ve MIDDLETON, Russell — Ethical relativism and anomia — in *American Journal of Sociology*, 1962, C. 67, s. 430-438

+ POWELL, Elwin Humphreys — Occupation, status, and suicide : toward a redefinition of anomie — in *American Sociological Review*, 1958, C. 23, s. 131-139

+ ———— — Rejoinder to Dr. Carry-Lundberg — in *American Sociological Review*, 1959, C. 24, N° 2, s. 252-253

+ ———— — The design of discord : studies of anomie — New York, Oxford University Press, 1970

+ REIMANIS, Gunars — Increase in psychological anomie as a result of radical and undesirable change expectancy — in *Journal of Personality and Social Psychology*, 1967, N° 6, s. 454-457

+ REISS, Albert J. (Jr.) ve RHODES, Albert L. — The distribution of juvenile delinquency in the social class structure — in *American Sociological Review*, Ekim 1961, C. 26, s. 720-732

———————— — Status deprivation and delinquent behavior — in *Sociological Quarterly*, 1963, N° 4, s. 135-149

REYNAUD, Paul ve ZARCA, Bernard — Les leçons d'une enquête sur les petits commerçants-Action sociale et transformation du milieu sociologique — in *Consommation*, 1973, N° 1, s. 59-76

RHODES, Lewis — Anomia, aspiration and status — in *Social Forces*, Mayıs 1964, N° 42, s. 434-440

+ RICHTA, Radovan — La civilisation au carrefour — Seuil, Paris, 1974

+ RIESMAN, David — La foule solitaire — Arthaud, Paris, 1964

+ RIESSMAN, Frank, COHEN, Jerome ve PEARL, Arthur (ed.) — Mental health of the poor — Glencoe, Illinois, The Free Press, 1964

RILEY, Matilda White ve FLOWERMAN, Samuel H. — Group relations as a variable in communications research — in *American Sociological Review*, 1951, C. 16, s. 174-180

RIP, Colin M. — The elite vacuum and disorganization in modern Africa — in *Revue Internationale de Sociologie*, 1970, C. 6, N° 1-3, s. 442-456

ROCHER, Guy — Introduction à la sociologie générale. C. I : L'action sociale — Editions HMH, Ltée, 1968

+ ———————— — Talcott Parsons et la sociologie américaine — PUF, Paris, 1972

RODMAN, Hyman — The lower-class value stretch — in *Social Forces*, 1963-64, N° 42, s. 205-215

ROKEACH, Milton — «Rejoinder», a letter to the editor — in *American Journal of Sociology*, 1956, C. 62, s. 67

+ ROLLE, Pierre — Introduction à la sociologie du travail — Larousse, Paris, 1971

ROSE, Arnold M. — Attitudinal correlates of social participation — in *Social Forces*, 1959, N° 37, s. 202-206

+ ———————— — Alienation and participation : a comparison of group leaders and the «mass» — in *American Sociological Review*, Aralık 1962, C. 27, s. 834-838

———————— — Prejudice, anomie and the authoritarian personality — in *Sociology and Social Research*, 1966, C. 50, N° 2, s. 141-147

+ ROSE, Gordon G. — Anomie and deviation : a conceptual framework

for empirical studies — in *British Journal of Sociology*, 1966, C. 17, N° 1, s. 29-45
ROSEN, Bernard C. — The achievement syndrome : a psychocultural dimension of social stratification — in *American Sociological Review*, Nisan 1956, C. 21, s. 203-211
———————— ve D'ANDRADE, Roy — The psychosocial origins of achievement motivation — in *Sociometry*, 1959, N° 22, s. 185-218
ROSENBERG, Morris — Occupations and values — New York, The Free Press of Glencoe, 1957
ROSENTHAL, Celia Stopnicka — Deviation and social change in the Jewish community of a small Polish town — in *American Journal of Sociology*, Eylül 1954, C. 60, s. 177-181

+ ROSENTHAL, Irwin — Vietnam war soldiers and the experience of normlessness — in *Journal of Social Psychology*, 1975, N° 96, s. 85-90

+ ROSNER, Menachem — Aliénation, fétichisme, anomie — in FRAENKEL, B. (ed.) — *Freudo-marxisme et la sociologie de l'aliénation* —
RUITTENBEEK, Hendrik M. — The individual and the crowd — New York, Thomas Nelson and Sons, 1964

+ RUSHING, William A. — Class, culture and «social structure and anomie» — in *American Journal of Sociology*, 1971, C. 76, N° 5, s. 857-872

— S —

SAENGER, Gerhart ve GORDON Norma S. — The influence of discrimination on minority group members in its relation to attempts to combat discrimination — in *Journal of Social Psychology*, 1950, N° 31, s. 95-120

+ SAN, Coşkun — Son yıllarda Alman üniversitelerinde öğrenci hareketleri — in *1968 yılı öğrenci hareketleri (Dünyada ve Türkiye'de)* — Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları No. 7, Ankara, 1969, s. 3-49

+ ———————— — Max Weber'de hukukun ve meşru otoritenin sosyolojik analizi — A.İ.T.İ.A. yayınları No. 47, Ankara, 1971

+ SARAN, Nephan — Üniversite gençliği. Öğrencilerin sosyo-ekonomik yapısı ile öğrenci hareketlerinin teorik ve deneysel seviyede açıklanması — İstanbul Üniversitesi, Ed. Fak. yayınları N° 2032, İstanbul, 1975

+ SCOTT, Jerome F. — Le progrès technique et l'intégration sociale — UNESCO, Paris, 1953

+ SCOTT, Marvin B. — The social sources of alienation — in HOROWITZ, Irving L. (ed.) — *The new sociology* — s. 239-251
———————— ve TURNER, Roy — Weber and the anomic theory of deviance — in *Sociological Quarterly*, Yaz 1965, N° 6, s. 233-240

+ SEEMAN, Melvin — On the meaning of alienation — in *American Sociological Review*, Aralık 1959, C. 24, s. 783-791

+ ———— — Alienation and social learning in a reformatory — in *American Journal of Sociology*, 1963, C. 69, s. 270-284

+ ———— — On the personal consequences of alienation in work — in *American Sociological Review*, 1967, C. 32, s. 273-285

+ ———— — Les conséquences de l'aliénation dans le travail — in *Sociologie du Travail*, 1967, C. 9, N° 2, s. 113-133

+ ———— — The urban alienations : some dubious theses from Marx to Marcuse — in *Journal of Personality and Social Psychology*, 1971, N° 19, s. 135-143

+ ———— — The signals of '68 : alienation in pre-crisis France — in *American Sociological Review*, Ağustos 1972, C. 37, s. 385-402

SHANAS, Ethel — Aging and life space in Poland and the United States — in *Journal of Health and Social Behavior*, 1970, C. 11, N° 3, s. 183-190

SHILS, Edward A. — The intellectuals and the powers : some perspectives for comparative analysis — in *Comparative Studies in Society and History*, 1958, N° 1, s. 5-22

———— — The concentration and dispersion of charisma : their bearing on economic policy in underdeveloped countries — in *World Politics*, 1958, N° 11, s. 1-19

+ ———— — Mass society and its culture — in *Daedalus*, İlkbahar 1960, N° 89, s. 288-314

SHORT, James F., STRODTBECK, Fred L. ve CARTWRIGHT, Desmond S. — A strategy for utilizing research dilemmas : a case from the study of parenthood in a street corner gang — in *Sociological Inquiry*, 1962, N° 32, s. 185-202

+ ———— — Gang delinquency and anomie — in CLINARD, Marshall B. (ed.) — in *Anomie and deviant behavior*, s. 98-127

———— , RIVERA, Ramon ve TENNYSON, Ray A. — Perceived opportunities, gang membership, and delinquency — in *American Sociological Review*, Şubat 1965, C. 30, s. 56-67

SIMPSON, Evan — Social norms and aberrations : violence and some related social facts — in *Ethics*, 1970, C. 81, N° 1, s. 22-35

+ SIMPSON, Miles E. — Social mobility, normlessness and powerlessness in two cultural contexts — in *American Sociological Review*, 1970, C. 35, N° 6, s. 1002-1013

SIMPSON, Richard L. — A note on status, mobility, and anomie — in *British Journal of Sociology*, 1960, N° 11, s. 370-372

———— ve MILLER, H. Max — Social status and anomia — in *Social Problems*, 1963, N° 10, s. 256-264

SNYDER, Charles R. — Inebriety, alcoholism, and anomie — in CLINARD, Marshall B. (ed.) — *Anomie and deviant behavior*, s. 189-212

SOROKIN, Pitirim A. — Contemporary sociological theories — New York, Harper and Brothers, 1928
SPERGEL, Irving — Racketville, Slumtown, Haulberg — Chicago, Chicago University Press, 1964

+ SROLE, Leo — Anomie, authoritarianism, and prejudice — in *American Journal of Sociology*, 1956, C. 62, s. 63-67

+ ———— — Social integration and certain corollaries : an exploratory study — in *American Sociological Review*, Aralık 1956, C. 21, N° 6, s. 709-717
———— et. al. — Mental health in the metropolis (C. I) — New York, McGraw - Hill, 1962

+ STEIN, Maurice Robert ve VIDICH, A. (ed.) — Sociology on trial — Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1963
STEPHENSON, Richard M. — Mobility orientation and stratification of 1000 ninth graders — in *American Sociological Review*, 1957, C. 22, s. 204-212
STINCHCOMBE, Arthur L. — Social sources of rebellion in a high school — Berkeley, California, Quadrangle Books, 1964

+ STOETZEL, Jean — La psychologie sociale — Flammarion, Paris, 1963
STRUENING, Elmer L. ve RICHARDSON, Arthur H. — A factor analytic exploration of the alienation, anomia and authoritarianism domain — in *American Sociological Review*, Ekim 1965, C. 30, s. 768-778
SUSSMAN, Marvin (ed.) — Community structure and analysis — New York, Thomas Y. Crowell, 1959
SYKES, Gresham M. — The society of captives : a study of a maximum security prison-Princeton, Princeton University Press, 1958

— T —

+ TAVISS, Irene — Changes in the form of alienation : the 1900's vs. the 1950's — in *American Sociological Review*, Şubat 1969, C. 34, s. 46-57

+ TEEVAN, James J. (Jr.) — On measuring anomia : suggested modification — in *Pacific Sociological Review*, 1975, C. 18, N° 2, s. 159-170

+ TEFFT, Stanton K. — Anomie, values and culture change among teenage Indians : an exploratory study — in *Sociology of Education*, 1967, C. 40, N° 2, s. 145-157

+ THIO, Alex — A critical look at Merton's anomie theory — in *Pacific Sociological Review*, 1975, C. 18, N° 2, s. 139-158
THOMPSON, Laura — Attitudes and acculturation — in *American Anthropologist*, 1948, N° 50, s. 200-215
TIMMS, Duncan W. G. ve Elizabeth A. — Anomia and social participation among suburban women : an exploratory study in an Australian suburb — in *Pacific Sociological Review*, 1972, C. 15, N° 1, s. 123-142

TIRYAKIAN, Edward A. (ed.) — Sociological theory, values and sociological change. Essays in honor of Pitirim A. Sorokin — New York, The Free Press of Glencoe, 1963

+ ———————— — Neither Marx nor Durkheim ... Perhaps Weber — in *American Journal of Sociology*, 1975, C. 81, N° 1, s. 1-33

+ ———————— — Remarques sur une sociologie du changement qualitatif — in BALLANDİER, G. (ed.) — *Sociologie des mutations*

+ TOFFLER, Alvin — Şok — Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1974

+ TOLAN, B. — Problématique de l'urbanisation en Turquie — Basılmamış doktora tezi, Université de Paris X, Şubat 1971

+ ———————— — Toplum bilimlerine giriş — Kalite Matbaası, Ankara, 1975

+ ———————— — Büyük kent sorunlarına toplu bir bakış — Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları N° 99, Ankara, 1977

TOURAINE, Alain — Sociologie de l'action — Seuil, Paris, 1965

+ ———————— — La société post-industrielle — Denoël, Paris, 1969

———————— — Pour la sociologie — Seuil, Paris, 1974

+ ———————— et. al. — Au-delà de la crise — Seuil, Paris, 1976

TUCKWAN, Jacob ve KLEINER, Robert J. — Discrepancy between aspiration and achievement as a predictor of schizophrenia — in *Behavioral Science*, 1962, N° 7, s. 443-447

TUMIN, Melvin M. ve COLLINS, Roy C. (Jr.) — Status, mobility and anomie : a study in readiness for desegregation — in *British Journal of Sociology*, Eylül 1959, N° 10, s. 253-267

TURNER, Ralph H. — Value-conflict in social disorganization — in *Sociology and Social Research*, 1954, N° 38, s. 301-308

— U —

+ UNESCO Türkiye Milli Komisyonu — 15. Genel Kurula (7-9 Eylül 1977) Sunulan Yönetim Kurulu Raporu — Kalite matbaası, Ankara, 1977

— V —

VIDICH, Arthur J. ve BENSMAN, Joseph — Small town in mass society — Princeton, Princeton University Press, 1958

VOSS, Harwin L. — Socio-economic status and reported delinquent behavior — in *Social Problems*, Kış 1966, N° 13, s. 314-324

VRGA, Djuro J. — Interpretations of deviancy and social changes — in *Indian Journal of Social Research*, 1970, C. 11, N° 2, s. 152-166

— W —

+ WAISANEN, F. B. — Stability, alienation, and change — in *Sociological Quarterly*, 1963, N° 4, s. 18-31

WARSHAY, Leon H., GOLDMAN, Morton ve BIDDLE, Ellen H. — Anomie and F scales as related to social characteristics — in *Journal of Social Psychology*, Şubat 1964, N° 62, s. 117-123

+ WEBER, Max — Essais sur la théorie de la science — Plon, Paris, 1965

+ WENKART, Antonia — Anomie or new order — in *American Journal of Psychoanalysis*, 1968, C. 28, N° 2, s. 196-200

WILLIAMS, Robin — American society — New York, Alfred A. Knopf, 1951

WILSON, Robert A. — Anomie and militancy among urban negroes : a study of neighborhood and individual effects — in *Sociological Quarterly*, 1971, C. 12, N° 3, s. 369-386

———— — Anomie in the ghetto : a study of neighborhood type, race and anomie — in *American Journal of Sociology*, 1971, C. 77, N° 1, s. 66-88

WINSLOM, Robert W. — Status management in the adolescent social system : a reformulation of Merton's anomie theory — in *British Journal of Sociology*, 1968, C. 19, N° 2, s. 143-159

+ WIRTH, Louis — Urbanism as a way of life — in *American Journal of Sociology*, Temmuz 1938, C. 44, s. 1-24

WITMER, H. L. ve KOTINSKY, R. (ed.) — New perspectives for research in juvenile delinquency — Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1956

WITTENBERG, Rudolph M. — Personality adjustment through social action — in RIESMAN, Frank et. al. (ed.) — *Mental health of the poor* — s. 378-392

WOLFE, Raymond N. — Effects of economic threat on anomia and perceived locus of control — in *The Journal of Social Psychology*, 1972, C. 86, N° 2, s. 233-240

WOOD, Arthur Lewis — Social organization and crime in small Wisconsin communities — in *American Sociological Review*, 1942, C. 7, s. 40-46

———— — Crime and agression in changing Ceylon : a sociological analysis of homocide, suicide, and economic crime — in *Transactions of American Philosophical Society*, 1961, N° 51, s. 1-132

— Y —

YINGER, J. Milton — Contraculture and subculture — in *American Sociological Review*, 1960, C. 25, s. 625-635

+ YÖRÜKÂN, Turhan — Gecekondular ve gecekondu bölgelerinin sosyo - kültürel özellikleri — İmar ve İskân Bakanlığı, Mesken Genel Müdürlüğü, Araştırma Dairesi yayınları No. 13, Ankara, 1965

— Z —

+ ZEITLİN, Maurice — Revolutionary politics and the Cuban working class — Princeton University Press, Princeton, New York, 1967